UDK 502+93/99+82/89(497.13) YU ISSN 0352-9509

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLAVORUM
MERIDIONALIUM

RADOVI

ZAVODA ZA ZNANSTVENI RAD VARAŽDIN

3

VARAŽDIN 1989.

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI
I UMJETNOSTI

RADOVI
ZAVODA ZA ZNANSTVENI RAD U VARAŽDINU

Knjiga 3.

THE YUGOSLAV ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

PAPERS

OF THE INSTITUTE FOR SCIENTIFIC RESEARCH WORK IN VARAŽIN

3

VARAŽDIN 1989.

UDK 502+93/99+82/89(497.13) YU ISSN 0352-9509

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI
I UMJETNOSTI

ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLAVORUM
MERIDIONALIUM

RADOVI

ZAVOD ZA ZNANSTVENI RAD
VARAŽIN

3

VARAŽDIN 1989.

Urednik — *Editor*

Akademik Andre Mohorovičić

Uredničkі savjet — *Editor board*

Akademik Mirko Malez, član suradnik dr Mirko Marković,
prof. dr Franjo Ruža i akademik Vladimir Stipetić

Tehnički urednik — *Technical editor*

Prof. dr Franjo Ruža

Rješenjem Republičkog komiteta za informiranje SRH UP I-1037/2 od 16. 01. 1990. godine RADOVI su upisani u evidenciju javnih glasila pod br. 1037.

Radovi su sufinancirani od SIZ-a za znanost SRH.

Tisak: DP Tiskara Varteks, Varaždin

SADRŽAJ

Contents — Inhalt

RADOSLAV KATIČIĆ
Život i djelo Vatroslava Jagića 9

EDUARD HERCIGONJA
Paleoslavistika, Cyrilo-Methodiana, glagolitika i književna medijevistika u djelu Vatroslava Jagića 13

ALOJZ JEMBRIH
Vatroslav Jagić u svjetlu korespondencije 23

ALOJZ JEMBRIH
Vramčeva djela u slavističkoj stručnoj literaturi 45

ZVONIMIR BARTOLIĆ
Protestantska književnost Gradišćanskih Hrvata 61

ZLATKO HERKOV
O Varaždinskom gradskom sudu 75

ZLATKO HERKOV
Izmjera grada Varaždina od godine 1776. i njome izazvana buna . . . 99

DRAGUTIN FELETAR
Obućarstvo i kožarstvo varaždinskoga kraja do 1945. godine 111

MILIVOJ REĐEP, MIROSLAV ŽUGAJ
Nepoljoprivredna proizvodnja u varaždinskoj županiji početkom 20. stoljeća 153

MIRKO MARKOVIĆ
Prilozi povijesnoj geografiji i toponimiji srednjovjekovne Križevačke županije 165

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ
Radnička kretanja u lepoglavskom i ivanečkom području u međuratnom razdoblju 175

IVAN LONČAR
Hiperprostori H-zatvorenih prostora 197

MARIJA BERGAMO
Glazba rubnih područja 207

ANDRIJA TOMAŠEK
Slavenstvo — jedna od idejnih orijentacija u djelu Franje Ksavera Kuhača 219

JOŽE SIVEC
Italijanska opera v Ljubljani v obdobju klasicizma 227

BOŽENA FILIPAN
Prilog istraživanju biografije i obiteljsko-zavičajne motivike Miroslava Krleže 237

DAVOR MERKAŠ
Odakov op. 1 u kontekstu skladateljeva stvaralaštva na području komorne glazbe 247

ROZINA PALIĆ-JELAVIĆ
Doprinos Krste Odaka duhovnoj glazbi 253

MIRNA POLZOVIĆ
Simfonija Jadrana — Odakov hommage rodnoj Dalmaciji 261

RASPRAVE

PAPERS

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 801=81 (091) (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

RADOSLAV KATIČIĆ

ŽIVOT I DJELO VATROSLAVA JAGIĆA*

Der Zusammenhang von Lebensweg und Werk Vatroslav Jagić' wird aufgezeigt, die Bedeutung seiner Herkunft aus Varaždin erläutert und hervorgehoben. Hingewiesen wird auf die Kindheitserinnerungen, die später seinen Werdegang geprägt haben. Dies ist der Hintergrund, vor dem seine Tätigkeit, die später in Agram sich in ein weites Netz internationaler Beziehungen ausgestaltet hat, zu sehen ist. Auf dieser Grundlage ist auch sein Lebenswerk, die Neubegründung der Slawistik im Einklang mit den Erfordernissen der Wissenschaft seiner Zeit an den Universitäten von Berlin, Petersburg und Wien, aufgebaut worden.

Šestoga kolovoza ovoga ljeta navršilo se sto pedeset godina kako se tu, u Varaždinu, rodio Vatroslav Jagić. Životni put ga je odveo daleko u svijet i on je postao jedna od najznatnijih osoba filološke znanosti, znanosti o jeziku i književnosti, svojega doba u Evropi i na svijetu. Postao je središnjom osobom slavističke znanosti, znanosti o jezicima, književnosti i kulturi slavenskih naroda, svojega doba i još je danas prisutan, još danas se sav svalistički rad, gdjegod se u svijetu odvijao, zasniva na njegovim čvrstim rezultatima. Često se čuje, ovako ili onako, da je Vatroslav Jagić utemeljio slavističku znanost, da joj je on položio temelje i da joj je on dao mjesto među drugim filološkim disciplinama, među drugim filološkim smjerovima.

Ne moramo biti Varaždinci pa da to rado čujemo. A ono što se rado čuje, o tom se ne postavljaju mnoga pitanja. Pa se tako i nismo navikli pitati se kako je to Jagić zapravo osnovao slavensku filologiju, osnovao slavistiku. A ipak, tko se samo malo snalazi u povijesti znanosti, zna da su slavistiku prije Jagića, na početku prošloga stoljeća, osnovali Čeh Dobrovsky i Slovenac Kopitar, i da su pritom nadovezivali na radove i predradnje koje su već bile izvršene u Njemačkoj, u Göttingenu, oko tamošnjeg sveučilišta i akademije. Možda je komu čudno što nabrajajući te početke

* Ovaj rad predstavlja usmeno izlaganje autora (skinuto s vrpce). Izlaganje je održano na Svečanoj sjednici Razreda za filološke znanosti JAZU, održanoj 7. listopada 1987. g. u Varaždinu.

slavistike nigdje ne spominjem rusko ime, što ne kažem da su joj u Rusiji položeni bitni temelji. Ali kako god je Rusija i onda bila najmoćnija slavenska zemlja, i uz to jedina koja je imala i okvir političke samostalnosti, interes njezinih filologa ograničavao se velikim dijelom na ruske teme, što naravno ulazi u širi smisao slavistike, ali slavistiku kao integriranu znanost, kao cjelovitu znanost o slavenskim jezicima, književnostima i kulturama ne utemeljuje. Vidik koji bi obuhvaćao sve slavenske kulture i sve narode otvarao se s drugih strana, otvarao se Slavenima kojih su narodi bili u sasvim drugom, suprotnom položaju nego što su bili Rusi, otvarao se također u velikim središtima njemačke znanosti, koja je tada na svem svijetu prednjačila upravo u filologiji, a gdje je kraj opće evropske nesklonosti da slavenske teme uključi u svoje kulturno obzorje ipak kontakt sa slavenskim svijetom bio tako nezaobilazna činjenica da se njemačkim filolozima slavistika kao predmet istraživanja nametala i nametnula.

Jagić se rodio kao sin varaždinske građanske kuće, upravo obrtničke. Pošto ga je kuća prvo zadojila idejama ilirskog preporoda, pošto je doživio burne događaje četrdeset osme, ovdje u Varaždinu, na Dravi, koja je tada bila granica Hrvatske prema Ugarskoj, Jelačić je tada s vojskom ušao u Međimurje. Jagić se sjećao kako je Jelačić ušao u osvijetljeni Varaždin, nikad u životu to zaboravio nije, do starosti se toga sjećao. Kada su ta gibanja bila ugušena, kada je teški pritisak austrijskog apsolutizma pao na Hrvatsku, teški pritisak koji je istovremeno donio nezamjenjivo dragocjene tekovine novoga doba, koji je raščistio situaciju naslijeđenu od feudalne Hrvatske, a ne smijemo zaboraviti da se sav narodni preporod odvijao još u tim okvirima, kada je obnovljeno školstvo u Hrvatskoj u duhu protivnom narodnom, ali na najvišoj evropskoj razini, Jagić je u punoj mjeri iskoristio sve što mu se time pružalo. Stekao je prvo na varaždinskoj, pa onda na zagrebačkoj gimnaziji izvrsnu naobrazbu, naobrazbu koja nije zaostajala iza one koja se najbolja mogla steći u Evropi, i zatim ga je Bečko sveučilište uvelo u glavnu struju filološkog razvoja onodobne Evrope. A bilo je to, ne valja zaboraviti, herojsko doba filologije. On je onda stjecajem okolnosti djelovao prvo u Zagrebu, i tu je suočen nakon pada apsolutizma s potrebom da se na znanstvenom području učini ono što se svagdje u hrvatskom društvu tada radilo, da se polože temelji ulasku Hrvatske u modernu Evropu. Radio je kao profesor na gimnaziji u Zagrebu. Rješavajući jednostavna pitanja, unio u to sve bogatstvo svoga znanja, shvatio i pomogao drugima da shvate da se i u malim hrvatskim prilikama pitanja koja se postavljaju, čak ona pravopisna, čak pitanja školske nastave, mogu valjano rješavati samo na najvišoj razini znanstvene misli svojega vremena. I u tom je pogledu postigao velike uspjehe. Naš razredni tajnik je rekao o tome sve bitno, pa ne moram ja govoriti o tome. Ali postigao je i više od onoga štoje ostalo izravno zabilježeno u Akademijinim publikacijama. Postigao je više zato što je radeći, rješavajući probleme hrvatske sredine, razvio svoju koncepciju toga što slavistika s gledišta znanstvenog dometa njegova doba treba da bude. Kad su se prilike u Hrvatskoj okrenule na lošije, kad je madžarska politika stekla odlučan utjecaj na hrvatsku vladu, kad je uspostavljen mađaronski režim, onda je Jagić došao u sukob s tom vladom i bio otpušten iz službe, pa je morao

kruh potražiti drugdje. Međunarodne veze, osobito veze s Rusijom, koje je već bio uspostavio, pomogle su mu da dobije namještenje, prvo u Rusiji, a dalje ga je put vodio u Berlin, pa onda u Petrograd, na sam vrho ruske slavistike, koja se tada već bila konstituirala, i to ne bez njegova vrlo bitnoga sudjelovanja. Jagić je mnogo doprinio da se u Rusiji stvori slavistika, za razliku od proučavanja ruskoga jezika i književnosti. I onda je djelovao kao profesor u Petrogradu, i na kraju se vratio na svoje sveučilište, gdje je bio studirao, u Beč, i tamo je nastavio školu svojega učitelja Miklošiča, koji je rođen malo kilometara odavde, kod Ljutomera. Nastavio je školu toga štajerskog Slovenca. I tamo je djelovao do svoje smrti 1923, stvorivši rasadište slavističkih studija, koje je zračilo u svem svijetu, zračilo još jače u svem slavenskom svijetu, osobito pak bilo značajno za izobrazbu inteligencije slavenskih naroda Habsburške Monarhije, na prvome mjestu upravo za kulturni razvitak Hrvata i Srba, pa to čak i nije u dovoljnoj mjeri istraženo. Rekli smo, slavistiku su osnovali kao znanost s punim poznavanjem jezika, i s punim usredotočenim bavljenjem tekstovima Čeh Dobrovsky i Slovenac Kopitar. Kopitara je nasljedio njegov učenik Miklošič koji je prvi postao profesor slavistike u Beču. Jer ni Dobrovsky ni Koiptar nisu bili sveučilišni profesori, slavistika još nije bila do te mjere institucionalizirana. Ali Kopitar je djelovao u Beču. Nastavio je Miklošič. Jagić je Miklošičev nasljednik. Pa kako je onda on osnovao slavistiku? Tu moramo reći da je i nije osnovao. Kako bi je osnovao kad je bio učenik Miklošičev, a Miklošič učenik Kopitarov. Ali je druga polovica prošloga stoljeća bila razdoblje kad je svuda u Evropi filologija, istraživanje jezika, književnosti i sve kulture ukoliko je povezana s time, dostignula novu razinu, kojoj ti veliki stariji učitelji svojim djelom nisu bili dorasli. Jagić je, i to ne tek u Rusiji, ili u Njemačkoj, ili u Beču, nego već u Zagrebu, i to treba naglasiti: već u Zagrebu, položio temelje proučavanju slavenskih jezika, književnosti i kulture na toj novoj razini. On je shvatio da se slavenskim jezicima nikako ne možemo baviti ako svaki tekst ispisan slavenskim jezikom ne umijemo uvrstiti u povijest razvoja praslavenskog jezika, i da svaki takav tekst treba umjeti s toga gledišta precizno odrediti. Na tom je području dao velikih prinosa. Trebalo se baviti dijalektima, trebalo je razgraničiti te odnose. A to nije bilo jednostavno. Nije bilo jednostavno baš tu u kraju gdje se Jagić rodio jer u to doba nisu bili sasvim jasni odnosi, naprimjer dokle seže slovenski jezik, gdje počinju hrvatski dijalekti. Vi znate, kad se ide odav de do Ptuja teško je i primijetiti da se tu promijenio jezik ako se ne čitaju natpisi, nego ako se samo slušaju ljudi kako govore. Bilo je u slavenskom svijetu i mnogih drugih takvih nejasnoća. Jagić je na svim tim područjima dao važnih prinosa. I to u prvom redu principijelnih. Rekao je i pokazao je da se bez rješavanja tih pitanja ne može ići dalje. Da je sve drugo diletantizam, kojemu su zainteresirani proučavatelji koji put skloni. I on je isto tako, i tu je dao ogromnih temeljnih rezultata, shvatio — a počelo je to još u Zagrebu — da se povijest slavenskih književnosti i književnih jezika, koja nam se javlja kao vrlo zamršeno klupko — ono što učimo u školi ne daje nam pravu predodžbu o tome jer se u školi uče rezultati a ne kako se te stvari doista pokazuju kad im se pristupi,

da se to zamršeno klupko ne može razmrsiti ako se ne riješi pitanje ćirilometodske baštine, ćirilometodskih početaka i ćirilometodske književne tradicije. Jagić se zato još u Zagrebu posvetio tom pitanju, a onda je cijeli svoj život velikim dijelom uložio upravo u to da to pitanje riješi. I riješio ga je. Dakako, takva se pitanja nikad ne rješavaju konačno, povijesna vrela treba uvijek nanovno čitati jer svaki naraštaj donosi nova iskustva povijesnoga, koja otvaraju i novo razumijevanje, ali on je to pitanje riješio tako da je još danas ono što je rekao valjano, i još danas služi kao podloga našem razumijevanju. To nije bilo samo proučavanje vrela i vijesti, nego je zahtijevalo i temeljito poznavanje onih tekstova koji svjedoče o ćirilometodskim prijevodima crkvenih knjiga. On je taj posao obavio. Osnovao je središnji organ slavistike, u kojem je doslovce obuhvatio sve što se tiče jezika i kultura naroda koji se služe slavenskim jezicima. Kao primjer dokle je išla dubina njegova razumijevanja može poslužiti da je u svojem časopisu objavio politološki i sociološki traktat pisan arapskim jezikom — ticao se Osmanlijske Carevine — i kazao je da taj traktat, koji predstavlja prijelom u razmišljanju ljudi o svojoj Osmanlijskoj Carevini, pripada slavistici jer ga je pisao Bošnjak, čovjek slavenskoga jezika. To je Jagić. I u tom je on do danas nenadmašan uzor jer ih je malo koji se danas tako bave slavistikom i usuđuju se priznati da je to cilj, ako i nedostižan.

Nije dakle čudo da je upravo Jagić položio temelje enciklopediji slavistike, i kao apstraktnom pojmu, obuhvatu znanstvenog istraživanja, i u smislu knjige enciklopedije, jer je on zasnovao izdavanje takve enciklopedije, koju nitko do danas nije bio u stanju dovršiti. On je to, naime, u starosti tek započeo.

Evo, mislim da je ovo izlaganje, koliko god ono bilo nepotpuno, možda ipak pomoglo, u ovoj prilici i na ovome mjestu, da se s nešto više razumijevanja, s više shvaćanja onoga o čemu se zapravo radi, osjeti kako i čime nas obvezuje Jagićevo djelo.

Hvala vam!

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 801=81 (091) (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

EDUARD HERCIGONJA

PALEOSLAVISTIKA, CYRILO-METHODIANA, GLAGOLITIKA I KNJIŽEVNA MEDIJEVISTIKA U DJELU VATROSLAVA JAGIĆA

Vatroslav Jagić (1838—1923) ist unumstritten die zentrale Figur der slavischen Philologie im Laufe der zweiten Hälfe des 19. und gleich am Begin des 20. Jahrhunderts. Schon seit dem Anfang seiner langen wissenschaftlichen Tätigkeit beschäftigt er sich mit der Problematik die an Paläoslavistik und Kyrillos und Methodios gebunden ist. Die Folge von Jagić's Beschäftigung mit glagolitischen Texten war auch glagolitische Paläographie *Glagoličeskoe pisьmo* (1911). Im Jagić's Forschungsgebiet hat auch die literarische Mediävistik einen Platz gefunden. Vatroslav Jagić war nicht nur der Sprachforscher von alten slavischen Schriften, sondern auch der ausgezeichnete Archäographe und Texologe. Das wissenschaftliche Werk von Vatroslav Jagić ist zweifellos noch heute anregend.

U sferi humanističkih znanosti nisu česti slučajevi znanstvenog opusa koji — poput Jagićeva — znatnim dijelom istraživačkih rezultata, pa čak i nekim elementima odabranog metodološkog procédéa, uspijeva nakon čitavog jednog stoljeća sačuvati prvotnu svježinu i aktualnost. Činjenica je, naime, da životno djelo 'patrijarha slavistike', što obasiže više od 20.000 objavljenih stranica, upravo u novije vrijeme predstavlja nekim svojim dosezima poticaj znanstvenoistraživačkom procesu na pojedinim područjima slavenske filologije. I to onakve slavenske filologije kakvu je utemeljio i osmislio Jagić, shvaćajući je kao sklop koji integrira niz znanstvenih disciplina što se po potrebi djelotvorno aktiviraju pri studiju nekog predmeta.

Svoje viđenje slavenske filologije on je programatski jasno izložio u *Uvodu* kapitalne (i, po vlastitom navodu, kompilativne — što je bilo i prirodno) biobibliografske sinteze *Istorija slavjanskoj filologiji* (1910): »Slavjanskaja filologija vključaet v krug svoih zanjatij: vo-pervyh, naučnija razsuždenija o *jazykah* slavjanskih... ne obhodja molčaniem i jazykov literaturnyh so vsěmi inogda dovoljno složnymi uslovijami ih proishoždenija i

razvitija; vo vtoryh, istoriju slavjanskih *literatur*, vdavajasъ v obъjasnenie cělyh epoh i očenku otdělьnyh proizvedenij, doiskavajasъ istočnikov ili zavisimosti ot čužogo vlijanija; v tretьih, istoriju *bytovuju*, izobražajuščuju osobennosti narodnoj žizni... V ètom obъemě slavjanskaja filologija predstavljaet složnyj organizm različnyh predmetov spočennyh v odno cěloe.« Jagićev filološki studij, u cjelini uzevši, dosljedna je primjena svih ovih načela u praksi.

Namjera ovoga osvrta dozvoljava da se na tek jednom segmentu — i samo kao skica, dakako — predoči ona tipična jagićevska širina, ali istodobno i temeljitost zahvata u problematiku, iznimna intuitivnost kao i njegova neopterećenost misaonim stereotipima i konvencijama što nerijetko usporavaju napredak znanosti. Riječ je o kompleksu fundamentalnih radova s područja paleoslavistike, arheografije, glagoljske paleografije te o prinosima cyrilo-methodiani i književnoj medijevistici. Za početnu usmjerenost Jagićeva znanstvenog interesa indikativna je činjenica da on svoj istraživački pohod u slavensku filologiju, dug više od šest desetljeća, počinje upravo jednom paleoslavističkom, ćirilometodskom temom. *Evangjelije u slověnskom prievodu. Historičko-filologički nacrt* naslov je rasprave što je godine 1863. tada 25-godišnji profesor zagrebačke gimnazije objavljuje u zborniku »*Tisućnica slověnskih apostolah sv. Ćirila i Metoda*«, posvećenom tisućugodišnjici Ćirilove i Metodijeve moravske misije. Već je ovdje zamjetna iznimna erudicija Jagićeva: suvereno piše o Ćirilu kao autoru slavenskog prijevoda *Evanđelja*, o hrvatskoglagoljskim tekstovima evanđelja do u 18. st. i prvi zapravo obavlja jednu paleoslavističku tekstološkokritičku raščlambu uspoređujući tekstove iz *Assemanijeva evanđelistara* i *Ostromirova evanđelja* s grčkom *Septuagintom* i latinskom *Vulgatom*. Taj rani interes mladoga Jagića, polaznika Miklošičevih predavanja, za ćirilometodsku i paleoslavističku problematiku očituje se i u njegovu udžbeniku *Gramatika jezika hèrvatskog, osnovana na starobugarskoj slověnštini*, objavljenom 1864. godine, naslov kojega sugerira historijskoporedbeni metodološki pristup (a u uvodnoj riječi autor i eksplicitno iskazuje namjeru svoje knjige »u kojoj će se historijskim putem razvijati slika hrvatskog jezika«). Karakteristično je, međutim, Jagićevo brzo napuštanje — vjerojatno pod utjecajem Schleicherova autoriteta prihvaćenog — termina 'starobugarski' (A. Leskien, npr.) za Ćirilov općeslavenski književni jezik. Iste će, naime, godine podnaslov svojoj hrestomatiji *Priměri starohèrvatskoga jezika iz glagolskih i cirilskih književnih starina*... već formulirati ovako: »*Dio pèrvi. Uvod i priměri staroslověnski.*« (podatak i postupak zanimljiv u kontekstu i danas aktualne polemike oko termina starobugarski — staroslavenski, koja je kulminirala na nedavnom X. međunarodnom kongresu slavista u Sofiji kontroverznim istupima bugarskih i sovjetskih paleoslavista). Godine 1865. u uglednoj praškoj ediciji F. L. Riegera *Slovník naučný* Jagić objavljuje na 62 stranice opsežnu natuknicu *Jihoslovane* — »za ono doba... prvi pokušaj kratkog pregleda« čitave hrvatske i srpske književnosti, kako je kasnije sâm zabilježio u svojim *Spomenima*. Bez obzira na mahom kompilativni, bibliografski karakter teksta, autor, pored ostalog, sa sebi svojstvenom originalnošću prosudbi raspravlja ovdje i o podrijetlu glagoljice, ćirilice i

bosanice, o jeziku srednjovjekovnih glagoljskih i ćirilskih spisa, o južnoslavenskim inkunabulama i drugim medijevističkim temama.

Nemoguće je ovom prigodom, dakako, iz ogromnog, tematski kompleksnog Jagićeva opusa od oko 700 radova, izdvojiti i podrobnije prikazati cjelinu onoga što sačinjava njegove 'studia palaeoslavica' ili pak njegov prilog hrvatskim istraživanjima ćirilometodske problematike. Može se ostati pri općoj tvrdnji da se — napose u časopisu *Archiv für slavische Philologie*, pokrenutom 1876, kojemu je bio utemeljiteljem i kroz 45 godina postojanja (do godine 1920) urednikom i najaktivnijim suradnikom — vrlo često vraćao toj problematici produbljenim raspravama koje zrcale »briljantnu učenost«, kako to za nj reče Baltazar Bogišić. Ipak, valja moguće upozoriti na najrelevantnije radove s tog područja, kao što su na primjer: znalački filološki utemeljen prikaz Miklošičeva rječnika *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum* u *Književniku* (1865), izvanrednom erudicijom i akribičnošću pisan dio uvoda (str. XII—XCIX) izdanju *Assemanijeva evanđelistara* što ga je iste, 1865. godine, objavio Franjo Rački, vrlo zapažena u slavističkom svijetu studija o *Zografskom evanđelju* pod naslovom *Studien über das altslovenisch-glagolitische Zographos-Evangelium* (1875), rasprava posvećena još jednom kodeksu iz kanona staroslavenskih spisa *Das altslovenische Evangelistarium Pop Savas* (1880), izbor tekstova iz najranije faze općeslavenske glagoljske i ćirilske književnosti *Specimina linguae palaeoslovenicae* (1882), još i danas u paleoslavističkom studiju nezaobilazne popratne rasprave uz izdanja *Marijinskog evanđelja* (dodan je dragocjen staroslavensko-grčko-latinski 'indeks verborum' i *Bečkih listića*, opširan kritički prikaz dotadašnjih ćirilometodskih istraživanja *Voprosъ o Kirillѣ i Metodii vъ slavjanskoj filologii* (1885). Za ovaj je, ćirilometodski, krug Jagićevih interesa indikativan kao izraz kontinuirane zaokupljenosti tekst iz 1893. *Vnovь najdennoe svѣdѣtelьstvo o dѣjatelьnosti Konstantina Filosofa, pervoučitelja Slavjanъ sv. Kirilla*. Godine 1895. izdaje značajnu raspravu *Razsuždenija južnoslavjanskoj i russkoj stariny o cerkovnoslavjanskomъ jazykѣ*, 1898. polemički piše o podrijetlu *Kijevskih listića* (drugi dio te rasprave izaći će — također u *Archivu* kao i prvi — godine 1900), a 1905. objavljen je njegov lucidno pisan tekst o autorstvu *Panonskih legendi*... itd.

Svi navedeni Jagićevi spisi, uz niz ovdje nespomenutih tekstološkokritičkih radova, izdanja rukopisa i — što je za Jagićevo djelovanje iznimno važno — recenzija i kritika nastalih do kraja stoljeća, predstavljaju, moglo bi se reći, svojevrsnu prolegomenu njegovu — i s motrišta današnjih spoznaja — neprijeporno magistralnom djelu o genezi crkvenoslavenskog jezika *Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache* što je otisnuto u Beču godine 1900. (drugo izdanje u Berlinu 1913). Ta knjiga, tada 62-godišnjeg autora, enciklopedijska je *summa* iskustava i spoznaja o ćirilometodskoj i paleoslavističkoj problematici, djelo kojim Jagićeva filologija reprezentativno ulazi u znanost 20. stoljeća. Dvadeset godina poslije, na samom kraju životnog puta, Jagić — neprijeporni utemeljitelj paleoslavistike u Hrvata — ponovno je u sferi paleoslavističkog istraživanja: objavljuje opsežnu raspravu *Zum altkirchenslavischen Apostolus* (1920), zanimljivu, pored ostaloga, napose zbog njegovih prosudbi intenziteta i opse-

ga utjecaja latinske *Vulgate* na slavenski prijevod. Ipak, pozornost autorova usredotočena je ovdje na problem odnosa prvotnog staroslavenskog prijevoda *Apostola* prema redakcijama (Lukijanova, Hesychijeva) njegova grčkog predloška. Od posebnog su značenja Jagićeva razmatranja o kreativnosti slavenskih prevoditelja u sferi konstituiranja leksikona — naročito onog za apstraktne, teološke i filozofijske pojmove.

Arheografski rad, kritičko izdavanje srednjovjekovnih glagoljičkih, ćiriličkih i latiničkih tekstova, Jagić je postupno, tijekom desetljeća, uzdigao na razinu koja je uglavnom analogna zahtjevima suvremene anegdotike. Smatrao je tekstološku kritiku i uopće poznavanje vrelâ bitno važnim elementom filološkoistraživačke djelatnosti. Znakovita je kao potvrda tome činjenica da su već spomenute prve dvije knjige što ih objavljuje mladi Jagić godine 1864. (1. dio) i 1866. (2. dio) pod naslovom *Priměri starohèrvatskoga jezika* upravo izbori komentiranih glagoljičkih i ćiriličkih tekstova iz kanonskih staroslavenskih spisa 10. i 11. st. i mlađih hrvatskoglagoljskih srednjovjekovnih (liturgijskih i neliturgijskih) rukopisa te iz ćiriličkih spomenika srpskih, bosanskih kao i latinicom pisanih hrvatskih tekstova. Jagićevo neposredno komuniciranje s rukopisima omogućavalo mu je da već 1866, u predgovoru 2. knjizi *Priměra*, iznese neka iznenađujuća precizna zapažanja. Mislim ovdje, prije svega, na njegovu lapidarno iznesenu, no višestruko značajnu, tvrdnju da su hrvatski glagoljaši prilagođavajući (od polovice 13. st. dalje) svoje liturgijske (i biblijske) tekstove latinskom obredu i *Vulgati* prevodili s latinskog »ali dosta pravilnom slověnštinom« (što znači hrvatskim redakcijskim tipom crkvenoslavenskoga jezika). U našoj je filologiji taj Jagićev navod — i ne samo taj — olako predan zaboravu. Na protegu jednog stoljeća ponavljana je uporno arbitrarna teza prema kojoj tobože neobrazovani i zapušteni glagoljaški popovi — 'pisci' i 'supisci', kako su se sami nazivali — nisu više znali ni tradicionalni crkvenoslavenski liturgijskoknjiževni jezik, a nekmoli latinski. Istraživanja novijeg datuma (Vj. Štefanić, J. Hamm, M. Pantelić, L. Tandarić i dr.) potvrđuju, međutim, ispravnost Jagićeve tvrdnje. I opet je jednom bio ispred svoga vremena...

Već 1868. izlazi u *Radu JAZU* i prva Jagićeva rasprava paleografskoga sadržaja *Građa za glagolsku paleografiju. Mihanovićev odlomak apostolara glagolskoga.* U vremenu kada još nije bio poznat takav korpus glagoljskih kodeksa i fragmenata kao petnaestak godina kasnije, on, po riječima Jozefa Vajsa, bilježi ovdje »věštecká slova« (»proročanske riječi«) u svezi s razvojem hrvatske glagoljice (uglata stilizacija) i njena odnosa prema oblom, makedonskom razvojnom tipu. Iako prvenac Jagićevih paleografskih studija, već i ovaj rad — popraćen temeljitom studijom, tekstološkom usporedbom s tekstom iz ćirilskoga Šišatovačkoga apostolara i litografskim otiscima (zbog paralelnoga paleografskoga uvida) pet manjih fragmenata — nosi sve odlike zreloga, metodološki primjerenoga paleografskoanalitičkoga postupka.

Samo medijevist koji je iskusio svu težinu i složenost procesa tekstološkokritičke raščlambe, čitanja, komentiranja i izdavanja srednjovjekovnih rukopisa može u potpunosti ocijeniti veličinu i značenje Jagićeva doprinosa slavističkoj znanosti u domeni arheografije.

Iz korpusa najstarijih sačuvanih ćirilometodskih kanonskih spisa (10—11. st.) koji predstavljaju temelje općeslavenske književnosti, izdao je dva velika kodeksa: tetraevanđelja *Zografsko* (1879) i *Marijinsko* (1883) — ovo i s odgovarajućim aparatom. Za ovu je sferu Jagićeva znanstvenoga interesa i danas reprezentativan tekst njegova recenzija Geitlerova izdanja *Sinajskog euhologija* (1883). U repertoriju njegovih arheografskih, tekstološko-kritičkih, jezičnih i paleografskoanalitičkih radova s područja srednjovjekovne glagoljske *biblijskoliturgijske knjige* valja upozoriti na uzorna, komentirana izdanja dragocjenih arhaičkih fragmenata iz 12. stoljeća: već spomenutog *Mihanovićeva odlomka apostolara* (1868) i *Grškovićeva odlomka apostola* (1893); dokazuje se da je prvotna redakcija varijanta slavenskoga prijevoda *Apostola — Praks-apostolâ* i *Apostola punog teksta* — oslonjena na zajednički protograf nastao u ozračju makedonske glagoljske tradicije) te *Bečkih listića,* odlomaka sakramentara, najstarijeg spomenika hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika s početka 12. stoljeća, što ga je Jagić otkrio godine 1889. u bečkoj Dvorskoj biblioteci, a kritičko izdanje ćirilička transliteracija, tekstovna usporedba s *Kijevskim listićima,* koji su slični po sadržaju, latinski prijevod, fotokopije) objavio već 1890. *(Glagolitica II. Würdigung neuentdeckter Fragmente).* Posebnu je pažnju godine 1891. pobudilo reprezentativno, raskošno, reprodukcijama minijatura ukrašeno izdanje *Hrvojeva misala* s početka 15. stoljeća, rukopisa koji spada među najljepše kodekse glagoljaške književnosti. Jagić ga je izdao u suradnji s L. Thalloczyem i F. Wickhofom. U ovom je sklopu značajan i programatski rad *Analecta romana,* otisnut u 25. knjizi *Archiva für slavische Philologie* godine 1903. s prijedlozima za obradu i izdavanje hrvatskoglagoljskih liturgijskih tekstova. Živom Jagiću u paleoslavističkom interesu nisu promakli ni crkvenoslavenski i staroslavenski didaktičko-sentenciozni tekstovi prevedeni s grčkog: *Das byzantinische Lehrgedicht Spanneas in der kirchensltvischen Übersetzung; Die Menandersentenzen in der altkirchenslavischen Übersetzung,* 1892).

1893. u izdanju Austrijske akademije izlazi šire slavistički zasnovan Jagićev rad *Slavische Beiträge zu den biblischen Apocryphen.* Koliko je Jagić bio osjetljiv i zainteresiran za svako otkriće nekoga crkvenoslavenskoga kodeksa, pokazuje, na primjer, i njegovo dopisivanje s talijanskim znanstvenikom E. Tezom o *prvotisku hrvatskoglagoljskoga brevijara* (iz 1491), što ga je Teza pronašao u venecijanskoj Marciani (i o njemu obavijestio znanstvenu javnost godine 1896).

Iz korpusa hrvatskoglagoljskih spisa *neliturgijske i svjetovne* funkcionalnosti Jagić je također, vršeći odabir po kvaliteti i značenju, izdao nekoliko najvažnijih tekstova. Već 1868—69. godine u 9. i 10. knjizi Kukuljevićeva *Arkiva za povĕstnicu jugoslavensku* objavljuje *Roman o Troji Pripovijest o Akiru,* veliki ciklički *apokrif o drvetu križa* i neke druge tekstove, uglavnom sve dijelove *Petrisova zbornika* iz 1468, tog najznačajnijeg neliturgijskog zbronika hrvatskog srednjovjekovlja. *Petrisovu zborniku* vratit će se ponovno godine 1914. (u 35. knjizi svoga *Archiva*) tekstom *Zur Visio Tundali,* kritičkim izdanjem, s latinskoga prevedene, glagoljske verzije poznate srednjovjekovne eshatološke vizije irskog viteza Tundala.

Karakteristično je, za ocjenu nekih relacija u našoj znanosti, da su Jagićeva upozorenja iz godine 1868. i 1914. na iznimno značajnu, za književnojezičnu dijakroniju, pojavu kajkavskih elemenata u čakavskom *(ili čakavsko-crkvenoslavenskom)* izrazu *Petrisova zbornika* bila prepuštena zaboravu. Tek u novije vrijeme, pred petnaestak godina, ponovno ih otkriva hrvatska filologija kao rane — znatno ranije nego što se mislilo — početke kajkavske pisane prakse i kao poticaj za široko zasnovanu obradu nasloja kajkavskih sustavskih crta u jeziku kasnosrednjovjekovne glagoljaške književnosti i pismenosti.

Uz mnoge još i danas važeće filološke, terminološke i pravnopovijesne zamjedbe izlazi godine 1880, na ruskom jeziku, Jagićevo uzorno izdanje *Vinodolskog zakona* iz godine 1288, jedne od najstarijih — uz *Pravdu russkuju* — kodifikacija običajnog prava u Europi. Nakon 10 godina, 1890, izdat će, uz iscrpan filološki komentar, u Akademijinoj seriji *Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium* i drugi važan spomenik staroga hrvatskoga prava — zapadnom ćirilicom (bosanicom) pisan *Poljički statut.*

Izdanjima ne samo glagoljičkih spisa već npr. i zapadnoćiriličke *Aleksandride* (nastale, vjerojatno prema glagoljičkom, čakavsko-ikavskom predlošku; objavljena godine 1871. u *Starinama JAZU* 3) ili srednjovjekovnih latiničkih hrvatskih spisa poput najstarijeg sačuvanog među njima, zadarskog *Reda i zakona* o primanju u red sestara dominikanki iz godine 1345. te *životâ sv. Katarine i sv. Jeronima* (1861, *Starine JAZU* 1), Jagić je potvrdio zamjernu širinu svojih interesa. Vrlo je vjerojatno da su upravo njegova izdanja srednjovjekovnih rukopisa utjecala na Franju Fanceva kada je 1937. postavio tezu — s dalekosežnim implikacijama — o starijoj hrvatskoj književnosti kao ne samo glagoljičkoj nego kao *jedinstvenom korpusu* tekstova stvaranih na sva tri pisma.

Čitava je ta bogata arheografska djelatnost bila, kako je već spomenuto, u stanovitom smislu zapravo priprema za stvaranje još jednog kapitalnog sintetskog djela: Jagićeve glagoljske paleografije, što je pod naslovom *Glagoličeskoe pisьmo* otisnuta 1911. godine u Petrogradu kao 3. knjiga njegove *Enciklopedije slavenske filologije.* Bilo je to definitivno zaokruženje Jagić-Taylorove hipoteze o podrijetlu glagoljice, njenu razvoju iz grčke minuskulne grafije, a istodobno i potvrda Jagića kao utemeljitelja glagoljske paleografije.

U svom vremenu, i ne samo u hrvatskim već i u najširim slavenskim relacijama, mladi je Jagić bio smioni promotor inovacijskih metodoloških i teorijskih koncepcija u domeni književne historiografije. On je, štoviše, tvorac načelâ koja, u jednom svom dijelu, korespondiraju sa suvremenošću: anticipiraju, naime, motrišta i ideje znanosti o književnosti 2. polovice 20. stoljeća — među ostalim u određenom smislu i neke postavke recepcijskoestetičke teorije. Ta načela nastojao je i praktički provesti u svojoj — po nekim elementima još i danas poticajnoj i izazovnoj — knjizi *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga. Staro doba* (objavljenoj godine 1867. u Zagrebu), što stoji na stvarnom početku hrvatske književne historiografije. Jagića u ovoj fazi već karakterizira antipozitivizam, odlučno opiranje vladajućem tada (i još dugo poslije njega) biobibliograf-

skom registriranju i kronološkom ususta vljivanju književnih pojava (što je još karakteriziralo mladenački rad *Jihoslovane*). Njegovom se knjigom u stvari naša »... povijest književnosti oprašta od okova bibliografičkih«, kako je to pronicljivo već tada zamijetio Franjo Fački. I pored sviju razumljivih slabosti što ih je uvjetovalo, kako sam kaže, tadašnje »stanje ove još posvema neobrađene nauke«, Jagić u *Historiji* polazi od svojevrsne poliaspektnosti, metodološkog pluraliteta: uključuje u razmatranje utjecaj *izvanknjiževnoga, društveno-povijesnoga konteksta* na oblikovanje književne pojave (što je očit utjecaj V.G. Bjelinskog), usporedo s *komparativnim aspektom* prikaza i — što je tada od posebna značenja — s *književnokritičkom prosudbom* građe. Cijenim da za Jagićevu *Historiju književnosti*, koju je Slavko Ježić s pravom nazvao *»prvom kritičkom poviješću naše književnosti«*, ne bih u ovom trenutku mogao iznaći prikladniju prosudbu od one što sam je zabilježio u jednom tekstu nastalom 1982. godine: »... taj /je/ rani Jagićev rad ... metodološki izvorno, kreativno nadahnutom spontanošću, bez preduvjerenja i kompleksa — progovorio o autonomnim vrijednostima hrvatskog (i srpskog) književnog srednjovjekovlja. I sve to uvijek s polazištem u dostupnoj mu živoj građi, izvornim tekstovima te osloncem na širok izbor primjera srednjovjekovne naše umjetnosti riječi. Urođenim istraživačkim instinktom posredovanim ovdje kroz funkcionalno, sukladno metodološkoj utemeljenosti djela, izdvajanje ključnih pojava u književnom procesu, autor *Historije* upozorava npr. na suodnos: *srednjovjekovna književnost — narodni duhovni život i moralna svijest*, posebno studiozno raščlanjuje dodire i međuprožimanje srednjovjekovne pisane prakse i usmenog narodnog stvaralaštva, gradi — vremenski i tematski određenu — sliku povezanosti hrvatskoglagoljske i ćiriličkih slavenskih književnosti na koordinatama ćirilometodske jezično-književne liturgijske i neliturgijske tradicije, a vrlo će inventivno interpretirati jezičnoizražajne vrijednosti srednjovjekovnih (napose pravnih) spisa. Sintetizirajući, Jagić propinje mostove između razdoblja, sučeljuje i povezuje pojave više književnosti. On je *etnograf* i *statističar, političko-kulturni povjesnik, književni komparatist* i *kritik* sa sviješću o *određenim sociološkim činiteljima* kao sastavnici književno-kulturnog razvoja ...« (isp. *Nad iskopom hrvatske knjige*, 1983).

S ovakva polazišta — koje u *Historiji književnosti* ... vidi prvotno metodološki (teorijski) model, a ne i u svemu dovršenu realizaciju — valja cijeniti tvrdnju kako bismo, da se Jagić »kojom srećom ... znao ... više posvetiti svojoj domovini ... danas imali ... *dobar pregled starije (glagoljske i ćirilske) književnosti* ...« (J. Hamm).

Naša književna medijevistika nije u svom sporom sazrijevanju, nažalost, sve do novijeg vremena slijedila rane Jagićeve poticaje. A i on sâm — kada, već zamoren, godine 1913. objavljuje u Vodnikovoj *Povijesti hrvatske književnosti* kao uvodno poglavlje tekst *Hrvatska glagolska književnost* — nije više imao snage graditi književnu povijest dalje na temeljima iz svoje mladosti.

Dosljedno na tragu svoga trajnoga zanimanja za ćirilometodsku problematiku — kojoj je, uostalom, bio posvećen i jedan od njegovih prvih mladenačkih radova (u zborniku *Tisućnica slověnskih apostola*, godine 1863)

— Jagić će i svoje posljednje objavljene tekstove posvetiti upravo djelu Solunske braće i najranijim odjecima toga djela u nacionalnoj kulturi Hrvata i ostalih južnih Slavena. U recentnoj, eruditski i s visokom mjerom akribije pisanoj studiji o počecima glagolizma na hrvatskom prostoru kao jednom od još uvijek aktualnih, istraživanju otvorenih pitanja ćirilometodske znanosti i nacionalne historiografije, istaknuta zagrebačka književna medijevistkinja Ivanka Petrović upozorila je (isp. *Slovo* 38, Zagreb 1988) na dva danas gotovo nepoznata i zaboravljena Jagićeva rada iz ove domene, nastala na početku 20-ih godina: *Konstantin (Ćiril) i Metodije osnivači slovenske crkve i književnosti* i *Izagnanici iz Moravske posle smrti Metodijeve. Širenje slovenske crkve i knjige među Južnim Slovenima* (*Bratstvo* XVI i XVII, Beograd 1921. i 1923).

Dojmljivi su neoslabljena znanstvena kritičnost, svježina prosudbe i osjećaj za vrijednost novoga znanstvenoga promišljanja što ih u ovim tekstovima iskazuje veliki istraživač, »razum i snaga slovenske filologije« (A. Belić), neposredno pred smrt, u svojoj 85. godini. Odstupajući tako npr. od uvriježene u hrvatskoj filologiji i nacionalnoj historiografiji 19. i početka 20. stoljeća, mitologizirane, nacionalnoromantične predodžbe o Grguru Ninskom kao borcu za glagoljicu i slavenski obred, on o tom problemu u navedenom radu iz 1923. piše: »Danas se obično govori o ninskim episkopima kao vatrenim zagovornicima slovenskog bogoslužja u Dalmaciji, naročito se episkopu Grguru pripisuje u tom pogledu najveća zasluga. Meni se čini da u ovako shvaćenoj borbi ima odveć mnogo moderne romantičnosti. Grgur je zbilja bio borac, ali ne toliko za slovensku liturgiju, koliko za proširenje ugleda svoje episkopske časti u utakmici s arhiepiskopom Splitskim (...) danas je teško reći koliko je koristi od njega imala slovenska liturgija. On će biti svakako bar dopuštao, da se nesmetano širi glagoljaštvo. Ali kad bi se bio kako god isticao kao zagovornik slovenske crkve pred višim vlastima, osobito pred rimskom stolicom, mislim da to ne bi ostalo nespomenuto u papskim dopisima koji se na nj odnose, a međutim pismo pape Lava X (tj. VI) od god. 928, kojim se Grgur sa dokinute Ninske stolice premešta na Skradinsku ne upisuje mu ni jednom reči slovensku liturgiju u greh. Njegove su dakle zasluge u pitanju slovenske mise bile valjda više pasivne nego li aktivne.«

Prihvaćena je tako i razrađena, trinaest godina ranije (1915) postavljena, teza Svetozara Ritiga o povijesnoj ulozi Grgura Ninskoga. A sve to znatno prije istovjetno osmišljenih prosudbi ovoga problema što će ih u hrvatsku historiografiju potkraj 20-ih i početkom 30-ih godina unijeti Lovre Katić, Ljubo Karaman, Miho Barada...

U cjelini ogromnog Jagićeva slavističkog opusa, opseg njegova bavljenja kroatističkim temama (napose jezičnim) može izgledati suviše ograničen. To mišljenje, nazočno i danas u hrvatskoj filologiji, pred četrdesetak godina precizno je formulirao Josip Hamm — od početka 60-ih godina jedan od Jagićevih nasljednika na bečkoj slavistici — konstatacijom da je u svestranosti Jagićevih znanstvenih interesa i aktivnosti »njegovo značenje *za slavistiku, kojoj je dao mnogo*, i *njegovo značenje za kroatistiku, kojoj je dao manje nego što je mogao — i trebao — dati*«. Danas, kada

se Jagićevo djelo istražuje temeljito s raznih motrišta i kada se kritički (pre)ocjenjuju njegovi dosezi, postaje tek posve jasno koliko je on stvarno unapređivao i kroatistiku izravno svojim kroatistički utemeljenim istraživačkim prinosima (koji su često značili otvaranje novih prostora mišljenju znanosti i uvijek bili korak naprijed u otkrivanju činjenica) ali je, neprijeporno, isto tako djelovao pobudno na studij specijalnih kroatističkih problema i posredno: svojim slavističkim radovima s područja paleoslavistike, glagoljske paleografije, tekstologije, cyrillo-methodiane ili usmenog narodnog stvaralaštva. Nije pritom nevažna, zacijelo, ni metodološka komponenta kao poticajno učinkovit element, model (u tom sam smislu uvijek osjećao bliskost npr. Stjepana Ivšića kao arheografa s Jagićevom tehnikom obrade i izdavanja srednjovjekovnih tekstova). Svaka prosudba Jagićeva djela (i djelovanja) koja pretendira na znanstvenu objektivnost mora neizostavno voditi računa i o ovim relacijama.

Bez obzira na priznanja i kritičke zamjedbe u prošlosti i sadašnjosti, svom svojom širinom, jače od vremena, Jagićevo monumentalno djelo nudi nam se i danas na mnogim područjima slavenske filologije kao obzor iskustva i poticaj. Stoga i ovaj hommage znanstveniku nije tek formalan čin iskazivanja poštovanja jednoj veličini prošlosti, već znatno više od toga — priznavanje da ta veličina živi u sadašnjosti, da je trajno aktualan i integralan dio naših znanstvenih spoznaja.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 801=81 (091) (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

ALOJZ JEMBRIH

VATROSLAV JAGIĆ U SVJETLU KORESPONDENCIJE

VATROSLAV JAGIĆ IN KORRESPONDENZLICHT

Der Briefwechsel zwischen *Vatroslav Jagić (1838—1923)* und Direktor der Laibacher Lyzealbibliothek *Lukas Pintar (1857—1915)* ist für die Geschichte der Slawistik sehr interessant. Durch Korrespondenz der bedeutenden zwei Wissenschaftler in der Slawistik, wird ersichtlich wie Pintars und Jagić' einige wissenschaftliche Aufsätze zustande gekommen sind. Ein Teil noch unveröffentlichen Briefe an die Maria Pintar, zeigen Jagić' Leben während der I. Weltkrieg in Wien.

0. Nije nimalo tendenciozno reći da je Vatroslav Jagić (1838—1923) u svojem životu imao prijatelje koji su mu pomagali na znanstvenom polju slavenske filologije. Jedan od tih bio je Slovenac Luka Pintar (1857—1915)[1], čija pisma upućena V. Jagiću (98 pohranjenih u NSB u Zagrebu)[2] svjedoče o plodnoj međusobnoj suradnji. Po sadržaju ta su pisma prava riznica

[1] Više o Pintaru v. *Slovenski biografski leksikon*, knj. II, Ljubljana 1933—1952, 344—352. U nekrologu posvećenom Luki Pintaru Vatroslav Jagić ocrtava njegov životni put: »/.../ L. Pintar wurde in Krain, in der Gegend von Bischoflack im Dorfe Hotavlje der Poljanska Dolina (Pölland) im J. 1857 geboren und kam im J. 1869 an das Gymnasium zu Laibach, das er im J. 1877 absolvierte. Darauf bezog er die Universität in Graz, wo er die klassische und slavische Philologie (letztere unter Krek) studierte und nach vollendeten Studien im J. 1883 die Lahramtsbefähingung erlangte. Seine Lehrtätigkeit übte er anfangs (von 1884—1890) am Laibacher Gymnasium als provis. Lehrer, nachher als wirklicher Lehrer, von 1890—1898, in Neustadt (Novo Mesto, Rudolfswert) aus. Nach dem Tode Levstiks, der im J. 1887 erfolgte, befand sich die Laibacher Lyzealbibliothek in den Händen zweier Männer, denen die Slovenica und Slavica der Bibliothek, die ihren eigentlichen wissenschaftlichen Wert bilden, ziemlich ferne lagen. Es war daher ein grosser Gewinn für die Anstalt, als im J. 1898 Pintar die Stelle eines Skriptors an derselben bekam, /Usp. Pintarovo pismo iz 1898. ovdje, A.J./ und nach dem Tode des letztem Vorstandes am 10. August 1909 mit der Leitung der Bibliothek als k.k. Kustos, nachher Direktor, betraut wurde.« V. Nekrolog u Archivu, svez. 36/1916, 622—624.

[2] Usp. Josip Hamm, *Register der Korrespondenz von Vatroslav Jagić im Besitz der Universitätsbibliothek in Zagreb*, Winer slawistisches Jahrbuch, Bd. 8, Graz—Köln 1960, 75—111.

znanstvenih (bibliografskih) informacija, a često su i čitave rasprave s područja glagolitike, etimologije i onomastike[3]. Pored toga što su ta pisma document temporis i document humian, ona su dragocjen dokument i o povijesti slavistike u Jagićevu smislu riječi, odnosno slavenske filologije u širem smislu riječi.

1. Da su Pintarovi znanstveni prilozi, koje je objavljivao u Jagićevu *Archivu*[4], dragocjen prinos slavistici, potvrdit će sâm Jagić u pismu (9. 12. 1915, tada već udovi Mariji Pintar; Luka je umro 7. 12. 1915): »/.../ Ich speciell bedauere noch ausser dem einen treuen Mitarbeiter an meiner Zeitschrift durch seinen Tod verloren zu haben. Mit vielen Perlen hat er das Archiv für slawische Philologie bereichert, für die ihn alle Leser dieser Zeitschrift ein freundliches Andenken bewahren werden.« U nekrologu posvećenom L. Pintaru Jagić će ponovo zapisati: »Durch den Tod des Direktors der Laibacher Lyzealbibliothek, Lukas Pintar, ist unserer Zeitschrift ein treuer Anhänger und Mitarbeiter, mir persönlich ein liebenswürdiger, zuvorkommender Freund und Berater in allerlei wissenschaftlichen Angelegenheiten entrissen worden. /.../ für uns Auswärtige, die nur gelegentlich nach Laibach kamen oder im brieflichen Verkehr mit ihm standen, war seine Gefälligkeit, seine Bereitwilligkeit, allen Nachfragen und Wünschen entgegenzukommen, über alles erhaben.«[5]

1.1. Životne okolnosti ponukale su L. Pintara da se pismom obrati V. Jagiću još 1898. Pismo u cijelosti glasi:

Veleblagorodni gospod dvorni svetnik!

Blagovolite oprostiti, da se drznem v skrajni sili — dasiravno Vam popolnoma neznanec — obrniti se naravnost do Vas. — Gospod dr. sv.(etnik) Šuklje mi je bil vže pred meseci sporočil, da je čul, da ste se blagovolili — ne vem po čegavem posredovanji — zame pobrigati in me preporočiti za skriptorsko mesto na licejski knjižnici v Ljubljani.

Ker sem pa prav v zadjem času zvedel, da so se razmere zame neugodno zasukale — in da g. Šuklje, ki bi utegnil moje interese braniti, ne

[3] Posebice su zanimljivi Pintarovi prilozi iz toponomastike objavljeni u časopisu *Ljubljanski zvon* 1912, 316—319, 365—369, 489—492, 550—554, 600—605; 1913, 27—31, 74—79, 151—156, 200—203, 251—254, 312—317, 365—371, 425—428, 473—477, 545—550, 658—663; 1914, 167—171, 283—286, 325—329, 374—377, 459—465, 498—505, 563—571; 1915, 24—31, 66—72, 131—133, 211—217, 319—324.

[4] U Jagićevu *Archivu* Pintar je objavio 26 svojih različitih priloga, od kojih je najviše posvećeno etimologiji. Usp. sveske *Archiva* 26/1904, 318—320, 623—630, 635—640; 23/1902, 315—320, 635—637; 27/1905, 314—320; 31/1910, 315—316, 382—393; 33/1912, 618—622; 34/1913, 622—623, 625—626; 35/1914, 623—624; 36/1916, 586—587. Pintaru nije bilo lako rješavati etimologije na područjima s jezičnim isprepletanjem: slovensko-njemačko-romanskim jezičnim elementima. No ipak ih je znao riješiti, i to kako kaže Jagić, »durch Scharfsinn und Anwendung strenger Methode in den meisten Fällen glücklich zu überwinden vermochte und vielfach überraschende Aufklärungen erzielte« (v. Nekrolog posvećen Luki Pintaru koji je napisao Jagić u *Archivu*, svez. 36/1916, 622—624).

[5] V. Nekrolog.

biva na Dunaji, tedaj se obračam naravnost do Vas, ako je mogoče, še kaj pomagati. — Predlagan sem baje od deželne vlade primo loco jaz, a secundo g. Piepenbacher,[5a] ki ima baje visoke osebe na Dunaji za pokrovitelje — jaz v 14., on v 2. službenem letu — in govori se, da prodere g. Piepenbacher. Ponižno Vas torej prosim, da bi blagovolili pri vis. ministerstvu — če je še čas — podpreti mojo prošnjo tudi z naglašanjem pravičnosti — iustitia fundamentum fidei. — Jaz se z družino vže osmo leto trudim za premestitev v glavno mesto, moj rival je neoženjen, drugo leto suplent na ljubljanski nižji gimn. In če se podeli skriptorsko mesto meni definitivnemu profesorju, izprazni se za mojega takmeca moje mesto, in mož postane vže v tretjem službenem letu definitiven gimnazijski učitelj, dočim sem jaz svoje dni 6 let moral kot suplent čakati imenovanja. — Tudi gledé sposobnosti, ne verujem, da bi mene on toliko nadkriljeval, da bi zaslužil v tej mladosti prednost pred menoj, ne malo starejšim državnim službenikom. —

Še enkrat Vas nujno prosim podpore za mojo prošnjo. —
Najodličnejšim spoštovanjem udani Vam
V Ljubljani 11, aprila 1898. L. Pintar gimn. prof. v Novem mestu

1.2. Sudeći prema pozitivnom ishodu u korist Pintara, zahvaljujući Jagićevoj intervenciji kod nadležnih u Beču, obistinjuju se Jagićeve riječi u *Spomenima*, 291—292: »/.../ Smem ustvrditi, a da sama sebe ne hvalim, da nisam nikada tražio protekciju viših lica niti se o nju otimao. Čak i kad sam se slučajno upoznao s kimgod koji bi svoj visoki uplivni položaj mogao upotrebiti za mene, nisam se nikad time okoristio za sebe lično, naprotiv bio sam spreman da taj upliv upotrebim u korist nekoga drugoga, ako se je radilo o stvari ili o poslu što mi se činio vrednim da se preporuči.«[6] Jagić će 1909, na osobnu Pintarovu molbu, još jednom posredovati u Beču radi mjesta kustosa u Ljubljani za koje se Pintar natjecao. O tom svojem posredovanju informirat će Jagić Franju Fanceva u pismu (6. 5. 1911): »/.../ Ali kad se je u Ljubljani radilo da dobije Pintar mjesto kustosa, smio sam se za nj zauzeti kod našega ministra, jer sam znao, da će moja riječ koliko toliko vrijediti: ali da ja Vašemu slavnom Amrošu ili čak Tomašiću napišem koju riječ, mogao bih samo doživjeti ili štetu za Vas ili uvredu za se.«[7]

1.2.1. Pintarovo pismo u kojem moli Jagića za preporuku, kao i zahvala za posredovanje, glase:

[5a] Josip Pipenbacher (1869—1949), klasični filolog.

[6] Vatroslav Jagić, *Spomeni mojega života*, knj. II (1880—1923), Beograd 1934, 291—292.

[7] V. *Korespondencija Vatroslava Jagića*, knj. I, JAZU, uredio Petar Skok, Zagreb 1953, 401. Spomenimo da je Josip Hamm objavio *Korespondenciju Vatroslava Jagića, pisma iz Rusije*, knj. 2, JAZU, Zagreb 1979. i knj. 3, Zagreb 1983.

V Ljubljani 20. VII. 1909

Velespoštovani gospod!

Kakor sem izvedel, sva samo dva prosilca za kustosovo mesto na študijski knjižnici jaz in dr Ahn iz Gradca. Pa tudi en sam tekmec utegne postati pri gotovih razmerah nevaren. Prošnji sta šli 12. VII 1909 na Dunaj in morda bo že bližnje dni prišlo do rešitve. Če Vam je mogoče kaj vplivati v prilog mojega imenovanja, se Vam v tem prav toplo priporočam. Predlagan sem, upam, da na 1. mestu, ker sem starejši od svojega soprosilca in pa že enajst let na zavodu, da torej vsaj nekoliko že poznam razmere na njem. — Ponovivši svojo priporočbo ostanem z najodličnejšim spoštovanjem udani Vam

L. Pintar skr. (iptor)

Velespoštovani gospod!

Najiskrenejše se Vam za uspešno Vaše priporočilo zahvaljujem. Včeraj sem čital v tukajšnjih dnevnikih, da je imenovanje mene za kustosa ljubljanske študijske knjižnice dovršena stvar — in v bližnjih dnevih upam da dobim dekret. —

Še enkrat torej moja najiskrenejša zahvala! Ob enem se Vam lepo priporočam, da blagovolite ohraniti meni in mojemu sinu še nadalje svojo blagonaklonjenost.

Z najodličnejšim spoštovanjem
hvaleženo — udani Vam

V Ljubljani 19/VIII. 1909 L. Pintar

2. U ostavštini Luke Pintara što se nalazi u NUK, Ljubljana (Inv. št. 20/81) nalazi se nekoliko Jagićevih dopisa upućenih Pintaru. Nas ovdje zanima Jagićevo pismo (7. maja 1909) kojim se obraća Pintaru u vezi s drugim sveskom Enciklopedije slavenske filologije (1909) u redakciji Lubora Eiederla, u kojoj on piše u IV. poglavlju o Slovencima. Zbog zanimljivosti sadržaja pisma valja ga pročitati u cjelosti.

Beč, 7. maja 1909.
VIII/5, Kochgasse 15

Dragi gospodine i prijatelju!

Dolazim s punom torbom želja za objašnjenje nekih geografskih stvari, koje nalazim u pregledu profesora Niederle (za rusku enciklopediju) te ne znam je su li baš ispravne. Pomozite mi, koliko možete, da dotjeramo stvar na dobar kraj.

Kažu li u Gornjoj Austriji rijeki Traun — Travna? Zovu li Tauren — Tavri? Gora Dreiherrenspitz neće biti Tri*pan*ska gora, ta *pan* nije slovenska riječ. Udine je Videm? Kako se kod vas zove Lienz? Kako Pustertal? Kako kažu Friaul? Kako Pantofel? Niederle piše Potablo — tak? Kako S. Hermagor po slovenski? Kaže li se rijeci Zila? piše li se Bêlak ili Bêljak? Kako se piše Ossiacher-See slovenski? Kaže li se Osojsko jezero? Kako upravo glase mjesta Djekše? Krčanje? (Drex-Grent-schach). Kako Ehren-

(p)ausen — Ernož? masc. ili femin? Među pograničnim mjestima oko Mure spominje Niederle Kaplja, Pesnica, Kljanec (zar to nije prije Klanjec? kao u Hrvatskoj?). Kaže li se Radgona ili Radgonja? Prema Ugarskoj još se spominju mjesta Potrna (Laafeld). Ženikovce (Zeting) i Serdica (Szergháza) — je li to tako? to Serdica nekako mi je čudno. Da nije to Sredica ili Središče? Na rijeci Rabá ima magj. Szólnök, zar je to slovenski Sanik? a nije Slanik ili Salnik? Zar je Berkeháza zbilja Berkevic, a nije Berkovic? Kako Slovenci zovu Gotsche-Kočevje?

Sve su to neke stvari ali htio bih da su točne, koliko se više može.

Još bih htio znati, drže li kod vas zbilja, da i u Štajerskoj broj Slovenaca opada? to j. da se germanizacija širi? Po Niederlu izlazi, da je od 1850 do 1900 u Štajerskoj broj Nijemaca narastao za 40,5% a Slovenaca za 12,5%. Ali ja mislim, da taj račun ne valja, trebalo je uzeti kako stoje brojevi za južnu, slovensku Štajersku, t.j. da li tu razmjer ide za Slovence na bolje ili na gore!

Pod imenom diferencijacija treba da se spomene, kako se narod sam zove i među sobom razlikuje. Ni tu mene Niederle ne zadovoljava. Evo što on kaže: po političkim granicama da se zovu Kranjci, Primorci, Korošci, Goričani, Štajerci, po oro- i hydrografiji u Štajerskoj Pohorjanci, Murski i Dravski Poljanci, Haložani, u Karnioliji (sic!) Gorenjci, Dolenjci, Notranjci (Kraševci, Pivčani, Vipavci) — To je sve. A meni se čini da to nije dosta. Prvo — jer ima za cijelo više takovih narodnih naziva. Drugo, jer bi se bar od prilike moralo reći, gdje su ta imena u običaju i kako se daleko protežu. Što pomaže ruskom ili drugomu slavenskomu čitaocu, da mu se spomene ime Haložani, ako mu se ne kaže gdje su u Štajerskoj Haložani, ili da ima Gorenaca (zar Gorenjci?) i Dolenaca, a ne kaže se gdje su?

Niederle očevidno nije o tom dovoljno informiran ali on će svaki ispravak ili dopunak sa zahvalnošću primiti. Ne biste Vi, ili koji drugi Vaš poznanik, dobroj stvari za volju, htio taj odlomak nešto malko raširiti, popuniti i ispraviti.

Evo vidite, moja je torba zbilja puna želja.

Ako bar jedan dio mojih želja možete ispuniti, bit ću Vam puno zahvalan.

S prijateljskim pozdravom
Vaš V. Jagić.

2.1. Luka Pintar odmah odgovara Jagiću, riješivši većinu njegovih dilema oko toponima koji mu nisu bili baš posve jasni kao ni Niederlu. Iscrpno je podao geografsku rasprostranjenost onih slovenskih pokrajina i njihovih stanovnika o kojima Niederle nije bio dovoljno informiran.

Usporedimo li Pintarovo pismo, posebice onaj dio u kojem govori o rasprostranjenosti Pohoraca, Haložana, Gorenjaca, Notranjaca i dr., s tiskanim tekstom u Niederla, 104, uočit ćemo podudaranja. To zapravo znači da je Jagić uzeo u obzir Pintarove podatke predavši ih Niederlu. Prema tome, i Pintara valja smatrati suradnikom *Enciklopedije slavjanske filologije*. Pintarov odgovor Jagiću na njegovo pismo od 7. maja 1909. glasi:

Ljubljana 10. maja 1909

Velečastiti gospod!

Na Vaša vprašanja odgovarjam, kolikor znam. Za Traun uče po naših šolah »Travna« f., vsaj so imena rek večinoma femin., tako tudi v nemščini die Traun (cf. Schmeller I, 666). Tauren (die hohe) visoke Ture f.pl. Za dreiherrenspitz pa mislim, da nikar ne iščimo niti slovenskega niti češkega izraza, pan pa sploh ostani severozapadnim Slovanom; sicer pa sumim, da ime ne prihaja od dreiherr (triumvir), ampak od dreihorn (dreihöring) tricornis, analogno z našim Triglavom. Udine je Videm. Lienz je Lienz (Lijenc?). — Pusterthal je v naših slovnikih Pustriška dolina, po razlagi nekaterih pa Bistriška, češ da je iz bystrů. Pustrica ali Bistrica. — *Friaul* je Furlanija ali Furlansko. *Pantofel* mislim da pravijo Pontabel. — St. *Hermagor* Šmohor die Gril Zila, Grilitz Zilica, Grilthaler Ziljan. Willach Beljak — Ossiach Osoje (loc. na Osojah) Ossiacher See Osojsko jezero. Imena Djekše (Diex) in Krčanje so mi znana samo po Gemeinleksikonu ali Ortsrepertorium-u.

Ehrenhausen, Ernož (pri nekateri tudi Arnož) je masc. Kaplja (?) (ne der Tropfen) je pač verjetneje Kapla iz Kápěla, die Kappel ( ) Schmeller I, 1269. Pesnica. — Klanec je nam navadneje nego pa Klanjec; Kljanec pa prav gotovo ne! — Pleter .I, 401. — Rádgona (ne Radgonja.). Separatni odtisk razlage imena »Radgona« sem Vam bil zadnjič poslal. Imena Potrna, Ženkovce, Serdica, Szölnök i.t.d. so mi pa popolnoma neznana. Središče je na južnem Štajerskem Polstrau. — Gottschee Kočevje, Kočevja, v Kočevju, nekteri izgovarajajo bolj mehko Hočevje (pišemo pa dandanes te oblike ne!), od tod tudi priimek Kočevar in Hočevar. — Haloze f.pl. die Halos, prebivavci tiste okolice so Haložani. Božidar Raič je bil župnik pri Sv. Barbari v Halozah.: Zahn ima (Ortsnamenbuch 108) sledeče oblike: Kolles, Ggd zu Polstrau; anno 1265 Qualosse, 1440 in der Chalaz, in der Vhalcz, 1444 die Kalos, 1484 die Kalass. — халжга?? Kraševci so prebivavci na Krasu im Karst, die Karstbewohner, Pivčani na Pivki, an der Poik, Vipavci v Vipavi... Namesto »v Karnioliji« pravimo mi »Na Kranjskem« — Vi pišete: »ima Gorenaca (zar Gorenjci?) i Dolenaca ...« Gorenjci, Dolenjci in Notranjci (Oberkrainer, Unterkrainer, Innenkrainer) se piše pravilno z *j*, ker so oblike iz pridevnikov gorenji, dolenji, notranji, ki so s sufiksom ьнь napravljeni iz adverbov горѣ, долѣ, notri (жшрь) Mikl. Vgl. Gramm. II, 155. — горьнь (gornji ali gorenji), дольнь (doljni ali dolenji), жшрьнь (notrnji ali notranji). K Gorenjskem štejemo Radovljiški, Kranjski in Kamniški okraj in od Ljubljanske okolice to, kar je severno od glavnega mesta; Dolenjsko obsega okraje/ Kočevje, Črnomelj, Novo mesto, Krško, Litija in kar je pod Ljubljano (južno in južnovzhodno od Ljublj.); k Notranjskem spadajo okraji Logatec in Postojna pa oni del Ljubljanske okolice, ki je proti jugozapadu, proti Vrhniki in Logatcu —

Kolikor sem znal, sem odgovoril — za drugo se bom pa moral sam še le poučiti pri drugih. Ob tednu upam, da Vam pošljem obljubljeni Celovec, če kaj posebnega ne pride vmes.

Z najodličnejšim spoštovanjem
udani Vam
L. Pintar

3. Rezultat Jagićeve prijateljske veze i suradnje s Lukom Pintarom bio je nastavak dopisivanja s njegovom udovom Marijom i sinom liječnikom Ivanom Pintarom. Pod spomenutom signaturom u NUK (Ljubljana) u Pintarovoj ostavštini pohranjeno je oko trideset Jagićevih pisama upućenih Mariji, pisanih njemačkim jezikom. Sva ta pisma dokument su Jagićeve osamljenosti i zabrinutosti za budućnost u jeku I. svjetskog rata, u čiji svršetak nije imao nade. Nestašica živežnih namirnica, gladovanje u Beču i u Jagićevoj kući, ispunjavaju veći dio sadržaja njegovih pisama. Upravo Marjia Pintar, kako se to iz pisama vidi, materijalno pomaže Vatroslavu Jagiću. Dojmlive su Jagićeve riječi (u prijevodu na hrvatski): Vrlo poštovana gospođo, visoko cijenjena prijateljice! Čovjek je jedno egoistično biće, pogotovu ako danas živi u Beču, gdje prije svega misli i grabi samo ono što mu služi za zadovoljavanje njegovih materijalnih želja. Tako sam i ja iz Vašega zadnjega pisma zapamtio ono mjesto i uzeo ga k srcu gdje ste mi obećali ponovo poslati brašna /.../. Ovdje u Beču došlo je tako daleko da se uopće ne može dobiti brašna. Čovjek se mora diviti strpljenju siromašnih! Tako je jučer moja kuharica jedva dobila kilogram graha za 1 krunu, jačmena i prosa pola kile. Svinjsko meso postalo je vrlo skupa delikatesa.«[8]

3.1. Jagić će nakon dva tjedna ponovo pisati Mariji: »/.../ Sada je u čitavoj Monarhiji potražnja za kruhom i brašnom. No ipak nije svugdje ista situacija. Ne znam kako je u Ljubljani s opskrbom. Da li Vam je moguće za mene na temelju deklaracije spremiti 5 ili 10 ili 20 kg brašna?« Marija Pintar osigurala je za Jagića 20 kg brašna, na čemu joj zahvaljuje u pismu od 10. 3. 1915. Koliko je dvorski savjetnik i sveučilišni profesor u mirovini s mjesečnom penzijom od 1400 kruna oskudijevao u živežnim namirnicama, svjedoči njegovo pismo u kojem uz ostalo piše: »/.../ Kako će biti sa živežnim namirnicama, to samo dragi Bog zna. Svugdje se propitujem gdje bi se moglo nabaviti suhog fižola. Do sada je bilo sve uzalud. Znam da u mojoj domovini ima mnogo fižola, ne znam je li dozvoljeno izvoziti ga. Također ne znam je li dozvoljeno nabaviti oraha iz provincije. Život tako postaje kroz razne zabrane još teži i skuplji /.../.«[9]

3.2. Ljudski je shvatljiva korespondencija dvaju prijatelja i njihovih obitelji.[10] Shvatljivo je i Jagićevo dopisivanje s udovom Marijom Pintar u najtežim trenucima njegova života. Uostalom, ista ih je sudbina snašla, svaki bez svoga životnog druga.[11] Postavlja se međutim pitanje na koje će

[8] Usp. pismo ovdje br. 9.

[9] Usp. pismo ovdje br. 15.

[10] Mariji Pintar pisala je i Jagićeva supruga Sidonija kao i Stanka Rešetar, Jagićeva kćerka. U Pintarovoj ostavštini u Ljubljani NUK nalaze se tri dopisa Stanke Rešetar Mariji Pintar (23. 2. 1915, 10. 12. 1915, te na poleđini fotografije njezina oca Vatroslava Jagića uskrsna čestitka 1915. Istu fotografiju prilažemo ovdje.

[11] S koliko topline piše Jagić o svojoj ženi, koja je umrla 26. siječnja 1914, vidljivo je u njegovim *Spomenima*, knj. II, 303—304. Što je njezina smrt značila za nj, svjedoči on sam: »Više od 50 godina srećnog porodičnog života u čovječjem životu smatra se retkim darom providnosti. Prekidom lepe harmonije u svim mislima i željama onaj što ostane na životu gubi svaki smisao za dalje živovanje: on se odjednom oseća strašno osamljen, u rukama tuđih ljudi — nema više ruke koja je sve držala u redu ni oka koje je sve nadziralo, nema više reda u kućnom gospo-

odgovor možda moći dati različite pretpostavke. Naime, svatko tko pročita Jagićeve *Spomene* i korespondenciju o kojoj je ovdje riječ, pitat će iz kojih razloga Jagić prešućuje u *Spomenima* prijatelja Luku Pintara u njegovu udovu?

4. Ne želeći ovaj put tražiti odgovor, za ovu priliku prilažemo nekoliko Jagićevih pisama u nadi da ćemo ostala pisma moći objaviti u drugom nastavku u ovim *Radovima.*

1.

Herrn k.k. Skriptor der Lycealbibliothek
L. Pinatr, Laibach (Jagić, L. Pintaru iz Beča na dopisnicama)[11b]

Još nešto. Meni treba od Levstikovih djela svezak III, IV i V, ako se može dobiti, jer imam samo I i II njegove pjesme, a za moj posao puno su važniji svesci III—V, gdje ima njegova proza, kritike itd. i njegova biografija.

Molim Vas, ako nisu te knjige još rasprodane, naručite mi preko jedne knjižare spomenute sveske III—V.

Vaš V.J.

2.

Šaljem 3 krune, da podmirim dug i barem trošak poštarine, kad već ne mogu platiti za ona tri sveska Levstikovih spisa — kod nas se kaže, hvala ne ide u džep! a Vi ste meni za volju osakatili svoj ekzemplar! Gledat ću da Vam se skromno odužim.

Ivan Tomko Marnavić pisao je zbilja na latinskom jeziku djelo »Vita beati Augustini ordinis Praedicatorum ex Zagrabiensi Lucerini episcopi«. Kukuljević spominje ovo djelo u svojem spisu »Književnici u Hrvatskoj iz prve polovine XVII vieka s ove strane Velebita« (preštampano iz »Arkiva«) na str. 114—115. On kaže, da je ova rasprava prvi put izašla g. 1637 u djelu Ferrara De rebus Hungaricae provinciae ordinis Praedicatorum commentarii«. Ja te knjige nisam nigda vidio, možda je ima vaša biblioteka. Svakako već Kukuljević kaže, da je ovu biografiju Krčelić preveo na hrvatski jezik.

S pozdravom Vaš V. Jagić.

3.

Veseli nas, da mladi dobrovoljac neće se morati potucati među Kupom-Unom-Vrbasom-Drinom a možda čak među Drinom i Timokom, nego će se lijevo-desno kretati oko Save i Ljubljane.[12] Ovako je ipak ljepše i sigurnije. Hvala bogu da se neće morati proljevati bratska krv. Šaljemo k uskrsnim blagdanima srdačan pozdrav i roditeljima i sinu.

---

darstvu, pa zato ni mirnog nesmetanog načina življenja, o kojem znatno zavisi potpuna odanost običnom duševnom radu. *Spomeni...*
Poštanski žig na dopisnicama je nečitljiv, pa je i datum nečitljiv.

[12] Riječ je o Marijinu sinu *Ivanu Pintaru,* doktoru medicine.

Imam jednu molbu. Ne biste li mi mogli pomoći da dobijem 30. svezak Marnova Jezičnika — kod mene ima od 1—29 — baš 30ti (mislim posljednji) nije mi došao. Možda se može dobiti u kojoj knjižari. Neka mi ga pošalje s računom, a ja ću odmah novce poslati. Kažu da ima u tom svesku (30) ocjena Valjavca od Marna, koja mi treba za enciklopediju.

Ako dakle možete nabaviti, bit ću Vam zahvalan.

S pozdravom Vaš V.J.

4.

Herrn Bibliotheksdirektor
Kustos L. Pintar in Laibach
Lyzealbibliothek

Oprostite, što sam istom jučer poslao 13 kruna — 12 K. za fotografa, 1 K za Vašega poslužnika, koji je pakovao — da isplatim dug.[13] Sada pred odlazak na 8 dana u Berlin imam mnogo posla, kad se vratim pisat ću Vam opširnije. Samo bih htio znati, iz kojega je spomenika izvađen onaj komad fotografski koji ste mi Vi poslali kad se radilo o tumačenju riječu *Kupotr?* Meni se čini, da je ono dosta staro pismo. Samo ne znam kako ga Vi cijenite.[14]

Vaš V. Jagić

5.

Vi ste me jednom pitali, a mislim da Vam nisam odgovorio (po navadi staroj) što bi bio сегъ, сжсегъ — Našao sam sada Vaše pismo te mi je palo na pamet, da onaj koji mudruje o сегъ, сжсегъ, možda je nešto čuo o riječi siga, koju ćete naći u Vukovu-Broz-Ivekovićevu riječniku i u Miklošićevom Etyml. Wörtebuch i značenje nije daleko: Kalksinter, to će reći ein Klumpen kalk — Miklošič umije samo reći: ein dunkles Wort.

S pozdravom Vaš V. Jagić

6.

Ja Vam šaljem još jednu korekturu 20 lista, gdje dolazi no tumačenje Darukovo o potbega — potpega i potbeγa itd. Molim Vas, da li je sve tačno, kako je u rukopisu. Ona slova mislim da treba uzeti s 8 з н ч tako, da bude 8 iz arapske male cifre 8, a ч da bude rusko ili srpsko ч — slagač uzeo je pogrešno 4, to sam ja već ispravio.

[13] Luka Pintar je 7. listopada 1910. u vezi s tim novcem pisao Jagiću: »Poslanih 13 kron (12 za fotogr.) sem včeraj prejel. Hvala. Zaradi trinajste sem bil nejasen — in ker ni bilo razun adrese nič opombe o 13. Kr., sem nekoliko ugibal, kaj bi bil morda jaz napačno ukrenil; zdaj vem — in poslužnik dobi danes njemu namenjeno kruno.« (pismo u NSB, Zagreb).

[14] Pintar je svoje etimološko razlaganje riječi *Kupotr* objavio u *Archivu*, svez. 30/1909, 310—312. Na Jagićevo pitanje u vezi s glagoljskim fragmentom u pismu od 7. listopada 1910, odgovara: »/.../ O onem fragmentu, ki ima *Kupotr* (ispisana riječ uglatom glagoljicom, A.J.) Vam pa žalibog ne vem več povedati nego kar sem povedal v Archivu XXX, 310. List nima druge opombe nego 'Ljubljana Kn. škofijski arhiv I' — jaz pa žalibog v paleografskih vprašanjih ne morem izreči nobene sodbe, ker sem na tem polju docela neveščak.« (v. pismo u NSB, Zagreb).

Čestitam Vam i Vašoj gospođi, što će sutra biti promocija Vašeg sina. Moja je žena svakako htjela doći na taj akt promocije u Beč, ali gle — kad smo se jučer šetali, išla je stazom sama naprijed te se morala spotaknuti o kamen i tako je nesrećno pala, da si je ozledila nešto lice na nosu i pod okom. Nije opasno, ali nekoliko će dana morati ostati kod kuće. I tako joj je to veselje pokvareno. Ja ću ipak poći.

S pozdravom. Vaš V. Jagić

7.

Herrn
Lyzcealbibliothekdirektor
L. Pintar
Laibach (razglednica, Stefandsdom)

Hvala Vam, što ste se u tim teškim vremenima sjetili osamljenog starca. Bog dao, da bi nam nova godina povratila mir i »blagovoljenje«

Vaš iskreni prijatelj
V. Jagić

5. Pisma Vatroslava Jagića upućena Mariji Pintar

8.

Wien, 26. 1. 1915
VIII/1, Kochgasse 15

Hochverehrte gnädige Frau, teuere Freundin!

Ich fühle mich sehr angenehm verpflichtet, Ihnen nochmals für die große Liebenswürdigkeit, mit der Sie mir gastlich in Ihr Haus aufgenommen, bewirtet, beschenkt und begleitet haben, meinen tief gefühlten innigsten Dank auszusprechen. Ich möchte gern bald in die Lage kommen Ihnen das nicht nur mit Worten, sondern auch durch die Tat zu vergelten.
Ich bin mit 3/4 Stunde Verspätung glücklich nach Hause gekommen, nur auf der Fahrt nach Hause vom Bahnhofe mit meinem Enkel hätten wir leicht verunglücken können, da das Auto mit einem Rade in ein nicht beleuchtetes Loch geraten war und nach einem starkem Knall in schwankende Bewegung kam, so daß wir fürchteten umgeworfen zu werden. An dem Wagen war eine Akse gebrochen und wir mußten einen anderen Wagen besteigen! So kamen wir erst kurz vor 10 Uhr nach Hause. Unterwegs fiel überall reichlich der Schnee, aber in der Nähe von Wien war es schon Regen und in der Stadt selbst ein abscheuliches nasses schmutziges Wetter. Man beneidete mich, als ich erzählte, daß ich in Laibach auf Schlitten gefahren bin! Heute ist für mich die erste Wiederkehr des traurigen Tages meines Lebens, ich bringe ihr in stiller Andacht zu.
Zu Hause fand ich alle wohl, die Sie herzlich grüssen lassen nebst Ihrem Mann, Schwester und Tochter.
Već u vagonu čitao sam i zgražao se nad onim nečuvenim cinizmom vašega »pastira« — Taj se lijepo skrbi za svoje ovčice! I moj zet, kad sam mu ono pročitao, rekao je odmah, da je to pereverzno bolestan čovjek, kojeg bi trebali turiti u sanatorij![15]

Die Würste wurden heute an drei Orten gekostet und überall sehr schmackhaft gefunden. Um das Mehl beneidet man mich und wenn es möglich wäre im Laufe der nächsten Zeit noch einmal wenigstens so viel für uns bei Ihnen »am Lager« zu haben, würde ich Ihnen sehr dankbar sein.

Lijepo sve pozdravlja

Vaš iskreni

V. Jagić

9.

Wien, den 10. 2. 1915, VIII, Kochgasse 15

Sehr geehrte Frau, Hochgeschätzte Freundin!

Der Mensch ist ein so egoistisches Wesen, namentlich wenn er heute in Wien lebt, daß er vor allem an das denkt und das aufgreift, was zur Befriedigung seiner materiellen Wünsche dient. So habe auch ich aus Ihren letzte Brief am besten mir jene Stelle gemerkt und zu Herzen genommen, wo Sie mir versprochen haben wieder etwas Mehl zu liefern. Wenn Sie unsere Misere kennen würden, würden Sie auch diesen meinen Egoismus, der ja zuletzt an Furcht grenzt, gütigst verzeihen. Wir haben es wirklich mit unserer Überschätzung unserem Leichtsinn ich weiß nicht, was richtiger ist, so weit gebracht, daß wir uns die nächste Zukunft sehr schwarz malen müssen. Hier in Wien ist es so weit gekommen, daß man an gewissen Tagen überhaupt kein Mehl bekommen kann. Man muß sich über die Geduld der Armen wirklich wundern! Ja aber auch andere Lebensmittel sind entweder teuer oder überhaupt nicht zu bekommen. So hat meine Köchin gestern mit Mühe ein Liter Fisolen bekommen um 1 Kr. 12 Heffer und Gerstengraupen hat man ihr heute noch 1/2 Liter gegeben. Das Schweinefleisch wird nächstens eine sehr teuere Delikatesse werden, usw., usw.

Sie sehen also, daß ich um das Mehl, wenn ich es dank Ihre freundliche Vermittlung bekommen kann, eine Argonautenreise, wie um das goldene Vlies, zu unternehmen bereit bin! Ich weiß nähmlich nicht, ob es nicht gefährlich wäre, wenn auch in kleinen Quantitäten die Befärderung durch die Post zu wagen. Sie könnten vielleicht das eher in Erfahrung bringen.

Ich benötige es augenblicklich noch nicht, da unser Vorrat an Mehl wohl noch für einen Monat ausreichen wird. Wenn also bis etwa Mitte März das, was Sie für mich angeschafft haben, bei Ihnen liegen kann — hoffentlich kommen nicht die Italiener, um es uns weg zu nehmen — so soll es bleiben. Doch auf ersten Wink von Ihnen bin ich wieder in Laibach. Ich mache mir nur Gewissensbisse, daß ich Ihre Güte zu sehr missbrauche. Wenn Sie mir wenigstens eine geben könnten, um Ihnen für Sie oder für Ihre Tochter etwas aus Wien mitzubringen (nur keine Lebensmittel!), damit würden Sie mir einen grossen Gefallen tun und den Mut einflössen, Sie wieder zu besuchen. Bitte, tun Sie das.

[15] To je jedina interpolacija na hrvatskom jeziku, sva su njegova ostala pisma što ih je uputio Mariji Pintar na njemačkom jeziku.

Ich hoffe, daß sich bei Ihnen ales wohl befindet. Bei uns ist ein erwarteter Todesfall eingetreten. Die Mutter meines Schwiegershons, eine 90-jährige Frau, ist Sonntag früh in Triest gestorben. Meine Tochter begleitete ihren Mann am Sonntag nach Triest, und heute (Mittwoch) kommen sie zurück nach Wien. So vergeht kein Jahr, daß wir nicht jemanden aus unserer Mitte verlieren! Ich bin über meinem

Verlust und nimmer trostlos.

Mit vielen Grüssen an den Herrn Gemahl, die Schwester und Tochter, bin ich

Ihr ganz ergeb.

V. Jagić

10.

Wien, 26/2 1915
VIII/1 Kochgasse 15

Sehr geehrte gnädige Frau, hochgeschätzte Freundin!
Jetzt beherrscht die ganze Monarchie die Brot- und Mehlfrage. Doch wird nicht wohl überall die gleiche Auffassung zur Geltung kammen. Darum weiß ich auch nicht, wie in Laibach die Versorgung gehandhabt wird. Ist z. B. möglich Ihnen bei der Deklaration über den vorhandenen Vorrat zu sagen, daß sagen wir 5 oder 10 der 20 Kilo Mehl als *mein* Mehl bei Ihnen lagert? Wenn das möglich ist, dann würde ich Sie bitten das für Sie entbehrliche in dieser Weise zu meinen Gunsten festzulegen. Ist es aber nicht möglich, dann freilich, wo nichts ist, hat auch der Kaiser, wie man sagt, das Recht (?) verloren.
Wir haben den von Laibach gebrachten »Mehlschatz« noch nicht angetastet. Also über den Monat März wär ich versorgt. Doch für den Fall, daß ich einen gewissen Vorrat bei Ihnen *gut* haben könnte, wäre ich bereit im Laufe des Monats März wieder zu kommen, um wenigstens etwas wegzubringen.
Übrigens mach ich mir keine großen Sorge, wenn alles hungaren soll, werde ich halt' auch mithungern. Vielleicht bringt diese allgemeine Not diejenigen Gewaltigen der Welt, die jetzt über Millionen von Menschen leben, schelten und walten, zur Einsicht, daß dieses Metzlerei endlich ein Halt geboten und gemacht werden soll. Schlecht sind freilich wir daran, da wir an einen mächtigen Bundesgenossen gekettet, gar nicht an unser Interesse denken dürfen, sondern von höheren Anordnung fügen müssen.
Was machen Sie in Laibach? Bedrohen Sie nichts wenigstens allerlei Infektionskrankheiten? Bei uns ist es mit Blattern etwas stiller geworden, dafür hat man aber Angst wegen Flecktyphus.. Augenblicklich ist in unserem Hause, bei mir, bei Rešetar und meinem Sohn alles gesund. Und schon das ist sehr viel, auch dafür muß man Gott danken.
Ich bitte, grüßen Sie den Herrn Gemahl und alle anderen lieben Hausgenossen. Auch an den Doktor denken wir und wünschen ihn bald zu sehen.

Ihr hochachtungsvoll ergebenr

V. Jagić

11.

Wien, 10. 3. 1915
VIII/1 Kochgasse 15

Sehr geehrte gnädige Frau, Hochgeschätzte Freundin!

Ihre Mitteilung, daß Sie für mich 20 Kilo Weizenmehl am Lager haben, hat mich nicht nur sehr erfreut, sondern auch mit den Gefühlen des innigen Dankes für Ihre so überaus große Gefältigkeit erfüllt. Ich werde wahrscheinlich (sicher weiß ich heute noch nicht) am Samstag (in Gesellschaft des Spalatenser Museumsdirektors Bulić) nach Laibach kommen. Da es noch nicht sicher ist, ob er diesen Samstag nach Fiuma fährt, so kann ich noch nicht heute sagen, ob ich bestimmt Samstag komme. Sollte ich Ihnen nicht telegraphisch einen anderen Tag anzeigen, so bleibt es bei Samstag 6 Uhr nachmittag, wie das letzte Mal.

Ich weiß nicht, ob ich zur Behebung des Schatzes (allerdings zunächst nur die Hälfte, also 10 Kilo) eine besondere Erlaubnis haben muß. Wahrscheinlich nicht, Das werden Sie besser wissen als ich.

Ich werde natürlich gleich den nächsten Tag (also eventuell Sontag) zurückfahren und von Ihrer so liebenswürdigen Gastfreundschaft nur für eine Nacht Gebrauch machen.

Es freut mich, daß Sie alle wohlauf sind, nur wird es auch bei Ihnen kalt sein, wie gestern und heute bei uns. Auch mein Sohn hat von Ihrem Sohn unlängst eine Karte bekommen.

Mit vielen herzlichen Grüßen, auf Wiedersehen,
Ihr erg. V. Jagić

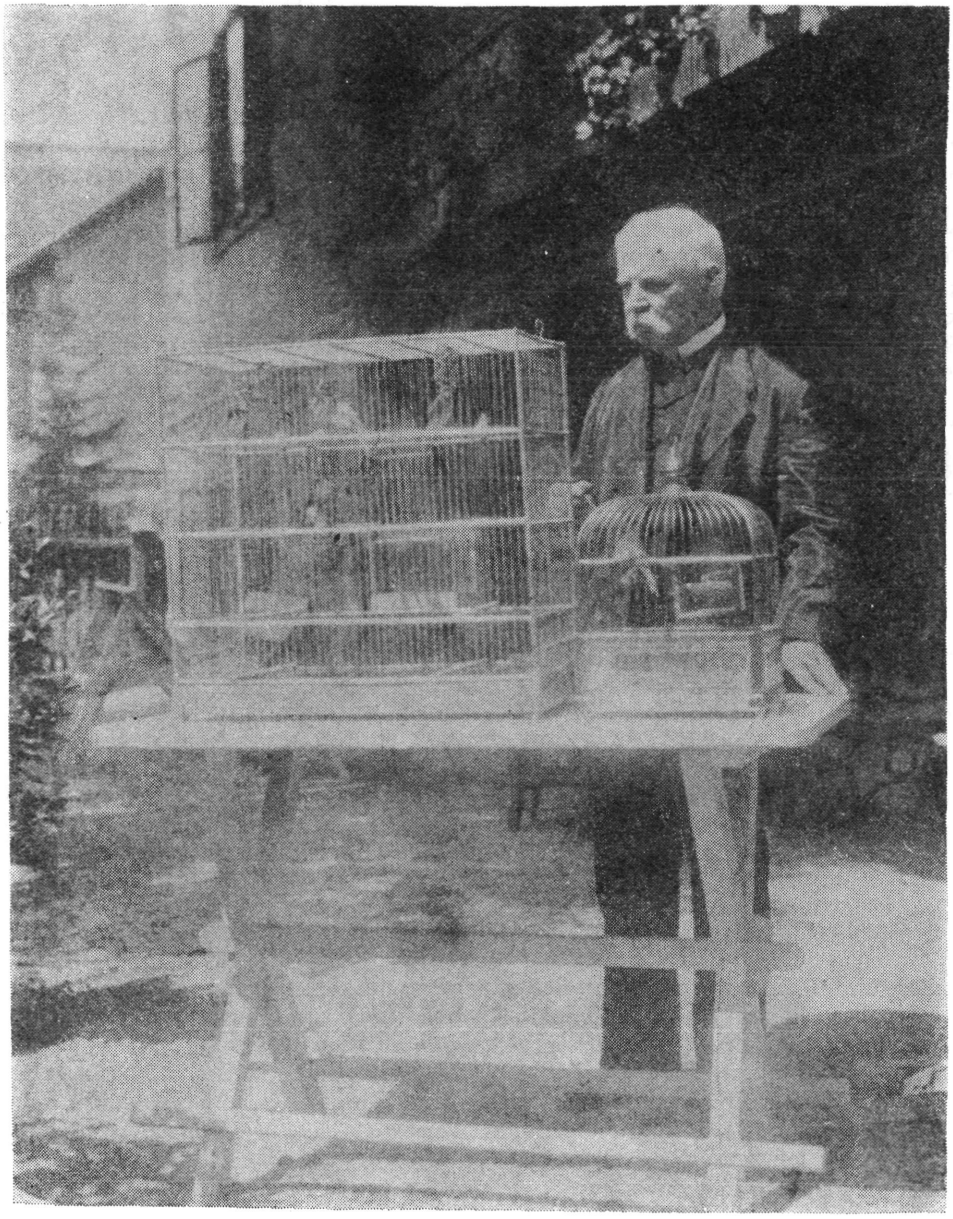
Na poleđini slike (snimak negdje prije Uskrsa 1915) Stanka Rešetar piše Mariji Pintar:

Sehr geehrte gnädige Frau!

Ihnen und Ihrer ganzen Familie wünschen wir alles Schöne zum Osterfeste. Hoffentlich haben Sie recht gute Nachrichten vom Herrn Sohn, was wesentlich zu der guten Stimmung beitragen dürfte, wenn Sie ihn nur recht bald wohlbehaleten zu Hause haben könnten. Wenn Sie Herrn Grošelj sehen, bitte ihm zu sagen, dass meine Freundin auch in Astrachan Bekannte hat und dass ich bei Gelegenheit melden werde, dass sein Sohn jetzt dort ist. Hier sende ich Ihnen die letzte Aufnahme meines Vaters mit seinen kleinen Schützlingen.

Empfangen Sie und Ihre Angehörigen viele herzliche Grüsse von uns allen.

Ihre sehr ergebene S. v. Rešetar

12.

Wien d. 1 Maj 1915
VIII. Kochgasse 15

Sehr geehrte gnädige Frau, Hochgeschetzte Freundin!

Herr Toman[17] setzt meine Geduld auf die härteste Probe. Am 19. April schreibt er mir, die Figur sei in Laibach angekommen; heute zählen wir den 1 Maj und ich weiß noch nicht, ob er das Denkmal fertig gemacht und nach Warasdin expediert hat oder nicht!! Es scheint zu warten, bis der Krieg mit Italien ausbricht! Selbstverständlich folgte ich seinen Rat und kan nicht nach Laibach. Aber ich hatte erwartet, daß er mir mitteilt, wie viel Zeit ungefehr seine Arbeit an dem Denkmal in Anspruch nehme und wann er das nach Warasdin schicken wird. Alles das bleibt für mich ein Geheimnis und natürlich weiß ich nicht, wann ich nach Warasdin kommen soll. Die schöne freie Zeit des Monats April hat er verpasst. Jetzt habe ich viele Sitzungen und weiß noch nicht, ob ich in der Lage sein werde dann hinunter zu kommen, wann er mir die Kunde gibt.

Ich fahre an nähsten Montag nach Payerbach a/d Südbahn aufs Land, um von der Schönen Zeit der Obstblüte auch etwas zu haben, ich werde aber gerade in der nähsten Woche an 5 und 7 wieder in Wien sein müssen. Darum wäre es mir jetzt schon leicht, wenn ich nicht vor den 8 Maj hinunter kommen müsste, und nicht zu viel Sitzungen zu versäumen.

Davon wann ich nach Warasdin komme, hängt auch mein eventueller Besuch nach Laibach ab. Ob ich ihn werde ausführen können, weiß ich nicht, da niemand weiß, wo wir zu unserem guten lieben Freund und Bundesgenossen jenseitz Irinzo (?) stehen. Ihr Versprechen ist precht sehr verlockend, mag auch mein Egoismus nicht besonders lobenswert erscheinen.

Jedenfals danke ich Ihnen schon in vornherien für die liebenswürdige Einladung.

Ich bitte Sie meine Grüsse allseitz zuvermitteln. Auch von meinen Kinder der dritten pocker.

Mit aufrichtigster Hochachtung
Ihr. g. erg. V. Jagić

13.

Payerbach, 6. 5. 1915

Sehr geehrte gnädige Frau, hochgeschätzte Freundin!

Ich bin Ihnen unendlich dankbar für die Mitteilung, die mir jetzt alles erklärt. Das hätte in der Tat das Bureau des Herrn Toman schon längst machen können, dann wäre ich nicht Wochen in der Ungewissheit gewesen,

[16] Kod Tomana kamenoklesara u Ljubljani (v. pismo br. 13) Jagić je naručio spomenik koji je dao postaviti na grob svoje žene u Varaždinu, »da time«, kako sam reče, »umiri svoje bolno srce a nezaboravnoj drugarici svojega života iskaže dužnu zahvalnost za njenu nesebičnu štedljivost, za savesni odgoj dece i njenu neizmernu ljubav za njega!« (V. *Spomeni*..., 304).

ob das Denkmal noch in Laibach oder schon unterwegs ist. Aus Ihren Worten schließe ich, daß Toman das Denkmal *noch nicht* abgeschickt hat. Das ist mir sehr peinlich, nicht wegen des Zeitpunktes (dieser ist *nur jetzt* schon ganz gleichgültig), sondern wegen der möglichster Weise bald eintretenden Ereignisse. Denn in Wien ist man bezüglichst Italiens sehr pessimistisch und wenn Italien gegen uns geht, so fürchte ich, werden die Eisesnbahnen für den Privatverkehr ganz den Betrieb einstellen. Ich sprach schon zu Toman von Lastenautomobil. Er gab mir keine Antwort. Wahrscheinlich ist das von Laibach aus nicht ausführbar. Doch glube ich könnte Toman immerhin das Denkmal nach Warasdin schicken, da man gewiss längere Zeit wird warten müssen, bis es mit der Bahn dort ankommt.
Wenn nicht diese Befürchtung wegen Italien wäre, würde ich gern auch mehrere Wochen warten, bis Herr Toman in der Lage sein wird, die Reise nach Warasdin anzutreten. Denn auch ich bin der Ansicht, daß es ohne sein Dabeisein nicht gut gehen wird.
Ich bitte Sie innigst, alle diese meine Bedenken, Herrn Toman mitzuteilen, er mag alles das tun, was er nach Umständen für möglichst und ausführbar hält. Ihnen aber danke ich nochmals für die so gespannt erwartete Aufklärung. Jetzt weiß ich wenigstens, daß ich nicht jeden Tag ein telegram erwarten muß. Diese Erwartung war für mich sehr peinlich.
Ich bin seit Montag hier in Payerbach, bin gerade in die kalten Tage hineingeraten. Auch die Luft ist, rein, und die Zimmer kann man ja heizen. Übrigens gehe ich jetzt noch wegen der Sitzungen häufig nach Wien. So war ich gestern (Mittwoch) in Wien, morgen (Freitag) gehe ich wieder, werde auch dort übernachten. und erst Samstag wieder hinaus kommen.
Ich bitte Sie Herrn Toman zu sagen, daß ich in der letzten Tage der Pfingstwoche (26.—29. 5.) nicht von Wien fortkommen kann. Da habe ich wichtige akademische Sitzungen. Wenn aber vor Pfingsten das Denkmal nach Warasdin kommt, dann wäre es gut lieber bis Anfang Juni zu warten. Ich fühle mich auf dem Lande in woller Einsamkeit ganz wohl, bin weniger den Aufregungen ausgesetzt, kann mich schonen, um meinen letzten Wunsch dort noch zu erleben.
Viele herzliche Grüße an alle die lieben Ihrigen. Ich freue mich schon auf Wiedersehen.

Ihr g. erg. Freund

V. Jagić

14.

Wien, 9. 12. 1915/VIII, Kochgasse 15

Sehr geehrte gnädige Frau! Hochgeschätzte Freundin!

Als ich so eben die Nummer des Slovenski narod in die Hände bekam, beschlich mich gleich die böse Ahnung, daß mir keine angenehme Nachricht damit zur Kenntnis gebracht wird. In der Tat fand ich auf der dritten Seite Trauerkunde von dem Tode Ihres lieben Mannes, unseres sehr teueren Freundes. Nach den letzten Erzählung Ihres Herrn Sohnes, der als Arzt am besten in der Lage war den Zustand seines Vaters richtig zu beurteilen,

konnte man allerdings die Befürchtung hegen, daß er nicht mehr lange in unserer Mitte weilen wird. Und doch erwartete ich diese traurige Nachricht nicht so bald. Ich bitte Sie überzeugt zu sein, daß uns alle dieser Schlag, der Sie und Ihre lieben Kinder getroffen, sehr nahe angeht, daß wir die Trauer und das Leid mit Ihnen aufs innigste teilen. Ich speciell bedauere noch ausser dem einen treuen Mitarbeiter an meiner Zeitschrift durch seinen Tod verloren zu haben. Mit vielen Perlen hat er das Archiv für slawische Philologie bereichert, für die ihn alle Leser dieser Zeitschrift ein freundliches Andenken bewahren werden. Wäre nicht jetzt der Verkehr mit Laibach so behindert, so würde ich nicht fersäumen selbst hinüber zu kommen. Allein wie Sie selbst sehen, bekam ich erst heute (am 9. um 4 Uhr Nachmittag) den Slovenski narod — also zu einer Zeit, da der liebe Pintar vielleicht gerade schon zu Grabe getragen wurde. Möge er sanft ruhen von seinen Lieben, betrauert von dem ganzen slovenischen Volke und von zahlreichen Verehrern seiner schönen Kenntnisse in der weiten wissenschaftlichen Welt.

Ich hoffe, daß Slovenski narod noch nähere Angaben über seinen Lebenslauf bringen wird und ich erlaubte schon jetzt mir Sie mit der Bitte zu belästigen, mir solche Notizen zugänglich zu machen, da ich für unsere Zeitschrift und für das jetzt abzuschliessende Doppelheft des 36. Bandes seinen uns allen so teueren Andenken einen warmen Nachruf widmen will.

Ich unterlasse es Sie, hochverehrte Freundin, mit Worten zu trösten, die ja bei dem großen Schmerze unter den Verlust eines teuern Wesens nichts vermögen. Ich bitte Sie nur meiner innigsten Teilnahme versichert zu sein. Möchte doch bald diese schrecklichen Zeiten ein Ende nehmen, daß ich Laibach besuchen, Ihnen mein Beileid aussprechen und das Grab des lieben Freunde aufsuchen könnte. Während dieser viel zu langen Kriegszeit habe ich sehr viele Freunde verloren und betrachte mich immer mehr vereinsamt und fast möchte ich sagen überflüssig auf dieser Welt.

Mein Sohn hat sich dank seiner übermässigen Eifer in Krankenhaus einen Typhus zugezogen, der glücklicher Weise bis jetzt ziemlich leichten Verlauf nimmt, aber doch uns alle, namentlich seine brave Frau, in nicht geringe Aufregung gebracht hat.

Mit dem wiederholten? Ausdruck meiner und unserer aller innigsten Teilnahme bin ich Ihr achtungsvoll ergebener

V. Jagić

15.

Payerbach 22 Sept. 1917

Hochverehrte gnedige Frau, Werteste Freundin!

Ich war erst vor wenigen Tagen in Wien und habe die süsse Honig-Sendung von meiner Tochter in Empfang genommen. Die Auslage, die Sie dabei hatten, habe ich durch die Sendung des angegeben Betrages mit der Post gedeckt. Die Blechdose werde ich, nebst der früheren, die Sie mir vor zwei Jahren schickten, zugleich bei der Post abgeben, so bald ich mit meiner Köchin nach Wien komme.

Für die freundliche Besorgung muß ich Ihnen nochmals meinen ganz verbündlichen Dank sagen. Wir gehen immer näher dem Ende des Herbstes, der allerdings wenigstens hierorts herlich ist, entgegen ohne daß das Ende des Krieges sichtbar wäre. Es steht uns ein sehr trauriger Winter mit Teuerung aber auch mit Entbehrungen bevor. Namentlich habe ich Angst wegen der Milch, die mir hier bei der Hausfrauen doch in ausreichendem Maße zur Vefügung steht. Beheizen werde ich aus Mangel an Kohle von fünf Zimmer nur das Studierzimmer. Wie es mit den Nachrungsmitteln bestellt sein wird, das weiß der liebe Himmel. Ich frage überall nach, wo man trockene Fisolen bekommen könte. Bis jetzt war alles vergebens. Ich weiß, daß man in meiner Heimat viel Fisolen hat, ob man sie aber ins Ausland (und das sind wir) ausführen darf, weiß ich nicht. Eben so weiß ich nicht, ob es erlaubt ist Nüße aus der Provinz zu uns zu beziehen. So wird durch allerlei Verbote das Leben noch erschwert und verteuert.

Wie geht es bei Ihnen? Was schreibt Dr. Ivan? Wann werden wir uns wieder einmal im Frieden sehen? Ich habe schon ganz die Hoffnung verloren, daß ich das Ende des Krieges erleben werde.

Mit vielen herzlichen Grüßen an Sie und alle die lieben Ihrigen bin ich Ihr

in ausgezeichneter Verehrung ergeben
V. Jagić

6. Dvije dopisnice Vatroslava Jagića Ivanu Pintaru

16.

Hochwohlgeboren Herrn
Dr. Pintar
Oberarzt
Laibach, Ljubljana (dopisnica iz Payerbacha, 1918)
Francovo nabr. 5

V. Jagić, Payerbach N.O. (Niederösterreich)
Lieber Herr Doktor!
Für Ihre und Ihrer Liben Frau Mama, Schwester und Tante freundliche Begrüßung zu meinem 80. Lebensjahr, dessen Vollendung auf den 6. Juli fällt — bitte ich Sie und alle die lieben Ihrigen meinen recht Dank freundlich anzunehmen. Ich hoffe, daß Sie sich noch alle wohl befinden, so weit das in dieser schweren Zeit möglich ist. Ich denke oft an die bela Ljubljana und dabei ist meine Erinnerung immer konzentriert an Ihr gastfreundliches Haus.

Hier lebe ich recht einsam, zurückgezogen, bei schlechtem sehr kühlem Wetter meistens zu Hause, wo ich glücklicherweise Raum genug habe, so daß ich aus einem Zimmer ins andere umziehen kann, wenn es die Not fordert, wie es vor 8 Tagen Vorfall war, ah ein Lokomotivfunke vom Wirbelwind getragen auf das Schindeldach unserer Villa fiel und Feuer fing. Zum Glück war es bei Tag und man bemerkte es bald, so daß das schon

brennende Dach gelöscht aber zerstört werden konnte. Die aufs Dach geschleuderten Wassermassen drang in mein Studierzimmer und ich mußte es räumen!! So wäre ich bald ein pogorelec geworden!

Viele Grüße Ihr aufrichtig ergeb. Freund
V. Jagić

17.

Wien, 28. 1. 1919
VIII. I Kochgase 15

Lieber Herr Doktor!

Gleich als ich Ihren Expreßbrief bekam — es war freitag abends — trug ich ihn zu meinen Sohn, den ich nicht zu Hause fand, aber den Brief dort ließ. Am nächsten Tag war ich abermals bei ihm und empfahl die Angelegenheit seiner Frau (da er schon wieder nicht zu Hause war). Nun sagte er mir heute in der Kirche wir hatten eine Messe lesen lassen für meine liebe unvergessliche Frau, die an heutigen Tage vor fünf Jahre eingesegnet wurde, um die letzte Fahrt nach Varaždin anzutreten-) daß er gleich dem Prof. Halban geschrieben habe. Ob dieser Herr Ihnen direkte das Gewünschte einigen wird oder drink uns, das werden wir sehr bald erfahren.. Ich wollte Ihnen mit diesem Zeilen nur kundgeben, daß ich alles getan habe, was mir möglich war, alles andere hängt von den guten Willen anderer ab.

Ich wurde sehr bedauern, wenn Ihre Landsleute nicht Ahre schweren Jahre im felde nicht so, wie Sie es verdienen, anerkennen und durch eine entden unseren auch so geht, wie in Agram, wo schon zu Beginn einer neuen besseren Zeit, die Leute über protektionswirtschaft udgl. sehr unzufrieden sind. Je kleiner das Land, je mehr sich die Menschen kennen, desto mehr ist einer den anderen im Wege. Dazu kommt, daß sehr viele von der neuen Ordnung der Dinge prophitieren und ein besseres Auskommen erreichen wollen, als sie es vielleicht beansprechen würden.

Doch wollen wir hoffen, daß Ihre soliden Kentnise und Erfahrungen Ihnen den Weg ebnen werden.

Bei uns geht es auch recht traurig zu. Mein Schwiegersohn wird in nächsten Tagen hinunter fahren um zu fragen, ob man ihn unten brauchen kann. Man sollte glauben ja, aber man schimpft über unsere hiesige revolutionare Regierung und die unten sind auch wohl besser! Auf der Rückreise kommt er möglicher Weise auch nach Laibach.

Ich bitte Sie Ihre Frau Mama und der Schwester meine herzlichsten Grüße auszurichten. Wo sind die Zeiten, wo man wenigstens in Laibach ohne Beschwerden fahren konnte. Bei der jetztigen Verkehrsschwierigkeiten traue ich mich nicht einmal nach Payerbach zu fahren; nicht weiß ich, was mit uns allen geschieht. Vorläufig hungern wir und warten auf bessere Jahre.

Mit vielen Grüßen
Ihr V. Jagić[17]

[17] Pismo je upućeno Ivanu Pintaru, Lukinu sinu.

Na kraju zahvaljujem voditelju zbirke rukopisa u NUK u Ljubljani *Mihaelu Glavanu* što mi je dopustio sva Jagićeva pisma kopirati.

18.

Wien d. 3. Januar 1919
VIII/1 Kochgasse 15

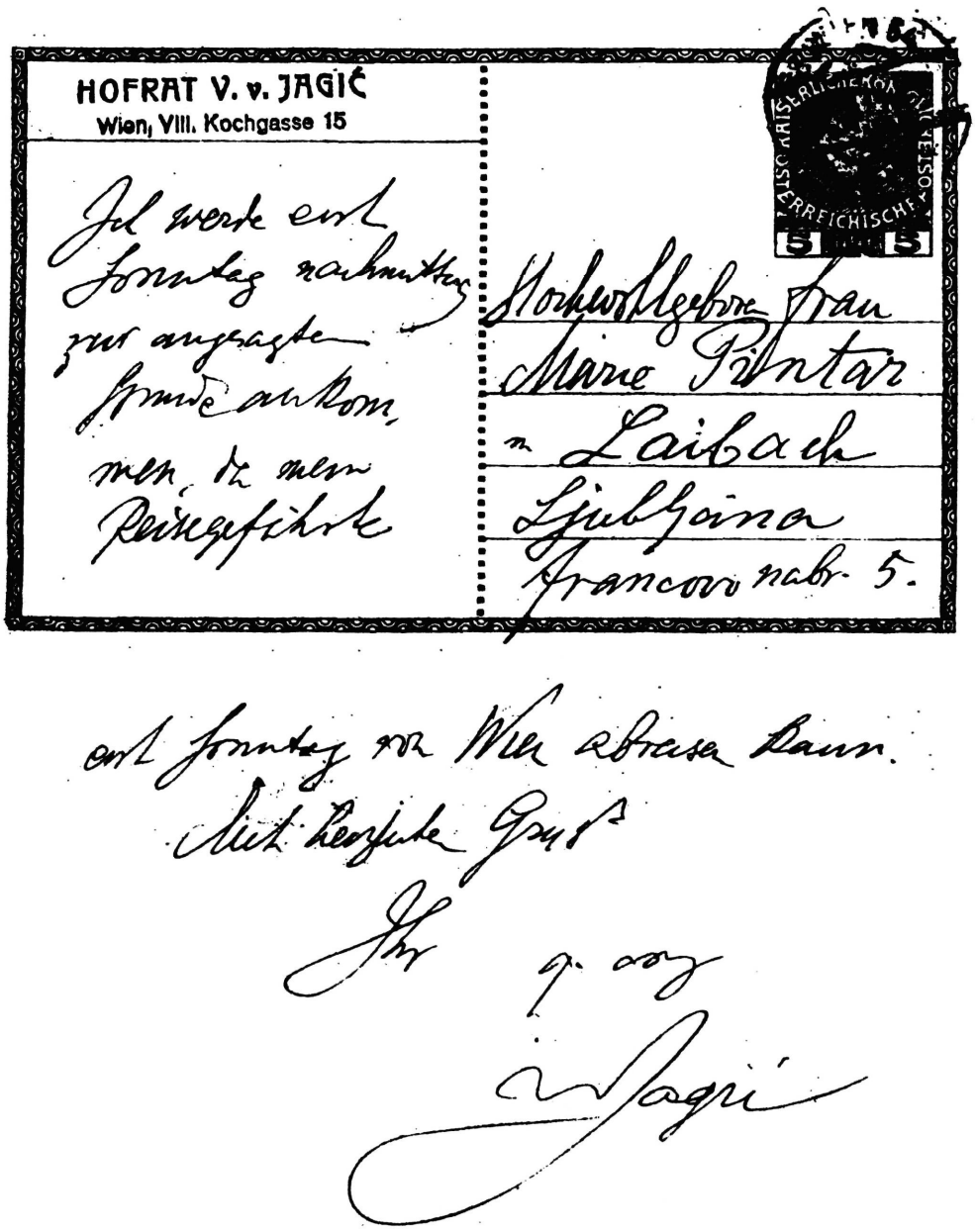
Hochegehrte Gnedige Frau, Sehrgeschetzte Freundin!

Ich habe sehr oft in diesen Monaten und fast könnte ich sagen Jahren an Sie gedacht, hatte die beste Absolut zur Zeit der allgemeinen Aufläsung nach den Schicksale der Herrn Sohnes zu fragen, da las ich zuletzt unter denjenigen, die sich freiwillig zur Hilfeleistung für Serbien meldeten, auch seiner Namen und war beruhigt. Da er jetzt schon zusichgekommen ist, so werden Sie nach mehreren Jahren endlich in besserer, beruhingterer Stimmung die Wienachten und der Jahreswechsel gefeiert haben. Das freut mich sehr und wenn es uns gelingt die niederträchtiger Italiener in unserem SHS-Gebiet fern zu halten, dann geht das Südslaventum hoffentlich besserer Zukunft entgegen.

Unter dieser Voraussetzung begrüße ich und wünsche Ihnen und uns allen ein glückliches Neues Jahr.

In Wien siht es äußerst traurig aus. Glücklich wer aussucht hat fortzukommen, was bei meinen Schwigersohn und seiner Familie der Fall ist. Er wurde schon liebenswürdig wie schon die Deutschen uns Slawen gegenüber sind, in der Dienstleistung als Professor enthoben, aber die Penssion hatten sie ihn noch nicht bewiligt. Er geht wahrscheinlich in Sommer definitiv nach Agram. Was mit mir geschieht, weiß ich noch nicht. Zunächst habe ich eine große Sorge, wie ich meine Bibliothek, die mich zwingt große Wohnung zu halten, anständig verkaufen könnte. Es ist Aussicht vorhanden, daß sie die Čechische Regierung für die zweite in Brünn zu eröffnende Universität ankauft. Geschieht das, dann werde ich mich freier bewegen können, entweder in Wien oder auch in Agram. Vorläufig leben wir in finsterem, Kohlenwarmen Wien rechts elend. Nur die Hoffnung, daß in einigen Monaten doch besser sein wird, heißt uns den Mut ein auszuharren.

Seien Sie von uns allen aufsherzlichste begrüßt.
Ihr alter Freund V. Jagić

Jagić Mariji Pintar, 11. 3. 1915.
Ich werde erst Sonntag nachmittag zur angesagten Stunde ankommen, da mein Reisegefährte erst Sonntag von Wein abreisen kann.

Mit herzlichen Gruß
Ihr g.
V. Jagić

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 801=81 (091) (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

ALOJZ JEMBRIH

VRAMČEVA DJELA U SLAVISTIČKOJ STRUČNOJ LITERATURI

Four hundret years after his death, Antun Vramec is still present in the scientific work of Slavicist: sice the second half of the 19th century he has become the most widely discussed Kajkavian Croatian writer. The present survey of the most important philological works about A. Vramec includes fragments from private letters written by famous Slavicists and centered upon A. Vramecs work.

* * *

KRONIKA vezda znovich zpravliena kratka szlouenzkim iezikom po D. Antolu pope Vramcze, kanouniku zagrebechkom. Psal: 118. Domine gressus meos dirige. Stampane v Lublane po Iuane Manline, leto M.D.LXXVIII.[1] POSTILLA na vsze leto po nedelne dni vezda znouich szpraulena szlouenszkim iezikom. Po Antolv Vramcze Sz:p: doctore i czirkue varasdinszke

* Ovaj rad bio je namijenjen *Radovima 2* kao referat što je pročitan na Znanstvenom skupu povodom 400. obljetnice tiskanja prve knjige u Varaždinu — Vramčeve Postille (1586), Varaždin, 26—27. studenoga 1986. Usp. Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin JAZU, knj. 2, Varaždin 1988, 407—501.

[1] Dosada su poznata samo dva primjerka *Kronike*. Jedan se nalazi u NSB u Zagrebu, a drugi u NUK u Ljubljani. O tom prvom povijesnom djelu na narodnom jeziku pisali su Vj. Klaić, v. bilj. 50 ovdje; Nikola Radojčić, O izvorima *Vramčeve kronike* (1578), »RAD JAZU«, knj. 235, Zagreb 1928, 27—49; Alojz Jembrih, *Život i djelo Antuna Vramca*, Čakovec 1981, 84—126. Recenzije o istoj knjizi: Zvonimir Bartolić, *U potrazi za Vramcem*, »Gesta«, IV, br. 8—9, Varaždin 1982, 171—174; isti, *Vramec u novom svjetlu*, »Međimurje« (tjednik), br. 1425 (29. siječnja), Čakovec 1982, 11; Alenka Šivic-Dular, *Častitljivi pisec iz Ormoža*, Knjižni listi — »Delo«, št. 291 (16. XII) Ljubljana 1982, 5; Mijo Lončarić, *Prilog kajkavskoj dijalektologiji*, »Odjek«, 1—15. II; Sarajevo 1983, 22; Wolfgang Kesler u: »Österreichische Osthefte«, Jhg 25, Heft 3, Wien 1983, 375—376; isti u: »Südost-Forschungen« Bd. 42, München 1983, 403—404; Tone Potokar, *Jembrihova študija o Vramcu*, »Knjiga«, br. 4, Ljubljana 1982, 252—253; Vladimir Dumbović u: »Marulić«, XV, br. 2, Zagreb 1982, 191—192; Rudolf Preinerstorfer u: »Wiener Slavistisches Jahrbuch«, Bd. 29, Wien 1983, 152—154; László Hadrovics u: »Anzeiger für slavische Philologie«, Bd. XIV, Graz 1983, 201—206, v. također Bd. XV/XVI: 1984/1985, 256—260; Božidar Finka u: »Suvremena lingvistika«, br. 25—26, Zagreb 1984-85, 78.

Psalmo 118. Domine gressus meos dirige. Stampano v szlobodnom kralieuom varassu Varasdine. M.D.LXXXVI.

POSTILLA veszda znovich zpravlena szlouenszkim ieszikom po godoune dni, na vsze leto. Po Ant: Vramczv Sz:P. Doctoru. Psalmo 118. Domine gressus meos dirige. Stampano v szlobodnom Kralieuom Varassu Varasdinu. M.D.LXXXVI.[2]

Navedena Vramčeva djela u slavistici privlače pažnju i znanstveni interes istraživača gotovo sto dvadeset godina, i to iz više motrišta: lingvistike, povijesti književnosti, povijesti, kulturne povijesti,[3] tiskarstva,[4] teologije, povijesti umjetnosti s obzirom na ilustracije u Postilli, te povijesti knjige uopće.[6]

Najraniji spomen o prvoj knjizi tiskanoj u Varaždinu, o Vramčevoj *Postilli*, nalazimo u djelu njegova prijatelja Blaža Škrinjarića *De agno paschali*, koje je objavljeno latinskim jezikom godinu dana nakon *Postille* (1587) također u Varaždinu. U posveti knjige Antunu Vramcu Škrinjarić nam je ostavio relevantan podatak koji se prije svega odnosi na Vramca a dijelom i na društvene odnose u Varaždinu i Zagrebačkoj biskupiji tadašnjeg vremena. Škrinjarićev zapis u prijevodu glasi: »/.../ Doista se bojah ljudi kao i ujeda zavidnika, od kojih neki zlovoljno kude čak i tvoje svete napore na nedjeljnim i blagdanskim evanđeljima, koja su netom slavenskim jezikom objavljena u čast domovine i slavenskog naroda /.../.«[7]

Riječ je, kako vidimo — doduše indirektno — o Vramčevoj *Postilli*, koja je prema Škrinjarićevu svjedočanstvu naišla na oštru kritiku kod (ili od) nekih suvremenika, zbog kojih se i on bojao izdati djelo pisano latinskim jezikom.[8]

Škrinjarić se bojao objaviti svoje djelo najvjerojatnije zbog toga što su u ono vrijeme neki ugledni crkveni ljudi bili preosjetljivi u odnosu pre-

[2] Najpotpuniji primjerak *Postille* nalazi se danas u NSB u Zagrebu: nepotpunih je primejraka registrirano desetak. Usp. *Život i djelo A. Vramca*, 127—140, 209—225. Oba dijela Vramčeve *Postille* uređena su, kako kaže on sam u latinskoj posveti Petru Herešincu prema »iuxta cursum almae Ecclesiae Zagrabiensis«, što znači po obredu zagrebačke crkve. Taj osobiti zagrebački obred dolazi do izražaja u oba dijela, čak više u drugom dijelu »po godovne dni«, jer tu pored općih svetaca dolaze i pokrajinski sveci, kao *sv. Ladislav, sv. Stjepan kralj, sv. Emerik, sv. Jalžabeta* itd. Njihovi blagdani iziskivali su posebna evanđelja, a prema njima i tumačenja. Stoga Vramec nije nikako mogao preuzeti evanđelja iz regensburške *Postille* (1568), kako je to svojedobno tvrdio Matija Murko (1861—1951).

[3] Usp. bibliografiju u knjizi *Život i djelo A. Vramca.*

[4] Više o tome Alojz Jembrih, *Ivan Manlius prvi tiskar Varaždina*, Stoletni KAJ — Kolendar, Zagreb 1986, 29—45.

[5] Turčinović, *nav. dj.*

[6] Posebno valja istaknuti da je od svih dosada poznatih kajkavskih izdanja Vramčeva *Postilla* najljepše grafički i likovno opremljena knjiga. To je potvrdila izložba u NSB u Zagrebu (od 1. do 22. VII. 1987) pod nazivom *Slika u knjizi — Iluminirani kodeksi i ilustrirane knjige od XI. do XVI. stoljeća.*

[7] Čitav prijevod Škrinjarićeve posvete Vramcu prvi put je objavljen u knjizi *Život i djelo A. Vramca*, 264—265. Jedan primjerak Škrinjarićeva djela nalazi se u Ljubljani, NUK, sign. 7019 VI A.d.I. Tom primjerku nedostaje nekoliko stranica.

[8] Ostaje otvoreno pitanje tko su bili kritičari *Postille.* Vramec ih općenito naziva »nazlobniki i nenavidniki, ki nigdar nobenega nesu nikaj vučili ni včinili«.

ma biblijskim tumačenjima, pisanim na narodnome, slavenskom (slovenskom) jeziku. Bili su to oni crkveni ljudi koji su odobravali za tisak samo ono što im se sviđalo, a sve ostalo su osuđivali. U svojem *Proslovu* Škrinjarić za takve ljude kaže: *Kad bi netko i poput ruža govorio, bilo bi ih kojima bi ruže smrdile na koprive!* (Etiamsi quis rosas loquetur, essent tamen, quibus rosae urticam olere — De Agno Paschali, Epistola dedicatoria, V). Škrinjarić nadalje piše: *Ima ih naime koji imaju takvu pokvarenu savjest da samo u drugih vide zlo, a ne u sebe: tuđe kritiziraju, a sami ništa ne stvaraju* (ondje, V).[8a]

Tako je još 1774. godine Adam Baltazar Krčelić u svom tzv. latinskom »književnom leksikonu pisaca« iz Kraljevine Slavonije zabilježio da je Vramec napisao povijest koja se često spominje kod ostalih pisaca kao i propovijedi namijenjene svećenicima (Conciones etiam ad usum Parochorum),[9] ipak je *Postilla* slavenskoj znanstvenoj javnosti ostala nepoznata sve do 1866. godine. Naime, te je godine pronađen jedan primjerak *Postille* u Klanjcu, u franjevačkom samostanu. O tom je primjerku Vatroslav Jagić pisao u časopisu »Književnik« pod naslovom *Štampana hrvatska knjiga XVI. vieka kojoj se je iznova u trag ušlo,* te pored ostalog istaknuo: »Evo dakle, mi doznasmo za prvu i po svoj prilici jedinu knjigu hrvatsku, koja je u 16. vieku štampana u Varaždinu /.../.«[10] Bio je to primjerak *Postille* bez naslovne stranice. Tako se sve do 1901. godine nije znalo za njezin potpuni naslov.[11] Postalo je to poznato rečene godine, kada tadašnja Kr. sveučilišna Biblioteka u Zagrebu, zaslugom Ivana Kostrenčića (1844—1924), otkupljuje jedan primjerak Vramčeve *Postille* u Driveniku, s oba dijela i s naslovnim stranicama.[12]

Na sličan je način dospio jedan drugi primjerak iste knjige i u Muzej grada Varaždina. O tome Krešimir Filić svojedobno piše: »Na sreću uspjelo je za naš muzej nabaviti ovu dragocjenu knjigu od nekog privatnika iz Dalmacije, za koju je gradska općina naplatila tek 1000 dinara (godine 1933), a ta je svota, a napose za Varaždin, bila upravo neznatna. Ona sadrži oba dijela ali ne sasvim potpuna, a izložena je u zidnoj vitrini našeg muzeja, pa pobuđuje veliki interes svih posjetilaca /.../.«[13]

Odjeke Vramčevih djela, posebice njegove *Kronike,* kao djela s relevantnim podacima, nalazimo već kod znamenitih pisaca i povjesničara 17.

[8a] V. Adalbert Rebić, *Blaž Škrinjarić »De Agno Paschali«,* »Kana«, XIX, 10, 207, Zagreb 1988, 11.

[9] Usp. A. B. Krčelić, *Scriptorum ex regno Sclavoniae a saeculo XVII. inklusive collectio /.../,* Varasdini 1774, 28.

[10] Taj Jagićev članak objavljen je i u knjizi *Život i djelo A. Vramca,* 260—263.

[11] Osvrćući se 1895. na objavljenu korespondenciju J. Dobrovskog (1753—1829) s F. V. Durychom (1735—1802), Jagić u »Archivu für slavische Philologie«, knj. 27, 1905, 612, ističe: »/.../ Ein sehr reicher Schatz zumal bibliographischer Notizen steckt in dieser Correspondenc, S. 211 erfahren wir den vollstandigen Titel der in Raudnic befindlichen kroatischen Postille Vramecs.« Bilo bi dobro saznati gdje se danas nalazi taj primjerak.

[12] Primjerak se nalazi u NSB u Zagrebu, sign. R II—8°—184. Više o njemu v. u *Život i djelo A. Vramca,* 129—134.

[13] Krešimir Filić, *Što znamo o najstarijim varaždinskim tiskarama,* »Varaždinske vijesti«, br. 754, Varaždin 1960, 4.

i 18. stoljeća. Pored Krčelića tu činjenicu potvrđuje glasoviti Varaždinac — prvi hrvatski kartograf — Stjepan Glavač (1627—1680), koji je na svojoj karti iz 1673. uz neke toponime označio i godinu važnijih bitaka s Turcima. Godine je, kako kaže Glavač, uzeo iz *Kronike* A. Vramca »ex Synopsi Sclavonica Antonii (zabunom je otisnuto Georgii) Vrametz Parochi quondam Varasdinensis Postilla, allisque scriptics quondam clari /.../«.[14]

I Pavao Vitezović (1652—1713) sto osamdeset godina poslije Vramčeve *Kronike*, u predgovoru svojeg sličnog djela (1696) zapisuje: »Naslidovah većim delom Vramca /.../, kojega, kako takoj drugih razumnih ljudih, kih pisma najdoh, vlastovite reči popisah /.../.«[15]

Josip Bedeković (1618—1760), prvi povjesničar Međimurja, u svom latinskom djelu *Natale solum* /.../ (1752), dokazujući kako je Međimurje od davnina pripadalo Hrvatskoj a ne Madžarskoj, pored ostalih povjesničara i humanista, poziva se također na zapis u *Kronici* o porijeklu sv. Jeronima, koji prema Vramčevu mišljenju potječe iz Štrigove (Međimurje).[16]

O djelima A. Vramca dosada je u slavističkoj literaturi najviše bilo riječi s obzirom na njegov jezik, iako su ona bila predmetom znanstvenih bavljenja i drugih znanstvenika, kao npr. povjesničara, književnih povjesničara itd.[17]

Prema kronologiji znanstvenih rasprava s jezičnog aspekta Jagićev rad iz 1866. pod naslovom *Štampana hrvatska knjiga XVI. vieka, kojoj se iz nova u trag ušlo* ostaje na prvome mjestu. Pored informacije o pronađenom primjerku *Postille* autor se zaustavlja i na jezičnoj problematici knjige. Uspoređujući Vramčev tekst s tekstom evanđelja u Krajačević-Petretićevim *Svetim Evangeliomima* iz 1651, dolazi do zaključka da je Petretić »prievod Vramčev na mnogo mjesta gotovo rieč po rieč izpisao«,[18] upozorivši i na drugu važnu komponentu, da je naime Vramcu pri prevođenju evanđelja mogao poslužiti kao predložak i *Lekcionar* Bernardina Splićani-

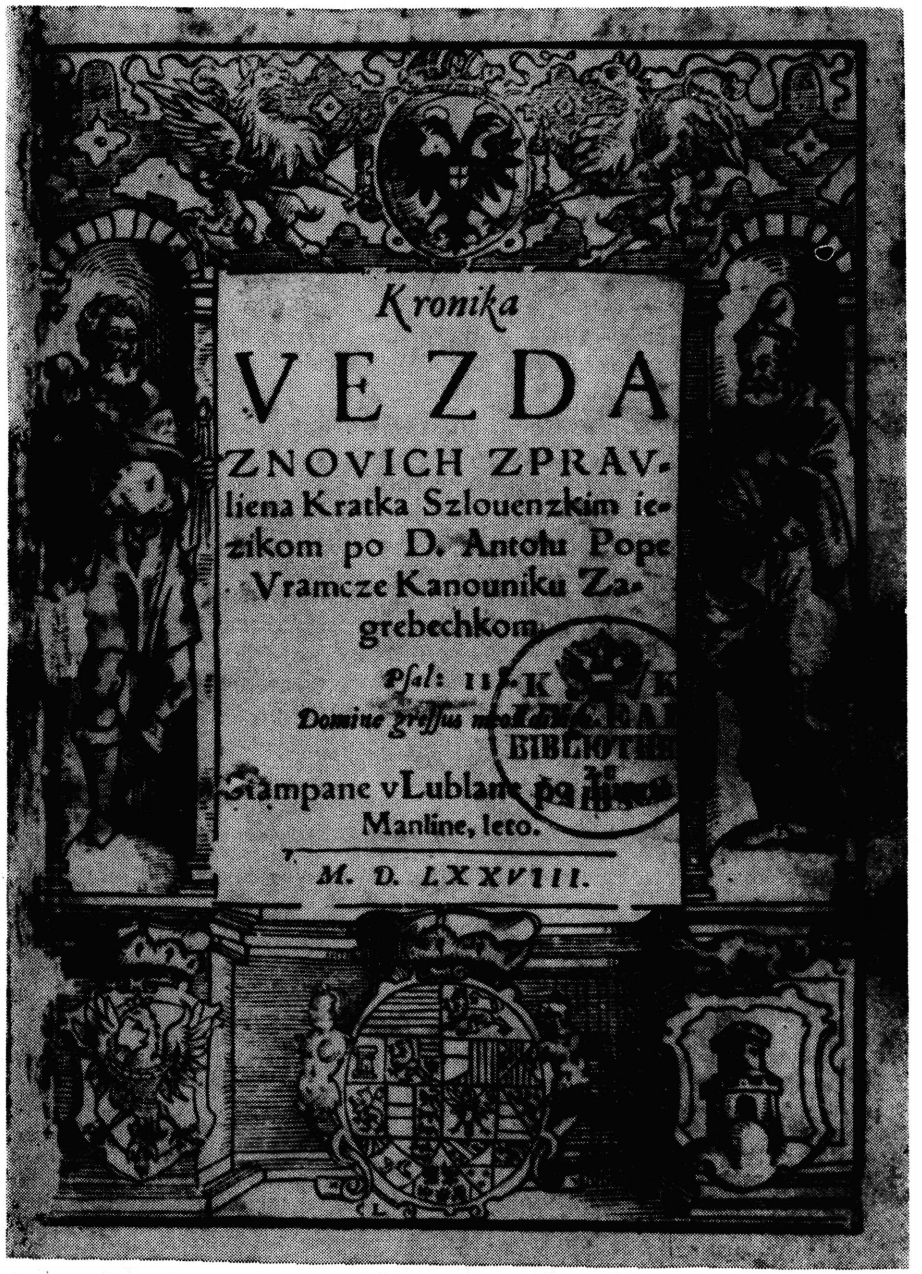
[14] Jedini primjerak *Zemljovida Hrvatske* iz god. 1673, koji je izradio *Stjepan Glavač*, nalazi se u *Valvasorovoj zbirci* u NSB u Zagrebu. Prvi put je reproduciran »fotografskim putem i tiskan ofsetom« 1937. u Sarajevu povodom 300. obljetnice Varaždinske gimnazije. Po drugi put za njegov reprint pobrinuo se akademik *Mirko Malez* povodom 350. obljetnice iste gimnazije 1986.

[15] *Kronika aliti spomen vsega svieta vikov u dva dela razređen /.../ po Pavlu Vitezoviću /.../* u Zagrebu 1696, »Predgovor k'onem, koteru budu čtali ove knjige«.

[16] Dva primjerka Bedekovićeva djela *Natale solum /.../* nalaze se u SNB, sign. R II F-4°-204. Usp. A. Jembrih, *Josip Bedeković, povjesničar i kajkavski pisac*, »Gesta«, br. 10—11, Varaždin 1982, 15—25, odnosno 22.

[17] Vidi bibliografiju u *Život i djelo A. Vramca*, 235—241.

[18] »Književnik, časopis za jezik i povijest hrvatsku i srpsku i prirode znanosti«, god. III, Zagreb 1866, 309. Autor *Svetih evangelioma* tiskanih u Gracu 1651. je *Nikola Krajačević (1582—1653)*, v. Miroslav Vanino, *Nikole Krajačevića »Molitvene knjižice«*, Kalendar »Napredak« za godinu 1941, Sarajevo 1940, 6. Petar Petretić 1600—1667 kao zagrebački biskup novčano je samo pomogao tiskanje knjige. Usp. Anton Raič, *Peter Petretić*, Letopis Matice slovenske, Ljubljana 1887, 185—226.

Naslovna strana Vramčeve Kronike (1578) — NUK, Ljubljana, sgn. 9834

na,[19] kojim su se koristili i hrvatski prevodioci Stipan Konzul i Antun Dalmatin u Urachu.[20]

Vatroslav Oblak (1864—1896) bio je prvi od južnoslavenskih dijalektologa koji uspoređuje jezik Vramčeve *Postille* s kajkavskim narječjem na terenu[21] (1896). Devet godina nakon Oblakova rada slijedi prva sinteza o kajkavskom narječju (1905) iz pera ruskog slavista Lukjanenka,[22] koji u studiju uvrštava jezične primjere iz *Kronike* i *Postille*. Bila je to prva monografija o kajkavskom narječju u slavistici uopće, za koju V. Jagić tada reče da je to »rad koji s pravom zaslužuje da bude objavljen jer ne ispunjava samo prazninu u ruskoj slavističkoj literaturi, već pruža nešto što dosada nije nitko učinio«.[23]

I Fran Ilešić (1871—1942), kada piše o *Hrvatskim utjecajima u starim istočno-štajerskim tekstovima*[24] (1905), također poseže za primjerima iz Vramčeve *Kronike* (1578).

U opširnoj studiji *Die serbokroatischen Übersetzungen der Bibel im Ganzen oder einzelner Teile derselben*[25] (1913) V. Jagić (1838—1923), govoreći o *Postilli* A. Vramca, nastoji objasniti i svoj stav prema kajkavskom narječju, koje su Jernej Kopitar (1780—1844) i Franc Miklošič (1813—1891) smatrali slovenskim:[26] »Der Überserzer [A. Vramec, A. J.] nennt die Sprache nostram illyricam sive slavonicam linguam (slovenski jezik), worunter er nicht das heutige Slovenische gemeint hat, sondern eben jenen im westlichen Winkel des Regnum Slavoniae mit der Hauptstadt Zagreb (Agram) gesprochenen, auch heute dort vorherschenden kaj-Dialekt. In diesem Dialekt gab es schon seit dem XV. Jahrhundert verschiedene Urkunden, in der Regel mit lateinischer Schrift geschrieben /.../.«[27] Kada pak govori o

[19] Usp. Franjo Fancev, *O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj*, Zbornik kralja Tomislava, Zagreb 1925, 509—553, odnosno 547—549. O Bernardinovu lekcionaru v. Jerko Fučak, *Šest stoljeća hrvatskog lekcionara...*, Zagreb 1975, 203—218.

[20] Usp. Ivan Polovič, *Evangelij sv. Matveža v protestantskem glagolskem »Prvem delu Novoga testamenta« iz leta 1562*, Trubarjev zbornik, Ljubljana 1908, 56—73.

[21] Usp. Vatroslav Oblak, *Nešto o međimurskom narječju*, »Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena«, knj. I, JAZU, Zagreb 1896, 44—62.

[22] »Es ist eine fleissige Studentenarbeit, die vollauf verdiente, im Druck zu erscheinen, da sie nicht nur in der russischen slavistischen Literatur eine Lücke ausfüllt, sondern überhaupt etwas bietet was bisher Niemand gethan hat.« — »Archiv für slavistische Philologie«, Bd. 27, Berlin 1905, 578.

[23] Usp. A.M. Lukjanenko, *Kajkavskoe narečie*, Univerzitetskaja Izvestija, Kiev, 1904—1905.

[24] Objavljeno u 162. knjizi »Rada JAZU«, Zagreb 1905, 1—27.

[25] Objavljeno u »Archiv für slavische Philologie«, Bd. 34, Berlin 1913. Usp. također A. Jembrih, *Vatroslav Jagić i starija kajkavska književnost kao oslonac u pogledima na kajkavštinu*, Jagićev zbornik, Zavod za znanost o književnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1986, 59—75. U vezi s terminom »slovenski« usp. Jerko Fučak, nav. dj., 113—120; Imre Boba, Novi pogledi na povijest Moravije, izd. »Crkva u svijetu«, Split 1986, 22, 30—32.

[26] U vezi s Kopitar—Miklošičevom filološkom koncepcijom v. Petar Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, Zagreb 1987, 195—209; Vatroslav Jagić, *Izabrani kraći spisi*, Zagreb 1948, 96—98.

[27] Isto kao 25.

terminu »slovenski« (<словѣньскъ), onda Jagić obrazlaže: »Die Slovaken nennen noch heute ihre Sprache 'Slovensky' geradeso wie die Bewohner Slavoniens (zwischen Drave und Save) noch im 16. und anfangs des 17. Jahrhunderts ihren Dialekt Slovenski nannten aber aus der Benennung folgt weiter gar nicht die sprachliche Identität. Auch in Mazedonien, in Süddalmatien, in Altrussland usw, war dieselbe Benennung üblich /.../. So etwas konnte auch Antun Vramec verstehen als er seine Kronika vezda znovič spravljena kratka slovenskim jezikom /.../ oder Postilla /.../ vezda znovič spravljena slovenskim jezikom schrieb /.../.«[28] Takvo nam se obrazloženje čini i danas prihvatljivim.

U raspravama Franje Fanceva (1882—1943) posebno mjesto zauzimaju mnogi jezični elementi iz Vramčevih djela, tako da su primjeri koje Fancev donosi poslužili kao izvor za isti tip jezičnih primjera i u radovima ostalih dijalektologa, naprimjer kod Junkovića i u mojoj disertaciji.[29] Ovdje posebno valja istaći rezultate Fancevljevih istraživanja do kojih je došao u studiji *O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj* (1925). Naime, ta je rasprava značajna po tome što je autor uspio dokazati kako Matija Murko[30] svojedobno nije imao pravo kada je tvrdio da je Vramec »iz Ratisponske (regensburške, A. J.) Postile A. Dalmatina i St. Konzula preuzeo ... barem jevanđelja /.../ u svoju Postillu /.../«.[31] Dodamo li tome ono što sam pisao o Vramčevu odnosu prema protestantizmu u knjizi *Život i djelo Antuna Vramca*, 70—83, onda zaista otpada svaka pomisao o preuzimanju evanđelja iz regensburške *Postille* (1568). »Međutim jezička jednoličnost svih jevanđelja 'Postile' (Vramčeve, A. J.) ne dopušta ni mogućnosti, da bi Vramec bar jedan dio jevanđelja svoje 'Postile' preuzeo iz ratisponske 'Postile', a drugi preveo iz Vulgate, jer sva njegova jevanđelja stoje u jednakom odnosu srodnosti prema redakcijama hrvatsko-primorskih lekcionara.«[32]

Ovim radovima valja priključiti i Aleksićeve *Priloge istoriji kajkavskog dijalekta* (1937), u kojima ponovo značajno mjesto pripada jezičnim primjerima iz Vramčevih djela.[33]

Nakon Aleksićeve rasprave u kroatistici se pojavljuje studija *O jeziku Vitezovićeve Kronike* (1958), u kojoj Zvonimir Junković, pored jezika Vi-

[28] V. Jagić, *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Berlin 1913, 19.

[29] Npr. kod Junkovića, nav. dj.

[30] Usp. Matija Murko, *Nekoliko reči o jeziku srpsko-hrvatskih protestantskih knjiga*, Daničićev zbornik, Beograd—Ljubljana 1925, 72—106.

[31] Cit. prema Fancevu, *O najstarijem bogoslužju /.../*.

[32] Isto. Ovome treba dodati još jedno važno otkriće. U knjižnici franjevaca u Varaždinu nalazi se knjiga pod signaturom R IV. 8°-54, koju je Vramec posjedovao. To svjedoči njegov potpis na dva mjesta u knjizi. Riječ je, naime, o latinskoj *Postilli* Wizelliusa Georgiusa, tiskanoj u Parizu 1565. godine. Pretpostaviti je da se Vramec tom knjigom služio pri pisanju (prevođenju) svoje *Postille* (1586). Komparativna jezična i teološka analiza pokazat će u kojoj mjeri Vramčev tekst propovjedi ovisi o latinskom tekstu Wizelliusove *Postille*. Spomenutu Wizelliusovu knjigu u franjevačkoj knjižnici u Varaždinu našao je 1988. fra Vatroslav Frkin, kojemu i ovom prilikom zahvaljujem za informaciju.

[33] Usp. R. Aleksić, *Prilozi istoriji kajkavskog dijalekta*, »Južnoslovenski filolog«, knj. XVI, Beograd 1937, 41, 77, 89—91.

tezovićeva djela, prikazuje i jezik Vramčeve *Kronike,*[34] jer kako smo već spomenuli, Vitezović je Vramčevu *Kroniku* u cijelosti prepisao, dotjeravši je prema duhu ondašnjega kajkavskoga jezika (1696). Junković je napisao i disertaciju pod naslovom *Jezik Antuna Vramca* (1967). Bila je to dakle prva monografija u kojoj su kao glavni predmet detaljnijeg znanstvenog istraživanja poslužila djela A. Vramca.[35]

Sedamdesetih godina 20. stoljeća istaživanja Vramčevih djela sve su učestalija. U tim je godinama napisano i objavljeno najviše studijâ raspravâ i monografijâ o djelu i životu »oca« kajkavske proze 16. stoljeća — A. Vramcu.[36]

Ono što je svojedobno (1927) priželjkivao poznati slovenist France Kidrič (1880—1950), naglašavajući kako bi »teolog-stručnjak, učinio zaslužno djelo, kad bi proučio Vramčevu Postilu /.../«,[37] pošlo je za rukom Josipu Turčinoviću u monografiji *Teologija Antuna Vramca* (1970). Autor je spomenutom monografijom pridonio bitnim razjašnjenjima Vramčeve vjerske orijentacije. Na osnovi te rasprave s pravom se može reći da više nisu relevantna mišljenja onih koji su smatrali da je Vramec protestantski pisac, a njegova djela da su »obojena protestantskom herezom«.[38]

Raspravom Eduarda Hercigonje (1973) *Kajkavski elementi u jeziku glagoljaške književnosti 15. i 16. stoljeća* kroatistika i slavistika obogaćene su još jednom značajnom znanstvenom spoznajom, i to »da početak hrvatske kajkavske književnosti treba tražiti mnogo ranije nego što se to dosad mislilo«. Navodeći primjere iz Vramčevih djela, autor uvjerljivo pokazuje »na stvarni opseg i domašaj /.../ starih čakavsko-kajkavskih isoleksa — kao funkcionalnog činioca međudijalektalne komunikacije u svijesti nosilaca pisane prakse /.../«,[39] pri čemu je napose karakteristična kontaktna sinonimika kakvu nalazimo kod glagoljaša i A. Vramca (u *Postilli*).[40] Time je zapravo potvrđena i Fancijevljeva misao da se »kajkavska

[34] Studija je objavljena u »Radovima Slavenskog instituta«, knj. 2, Zagreb 1954.

[35] Junkovićeva disertacija objavljena je pod naslovom *Jezik Antuna Vramca* u »Radu JAZU«, knj. 363, Zagreb 1972.

[36] Vidi *Bibliographia Vrameciana* u: *Život i djelo A. Vramca.*

[37] »Ponavljam, da bi storil bogoslovec-strokovnjak zaslužno delo, če bi preštudiral Vramčevo Postilo /.../.« — France Kidrič, *Bibliografski uvod v zgodovino reformacijske književnosti pri Južnih Slovanih v XVI. veku* (rukopis u NUK, Ljubljana). Kidrič svrstava Pergošića, Vramca i Škrinjarića među protestantske pisce. Takva se klasifikacija o njima ne može prihvatiti. Ta varaždinska književna trojka zapravo je protureformacijski djelovala.

[38] Turčinovićev rad ostao je nažalost do danas neobjavljen. Usp. *Vramec i protestantizam* u knjizi *Život i djelo A. Vramca,* 70—83.

[39] Eduard Hercigonja, *Kajkavski elementi u jeziku glagoljske književnosti 15. i 16. stoljeća,* »Croatica«, IV, br. 5, Zagreb 1973. — Usp. također Stjepan Damjanović, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša,* Zagreb 1984, 151—176; isti, *Kajkavski elementi u hrvatskoglagoljskim zbornicima XV stoljeća,* »Istra«, 19, br. 5—6, Pula 1981. 16—45.

[40] Sinonimi u Vramčevoj *Postilli* imaju najmanje dvostruku lingvističku vrijednost: *stilističku* i *leksikološku,* odnosno sadrže funkciju pojačanog izraza i objasnidbenu funkciju. Usp. *Prva knjiga tiskana u Varaždinu na hrvatskom jeziku kajkavske osnovice (1586),* »Varaždinski zbornik«, JAZU, Varaždin 1983, 349—357.

duhovna književnost davno prije reformacije dodirivala s glagolsko-čakavskom književnosti«.[41]

Kada je u svojoj studiji *Odnos Krležine kajkavštine u 'Baladama Petrice Kerempuha' prema starom kajkavskom književnom jeziku* (1974) Antun Šojat s pravom pokazao međuovisnosti *Balada* i jezika starije kajkavske književnosti, onda je i on upozorio na »arhaične« jezične oblike Vramčeve *Postille.*[42]

Godine 1976, istražujući i preispitujući život i djelo A. Vramca, također sam izradio disertaciju pod naslovom *Antun Vramec in seiner Zeit /.../ (= Antun Vramec u svom vremenu. Prilog proučavanju hrvatske književnosti i povijesne dijalektologije).*[43]

Ako ovome dodamo činjenicu vidljivu iz bibliografije priložene monografiji *Život i djelo* A. Vramca, tj. da se njegovo djelo u osamdesetim godinama još istražuje, onda to govori o prisutnosti i neistraženosti cjelokupnog Vramčeva književnog korpusa bez obzira na to što se on sastoji samo od dviju knjiga — *Kronike* i *Postille.*

Iz spomenutog razdoblja valja spomenuti dvije monografije u kojima dolazi do izražaja samo jedan značajan diskurz iz Vramčeve *Postille* a od posebne je vrijednosti za usmenu književnost. Naime, u monografiji *Usmena narodna književnost na tlu Međimurja* (1980) dvaju suautora, Ivana *Zvonara* i Stjepana *Hranjeca,* zatim u monografiji Josipa *Kekeza Proživanje usmene i pisane kajkavske književnosti starijih razdoblja* (1968), navodi se Vramčev zapis — svjedočanstvo o postojanju tužbalica,[44] odnosno »javkanja« i narikača kod Hrvata u 16. stoljeću. Podatak, bez obzira u kojem se kontekstu javlja u *Postilli,* ima svoju vremensku vrijednost, koju su zapazili spomenuti autori. Vramec u *Postilli* na str. 235b »po nedelne dni« zapisuje: »*Tak i vezda na Horvateh gda što vmerje poglaviti človek, žene se najmu, ke zvuna popevaju i javkaju i plaču se, a na serce im ne ga ni na misli.*«

Jezične karakteristike Vramčevih djela nalazimo kao integralni dio u još dvjema monografijama budimpeštanskih slavista, Istvana Nyomárkaya *Strane riječi u hrvatskosrpskom jeziku* (1984) i Lászlá Hadrovicha *Ungarische elemente im Serbokroatischen* (1985).[45]

Vramčeva djela *Kronika* i *Postilla* koriste se kao bogati rudnik u izradi povijesnog *Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* — monu-

[41] Fancev, *O najstarijem bogoslužju /.../,* 550.

[42] Objavljena u »Forumu«, XII, knj. 26, br. 9, Zagreb 1973, 367—375, a potom u zborniku *Miroslav Krleža,* Zagreb 1973, 513—520. Usp. još A. Šojat, *Kratki navuk jezičnice horvatske (jezik stare kajkavske književnosti),* »KAJ«, br. 3—4, Zagreb 1969, 49—61 i dalje; isti, *Pravopis stare kajkavske književnosti,* »Filologija«, knj. 6, JAZU, Zagreb 1970, 265—282.

[43] U proširenoj hrvatskoj jezičnoj verziji objavljena 1981. pod naslovom *Život i djelo Antuna Vramca.*

[44] Objavljeno u časopisu »Kaj«, br. 2, Zagreb 1986, 29—99.

[45] Oba djela objavljena su u Budimpešti. Nyomárkayeva knjiga objavljena je u izdanju Demokratskog saveza južnih Slavena u Mađarskoj, a Hadrovicseva u izdanju Mađarske akademije znanosti kao 48. knjiga serije »Slavistische Forschungen«.

mentalnog djela hrvatske leksikografije.[46] Osim toga već su se Antun Raič,[47] Vatroslav Oblak[48] i Matija Valjavec u 19. stoljeću obilno koristili korpusom Vramčevih djela pri izradi svojih studija.[49]

Iz svega dosad rečenog proizlazi da su Vramčeva djela poticala znanstveni interes slavista, počev od formiranja slavistike kao znanstvene discipline pa sve do naših dana, i još uvijek ostaju u središtu znanstvene pažnje. Pri tome ne smijemo zaboraviti da je u svim dosadašnjim povijesnim, književno-povijesnim i ostalim raspravama, kao vrelo informacija o A. Vramcu poslije njegova povratka iz Rima (1567), bila i ostala Klaićeva studija[50] iz 1908. godine, koja je u nekim detaljima korigirana i dopunjena novim podacima, objavljenima u knjizi *Život i djelo Antuna Vramca* (1981).

Pored ovdje spominjanih radova, u kojima je na istaknutome mjestu proučavanje Vramčeva jezika (spomenuo sam one najbitnije), valja istaći još dva momenta koji su u vezi s A. Vramcem.

Naime, svi koji se sjećaju sadržaja prvog povijesnog romana Augusta Šenoe *Zlatarovo zlato,* prisjetit će se i lika Antuna Vramca, kojega je Šenoa plastično ocrtao na samom početku romana. Ni Krleža ne zaboravlja Vramca u *Planetarijumu,* prisjećajući se njegova zapisa o Zagrepčanima, interpoliranoga samo u zagrebački primjerak *Kronike,* gdje uz godinu 1235. u povijesnom kontekstu Vramec govori: *»Bela kral zidati i načinati včini varaš Gerčku Goricu v Zagrebe* [Grič, A. J.] *i da onem purgarom velike pravice. Ali vezda je luctvo vu nem nesložno i okorna i terda vrata, malo imajući gizdavi, vučenim i mudrim ludem neprijateli i protivnici jesu.«* Miroslav Krleža (1893—1980), kada su »purgeri« (zagrebački) u tridesetim godinama, nakle u vrijeme nastajanja njegovih *Balada,* bili i protiv

[46] Dosada je iz štampe izašlo pet svezaka.

[47] Raičeva rasprava Jezik Vramčeve Kronike (1879/80) ostala je u rukopisu, danas u NUK, Ljubljana, isto i »Glossar zur Chronik /.../« u Austrijskoj nacionalnoj biblioteci. Više o tome v. u *Život i djelo A. Vramca,* 226—234.

[48] U Oblakovoj ostavštini (danas u Institutu za slavensku filologiju u Beču) nalazi se njegov rukopis sinkronijski prikaz (koncept) jezika Vramčeve *Kronike.*

[49] Usp. *Matija Valjavec kao leksikograf i prinosnik Akademijina rječnika,* »Slavistična revija«, 33, št. 2, Ljubljana 1985, 136—175.

[50] Studija je objavljena u »Monumenta spectantia slavorum meridionalium«, vol. XXXI, JAZU, Zagreb 1908, I—LI. Klaić je ujedno tom prilikom objavio i Vramčevu *Kroniku.* Vramec je bio izabran za kapelana bratovštine sv. Jeronima u Rimu na sjednici dne 2. IXI. 1565. (Decr. 2, 174v), a za člana iste bratovštine dne 7. III. 1566. (Decr. 2, 174). Vršio je kapelansku službu sve do sredine srpnja 1567. godine. U svojoj *Kronici* (1578) pod godinom 1567. zapisuje: *»Ovo vreme ja jesem v Rime doktorem postal«.* Na sjednici 13. srpnja iste godine veli da je dobio od svojih kod kuće pismo i da hitno mora otići kući na tri mjeseca. Zamolio je da ga na povratku opet prime za kapelana, što mu je i obećano (Decr. 3, 17). Međutim poslije se više ne pojavljuje u bratovštini. Četiri godine kasnije, dne 4. XI. 1571, na sjednici se spominje neka stara crna haljina (habitus-reverenda) od platna, koju je bio ostavio bivši kapelan »Ungaro« Antun Vramec. U njegovoj sobi našlo se i knjiga (vjerojatno su bile Vramčeve). Na sjednici od 4. I. 1573. spominje se da će se Vramčeve stvari vratiti nekom Marku Verdutu, ali tek onda kada Vramec vrati novac posuđen od bratovštine. No o Vramcu se više ništa ne nalazi u knjigama bratovštine sv. Jeronima, što je i razumljivo jer je ostao u Zagrebu. Ovi su podaci iz knjige Josip Burić, *Iz prošlosti hrvatske kolonije u Rimu,* Rim 1966, 19.

njega, prisjetio se Vramčeva teksta iz Kronike o Zagrepčanima, stavljajući ga u drugi kontekst (svoj): »*Na skolkam čkomi smartnospreplu*vana *Reč, / / a pismoznancov ni, ni harfe ni več /.../ / Purgarija naša ne jenoga je Vramca / zdruzgala kak stekloga pesa samca, / regečuč nad vtoplenikom z čamca /.../.*[51]

U povijesti obrazovnog programa RTV-Zagreb od posebnog je značenja film o Antunu Vramcu, prikazan 11. ožujka 1986. Događaj je to značajniji što je uopće prvi put jedan kajkavski pisac, u ovom slučaju iz 16. st., našao svoje mjesto u obrazovnom programu. Svakako pothvat bi trebalo nastaviti i s drugim kajkavskim piscima iz 17, 18. i 19. st.[52]

Da bi ovo izlaganje barem donekle bilo zaokruženo, neće biti suvišno ako istaknemo da su Vramčeva djela bila predmetom korespondencije znamenitih slavista u 19. i 20. stoljeću.

Za Vramčevu *Postillu* već se interesirao Pavao Josef Šafařik (1795—1861). Saznajemo, to naime, iz njegova pisma Ljudevitu Gaju (1809—1872), pisanog u Novom Sad u(Neu Satz) 1. rujna 1831, u kojem pored ostalog kaže kako bi želio imati točan naslov *Postille:* »Auch die Titel von der Vrameczischen Werken (Predigten etc.) wünsche ich genau zu haben.«[53]

Antun Raič (1845—1888) pored ostaloga piše Franji Miklošiču (1813—1891) 23. siječnja 1880. godine i ovo: »Što se tiče poslanog Vam ekscerpta iz Vramčeve Kronike, to je nepotpuna i nezavršena skica, a poslao sam Vam je da iskažem svoju ljubav i poštovanje prema Vama, ne bi li ste se prema potrebi, njome mogli i koristiti /.../.«[54] Raič se javlja Miklošiču ponovo 29. veljače 1880. »/.../ opet sam počeo s istraživanjem Vramčeve Kronike, međutim posao polako napreduje /.../. Namjeravam rad objaviti u Letopisu Matice slovenske (1880), ako će ga prihvatiti. Ima naime glasova koji govore da Matica neće objavljivati čisto znanstvene radove.«[55]

Da se i Tomo Maretić (1854—1938) prije sto godina interesirao za Vramčevu *Postillu,* svjedoči njegovo pismo od 29. lipnja 1887, koje upućuje V. Jagiću u Beč: »Jednoć sam Vam pisao, da se ja sada bavim radnjom o istoriji hrvatskoga pravopisa. Bez starih hrvatskih knjiga ne bih dakako o tom poslu mogao ni pera zamočiti /.../. Sada se evo na vas obraćam. Sudeći po Vašim citatima u Archivu IV, 486, možda se u Vas nalazi Vramčev homilijar (Postilla, A. J.) i Magdalenićeva knjižica 'rasipnoga sina histo-

[51] Usp. A. Jembrih, *Dijalekt u modernoj poeziji tridesetih godina* — (S posebnim osvrtom na Balade Petrice Kerempuha), »Obdobja slovenskega književnega jezika, književnosti in kulture«, knj. 7, Ljubljana 1987, 541—550. Stihovi iz *Planetarijoma«* uzeti su iz ljubljanskog izdanja Krležinih *Balada 1960.*

[52] Tekst scenarija A. Jembrih, režija Edo Mudronja, lik A. Vramca glumio je Tomislav Ljipljin, prvak varaždinskog Kazališta »August Cesarec«.

[53] Velimir Deželić, *Pisma Dru Ljudevitu Gaju (1828—1850),* »Građa za povijest književnosti hrvatske«, knj. 6, JAZU, Zagreb 1909, 182.

[54] Raičevo pismo prvi put je objavljeno u knjizi *Život i djelo A. Vramca,* 223—234.

[55] Isto. Oba su pisana njemačkim jezikom. Raičev rad o Vramčevoj *Kronici* nije objavljen.

rija'. Ako me moje nagađanje ne vara, onda bih vas lijepo molio, da biste mi te dvije knjige dobrostivo ustupili na porabu za kratko vrijeme /. . ./.«[56]

Vatroslav Jagić (1838—1923) pisao je Franji Račkome (1828—1894) 13. ožujka 1888, želeći afirmirati V. Oblaka: »I ovdje (u Beču, A. J.) imadu 2—3 valjana (studenta, A. J.), neki naš Hrvat iz Slavonije Imhof, vrlo je marljiv, ali najviše zna ipak Oblak, mladić upravo fenomenalan. On se sprema da ponudi za Starine (JAZU, A. J.) ako biste htjeli, Vramčevu kroniku. Bilo bi vrijedno.«[57]

U pismu od 28. siječnja 1888. Jagić ponovo piše F. Račkome: »/. . ./ Neki dan javio mi je moj ovdašnji đak Slovenac, po imenu Oblak, mladić s fenomenalnim filološkim sposobnostima, da je preko poznanika u Koruškoj dobio ekzemplar (drugi što se do sada zna) Vramčeva jevanđelistara. On će o tome pisati valjda obširniju raspravu.«[58]

Augustu Musiću (1856—1938) 11. veljače 1908. također piše Jagić: »Velika Vam hvala za izrezak iz kojega dakako doznajemo samo, gdje ima ekzemplara Vramčeve Postille, ali meni bi se htjelo s vremenom (ne odmah) nešto više. Htio bih popuniti bar prvi dio postile u svome ekzemplaru, u kojem koješto fali, t.j. po gdjekoji list. Kad sam ja opisivao klanjački eksemplar, nijesam mogao znati, da su ondje upravo komadi od oba dijela skrpljeni u jedan eksemplar. Netko mi je nedavno rekao (ne znam tko) kao da je onaj sada Varaždinski eksemplar isti što je nekoć bio u Klanjcu. To bi mogao g. Klaić lako raspitati. Ali njega će kao historika zanimati samo kronika, a nama bukvojedima htjelo bi se imati još i potpuni tekst oba dijela postile. U mojem eksemplaru drugi dio (t.j. svetečna jevanđelja 'po godovne dni') ne ide dalje od lista 78, a sudeći po registru ima ih više od 119. Tu se dakle već ne može misliti na popunjavanje, dosta bi bilo da bibliofil tek zna uz pomoć kojih ekzemplara mogla bi se sastaviti cjelina teksta. 'A kaj ne bi gospon Rauch[59] i Mixich i Czernkovich[60] mogli alduvati na oltar domovine nekoliko rajnčkih', da bi se taj njihov horvacki zemljak naštampao?«[61] Očito je Jagić time želio reći da bi Vramčevu Postillu trebalo ponovo štampati. Takve smo želje imali i mi 1986, dakle uoči 400. obljetnice prve tiskane knjige na narodnom jeziku u Varaždinu — *Postille.*

[56] Cit. prema Josip Hamm, *Vatroslav Jagić i Poljaci,* »Rad JAZU«, knj. 282, Zagreb 1951, 92. Maretić vjerojatno nije dobio od Jagića Vramčeve *Postille,* jer se u *Istoriji hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima (1889)* koristi samo primjerima iz *Kronike.* O Maretiću v. Josip Silić, *Tomo Maretić — jedan od najvećih hrvatskih lingvista,* Virovitički zbornik 1234—1984, Virovitica 1986, 395—403.

[57] Cit. prema V. Jagić, *Spomeni moga života,* knj. 2, Beograd 1934, 152.

[58] Rudolf Maixner i Ivan Esih, *Pisma Vatroslava Jagića,* »Građa za povijest književnosti hrvatske«, knj. 18, JAZU, Zagreb 1949, 78.

[59] Rauch Levin, barun (1819—1890), hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban (1868—1871), jedan od osnivača Mađaronske stranke početkom 40-ih godina 19. st. Od 1861. glavni vođa Unionističke stranke. Kao ban vlada nasilnički, ugušuje političke slobode, za račun Beča i Pešte vrši nacionalno tlačenje.

[60] Bio je to Czernkovich Nikola (1845—1917), advokat i javni bilježnik u Zagrebu, političar pristalica unionizma, odjelni predstojnik za unutarnje poslove zemaljske vlade (od 1908). Zbog mađarofilstva vrlo nepopularna ličnost u Hrvatskoj.

[61] Rudolf Maixner i Ivan Esih, *Pisma Vatroslava Jagića,* »Građa za povijest književnosti hrvatske«, knj. 18, JAZU, Zagreb 1949, 128.

Zahvaljujući Zavodu za znanstveni rad JAZU u Varaždinu i njegovom upravitelju dru Franji Ruži kao i izdavačima JAZU i Kršćanskoj Sadašnjosti iz Zagreba, dobili smo 1990. *pretisak* Vramčeve *Postille.*

U pismu od 28. veljače 1908. Jagić ponovo javlja Musiću: »/.../ O Vramčevoj 'postilli' pisao mi je neki dan prof. Asbóth iz Budimpešte, da više nego li u könyvsemle (sic!) 1906 ima o toj knjizi u nekakvom izvještaju (Je lentés) magjar. muzeja za g. 1901. ili 1902.«[62] U pismu pak od 10. ožujka 1908. Jagić javlja Musiću da: »Za Vramčevu postillu nema sile, neka samo Klaić naštampa bar Kroniku.« /130/[63]

Matija Valjavec (1831—1897) piše V. Oblaku 8. svibnja 1888. godine: »Mili rojak! Prav vesel sem bral Vaše pismo, zlasti to, kar pripovedujete o Vramčevi Postilli. Knjige iz ktere je Jagić v knjiž. III. 307 nekaj odlomkov oglasil, ni več v Klanjcu, jaz sem se mnogo trudil, da bi jo dobil, bog vedi kam je izginila. Tudi v Karlovcu sem je iskal, ker sem mislil, da jo je lahko Pernat tam odnesel, ali zastonj. Srčno rad kar grabim za Vašo blagohotno ponudbo in Vas prosim, da mi jo za dva tedna posodite /.../«[64]

Mjesec dana poslije navedenog pisma, 12. lipnja 1888, Valjavec opet piše Oblaku (1864—1896): »Mili moj rojak! Vrnol Vam bom Vramčevo postilo uže od 18. tega meseca in to z zahvalnostjo, izvirajočo iz dna srca. Vsaki dan po nekoliko berem, ali ekscerptov ne delam, ker se bote Vi kmalu Vramca lotili in ga formalno in leksikalno obdelali. To bi bilo, mislim, najbolje v matičnem letopisu, kjer bi želel pretiskano čitati za izgled 'muko gospona' našega na listih 82—93. Zabeležil sem si pa vendar primere za arti.[65] Jeli knjiga Vaša last /.../? Prav je, da ste se lotili Vramčeve Kronike, knjiga je vredna, da ugleda svetlo, in mislim, da je zagr. akad. ne bo odbila /.../.

Kolikor se spominjam, v prekmurščini *j* ne prehaja v *g.* Ali to pa vem, da okoli Nàršincev in Göseiski okolici nad Kanižo kâj radi izgovarjajo kakor Madžari *gy.* V Naršincih govoré: *gyéčati, gvečim,* on je *gyéčao, — žergyav — gyemlem — trigyé* (tres), *štirgye* (quattuor), *— gyünec — gyesti* (edere). Ali zraven *gy* govore pa tudi *j*: *jéčati, žerjav, jemlem, trjé, štirje, jünec, jesti,* in so kaj v prekmurščini pisali, pisali so zdaj *j* zdaj *gy* /.../.«[66]

[62] U periodici »Magyar Könyuszemle«, XIV, 3, Budapest 1906, 285—286, riječ je o Manliusovoj djelatnosti u Varaždinu, pa se spominje i Vramčeva *Postilla.*

[63] »Građa«, 18, 129.

[64] Pismo iz Oblakove ostavštine. Oblakovu korespondenciju za tisak priprema dr. D. Stefanija u Ljubljani.

[65] Valjavec je poslije objavio raspravu o »Ar, arti« u Jagićevu »Archivu«, knj. 8, Berlin 1885, 399—405.

[66] Pismo iz Oblakove ostavštine. Na osnovi Valjavčevih primjera u vezi s grafemom *j/g* mogli bismo zaključiti da se tada Oblak mučio oko objašnjenja **d'*, koji je kod Vramca grafijski realiziran kao *j, g, gy,* u izgovoru sad kao *j,* sad kao *đ.* Vjerojatno da je Valjavec želio Oblaku pomoći pri rečenom problemu. Kako znamo, Vramec je slijedio tradiciju mađarskog pravopisa. U vezi s *gy* v. »Archiv für slawische Philologie«, Bd. IV, Berlin 1880, 486.

To zapravo svjedoči da je Vramec ostao pri pravopisnoj tradiciji kakvu je već 1560. Trubaru predlagao glasoviti *Pavao Skalić* (1556—1575) kada je pisao izvještaj o njegovu jeziku i pravopisu. Skalić veli da treba pisati *chlouik, luch, ochak,* a ne *zhlouik, luzh, ozhak.* Više o tome v. moj rad *Pavao Skalić u službi*

V. Jagić piše i Franji Fancevu (1882—1943) 26. listopada 1912, dakle u vrijeme kada Fancev priprema svoje *Beiträge zur historischen serbokroatischen Dialektologie:* »Ne znam, znate li da i ja imam (Oblakov) exemplar Vramčeve postile, ali gdje i gdje fale listovi. Htio sam prije više godina svoj eksemplar popuniti sa Varaždinskim, ali ga fratri ne htjedoše poslati ovamo. Tako je moj defektan, ali ima u njemu nešto i od drugog dijela.«[67]

Na osnovi ovdje spomenutih radova, u kojima se Vramčeva djela proučavaju s jezičnog aspekta, proizlazi da je njihovo značenje i mjesto u slavenskoj filologiji mnogo veće od onoga koje im se pripisuje u našim povijestima književnosti.

I na kraju ipak moram istaći jednu površnu konstataciju u članku *Pregled hrvatske književnosti od početka do približno godine 1800,* objavljenom u jednom našem renomiranom zborniku. Naime tu čitamo: »U užoj Hrvatskoj, koja se u to doba naziva 'reliquiae reliquiarum' (riječ je o 17. st., A. J.), javlja se književnost na kajkavskom dijalektu: prva djela (.../ kajkavskih pisaca štampana su već u XVII stoljeću /.../.«[68] — Nije jasno je li Vramec, pa i Pergošić, iz 16. st. namjerno zaobiđen ili se to desilo »zabunom« autora članka. Sličan postupak, nažalost, možemo uočiti i u članku *Kajkavska idiomatika, kritički obzori,* u kojem u vremenskom rasponu između I. Pergošića i J. Habdelića ne nalazimo A. Vramca.[69] Također iznenađuje najnoviji članak u »Zgodovinskom časopisu« 41, št. 3, Ljubljana 1987, 469—470, pod

reformacije, Družbena in kulturna podobra slovenske reformacije — zbornik, SAZU, Ljubljana 1986, 128—139.

[67] Cit. prema: *Korespondencija Vatroslava Jagića,* JAZU, knj. 1, uredio Petar Skok, Zagreb 1953, 407. Da je kojom srećom Jagić dobio taj franjevački primjerak Vramčeve *Postille* iz Varaždina, sigurno bi i on tada ispravio Fancevljev podatak koji krivo upućuje, naime da je taj primjerak 1705. bio u knjižnici pavlinskog samostana u Remetama (kraj Zagreba). Latinski zapis *Postilli* — »Liber con(ven)tus Remetinecensis 1705« — govori da je riječ o *Remetincu kraj Novog Marofa,* nedaleko Varaždina, gdje je zaista postojao franjevački samostan, iz kojega je *Postilla* kasnije prenesena u Varaždin. U knjizi *Život i djelo A. Vramca* i ja sam preuzeo informaciju kako ju je Fancev interpretirao, jer godine 1975, kada sam želio vidjeti taj primjerak Vramčeve *Postille* kod varaždinskih franjevaca, nisam ga mogao dobiti na uvid, budući da knjižnica tada nije bila sređena. Jedino što mi je preostalo, bila je Fancevljeva informacija o njemu. Međutim sada, kada je taj primjerak ponovo došao na svjetlo dana, zahvaljujući fra Vatroslavu Frkinu i Šimi Juriću, koji su ljeti 1986. popisivali inkunabule u istoj franjevačkoj knjižnici u Varaždinu, imao sam prilike da pregledam primjerak Vramčeve *Postille* koji je V. Jagić želio imati kod sebe. Prema tome, moj zapis u knjizi (1981) valja promatrati iz sadašnjeg aspekta, tj. onaj primjerak za koji je Fancev mislio da je bio u Remetama, nalazio se zapravo u Remetincu. Rukopisni umetnik u tom primjerku na str. 193—200 razlikuje se od originala, tj. Vramčeva jezika, u pravopisu, fonologiji i morfologiji. Usp. moj rad u vezi s rukopisnim umetkom u Slavističnoj reviji, br. 1—3, Ljubljana 1989, 295—308.

[68] Cit. iz »Zbornika Zagrebačke slavističke škole«, knj. 4, Zagreb 1976, 300. — Za ovaj prilog uglavnom sam konzultirao radove u kojima dolazi do izražaja jezični aspekt Vramčevih djela, tako da nisam navodio sve ono što je o Vramcu pisano u povijestima hrvatske književnosti i radovima Olge Šojat, Marina Franičevića i dr. Njihovi radovi navedeni su u bibliografiji knjige *Život i djelo A. Vramca.*

[69] Usp. *Rasprave Zavoda za jezik,* knj. 13, Zagreb 1987, 31—34.

naslovom *Toponimika in etnika v Trubarjevih predgovorih in posvetilih,* u kojem autor J. R. iz nepoznatog razloga također prešućuje neke činjenice u vezi s Vramcem. Osim toga čudna je njegova konstatacija: »Vitezovićeva Kronika je glede zgodovine vseh slovenskih dežel celo bogatejša, zanimivejša od Vramčeve — čeprav je precej črpal iz Vramca.« Vitezović je prenio u svoju *Kroniku* sve godine s događajima od početka stvaranja svijeta do 1578. godine iz Vramčeve *Kronike,* uostalom to je Vitezović i potvrdio u predgovoru svoje *Kronike.* Od 1578. nadalje Vitezović nastavlja sa svojim podacima, i taj dio može biti iscrpniji. To pak nije razlog za minoriziranje vrijednosti Vramčeve *Kronike,* koja joj pripada u onom kontekstu u kojem sam je prikazao u knjizi *Život i djelo Antuna Vramca* (1981).

Summary

The works of Antun Vramec (1538—1588), *Kronika* (1578) and *Postilla* (1586), have been the center of scholarly for over 120 years. They have been examined from the points of view of the history of language, dialects, literature, culture, printing, theology, etc.

The present article first surveys the presence of Vramec's name and Vramec's literature in the works of scholars writing before Slavic philology became a distinct and separate science, e.g. in the works of Blaž Škrinjarić, *De Agno Paschali* (1587), the Croatian cartographer Stjepan Glavač (1673), Pavao Vitezović (1696), Josip Bedeković (1572). The second part of the article discusses the 19th and 20th century philological studies of Vramec's works. Special attention is payed to the correspondence between famous Slavicists inasmuch as it deals with Vramec and his works: A. Raič—F. Miklosič, T. Maretić—V. Jagić, V. Jagić—F. Rački, M. Valjavec—V. Oblak.

As is turns out, Vramec's works have interested Slavic philology more than the works of any other Kajkavian author. Their place and importance are much higher than the histories of Croatian literature have so far led one to believe.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 82 (091) (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

ZVONIMIR BARTOLIĆ

PROTESTANTSKA KNJIŽEVNOST GRADIŠĆANSKIH HRVATA

Prinos proučavanju i naznačivanju problema protestantske književnosti gradišćanskih Hrvata

GRADIŠĆE CROATIAN PROTESTANT LITERATURE

The Protestant literature of the Gradišće Croatians is an integral part of Croatian Protesant literature. The central figures of Gradišće Croatian Protestant literature were Stipan Konzul and Grgur Mekinić-Pythiraeus. After the Croatian printing house in Urach ceased its operations (in 1565), Stipan Konzul and Antun Dalmatin printed *Postila* in Croatian in Regensburg in 1568. This work was intended for the Croats of Western Hungary (today's Gradišće Croats). Later, at the invitation of Ivan Weispriach, Stipan Konzul came to live and work among the Croats of Western Hungary and died there in 1579.

Until now little was known about the second most important Gradišće Croatian Protestant writer, Grgur Mekinić. Two of his books of songs survive, entitled *Duševne pesne*, printed in 1609 and 1611 in Manlius' (at that time Farkaš's) printing works in Sv. Križ (Deutschkreutz, Keresztur). Mekinić's song-books are the oldest printed Croatian church song-books. Apart from Stipan Konzul and Grgur Mekinić there followed a number of Protestant writers among the Gradišće Croats (the Zvonarić brothers, Štefan Klasković, Juraj Fistrović, Štefan Lošić, etc.). However, these writers did not write in Croatian.

I.

Govoreći o protestantskoj književnosti gradišćanskih Hrvata, možda bi na samom početku — bez obzira na ograničenost prostora — valjalo postaviti i pitanje da li je s aspekta suvremenih književnoznanstvenih dostignuća uputno književnost, ako je shvaćamo kao umjetnost, podređivati — u klasifikacijskom smislu — izvanliterarnim, u ovom slučaju konfesionalnim odrednicama. Jer ako je nešto umjetnost, onda su svi drugi elementi — konfesionalni, nacionalni, geografski — sekundarni za vrijednost određene književne pojave; ako pak nešto što je predmet rasprave nije umjetnost, onda nikakve etikete neće pomoći da neka djela dobiju na vrijednosti.

To vrijedi za sve književne pojave, pa i za ono što danas podrazumijevamo pod protestantskom književnošću gradišćanskih Hrvata. Valja, međutim, dodati i to da u procjenjivanju književnih tvorevina ne možemo uvijek polaziti od krutih teoretskih shema, prema kojima bismo mogli ocjenjivati sva književna djela. Naprotiv, svakoj književnoj tvorevini potrebno je pristupiti kao autonomnom, integralnom književnom ostvarenju, koje pored općih karakteristika nosi i neke individualne, kao i neke nacionalne osobitosti i vlastitosti što proizlaze iz određenih tradicija. Takav nam pristup, pristup koji uzima u obzir i spomenute komponente, omogućuje da i o djelima — koja na prvi pogled ne možemo svrstati u klasične književne rodove i vrste — progovorimo kao o književnim ostvarajima. Naravno, takav je slučaj mnogo češći kada govorimo o djelima starijih književnih razdoblja negoli kada govorimo o djelima suvremenih pisaca, a takav je i slučaj kada govorimo o protestantskoj književnosti gradišćanskih Hrvata.

Drugi problem s kojim se susreće proučavatelj hrvatske protestantske književnosti predstavlja još uvijek relativno visok stupanj neproučenosti ne samo protestantske književnosti gradišćanskih Hrvata nego i hrvatske protestantske književnosti u cjelini. U prvom redu, izvori za proučavanje hrvatskih protestantskih pisaca tibingenškoga kruga nakon Kostrenčića i Bučara[1] nisu u cjelini ponovno proučavani, premda je nakon njih nastalo i jedno tako monumentalno djelo kao što je Mirkovićev *Matija Valčić Ilirik*, tako da pisanje nove cjelovite povijesti hrvatske protestantske književnosti još uvijek stoji kao jedan od vrlo važnih poslova hrvatskih književnih povjesničara. Ako se takva konstatacija odnosi na povijest hrvatske protestantske književnosti u cjelini, onda se ona, možda još i više, odnosi na povijest hrvatskogradišćanske protestantske književnosti, jer su novi podaci o hrvatskoj protestantskoj književnosti znatnim dijelom vezani upravo za područje gradišćanskih Hrvata. U prvom redu to je otkriće hrvatskog protestantskog pisca Grgura Mekinića Pythiraeusa godine 1969, a onda i otkriće većeg broja knjiga hrvatskih protestantskih pisaca tibingeškoga kruga na području gdje su živjeli i žive gradišćanski Hrvati. No, ne bi ipak valjalo zaključivati da na proučavanju hrvatske protestantske književnosti nije ništa učinjeno. Referati sa *Susreta na dragom kamenu*, referati iz *Buzetskog zbornika*, zatim referati iz zbornika »Symposion croaticon« govore o oživljavanju zanimanja za to područje hrvatske književnosti. Ali, kada se konkretno radi o protestantskoj književnosti gradišćanskih Hrvata, neke putokaze za njeno proučavanje naznačivao je već i istaknuti proučavatelj hrvatske protestantske književnosti Franjo Bučar. On je, govoreći o Konzul-Dalmatinovoj regensburškoj *Postili* spomenuo da bi se »koji primjerak I. i II. dijela ove *Postile*, mogao nalaziti u kojoj knjižnici na području gradišćanskih Hrvata, s obzirom na to što su Weispriachi,

[1] Ivan Kostrenčić, *Urkundliche Beitrage für Geschicste der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559. bis 1565*, Wien, 1874; Franjo Bučar, *Povijest hrvatske književnosti za reformacije*, Matica hrvatska, Zagreb 1910; *Povijest reformacije i protureformacije u Međimurju i susjednoj Hrvatskoj*, Varaždin 1913; *Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, nadopunio i sredio dr. Franjo Fancev, Starine, knj. XXXIX, JAZU, Zagreb 1938.

kojima je ona bila posvećena, upravo u tim područjima imali svoje posjede«.[2] U svojoj knjizi *Naši Hrvati u dobi reformacije i prva stoljeća u novoj domovini* Weispriache apostrofira i Ivan Dobrović. U promicanju protestantizma naročitu je ulogu imao Ivan Weispriach, koji je posjedovao velika vlastelinstva u zapadnoj Ugarskoj, gdje su živjeli Hrvati. On je posjedovao Železansko vlastelinstvo od 1553. do 1571. i Fortnavsko od 1546. do 1571.[3] Osim toga, Weispriach je već i prije tiska regensburške *Postile* za uzdržavanje hrvatske tiskare u Rrachu dao potporu od pedeset talira.[4] Weispriach je bio u posjedu i vlastelinstva Lanžira i Kobrštofa, a bio je i veliki župan Šopronske županije, one županije u kojoj je protestantizam u zapadnoj Ugarskoj imao svoja najjača uporišta. Zahvaljujući upravo toj činjenici, najznačajniji hrvatski protestantski pisac Stipan Konzul, nakon teške odisejade, svoj je život završio upravo među gradišćanskim Hrvatima. Ova pak činjenica, činjenica da je Konzul dospio među gradišćanske Hrvate, i to na Weispriachov poziv, potvrđuje da su za protestantizam već u to doba postojali određeni uvjeti, kao i to da je Konzul sam bio voljan — nakon Tübingena i Regensburga — djelovati među Hrvatima.

Na nesreću, kao i o većini hrvatskih protestantskih pisaca, tako i o Konzulu, povijest književnosti još uvijek raspolaže vrlo ograničenim brojem podataka. Posebice raspolaže ograničenim brojem podataka o njegovu radu prije ulaska u protestantski pokret. Rodom iz Buzeta (1521) — po čemu je uzeo, po tadašnjem običaju, nadimak, ktetik, Pigventinus — Konzul je bio hrvatski pop glagoljaš.[5] Zbog pristanka uz reformu bude prognan iz svoje župe Starog Pazina (tal. Pisino Vechio, njem. Oberburg), te najprije kao propovjednik traži zaklon u Ljubljani i Kranjskoj, a onda, kada su se prilike i u Kranjskoj pogoršale, odlazi u Njemačku. U Njemačkoj je, nakon bolesti, najprije kantor u Regensburgu, a zatim prelazi u Cham. Za hrvatsku tiskaru Konzul je počeo raditi već 1557, prevodeći *Bibliju*, a od 1558, po Trubarovu savjetu, on napušta službu i potpuno se predaje prevođenju *Biblije* na hrvatski jezik.[6] U hrvatskoj tiskari u Tübingenu, koja je radila uz veliko zalaganje i novčanu potporu Ivana Ungnada i Kranjskih staleža, Stipan Konzul radi sve do konca 1565, kada nakon gotovo desetgodišnjeg rada za hrvatsku tiskaru u Tübingenu (Urachu) — koja je tiskala trideset hrvatskih knjiga u nakladi od oko 25 tisuća primjeraka — ponovno prelazi u Regensburg, gdje o trošku Ivana Weispriacha izdaje u hrvatskom prijevodu za ugarske Hrvate Brenczijevu *Postilu*. Iste godine Konzul napušta i Regensburg i prelazi — kako je već rečeno — na Weispriachova vlastelinstva u zapadnu Ugarsku, gdje godine 1579. i umire.

[2] Franjo Bučar i Franjo Fancev, *Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Starine, knj. XXXIX, JAZU, Zagreb 1938, str. 105.

[3] Ivan Dobronić, *Naši Hrvati u dobi reformacije i prva stoljeta u novoj domovini*, Hrvatsko nakladno društvo, knj. XIX, Beč 1955, str. 47.

[4] Ivan Dobronić, *Naši Hrvati u dobi reformacije i prva stoljeta u novoj domovini*, str. 25.

[5] O tomu da je Konzul bio glagoljaš, govori Bučar u *Povijesti hrvatske književnosti za reformacije*, str. 74. Antonio Miculian, *Inkvizicija u Istri (Prilog povijesti protestantske reforme u Istri)*, Dometi, XVI, Rijeka 1983, br. 1—2—3, str. 26, spominje da je bio redovnik, fratar.

[6] Franjo Bučar, *Povijest hrvatske književnosti za reformacije*, str. 74—76.

Sve su to podaci koji su izravno ili neizravno govorili da su na područje gradišćanskih Hrvata hrvatske protestantske knjige morale dospjeti. Odlaskom na to područje Bučarova se pretpostavka, kao i moja, zaista i obistinila. U razdoblju od 1971. do 1973. u šopronskoj Evangeličkoj knjižnici našao sam osam hrvatskih i tri slovenske protestantske knjige: latinički *Katekizam* (1564), glagoljsko *Govorenje vele prudno* (1563), glagoljsku *Spovid* (1564) i *Brambu* (1564), ćirilski I. i II. del *Novoga teštamenta* (1564) te talijansku *La defensu* (1563) i *La konfessione* (1562). S hrvatskim latiničkim *Katekizmom* vezan je godine 1576. u Manliusovoj tiskari tiskan Dalmatinov *Passion*. U toj knjižnici nalaze se i knjige Jurja Dalmatina *Ta celi catehismus*, iz 1584, i *Ta kratki wirtemberski katehismus* iz godine 1585. Tim knjigama u šopronskoj Evangeličkoj knjižnici, što se područja tiče, treba dodati i ćirilske *Artikule* (1562), kao i regensburšku *Postilu* (1568), što sam je u istom razdoblju pronašao u bratislavskoj Licejnoj knjižnici.[7] Osim ovih hrvatskih protestantskih knjiga tibingeškoga kruga u šopronskoj Evangeličkoj knjižnici nalazi se i znatan broj djela velikoga hravtskog protestantskog pisca Matije Valčića (1520—1575), a u toj se knjižnici nalazi — što je također interesantno — i jedan primjerak Marulićeva *Evanđelistara* iz godine 1532. kao i jedan primjerak Krčelićeve povijesti *Historiae cathedralis zagrabiensis* (Zagreb 1770). Općenito uzevši, može se kazati da je Šopron kao najznačajnije središte protestantizma u zapadnoj Ugarskoj[8] na svojevrstan način utjecao ne samo na vjerski život zapadnougarskih Hrvata, nego — možda još i više — na pojavu književnosti zapadnougarskih Hrvata.

Osim nalaza hrvatskih knjiga u Šopronu i Bratislavi, o postojanju hrvatske protestantske književnosti posebno svjedoče pjesmarice Grgura Mekinića Pythiraeusa — tiskane 1609. i 1611. u Sv. Križu, dakle na tom tlu — također pronađene u novije doba. Otkrili su ih Marijan Smolik i sada već pokojni Ivan Škafar[9], definitivno potvrdivši da za gradišćanske Hrvate nije vezana samo Konzul-Dalmatinova *Postila*, tiskana u Regensburgu 1568, nego da su za Gradišćanske Hrvate i za njihovo tlo vezane i Mekinićeve pjesmarice, vrlo značajne i za hrvatsku literaturu sedamnaestog stoljeća u cjelini.

Iz ovoga kratkog uokvirenja protestantske književnosti gradišćanskih Hrvata jasno se vidi da središnje mjesto — barem zasada — pripada dvojici pisaca, Konzulu i Mekiniću. Zato će biti svrsishodno i u ovom pregledu — barem ukratko — opisati djela ove dvojice pisaca, napose će biti

[7] Više sam o tim protestantskim knjigama i tekstovima govorio u radovima *Hrvatsko-slovenske veze u doba protestantizma, Književni rad Stipana Konzula i krug hrvatskih protestantskih pisaca, Dva Konzul-Dalmatinova predgovora* i *Hrvatski književni i neknjiževni tekstovi na tlu Međimurja do 1918* u knjizi: Zvonimir Barolić, *Sjevernohrvatske teme*, knj. I, Zrinski, Čakovec 1980.

[8] Isporedi: Sándor Payr, *A Soproni evagélikus egyházközség története*, Sopron 1917.

[9] Marijan Smolik, *Grgur Mekinić in njegovi pesmarici 1609. in 1611*, Časopis za zgodovino in narodopisje, 5 (XL), Maribor 1969, str. 246—272; Ivan Škafar, *Gergur Mekinić Pythiraeus, hrvatski protestantski pisatelj, in začetki slovstva pri gradiščanskih Hrvatih*, Časopis za zgodovino in narodopisje, 5 (XL), Maribor 1969, str. 273—295.

potrebno nešto više reći o Mekiniću, koji odista otvara nove stranice u povijesti književnosti gradišćanskih Hrvata. Iz tih razloga — imajući upravo to u vidu — potpuno je umjesna konstatacija Mirka Valentića, koji kaže da Mekinićeve pjesmarice, tiskane na hrvatskom jeziku, ne možemo ograničiti samo na njihovu sadržajnu i umjetničku vrijednost.[10] Drugim riječima, to znači da su Mekinićeve knjige znak relativno visoke razine duhovnog života zapadnougarskih Hrvata, koji su se ubrzo po dolasku u zapadnu Ugarsku predstavili kao značajan vjerski, politički, a još više kulturni entitet, značajniji nego što se to dosada običavalo govoriati i misliti. Stanovita vjerska autonomija gradišćanskih Hrvata — izbor svećenika — na katoličkoj strani te očito brza afirmacija — književna — na protestantskoj strani, samo su neki od najvažnijih pokazatelja tog entiteta.

II.

O samomu Mekiniću do najnovijeg doba nije se znalo ništa, ili gotovo ništa, makar ga već godine 1910. mađarski povjesničar Sándor Payr u svojem djelu *Egyháztörténeti emlékek (Crkveni spomenici)* spominje kao jednog od potpisnika *Formulae Concordiae* između godine 1596. i 1673[11], a u svojem drugom povijesnom djelu *A Dunantuli Evagélikus egyházkerület története (Povijest evangeličke crkve Prekodunavlja)* Payr donosi podatak da je godine 1631. evangelički biskup Bertalan Kis, prigodom vizitacije Šopronske županije u Sopronkövesdu (hrv. Kevešd), pored već iskidanog mađarskog graduala, pjesmarice, od Gala Huszara, našao i hrvatski gradual, tótgradual. Pišući o tomu, Ivan Škafar pravilno konstatira da pod tim »tót gradual« valja podrazumijevati »hrvatski gradual«, dakle jednu od pjesmarica Grgura Mekinića. Hrvatski gradual, tót gradual — budući da su Mađari Hrvate zvali i Tótima (katkada s pejorativnim prizvukom) — Payr u svojem djelu spominje na više mjesta. Ipak, svi ti podaci nisu mogli biti definitivno potvrđeni dok Marijan Smolik i Ivan Škafar — kao što smo već spomenuli — nisu u ljubljanskoj Licejnoj knjižnici i pronašli Mekinićeve pjesmarice, čime je definitivno posvjedočeno da je »tót gradual« zaista i postojao i da pod time u prvom redu valja podrazumijevati upravo Mekinićeve pjesmarice. Istodobno, otkrivši pjesmarice, Smolik i Škafar donose mnoštvo podataka o tim pjesmaricama, kao i o zapadnougarskim Hrvatima uopće. Ovoj je dvojici istraživača potrebno zahvaliti što je hrvatska književnost, a posebice književnost gradišćanskih Hrvata, nakon Konzul-Dalmatinove *Postile* dobila i drugu važnu, posvjedočenu kariku, koja pokazuje da jednom započeti književni rad kod gradišćanskih Hrvata nije ostao bez odjeka.

Međutim, osim već rečenih podataka, mi o Mekiniću ipak ni danas ne znamo mnogo. O njegovim mlađim godinama, slično kao i kod drugih hr-

[10] Isporedi: Mirko Valentić, *500 ljet hrvatske dijaspore u austrijsko-ugarsko-slovačkom području*, Symposium Croaticon, Beč—Wien 1974, str. 25—37.

[11] Pod rednim brojem 17 stoji: »Ego Gregorius Pythireus verbi divini minister apud Sanctam Crucem, huic Libro ortodocsae Augustanae confessionis totique Libro Concordiae subscribo, manu, et corde absque fuco.« — Sándor Payr, *Egyháztörténeti emlékek*, Sopron 1910, str. 54.

vatskih protestantskih pisaca — što smo već konstatirali i za Konzula — ne znamo gotovo ništa. Njegovo ime prvi put se spominje 1591, kada ga susrećemo kao jednog od sudionika Čepreškog kolokvija.[12] Na tom kolokviju on sudjeluje kao štamperški pastor. U Štamperku (njem. Steinberg, mađ. Köhalom) nalazimo ga kao pastora do godine 1596. Nakon Štamperka Mekinić odlazi u Sv. Križ (njem. Deutschkreutz, mađ. Keresztur), gdje kao pastor, a kasnije i kao senior, ostaje do svoje smrti 1617.[13] Iz toga svetokriškog razdoblja (1596—1617) i potječe najviše podataka o Mekiniću. Iz godine 1601. imamo podatak da se kod Šopronskog magistrata zauzimao za potporu Benedeku Thuriju, kalvinskom pastoru, koji je dvadeset godina proveo u turskom ropstvu.[14] Iste godine, 7. travnja, zajedno s Istvanom Mađarijem, Štefanom Klasekovićem, Balažom Köszegijem, Mihaljem Zvonarićem, Martinom Farašdijem, Jurom Vajdićem, Ivanom Kovačem i Valentom Gyövarijem, bio je u Peresztegu član suda u predmetu Danijela Tétenyija.[15] Iz godine 1602. imamo vijest da se zauzimao za rješenje teškog problema Nadazsdyjeve duševno bolesne žene Elizabete Bathory, koja je u napadima bolesti očitovala sadističke sklonosti, poubijavši nekoliko žena.[16] Iz godine 1603. imamo opet vijest da je kao dekan, zajedno s Jurjem Muraközijem, vršio kanonske vizitacije u župama Bük i Harpacs, a 19. siječnja 1604, s dvojicom pastora i Mihaljem Zvonarićem, ophodio je župu Ujkér.[17] Godine 1609, 30. studenog, virtemberški teolog Leonard Hutterus Mekinića, Klasekovića i Mihalja Zvonarića, zajedno s Raszkevijem i Köszegijem, ubraja među najistaknutije predstavnike evangeličke crkve u Ugarskoj.[18] Godine 1610. Mekinić se spominje u vezi s tumačenjem nekih zakonskih odredaba. Također se iste godine, 10. rujna, Mekinić spominje kao jedan od nazočnih svjedoka pri pisanju oporuke već spomenute Nadazsdyjeve bolesne žene Elizabete Bathory. Mekinić je kao senior sudjelovao godine 1612. i u izboru Štefana Klasekovića za evangeličkog biskupa Prekodunavlja.[20] Zajedno s Klasekovićem godine 1614. sudjelovao je u pisanju protestnog odgovora — *Protestatio az nemes magyar nemzetséghez (Protest plemenitomu mađarskomu narodu)* — na djelo ostrogonskog nadbiskupa Petra Pázmányija *Hodoegus, Isteni igazságra vezérlő Kalauz.*[21]

Pored ovih podataka što ih u svojim radovima donosi Sandor Payr, a koji pokazuju da je Mekinić bio vrlo ugledan čovjek, nešto građe o Meki-

[12] Sándor Payr, *A Dunantuli evangélikus egyházkerület története,* Sopron 1924, str. 731.

[13] Sándor Payr, *A Dunantuli evangélikus Egyházkerület története,* str. 161. Zanimljivo je da Karl Fidler navodi da je Mekinić 1596. bio u Heiligekreutzu, — Burgenländische Forschungen, sv. 40, Eisenstadt 1959, str. 40.

[14] Sándor Payr, *A Dunantuli evangélikus egyházkerület története,* str. 633, 818.

[15] Sándor Payr, *A Dunantuli evangélikus egyházkerület tyrténete,* str. 135.

[16] Sándor Payr, *Egyháztörténeti emlékek,* str. 76; *A Dunantuli evangélikus egyházkerület története,* str. 62, 139, 160, 647, 806—807.

[17] Sándor Payr, *A Dunantuli evangélikus egyházkerület története,* str. 108, 111, 117.

[18] Sándor Payr, *Egyháztörténeti emlékek,* str. 164.

[19] Sándor Payr, *A Dunantuli evadgélikus egyházkerület története,* str. 160—161.

[20] Sándor Payr, *A Dunantuli evadgélikus egyházkerület története,* str. 635—636.

[21] Sándor Payr, *A Dunantuli evangélikus egyházkerület története,* str. 702.

niću nalazi se i u arhivima.[22] Zasada mi je poznat jedan list (u prijepisu) Mihalja Zvonarića upućen Grguru Mekiniću. List nosi nadnevak od 27. ožujka 1602. U prijepisu nalazimo i Mekinićev odgovor Mihalju Zvonariću, ali bez nadnevka. No, i povrh svega toga, povrh brojnosti ovdje iznesenih podataka, pada u oči da do danas nije poznat nijedan podatak o njegovu životu prije godine 1591. Između ostalog, ne zna se kada je rođen ni gdje je rođen. Prema onomu što Martin Meršić govori o njegovu jeziku, moglo bi se zaključiti da je Mekinićevo podrijetlo povezivao s najsjevernijim hrvatskim područjem, s Međimurjem. Dapače, on misli da je Mekinić iz samog Čakovca.[23] Taj bi se zaključak mogao donositi i po tomu što je Mekinić svoje pjesmarice — najstarije hrvatske tiskane pjesmarice — posvetio Mikuli Zrinskom, sinu Jurja Zrinskog starijeg. Gledajući, međutim, na jezik, hrvatskokajkavski prevladava do te mjere da bi se njegovo podrijetlo moglo vezati za Čakovec. Bili bismo, možda, bliže istini ako bismo njegovo podrijetlo vezali za ono područje na kojemu se križaju sva tri hrvatska narječja, za ozaljsko. Ili pak za ozaljsko-metličko, gdje su hrvatski protestanti imali jako uporište. Zrinski su na tom području imali i svoje posjede, a odande su dovodili i svoje ljude — vojnike, dijake, špane — u Čakovec, tako da je i Mekinić u Čakovec mogao doći ili kao dijak ili kao protjerani prodekator,[24] jer jezik Mekinićev odaje te karakteristike, zapravo odaje neke karakteristike jezika korespondencije Zrinskih, koja je potekla iz pisarnica Zrinskih u Čakovcu i obližnjim mjestima, gdje su Zrinski imali svoje gradove. Osim toga, u proučavanju Mekinićeva života i u razjašnjavanju praznina u njegovu životu, čini mi se, nisu bez važnosti ni njegove posvete Mikuli Zrinskom.

To da je Mekinić posvetio svoje pjesmarice, kako prvu, tako i drugu, upravo Mikuli Zrinskom, može biti posljedicom samo posebnih interesa i posebnih odnosa između Mikule Zrinskog i Grgura Mekinića. Da to nije bilo u pitanju, vjerojatno bi — kao podanik Nadasdyjev — svoje pjesmarice bio posvetio nekom Nadasdyju. Međutim, da on to ne čini, znak je da je Mekinić imao odista mnogo razloga da svoje pjesmarice posveti svojem protektoru i zaštitniku Mikuli Zrinskom, »vazdar milostivnu« »ohranitelju«, kako to kaže u posveti prve pjesmarice. Smatram stoga da je Mekinić iz Hrvatske među ugarske Hrvate mogao doći preko Čakovca, ali

[22] *A Magyarországi ag. hitvallasu ev. egyetemes egyház levéltáranak jegyzéke*, I. kötet, Budapest.

[23] Martin Meršić ml., *Jačke iz najstarijih hrvatskih pjesmaric*, Kalendar Gradišće, 1971, str. 60—65. Mekiniće danas u Hrvatskoj nalazimo u Karlovcu i Splitu (Gata, Jesenice), — Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske, NZ Matice hrvatske, Zagreb 1976, str. 416. Isto tako prezime Mekinić u novije doba nalazimo i u Zagrebu. — Telefonski imenik Zagreba za 1979. Ovdje upozoravam na referat Alojza Jembriha *Jezične osobine pjesmarica Grgura Mekinića Pythiareusa* (1609—1611) — održan 4. lipnja 1983. u Zagrebu na znanstvenom skupu posvećenom 450. obljetnici dolaska Hrvata u Gradišće — u kojemu, prema Matricculi Univ. Wien, Bd. IV, sgn. MH, iznosi neke nove podatke o Mekinićevu podrijetlu, poticajne za daljnja istraživanja.

[24] Kada je Hrvatski sabor godine 1604. zaključio da se protestantski propovjednici, prognani iz Štajerske, u Hrvatskoj ne smiju primiti, Mikula je Zrinski, sin Jurja Zrinskog starijeg, protestirao. — Franjo Bučar, *Povijest reformacije i protureformacije u Međimurju i susjednoj Hrvatskoj*, Varaždin 1913, str. 37.

kao pridošlica iz ozaljskoga, srednjohrvatskoga — moguće i metličkog — područja. A mogao je doći i kao dijak ili pak kao mladi svećenik, koji je protestantom mogao postati na posjedima Zrinskih, ne isključujući ni sam Čakovec. Nažalost, tako dugo dok se o Mekiniću ne nađe koja karika iz razdoblja prije 1591,[25] naša razmišljanja morat će se i dalje preispitivati i nadopunjavati. Stoga, u pristupu hrvatskoj protestantskoj književnosti ipak, ma koliko protestantizam smatrali važnim, ne bismo smjeli mimoići stanje koje je protestantizam kod Hrvata — posebice zapadnougarskih — zatekao. To nam nalaže da ustvrdimo — tragovi o tomu govore — da zapadnougarski Hrvati u doba pojave protestantizma nisu bili bez književnog života, premda se zapaža da se ono što znamo vremenski, u neku ruku, podudara s pojavom hrvatskih protestantskih knjiga u zapadnoj Ugarskoj. Kao što je poznato, *Klimpuški zapis* Jurja Vukovića iz Jastrebarskog u ostrogonskom *Misalu* iz 1504, s *Očenašem* i velikonoćnom pjesmom *Kristuš je gore vstal (Cantio resureccione Domini)*, nasto je godine 1564. Godinu dana prije *Klimpuškog zapisa* bečki knjižar, knjigoveža i raspačavatelj hrvatskih protestantskih knjiga tiskanih u Tübingenu, Ambroz Fröhlich, šalje, po naputku Stipana Konzula, svojemu bratu, Andriji Fröhlichu, propovjedniku u Pajgrtu (njem. Baumgarten), protestantske knjige na hrvatskom jeziku. Godine 1564. hrvatski protestantski pisci Stipan Konzul i Antun Dalmatin hrvatski *Katekizam* — tri godine ranije tiskan glagoljicom i ćirilicom — objelodanjuju latinicom. Jedan primjerak tog *Katekizma*, kako već rekosmo, nađen je u šopronskoj Evangeličkoj knjižnici. Krug se zatvara, a istodobno i otvara prema daljnjem razvoju književnosti gradišćanskih Hrvata regensburškom *Postilom*, koja je, što se lijepo iz predgovora vidi, izravno namijenjena zapadnougarskim Hrvatima. Možemo zato i ustvrditi da *Postilom* — kao posljednjom knjigom hrvatske protestantske književnosti tibingenškog kruga — faktički počinje protestantska književnost gradišćanskih Hrvata.

III.

Što zapravo *Postila* predstavlja i kakva je to knjiga? Ne ulazeći u međusobna razmimoilaženja u tumačenjima, postila je, kratko govoreći, za protestante ono što je za katolike evanđelistar. Konzul i Dalmatin prije regensburške *Postile* objavili su tibingensku *Postilu*, na hrvatskom jeziku, glagoljicom (1562) i ćirilicom (1563) — i na talijanskom jeziku (1563). Ona je bila namijenjena Hrvatima i drugim južnim Slavenima, a po tomu što je bila tiskana na talijanskom i Talijanima. Ta tibingenška *Postila* bila je prijevod Trubarove *Postile* (1557), sastavljene prema Lutheru, Brencziju, Lassiju i Melanchtonu. Međutim, regensburška *Postila* hrvatski je prijevod *Postile* virtemberškog profesora i protestantskog teologa Ivana Brenczija, i opsegom nadilazi tibingensku — sastoji se od dva dijela. *Parvi del Postile* ima 12 nenumeriranih listova i 207 numeriranih listova, obuhvaćajući nedjeljne propovijedi od Adventa do Vazma, »od Adventa ili Pris-

[25] Osim godine — moguće — rođenja, o kojoj iznosi podatke Jembrih, možda će se pronaći i koji drugi podatak o Mekiniću prije 1591, koji bi onda mogao definitivno potvrditi podatke iz bečke sveučilišne matrikule.

sastya do Vazma«, a *Drugi del Postile* ima 277 rimskim brojevima numeriranih listova teksta i 8 nenumeriranih listova *Ukaza ili registra. Drugi del Pastile* sadrži propovijedi od Vazma do konca crkvene godine — »od Vazma zatsavsi dari do prissastya otsito ù Czrikvi vsaku Nedillu tstu«. Svoju *Postilu* Konzul i Dalmatin popratili su, kao i obično, predgovorom, ali mnogo opširnijim negoli u svojim tibingenškim knjigama. Predgovor su objavili na njemačkom i hrvatskom jeziku. Taj predgovor i u ovako kratkom pregledu protestantske književnosti gradišćanskih Hrvata zaslužuje, iz mnogih razloga, posebnu pozornost. Zapravo, neće biti pretjerano ako kažemo da taj predgovor — izuzmemo li veliku, još uvijek definitivno neocijenjenu Konzul-Dalmatinovu prevoditeljsku aktivnost — predstavlja i u književnom i u književnopovijesnom smislu najkompletniji produkt ove dvojice hrvatskih protestantskih pisaca.[26] Mogli bismo ga nazvati njihovim književnim testamentom. Očito svjesni situacije u kojoj su se našli nakon prestanka rada hrvatske tiskare u Urachu, oni su u predgovoru izrekli sve što su u raznim prigodama i prilikama govorili. U njemu su iznijeli svoja iskustva i svoja vjerovanja, rezimirajući istodobno čitavu svoju više nego desetogodišnju književnu djelatnost. »I ča veće od toga mislimo« — kažu oni u predgovoru *Postili* — »to bolje virujemo, da jest vsemogući Gospodin Bog čudnovato milost dal, da jesmo štampu u takovom našem jeziku z dijačkimi ili z latinskimi, harvackimi i ciruljskimi slovni z velikim stroškom i pomoćom vnozih, vernih i dobrih karstjanov, našli i dobili, va koj štampi jest Novi teštament, Augustana Spovid i Apologija ili Bramba te iste Spovedi, Doktura Martina Lutera Katechizam, Ordinalic Hercega Birtemberskoga, kako poglavite knjige čista nauka svetoga Evanjelja, i ine knjige u štampu svaršene, ošće jedne vele potribne i prudne knjige od pokore, i druge ošće, koje nisu štampane nego istumačene, ostaju: K' tomu ošće visoko učenoga poglavita učitelja čiste riči Božje, i zgora rečene Augustinske Spovidi, gospodina Ivana Brencia Postilu, priko vse godišće, kako takajše poglavita knjiga radi Karstjanskoga nauka i Crikvenoga reda ovdi izkažujemo.«[27] Tim su predgovorom oni dakle, iznoseći svoje rezultate, htjeli sebe predstaviti, ali predstaviti se ne kao da se predstavljaju nekoj dalekoj publici — kako su to činili kada su pisali predgovore za Hrvate u Hrvatskoj — nego su se sada htjeli predstaviti pastvi kojoj će se od sada moći neposrednije obraćati, dakle predstavljali su se Hrvatima u zapadnoj Ugarskoj, pa taj njihov predgovor i možemo smatrati prvim hrvatskim književnim tekstom u kojemu se pisci izravno obraćaju gradišćanskim Hrvatima. Istodobno taj predgovor možemo smatrati i prvim potpunim tekstom gradišćanskih Hrvata. Pače, Konzul-Dalmatinov predgovor regensburškoj *Postili* možemo u malom smatrati i idejnim pandanom hrvatskim spjevovima šesnaestog i sedamnaestog stoljeća. Kod Karnarutića, Zrinskog i Vitezovića Turci su Hrvatima kazna zbog lutoranskog krivovjerstva, a Konzul i Dalmatin u svojem predgovoru razmišljaju da su ubogi Hrvati preko Turaka dovedeni iz svoje domovine da bi bili »iz Pa-

[26] Isporedi: Zvonimir Bartolić, *Dva Konzul-Dalmatinova predgovora,* Sjevernohrvatske teme, knj. I, Zrinski, Čakovec 1980, str. 75—84.

[27] Zvonimir Bartolić, *Dva Konzul-Dalmatinova predgovora,* str. 82—83.

pinskih tmin« spašeni, a da su oni — Konzul i Dalmatin — zbog božje providnosti, zbog božjeg »dugovanja i dela«, »v Nimšku zemlju« poslani, da božanstvenu istinu spoznavši, milost božju »harvackim jezikom mej vnoge narode« naširoko rasplode, rasiju i očituju da »poznana bude, kadi ni znana«.[28]

Stilski obojen, ovaj je Konzul-Dalmatinov predgovor i u literarnom pogledu najzreliji njihov tekst, natkriljujući u gotovo svim elementima — i po jasnoći i po jeziku — hrvatski prozni izraz njihovih prethodnika i suvremenika, svjedočeći o relativno visokom stupnju izgrađenosti hrvatske proze šesnaestog stoljeća.

Govoreći o književnosti gradišćanskih Hrvata, trebamo dati barem kratak opis dviju Mekinićevih — već spominjanih — pjesmarica, kojima kao najstarijim hrvatskim tiskanim pjesmaricama u povijesti hrvatske književnosti i glazbe pripada iznimno mjesto. Prva pjesmarica, ona tiskana 1609, ima četiri nenumerirana i 99 numeriranih listova i, na koncu, opet četiri numerirana lista. Među 31. i 32. listom nalazimo jedan nenumerirani list, a list 55, u jedinom poznatom primjerku ljubljanske Licejne knjižnice, istrgnut je. Prva Mekinićeva pjesmarica ima svega 108 listova, veličine 9,5x14,5. Ona sadrži 160 pjesama, razvrstanih u 36 tematskih skupina, s time što se na početku pjesmarice nalazi kratak predgovor pod naslovom *Bogoljubnom štalcu* i dedikacija Mikuli Zrinskom (+1625).

Druga Mekinićeva pjesmarica tiskana je dvije godine iza prve, 1611, kod istog tiskara, Imbre Farkaša — zapravo u tiskari Manliusove udovice u Sv. Križu — i premda ima 124 lista, dakle više od prve, sadrži 141 pjesmu, dakle nešto manje pjesama negoli prva pejsmarica. Druga pjesmarica podijeljena je u 32 tematske skupine. Pjesme i jedne i druge pjesmarice u najviše su se slučajeva pjevale, što je uz svaku pjesmu i naznačeno naputkom »ad notam« ili »alia ad notam«.

Što se izbora i opsega Mekinićevih pjesmarica tiče, već na prvi pogled pada u oči njihova raznovrsnost i njihovo brojčano bogatstvo. Marijan Smolik konstatira — raspravljajući o tomu — da po broju pjesama Mekinićeve pjesmarice nadilaze starije njemačke protestantske pjesmarice toga doba, a daleko su opsežnije od slovenskih pjesmarica. »Mekinićevi pesmarici sta po številu pesmi daleč obsežnejši od slovenskih in starših nemških pesmaric.«[29] Međutim, u proučavanju hrvatskih protestantskih pjesmarica kao poseban se problem nameće pitanje izvora tih pjesmarica. Neke osnovne podatke o vrelima svojih pjesmarica daje već u naslovima sam Mekinić. »Duševne pesne, psalmi ter hvale vzdanja dijačke, od boga bojećih učenih muži v nimškom i nikoliko vugerskom jaziku spravne, a sada pak v hervatski jazik preobernute po Greguru Pythiraeusu alit hervatski Mekiniću, pri S. Križi kol Šoprona plebanušu. Štampane pri S. Križi po Imre Farkašu u letu Kristuševom 1609«, glasi naslov prve Mekinićeve pjesmarice. Naslov pak druge je slijedeći: »Druge Duševnih pesan, psalmov, himnušev, ter hvale vzdanja dijačak vzetih iz S. pisma, iz zgovora S. otac i molitav mudrih knjižnikov lipo spravne i popisane po Greguru Pythiraeusu,

[28] Zvonimir Bartolić, *Dva Konzul-Dalmatinova predgovora*, str. 82.
[29] Marijan Smolik, *Grgur Mekinić in njegovi pesmarici 1609—1611*, str. 256.

alit hervatcki Mekiniću, pri S. Križi kol Šoprona plebanušu. Štampane pri S. Križi, kako perve tako i ove, na vlašćem strošku autora, po Imre Farkašu, u letu Kristoševom 1611.«

Pokušamo li analizirati ove naslove, uočavamo da je Mekinić prevodio pjesme »od boga bojećih učenih muži«, prevodio je pjesme »v nimškom i nikoliko vugerskom jaziku spravne«, iz čega se vidi da je za prvu pjesmaricu najviše prevodio s njemačkog i ponešto — »i nikuliko« — s mađarskog, dok u naslovu druge pjesmarice kaže da su njegove pjesme, psalmi, himnuši i dijačke[30] uzete iz Sv. pisma, Sv. otaca i molitava »mudrih knjižnika«. Što se opsega tiče, Smolik drži da su Mekinićeve pjesmarice nastale na temelju neke opsežnije njemačke zbirke iz druge polovice šesnaestog stoljeća.[31] Ali, što se sadržaja tiče, Smolik napominje da pjesmarice govore o razvijenom crkvenom životu, nagovješćujući da su zapadnougarski Hrvati koncem šesnaestog i početkom sedamnaestog stoljeća morali imati rukopisne pjesmarice koje su mogle Mekiniću poslužiti pri sastavljanju njegovih graduala, s time — što se vidi već iz dosadašnjih analiza — da u Mekinićevoj prvoj pjesmarici nalazimo znatan broj onih koje potječu iz Lutherove pjesmarice, a ima i onih — kao što je to ustanovio Ivan Škafar — koje potječu iz mađarske pjesmarice Gala Huszara.[32]

Sudeći po naslovu, ispitivanje izvora druge Mekinićeve pjesmarice bit će nešto složenije, jer je i sam Mekinić u njezinu naslovu bio škrtiji, neodređeniji. U naslovu druge pjesmarice, osim *Sv. pisma* i *Sv. otaca* Mekinić kao izvor navodi i molitve »mudrih knjižnikov«, što govori da se koristio knjigama većeg broja pisaca. Naravno, pri istraživanju vrela — zviranjkov — nikako se ne mogu isključiti sve starije hrvatske pjesmarice, slovenske pjesmarice, kao i onodobne već spominjane njemačke i mađarske pjesmarice. Prema tomu, može se reći da će tek komparativno istraživanje na širem području unijeti više svjetla o podrijetlu pjesama Mekinićevih pjesmarica.[33]

Raspravljajući o Mekinićevim pjesmaricama, već smo dosada nešto rekli o dedikcijama — na koje u ovom slučaju ne bi trebalo gledati nimalo formalistički — što ih je Mekinić u svojim pjesmaricama objavio, istakavši da je i prvu i drugu knjigu posvetio Mikuli Zrinskom. No, želimo li pobliže nešto reći o tim dedikacijama, mogli bismo se složiti s mišlju da ove — kao i druge — posvete Zrinskima najvjerojatnije nisu samo posljedica materijalne i političke moći i naklonosti Zrinskih naspram protestanata, nego najvjerojatnije posjedica ugleda Zrinskih u obrani Hrvatske i Ugarske od Turaka. I na koncu — možda i najviše — Mekinićeve posvete Mikuli Zrinskom posljedica su književnog mecenatstva Zrinskih, pa i toga što su

[30] Prvu povijesnu potvrdu za naziv »dijačka« u značenju »pjesma« u hrvavtskoj književnosti donosi Grgur Mekinić.

[31] Marijan Smolik, *Grgur Mekinić in njegovi pesmarici 1609—1611*, str. 252.

[32] Marijan Smolik, *Grgur Mekinić in njegovi pesmarici 1609—1611*, str. 254.

[33] Najviše podataka o Mekinićevim pjesmaricama dosada su skupili Marijan Smolik i Ivan Škafar u ovdje već spominjanim radovima. U daljnja istraživanja, osim povjesničara hrvatske književnosti, trebali bi se uključiti i povjesničari hrvatske glazbe. Vidi o tomu: Alojz Jembrih, *Grgur Pythiraeus-Mekinić i njegove pjesmarice*, Hrvatski filološki aspekti, Revija, Osijek, 1990.

oni na svojem posjedu u Nedelišću izdržavali Hoffhalterovu tiskaru. U svemu tomu zasigurno nisu najnevažnije ni prijašnje posvete Zrinskima. Mikulinu ocu, Jurju Zrinskom, svoje su knjige posvetili hrvatski pisci Ivan Pergošić, Brne Karnarutić i Dominko Zlatarić te mađarski pisci Antonius Bonfini i György Kulcsar. Kasnije je bilo još nekoliko posveta. Ali sve ove ovdje spomenute potječu iz Mekinićeva doba, pa je barem za neke mogao znati i Mekinić, što je sasvim sigurno mogao biti dovoljan razlog da se i Jurjevu sinu, također ratniku, sklonu protestantizmu, posvete pjesmarice. Osim ovog motiva postojalo je vjerojatno još nešto što je Mekinića navelo da svoje pjesmarice posveti Mikuli Zrinskom. Ponajprije, to je morao biti autoritet što ga je Zrinski uživao ne samo kod protestanata nego i kod katolika, posebno kod Hrvata u Hrvatskoj, a uz to mogla se u tomu manifestirati i Mekinićeva želja da njegove pjesmarice budu prihvaćene i na jugu kod Hrvata. Ta ga je želja potakla da u posveti druge pjesmarice kaže da drugu knjigu »pesan« namjenjuje »Hervatom i Slovincem« (Slovinci, Hrvati kajkavskog narječja). To pak onda znači da je Mekinić osim hrvatske književnosti tibingenškog kruga, odnosno hrvatske protestantske književnosti Konzulova kruga, poznavao i druge hrvatske pisce šesnaestog stoljeća, u prvom redu Pergošića i Vramca — možda i Bučića — do čijih je knjiga mogao doći posredstvom Zrinskih i posredstvom samog Manliusa, koji je upravo u njegovo doba u dva maha boravio u Sv. Križu, 1598—1601. i 1603—1605. Mogućnost poznavanja hrvatskih knjiga još se i povećava ako se uzme u obzir da je Manliusova tiskara prije dolaska u zapadnu Ugarsku radila u Sloveniji i Hrvatskoj, u Ljubljani i Varaždinu, a iza toga u Güssingu (hrv. Novi grad, mađ. Német újvár), Eberau (hrv. Eberavo), Deutsch-Schützenu (hrv. Livir, mađ. Német Lövö) i Šarvaru, dakle na području na kojemu se kretao i Mekinić. Kao što iz ovoga vidimo, Mekinićeve dedikacije čuvaju dio odgovora o Mekinićevom podrijetlu, govore o njegovim vezama s hrvatskim piscima, a isto tako na svojevrstan način otkrivaju i piščeve nakane. Međutim, sva ova, kao i daljnja istraživanja književnosti Gradišćanskih Hrvata i hrvatske književnosti uopće povijesnim bi pojedinostima trebalo dokumentirati.

O postojanju hrvatske protestantske književnosti u zapadnoj Ugarskoj svjedoče i hrvatski protestantski tekstovi što ih je Gedeon Borsa izvukao iz korica šopronskih kalendara, Škrinjarićeve knjige *De agno pascali*, tiskane u Varaždinu 1587, i Pergošićeve knjige *Prefatione et epistolae*, tiskane iste godine u Manliusovoj tiskari, također u Varaždinu. Iz kalendara za ljeto 1599. Borsa je izvukao i 22 lista *Drugog dela* regensburške Konzul-Dalmatinove *Postile*. Među tim materijalom izvučenim iz Manliusovih knjiga najznačajniji je onaj iz kalendara za ljeto 1602, koji predstavlja fragment hrvatske protestantske molitvene knjige dosada još uvijek neidentificiranog hrvatskog protestantskog pisca Mihalja Balošića.[34] Svi ti fragmenti nisu bili i jedino što je Manliusovu tiskaru moglo dovesti u dotična mjesta, poglavito u Sv. Križ, gdje je radila najdulje, ne samo za Manliusova života,

[34] Zvonimir Bartolić, *Hrvatski književni i neknjiževni tekstovi na tlu Međimurja do 1918*, str. 109—111.

nego — —kako rekosmo — i dugo nakon njegove smrti, pod imenom Farkaševe tiskare.

Na koncu, promatrajući i ovako sumarno hrvatsku protestantsku književnost, a unutar nje i protestantsku književnost gradišćanskih Hrvata, zapažamo dvoje: (1) da se hrvatska protestantska književnost u svojoj tibingenškoj fazi u jeziku oslanja na hrvatsku glagoljsku književnost, i (2) da se u svojoj posljednjoj fazi oslanja na sjevernohrvatsku kajkavsku književnost (Balošiveći fragmenti) bivajući u jeziku najbliža hrvatskim piscima varaždinsko-čakovečkoga kruga. A kada se pak posebno govori o protestantskoj književnosti gradišćanskih Hrvata, onda zapažamo da se u prvoj fazi ta književnost javlja kao nastavak hrvatske protestantske književnosti tibingenškoga kruga, a da se u drugoj fazi, nastavljajući na tibingenški krug, s Mekinićem ponovno vraća tradicijama matične hrvatske književnosti ozaljskoga kruga, koji je, očitujući veliku vitalnost, dopirao — i u pretprotestantskoj fazi — vrlo visoko na sjever, imajući udjela u književnosti zapadnougarskih Hrvata protestantske i pretprotestantske faze.

Napokon, zaokružujući hrvatsku protestantsku književnost i naznačujući problem protestantske književnosti gradišćanskih Hrvata, i pored toga što poslije Mekinićevih pjesmarica — sve do pojave *Anđelske dice, Horvatskoga šlabikara, Horvackog evanđelja,* i Mulihovih knjiga — zjapi vakuum od jednog punog stoljeća, to istodobno ne znači da je ona ostala potpuno bez odjeka u svojem vremenu i bez utjecaja na razvoj književnosti gradišćanskih Hrvata. Ako iz tog stoljeća — sedamnaestog — ima malo dokaza o književnoj aktivnosti, to ujedno i ne znači da u njemu nije stvoreno ništa osim dosada nepoznatih *Kermendinskih artikulaša,* punktuma, iz godine 1628, pronađenih u Čakovcu.[35] Toj praznini, kao što nas upozorava Nnkola Benčić,[36] valja prilaziti i dalje s puno opreza, ali s puno mogućih iznenađenja. No, bez obzira na daljnja istraživanja — i moguće rezultate — već se sada može reći da su djela protestantskog razdoblja opsegom i izgrađenošću hrvatskog jezika i unutar starije hrvatske književnosti u cjelini, a posebice unutar starije hrvatskogradišćanske književnosti, od iznimne kulturnopovijesne i književne vrijednosti, svjedočeći također da gradišćanski Hrvati već u zoru svog zasebnog života kao narodna skupina nisu bili bez veza sa svojom matičnom domovinom Hrvatskom, kao i to da su Hrvati — dijeleći sudbinu nove domovine i novoga doba — dakle u doba svoje protestantske epizode — na kulturnom i književnom planu ostvarila i svoj kulturni književni identitet, i to djelima vrlo relevantnih vrijednosti.

---

[35] Zvonimir Bartolić, *Hrvatski književni i neknjiževni tekstovi na tlu Međimurja do 1918,* str. 135—137. Feliks Tobler nas obavještava i o listovima na hrvatskom jeziku iz godine 1594, 1614. i 1625, koji se nalaze u Eszterházyjevu arhivu u Budimpešti. — Feliks Tobler, *K strukturi iseljenoga hrvatskoga sridnjega i niskoga plemstva u 16. st. i »familiares« — problem,* Symposion Croaticon, Beč—Wien 1974, str. 44. Što se tiče listina pisanih hrvatskim jezikom, mislim da bi u tom pogledu bilo korisno pregledati i Erdödyjev arhiv u Szombathelyu. Možemo spomenuti da se u kiseškom arhivu nalaze Konzulovi listovi.

[36] Nikola Benčić, *Tendencije i glavni sadržaji starije gradišćansko-hrvatske književnosti,* Varaždinski zbornik, Varaždin 1983, str. 507—513.

Napomena: Suprotno naputku *Pravopisnog priručnika* (Liber — ŠK, Zagreb 1986, u kojemu autori, Vladimir Anić i Josip Silić, i prvi dio sintagme etnika gradišćanski Hrvat(i) pišu velikim početnim slovom, ja prvi dio sintagme pišem malim slovom. Jednostavno zato što gradišćanski Hrvati nisu nikakav poseban narod, kao što su Lužički Srbi (Sorobi), nego samo dio hrvatskog naroda koji živi u austrijskoj pokrajini Gradišće (Burgenland), po kojoj su dobili atribut gradišćanski. Analogno tomu i moliški i moližanski Hrvati, američki Hrvati itd.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 93/99 (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

ZLATKO HERKOV

O VARAŽDINSKOM GRADSKOM SUDU
(s osobitim obzirom na srednji vijek)

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES GERICHTES DER STADT VARAŽDIN
(mit besonderer Berücksichtigung des Mittelalters)

Die Geschichtsquellen der Stadt Varaždin ermöglichen uns die ganze Entwicklung des Gerichtswesens dieser Stadt im Laufe vieler Jh. kennen zu lernen. Im Mittelalter bestand da ausser dem engeren Stadtgericht auch ein erweitertes Gericht, in dem nicht nur der Stadtrichter mit den Stadträten sondern auch andere (»herumstehende und sitzende«) Bürger bei der Rechtsprechung teilgenommen haben. Oft wurden auch Rechtskundige beigezogen. Es bestanden auch Schiedsrichter, die von den Parteien gewahlt wurden.

Hier wird das ganze Gerichtsverfahren beschrieben, so wird überdie Klage, über die Beweise, über den Urteilspruch und abschließend über das Straffverfahren gesprochen.

Vielzellige Fußnoten ergänzen den Inhalt dieser Beschreibung und müssen als ihr wichtiger Teil betrachtet werden.

1. SASTAV GRADSKOG SUDA

Za najstarije doba znademo samo to da su u gradskom sudu uz suca bili njegovi prisežnici. Iz XV. stoljeća sačuvani su nam bolji podaci. Tada gradski sud čine

— gradski sudac
— gradski prisežnici (iurati, iurati cives) i
— svjedoci suda.

Ti se »svjedoci suda« nazivaju »testes iudicii«, odnosno njemački »Zeugen des Rechtens«, »Zeugen an den Rechten«[1] i sl. Oni su članovi suda, kao neka vrsta porotnika, a označuju se kao »časni i mudri«.[2] Oni su iz re-

[1] Monum. II/1, str. 62, g. 1456: Zeugen an dem Rechten...; str. 68: Czeugen(l) des Rechten...; 71: Zeugen des Rechtens sein...

[2] Monum. II/1, str. 213, g. 1467: Zeugen des Rechtens sein die erbern und weisen...; str. 217: Die Czeugen des Rechtens sein si erbern, wezsenn...

dova prisežnika, ali to ne moraju biti. Štoviše, zabilježeni su slučajevi da se negrađani pozivaju za »svjedoke suda«.[3]

Iz sačuvanih izvora ne bismo mogli utvrditi točnu ulogu tih svjedoka pri suđenju. Svakako se ne smiju zamijeniti sa svjedocima koje predlažu parničari i koji za njih svjedoče.[4]

U sudskim zapisnicima od godine 1469. zabilježeno je: »Testes iudicii contestati sunt: Hans Wild ...« Riječ »contestati« navodi nas na misao da su ti »svjedoci« članovi suda koji su pozvani da na optužbu odluče s »da« ili »ne«.[5]

Sigurno je, međutim, da im je dužnost u slučaju potrebe potvrditi što se u sudnici događalo i kako je suđeno. U tom smislu u našem izvoru: »Item dy Zewgen, dy des Rechtens gedenkchen.«[6]

U XVI. stoljeću ti se »svjedoci suda« nazivaju »testes iudicii seu auditores causarum«.[7] Njihov broj nije stalno određen. Ima ih 2, 3, 4, pa i više. I sada su neki svjedoci suda prisežnici, a ima slučajeva kada se na tu dužnost poziva gradski bilježnik, premda on načelno mora biti prisutan pri svakoj sudbenoj raspravi jer vodi zapisnik suđenja i izrađuje osude.[8]

U njemački pisanim zapisnicima svjedoci suda nazivaju se također »die Daygen«,[9] što je inače obično naziv za članove gradskog vijeća koji predstavljaju ostale građane u gradskoj upravi.[10]

[3] Monum. II/1, str. 83, g. 1458: Czeugen des Rechtens sein di erbern und weysen: Iwanusch zu Sandt Veytt...; Die Zeugen des Rechten sein: item Steffan von Luettenberg...

[4] »Die Zeugen des Gerichts« poznati su i u francuskim i u njemačkim gradovima, i to već u XII. i XIII. stoljeću. O tome: Karl Dietrich Hüllmann, Staedtewesen des Mittelalters, Zweiter Theil, Bonn 1827, str. 288: Als Beisitzer, unter dem Namen von Zeugen, wurden fortdauernd bei allen gerichtlichen Handlungen von einiger Bedeutung mehr oder weniger Gerichts-Einsasen zugezogen, nothwending gute Leute...

[5] Lexikon iuridicum romano-teotonicum, das ist vollständiges Lateinisch-Teutsches Juridisches Hand-Lexicon, Nürnberg 1723, pag. 182: Contestari... Ferner heist auch in Rechten litem contestiren, auf die Klage mit Ja oder Nein antworten.

[6] Monum. II, str. 22, a. 1454.

[7] Polsjećamo ovdje na povelju hercega Kolomana Virovitici od godine 1234, gdje je među ostalim određeno da stanovnicima Virovitice ne može nitko suditi »nisi solummodo villicus eorum pro tempore constitutus, cum civibus ville eiusdem (et?) cum iuratis, qui quidem coniurati ad facienda iudicia fuerint conputati seu destinati«.

»Svjedoci« varaždinskoga suda imaju svakako sličnost s našim »rotnicima« ili »porotnicima«, kako se u nekim krajevima nazivaju prisežnici ili prisjednici suda. O tom v. u Mažuranićevim »Prinosima« pod »porotnik«, »rotnik« i »prisežnik« i tamo pribilježene riječi.

O »svjedocima suda« u Njemačkoj v. G.L. Mauerer, Geschicht der Städteverfassung in Deutschland (Erlangen 1870, str. 517). On ističe da sudac ne smije izreći osudu bez tzv. »Urtheilfindera«. U mnogim gradovima oni se uzimaju iz redova građana koji stoje uz suca (»Gerichtsumstand«). Ti »Urtheilfinderi« ne sude samo, nego su dužni i svjedočiti (Zeugniß ablegen) o svemu što se u sudnici događalo, a što je bilo važno za suđenje.

[8] HAV AGV, Liber civitatis 1587—1588.

[9] Monum. II/1, str. 66, g. 1456: das die Deygen, die mit Namen in den Geschefftbrief begriffen sein...

[10] Monum. II/1, str. 135, g. 1459: Vermercht die Daygen der Gemein die der Richter auff seinem Theil erbelt hat...

»Svjedoci suda« ne sudjeluju u donošenju sudbenih odluka i osuda. U tom smislu nalazimo u izvorima: Et hoc iudex simul cum iuratis in iudicio decernendo decernerunt.[11]

Uz suca, prisežnike i svjedoke suda u sudnici se mogu nalaziti i drugi građani, između kojih se određuju svjedoci, ako se radi o kakvom važnijem predmetu.[12] Katkada sudsku odluku donose prisežnici i članovi gradskog vijeća (iurati una cum hominibus de communitate huius warosdiensi).[13]

O privatnopravnim predmetima raspravlja i donosi osudu:

— redovni sud, tj. sudac s prisežnicima, ili
— prošireni sud, tj. sudac, prisežnici i vijećnici,[14]
— pozvani građani,[15] ili pak
— »dobri muževi« (arbitri, compositores).[16]

Varaždinski građanski sudac sa svojim prisežnicima ima već od najstarijeg doba i pravo suđenja u kaznenim predmetima, ali nema samostalni »ius gladii«, tj. pravo suđenja za zločine za koje je zaprijećena kazna smrti ili odsijecanje kojeg uda. U Belinoj povelji od godine 1242. te se parnice nazivaju »causae sanguinis«, što odgovara običajnom pravu na području Hrvatske.[17] U toj je povelji određeno da je za takve pranice nadležan zajednički sud varaždinskog župana ili podžupana i gradskog suca i da u takvim parnicama od novčanih osuda pripada samo trećina gradskom su-

[11] Monum. I/II, str. 49, g. 1456.

[12] Monum. II/1, str. 51, a. 1456: »Item universi cives in iudicio consedentes Valentino Anticheicz unam terram... dedissent... Item qui interfuerunt pro testimonio positi, primo quidem Mathias pugnar...«, itd. 8 njih, pa dalje »et alii, qui inibi fuerunt«. Od njih je samo jedan «svjedok suda«; str. 153, g. 1460: Datum ut supra coram testibus, scilicet, oryo fabro, Gregorif sodec...« itd. svega deset.

[13] Monum. II/1, str. 119, g. 1458.

U početku XVI. stoleća nalazimo takve »testes iudicii« i u Zagrebu. Npr. Monum. civ. Zagrab. III, str. 29, g. 1504: Tandem auditis utrisque partibus dominus iudex cum suis consiliariis totaque comunitate adiudicaverunt et decreverunt... Presentibus ibidem nobili Iohanne Bina, domino Martino plebano... Jacobo doctore in medicis, Johanne iudice seniore Oczteni dicto, ceterisque ibidem fidedignis existentibus testibus ad premissa vocatis specialiter et rogatis.

I u tom slučaju sud donosi osudu, a svjedoci su pozvani da to u slučaju potrebe posvjedoče.

[14] Monum. II/1, str. 119, g. 1458: Item et ista premissa iurati una cum hominibus de communitate huius warosdiensi insimul conveniendo adiudicavimus et decrevimus.

[15] Monum. II/1, str. 122, g. 1459: Item cives eiusdem civitatis in tribunali consendentes...

[16] Monum. II/1, str. 111, g. 1458:...aliam vero partem (vinaee) super compositionen proborum virorum commiserunt ita tamen, quitquid ipsam vineam Paulus reformat, hoc compositionem proborum virorum contentari valebit. Na mnogo mjesta.

Tako i u XVI. i XVII. stoljeću. Npr. HAV AGV R.a. XLVI—749, 1656: parnica zbog nekog konja završena je nagodbom »proborum et conscientiorum virorum«.

[17] Praxis criminalis, Pars prima, ima ovu definiciju: »Jurisdictio sanguinis est ius et potestas in criminalibus, in corpus et sanguinem rerum pronuntiandi sententiam.«

cu, dok dvije trećine dobiva župan.[18] Ovakvo sudjelovanje župana u krvnim parnicama nije posebnost Varaždina, jer se javlja i u drugim gradovima.[19]

Čini se da se varaždinski gradski sud toga ne drži. U drugoj polovici XV. stoljeća npr. gradski sudac s gradskim prisežnicima i vijećnicima kažnjava nekog tata smrtnom kaznom, i to vješanjem.[20]

U drugom slučaju gradski sudac »cum assessoribus« određuje da ubojica s dvadeset i pet svjedoka prisegne da je nedužan, a ako to ne učini, bit će smaknut »po obiačju kraljevine i grada«.[21]

U ovom i u drugim slučajevima smrtnu kaznu izriče gradski sud u svojem redovnom sastavu.[22]

U osobito složenim i teškim sudbenim raspravama zbog zločina koji se kažnjava smrću na suđenje se poziva i kaštelan varaždinske tvrđave, a ima i slučajeva da se plemićki suci Varaždinske županije mole da posvjedoče ispravnost u postupku i pri suđenju.[23]

---

[18] Monum. I, str. 13.

[19] Codex vol. III, str. 346 (povelja Vukovaru, g. 1231): Effusionem tamen saguinis non per se, sed per ianitorem castri (porcolab) possit iudicare, cum quo iudicium habeat commune.

Codex XI, str. 344 (povelja kralja Ljudevita Krapini g. 1347): Item castellanus noster tres causas in medio ipsorum iudicare possit, uidelicet causam furti, causam violentie seu potencie, et causam homicidii seu sanguinis, in quibus tribus causis duas partes birsagij castellanus noster, tertiam partem villicus ipsorum accipiet...

[20] Monum. II/1, str. 89, g. 1458: Pro eo ipsum iudex, iurati et universitas iuratorum eundem Janhonem Bohemum ad suspendendum laque inlico consedentes adiudicando condempnaverunt /fore suspensum/.

[21] Monum. II/1, str. 95, g. 1458.

[22] Monum. II/1, str. 40, g. 1456; str. 123, g. 1458, itd.

[23] Jedan takav slučaj zabilježen je ogdine 1509. On dokazuje da tada još prevladava »pravo jačega«, a tzv. suđenje nije ništa drugo nego odmazda koja se također osniva na »pravu jačega«.

Te je godine kaštelan Ivana Gjulaja Viničkog Benedikt sa svojim slugama za vrijeme šumskog sajma nanio različita nasilja Varaždincima i stranim trgovcima koji su došli na taj sajam. O tome što se tada dogodilo postoje razni izvještaji. Činjenica je da su kaštelan i neki ljudi njegove pratnje ubijeni, dok su ostali razapeti na kotač (HAV AGV, R.a. XLVII—760).

U povodu toga događaja u Varaždinu je dan poslije Šimunova, tj. 29. listopada iste godine, održano suđenje, kojemu su uz gradskog suca i mnogobrojne varaždinske građane sudjelovali i plemićki suci Varaždinske županije Krsto Madaraz i Juraj Heg, kaštelan varaždinske tvrđave, te mnogobrojni građani, plemići i neplemići iz udaljenih i bliskih krajeva Ugarske i Njemačke, koji su pozvani na suđenje i koji su sjedili uz suca, pa i drugi koji se poimence ne navode, jer nisu imali mjesta da sjede nego su stajali. Svi pozvani su jednoglasno posvjedočili da je kaštelan Benedikt sa svojim slugama usred noći gradske straže izubijao, izvršio dva umorstva i više osoba ranio, na što ga je gradski sudac pozvao da mu se pokori. Budući da je on to odbio, smaknut je. Posvjedočivši sve to, prisutni su presudili da se rečeni kaštelan zajedno s ubijenim slugom ima razapeti na kotač, a da su zatečeni živi, trebalo bi ih osuditi na smrt (Monum. II/1, str. 266).

Zbog težine slučaja ovdje je zasjedao sud koji je proširen mnogobrojnim prisutnim građanima i strancima, a pri suđenju sudjelovali su i varaždinski plemićki suci i varaždinski kaštelan.

Uzgred spomenuvši, varaždinski je župan Bernard de Thurocz sa svojim plemićkim sucima neposredno iza toga događaja sa svoje strane poveo istragu, na temelju koje utvrđuje da je gradski sudac s građanima bez ikakva povoda upao u kuću gdje je noćio kaštelan Benedikt i da je on tamo umoren zajedno sa slu-

Ipak su to iznimni slučajevi, dok je običaj da se zbog suđenja u krvnim parnicama saziva proširen sud, koji uz suca, njegove prisežnike i članove vijeća čine građani plemići i neplemići koji su na takvo suđenje posebno pozvani. U proširen sud pozivaju se i pravnici (iuris periti viri).[24]

Kada takav proširen sud zasjeda, osuda se izriče u ime sviju prisutnih.[25]

Takav sastav gradskog suda nalazimo i u drugim našim gradovima već u XV. stoljeću,[26] a posebno od XVI. stoljeća dalje.

Tako npr. godine 1468. u Zagrebu tatu sudi redovni gradski sud »cum quamplurib̃us nobilibus, probisque et idoneis circumvicinis viris«.[27] Godine 1530. u istom gradu uz suca i jurate u sastav suda ulaze i »alii periti viri ad hoc specialiter advocati«,[28] a godine 1539. u parnici o nekoj ostavštini sudac donosi presudu »unacum dominis senioribus et iudicibus iuratis ceterisque certis civibus assedentibus«,[29] dok godine 1550. u jednoj parnici između građana i plemića sude »iudices iurati unacum certis nobilibus«.[30]

Slično i u Samoboru. Godine 1596. npr. sud čine »iudex cum duodecim iuratis ... ceterisque probis et honestis viris ad id convocatis«. Godine 1597. zabilježeno je u sudbenom zapisniku »Bi pravda ... pred dobrimi plemenitim i mejaškimi ljudi«, pa »Bi rota dana pred dobrimi plemenitim domaćimi mejaškimi ljudi i vnogo, vnogo dobreh ljudi okolo sedećih i stojećih« i »assesores eiusdem sedis ... ceterique quam plurimi probi et honesti viri civium sedentes et astantes«. Pa tako i u XVII. stoljeću: sud čine sudac i 12 prisežnika »cum aliis quam plurimis ad id legitime convocatis«.[31]

---

gom, a povrh toga da je tom zgodom opljačkana njegova gotovina i druge stvari iz njegove imovine. Drugog je dana gradski sudac tijela ubijenog kaštelana i njegova sluge dao razapeti na kotač »tanquam predonum preter iura regni« (Monum. II/1, str. 267, 269 i 275).

Taj smo slučaj naveli s obzirom na to da su na suđenju sudjelovali mnogobrojni pozvani, koji su kraj suca sjedili ili su oko njega stajali. Opširno o tom slučaju v. R. Horvat, Povijest grada Varaždina (rkp. u Muzeju grada Varaždina).

[24] AH Spisi Isusovačkog kolegija u Varaždinu XXVI (XX), fasc. 6, Nr. 21, g. 1684: Per nos Georgium Kallander, antelatae civitatis judicem realem et reliquos senatores eiusdem civitatis, praesentibus ibidem generosis dominis Petro Fodroczy, Ioanne Illianich, Simone Moll, Sigismundo Novakovich, tricesimae Varasdiensis exactore, Ioanne Brestzovszky, aliisque jurisperitis viris ad id legitime convocatis factum est infrascriptum judicium ...

U ovom se slučaju radi o nekoj ostavini.

[25] Libri civitatis 1587. i dalje na mnogo mjesta.

[26] Monum. II/1, str. 95, g. 1458: Quibus sic nos auditis et perceptis vna cum assessoribus nostris in ipsa sede notra iudicaria consedentibus et existentibus vna voce et pari voluntate crebrando iudicante commisimus eo modo, vt ... pro morte seu interfeccione annotati Valentini ...

[27] Monum. civ. Zagrab. VII, str. 332, god. 1468.

[28] Nav. Monum. vol. XIV, str. 53.

[29] Nav. Monum. vol. IV, str. 103.

[29] Nav. Monum. vol. XIV, str. 103.

[30] Nav. Monum. vol. XIV, str. 162.

[31] Protocollum oppidi Samobor u Akademijinom arhivu, IV d. 33.

Tako i u Jastrebarskom, gdje i u XVII. stoljeću sudac sudi »coram praesentibus assessoribus ... caeterisque plurimis juris peritis hominibus ad id legitime convocatis et assedentibus ...«,[32] pa i u Koprivnici,[33] itd.

Pozivanje »poštenih ljudi« i »dobrih pravnika« da sudjeluju u suđenju temelji se na starim kraljevskim običajima, kako to dokazuju izvori s područja hrvatskih plemenskih i plemenitih općina, kao što su Cvetkovići, Draganić, Kupčina i Krašić, gdje u suđenju sudjeluju »ostali dobri i plemeniti ljudi«, »purgari i ostali dobri ljudi«, i sl.

Iz toga bismo mogli zaključiti da se Varaždinci povode za starohrvatskim običajnim pravom, kada u svoj sud pozivaju ljude »poznavaoce prave« i »druge vjerodostojne svjedoke suda«. Pri tome također daju prednost plemićima.[34]

Krajem prve polovice XVIII. stoljeća postupno se napušta taj običaj. Gradski sud počinje se ograničavati na članove magistrata, tj. sud čine gradski sudac, gradski konzul, gradski kapetan i ostali senatori, ali pri suđenju sudjeluje i gradski bilježnik, gradski odvjetnik i gradski fisk kao predstavnik gradskog vijeća (vijeća četrdesetorice, quadragintaviratus).[35]

U okviru gradske uprave razlikuju se sada slijedeće sjednice:

1. *Sessiones magistratuales* su sjednice na kojima se rješavaju upravna i politička pitanja.

2. *Sessiones oeconomicae* su sjednice na kojima se rješavaju gospodarska pitanja.

3. *Sessiones iudiciales* su sjednice na kojima se sudi, i to, kako u privatnopravnim sporovima, a tako i u kaznenim stvarima.

U Varaždinu se već vrlo rano javlja običaj da u parbenim sporovima gradski sudac može sam suditi ili donositi odluke. U prvo je vrijeme za to u svakom pojedinačnom slučaju potrebno posebno ovlaštenje svih onik koji čine sud.[36]

---

[32] Archivum Jastrebarsko (AH), zaključak od 22. veljače 1628.

[33] Protocollum lib. reg. civ. Capproncensis, a. 1676—1682, (Akad. Arhiv, str. 1): Per me iudicem Georgium Mlinarich judicem caeterosque senatores... praesentibus ibidem... et aliis pluribus ibidem existentibus...

[34] HAV AGV Protocollum sessionum magistratualium 1703—1735, str. 1, god. 1703: Sudi sudac sa senatorima, neki plemići, glavni tridesetničar i drugi provnici; str. 8: prisutan je i župnik sv. Nikole; str. 278, g. 1718: judex, jurati senatores, praesentibus ibidem perillustribus, generosis, egregiis et nobilibus (nema im imena) aliis quam plurimis iuris peritis viris...

[35] HAV AGV XLIII-4, 9. ožujak 1760.

[36] Monum. II/1, str. 7, g. 1454: »tota communitas« odredila je da se svatko tko se zateče da oštećuje opkope i nasipe samim tim utvrđuje kao krivac koji ima platiti kaznu od pola libre denara, a povrh toga će ga sudac osuditi na kaznu zatvora od tri dana i tri noći. Isto tako da se svatko tko se zatekne da je svojim blagom štetio usjeve ima smatrati krivcem, kojeg sudac ima kazniti globom od 8 denara po svakom grlu takva blaga, a osim toga ima kazniti i pastira ili čuvara blaga.

U takvim i sličnim slučajevima, kada se krivnja utvrđuje »ipso facto«, tj. kada je krivac zatečen na djelu, ne provodi se posebni sudski postupak, nego je sudac ovlašten da sam presudi krivca i da odredi izvršenje osude.

Ali se sudac često ovlašćuje da sam izreče kaznu. Npr. Monum. II/1, str. 54, g. 1456: Neka je žena optužena da je srušila plot i da ga je spalila. Sud odlučuje da se ona do određenog roka ima s tužiteljem nagoditi. Ne učini li to, sudac će stvar presuditi i osudu izvršiti.

Postupno postaje običaj da sudac u manje važnim predmetima i bez posebnog ovlaštenja sam sudi, a to može obaviti i kod kuće. Kako takvo suđenje dovodi do zloupotreba, odredbom od godine 1750. takav je postupak ograničen. Određeno je, naime, da sudac manje parnične predmete, tužbe i privatne prijave može sam saslušati, presuditi i presudu dati na izvršenje ili je sam izvršiti, ali je dužan da o tome obavijesti gradski senat prilikom prve iduće sjednice. Za taj svoj rad sudac prima posebnu nagradu od stranaka, koju on obično sam ubire, pa odatle i rečene zloupotrebe. Zbog toga mu je kasnije s toga naslova odobrena godišnja nagrada.[37] Treba spomenuti i to da raspravi pred sudom prisustvuju i parnične stranke, tj. tužitelj i tuženi, odnosno da u postupku koji se vodi po javnoj optužbi suđenju prisustvuje tuženi. U starije se doba pred njima vodi i rasprava do izricanja osude ili sudbenog zaključka. Kasnije, već tamo u drugoj polovici XVI. stoljeća, taj se običaj napušta, pa se parnične stranke uklanjaju iz sudnice, čim je dokazni postupak dovršen. S time je u vezi obveza onih koji sudjeluju pri donošenju osude da šute o raspravi i da drže u tajnosti imena onih koji su glasali za osudu i onih koji su bili protivnog mišljenja.[38]

U drugoj polovici XVII. stoljeća javlja se i branitelj optuženih za zločine. Branitelja odobrava sudac na izričit zahtjev optuženoga, ali samo ako za to postoje posebni razlozi.[39]

2. POKRETANJE SUDBENOG POSTUPKA

Sudbeni postupak počinje podnošenjem tužbe. U starije doba u pravilu nastupa kao tužitelj oštećena osoba, a to vrijedi i za slučaj kažnjivog čina. Već u XVI. stoljeću mijenja se taj stari način pokretanja parnica po optužbi povrijeđenog ili oštećenog (per accusationem), pa se za teže zločine, zbog kojih je zaprijećena kazna smrti ili druga tjelesna kazna, postupak pokreće »ex offo«, tj. po službenoj dužnosti (per inquisicionem).

Javnu tužbu zastupa gradski odvjetnik, ali sve do XVIII. stoljeća samo u slučaju da nema privatnog tužitelja, a to može biti svaki onaj koji je počinjenim djelom i izravno ili neizravno oštećen.

Protiv zločinca koji je uhvaćen na djelu uvijek se postupa po službenoj dužnosti. Ako se radi o težem zločinu, kao što je ubojstvo ili umorstvo, teško ranjavanje i krađa, zločinca može svatko uhvatiti, ali ga je dužan predati gradskom sudu, koji odlučuje o zatvaranju takva zločinca.

Varaždinski gradski sud sudi uvijek kada je zločin počinjen na njegovu području, i to bez obzira na osobu počinitelja, bio on građanin ili ne.

Primjera za to ima dovoljno. Tako je npr. godine 1551. gradski sud osudio na smrt jednog plemića, pa je ta kazna i izvršena. Godine 1557. taj

[37] HAV AGV I-1, III-60: Godine 1765. zabilježeno je da sudac s toga naslova prima godišnje svega 11 forinti (a querella verbali apud iudicem fine administrandae iusticiae posita).

[38] HAV AGV Libri civitatis 1587/8, na više mjesta: semotis partibus.

[39] HAV AGV R.a. XLVI-749, g. 1686. — Odobravanje branitelja odgovara tadašnjem običajnom postupku u kaznenim parnicama. O tom v. Praxis criminalis, Pars prima, art. 20.

sud osuđuje na smrt tri kmeta Jurja Zrinskoga zbog krađe. U ovom slučaju kazna nije izvršena jer je kralj Rudolf II. odredio da osuđeni kmetovi plate naknadu za ukradeno sukno, koje nije velike vrijednosti, i da osim toga godinu dana prisilno rade na opkopima koprivničke tvrđave.[40]

Imamo dovoljno dokaza da je varaždinski sud često vrlo strogo, pa i okrutno kažnjavao.[41]

Gradski sud zasjeda na određeni sudbeni dan (Rechtstag), i to barem jedanput na tjedan, kasnije i dva ili više puta. U XV. stoljeću to je ponedjeljak.

U tom se stoljeću sudska rasprava, suđenje pa i sudbena nagodba nazivaju u njemački pisanim zapisnicima »Taiding«,[42] dok se vođenje rasprave i izricanje osude označuje s »betaidingen«.[43]

Na određeno ročište pozivaju se i tužitelj i tuženi. U privatnopravnim parnicama tužitelj je dužan tuženoga obavijestiti o podnesenoj tužbi i pozvati ga da određenog dana pristupi sudu. Ako to propusti, kažnjava se novčanom kaznom od 3 penese denara.[44] Od kraja XVII. stoljeća tužitelj je dužan tuženog s kopijom tužbe obavijestiti da je protiv njega pokrenuo sudbeni postupak i zbog čega ga tuži.

U kaznenim parnicama koje se pokreću zbog umorstva, krađe i nasilja optuženi se osobno poziva. Ako to nije moguće, njegovo pozivanje na sud proglašuje se na tri uzastopna sajamena dana (trina forensis proclamatio). Kada se kazneni postupak pokreće po službenoj dužnosti, optužbu podnosi gradski odvjetnik, koji je i pred sudom zastupa.[45]

Ako se u privatnopravnim parnicama pred sudom dokaže da je tuženi uredno pozvan na određeno ročište, a on se ne odazove takvu pozivu, tada

[40] HAV AGV R.a. XXI-106, 2. prosinca 1557.

[41] R. Horvat (Povijest grada Varaždina, rkp. u Muzeju grada Varaždina, str. 313) citira engleskog pisca Simona Klementa, koji je u kolovozu 1715. proputovao kroz Varaždin. Vidio je tamo dvoja vješala, na jednim vješalima visilo je 5, a na drugim 8 leševa pogubljenih zločinaca. Osim toga bila su još dvojica smaknuta na kolu (kotaču). — Taj je opis objavljen u »Časopisu za zgodovino in narodopisje« 1921.

[42] Monum. II/I, str. 139, g. 1459: ... ist ein Taiding beschehen zwischen ...; str. 210, g. 1461: Item vermerkcht dy Tayding und Verrichtnüss, so gechehenn ist zwischen...; str. 211: Item die Verrichtnüsz und Taiding ist beschechenn...

V. Jacob und Wilhelm Grimm, Deutsche Wörterbuch, Leipzig 1935, XI/I, stupac 233: Tailding — Überhaupt eine Beratende Versammlung. Stupac 235: Teidinger: Redner vor Gericht, Sachverwalter, Schiedrichter, placitator. — V. i Richard Pekrun, Das Deutsche Wörterbuch (2. Auflage): Teiding, Gerichtstag der alten Deutschen.

Eduard Brinckmeier, Glossarium diplomaticum. Zweiter Band (Hamburg und Gotha 1855, str. 604): Taidung, Vertrag, Übereinkunft, etc. S. täding. — Str. 603: Täding, Tageding, Tading, auf einem bestimmten Tag angesetztes Gericht. — Wächter: iudicium, conventio, transactio, convicium, sermo, also überhaupt jede Verhandlung, vor Gericht und zu unterscheiden von Teidung, Tading. — Str. 615: Theiding, Verhandlung jeder Art, amtliche und gerichtliche.

[43] Monum. II/1, str. 21, g. 1454: Also ist betaidingt worden, das Junkher den Stall und was er darauf oder deneben pawt, acht Jar soll inhaben...

[44] Monum. II/1, str. 272, g. 1468: ...in tribus pensis penalibus subiacebit.

[45] HAV AGV, Protocollum magistratuale 1626—1703, str. 72, 79, 84, itd.

gubi parnicu, pa se osuda izriče u korist tužitelja,[46] često i bez ikakva daljnjeg dokaznog postupka. Naprotiv, tužitelj gubi parnicu ako ne dođe na određeno ročište.[47]

U XV. a dijelom i u XVI. stoljeću običaj je da stranka koja je pristupila ročištu čeka neko vrijeme drugu stranku koja se nije odazvala pozivu na sud.[48] Čeka tužitelj ili tuženi, i to sam ili s »dobrim i časnim ljudima« koje je pozvao kao svjedoke.[49]

Kažnjivo je obijesno parničenje, tj. podnošenje tužbe bez pravog razloga i bez dovoljnih dokaza o tvrdnjama na kojima se temelji tužba.[50]

U kaznenom postupku određuje se zatvor za tuženoga koji se ne odazove pozivu na sud. Ne mogu se zatvarati građani koji u gradu posjeduju kuću ili nekretnine.

U drugoj polovici XVI. stoljeća varađdinski gradski sud već se počinje služiti Werböczyjevim *Tripartitom*, osobito u doba nakon izdanja njegovog hrvatskog prijevoda, koji je priredio za tisak i izdao varaždinski gradski bilježnik Ivan Pergošić,[51] o čemu će dalje biti govora.

Tako se u to doba počinju primjenjivati i oni propisi Tripartita koji govore o neodazivanju sudskom pozivu i kažnjavanju takvog propusta. U osudama varaždinskog suda iz osamdesetih godina XVI. stoljeća navodi se da se tuženi koji po primitku poziva ne pristupi sudu kažnjava kaznom od 12 forinti. U *Tripartitu* (Pars II, tit. 86) ovaj »birsagium contumaciae« ili »mulcta contumaciae« iznosi za prvi nedolazak pred sud 3 marke, a za drugi ponovno 3 marke, dakle svega 6 maraka, računajući svaku marku

[46] Monum. II/1, str. 55, g. 1456: Item idem Paulus conqueritur super Ambrosium... ipseque Ambroisus non venit neque misit ad respondendum. Debet solvere...

[47] Monum. II/1, str. 5, g. 1454: Idem Andreas (scil. actor) ad respondendum non venit neque misit, pro eo causam suam amisit. II/1, str. 39, g. 1459: ... prefatusque Stephanus Sandal (scil. actor) ad premissum iudicium non venit neque aliquam personam loci sui misit, pro eo idem Stephanus Sandal causam et propositionem sive accionem amisit; II/1, str. 49, g. 1456: Item Martinus Gombolthovich citaverit relictam condam Andree officialis de Knegincz pro aliquo facto. Item domina coram nobis illico comparuit ad respondendum, ipseque Martinus non comparuit, obhoc idem Martinus causam suam amisit.

[48] Monum. II/1, str. 101, g. 1458: Idem Paulus (scil. in causam attractus) per eundem Benedictum Zeryawicz (i.e. actorem) congruis diebus expectatus ad respondendum seu proposicionem asserciones annotati Benedicti non venit neque misit. Pro eo idem Paulus contra annotatum Benedictum est convictus... et aggravatus.

[49] Monum. II/1, str. 181, g. 1460: Item Lucas Nemeth... cum bonis et probis viris in iudicio (iuxta) regni et huius civitatis consuetudinem Blasius Chalicz expectatus continuis diebus et horis, expectatus (!) ad ea non venit neque aliquam personam loco sui misit. Idem Lucas Nemeth... expurgatum et innocentem videmus iuxta consuetudinem huius sedis nostre.

[50] Monum. II/1, str. 194, g. 1461: Mirko Borčić podnio je tužbu protiv Stjepana Kladena da je opsovao njegovu ženu i da mu je odnio jednu »pintu«. Pred sucem je prizvao, ali nije došao. »Pro eo iudex eundem per triduum puniat, quia non potuit eciam comprobare«.

[51] HAV AGV Liber civitatis 1587. U doba o kojemu se ovdje govori gradski sudac je Blaž Škrinjarić, koji je »litteratus«, dok je gradski bilježnik upravo Ivan Pergošić (v. Filićev *Popis sudaca*, gdje se navodi da je g. 1590. izdana listina s pravilima ceha šoštara koju je potpisao Ivan Pergošić).

s 2 forinte ili ukupno 12 forinti, kako je to i u zapisnicima varaždinskog suda navedeno.[52]

U toku XVIII. stoljeća napušta se taj način kažnjavanja.

Parbene stranke u pravilu dolaze pred sud osobno, ali mogu poslati i nekoga tko će za njih odgovarati.[53] To može biti svaki građanin koji poznaje parnični predmet i koji može odnosnu parničnu stranku zastupati. Već rano se pred sudom javljaju i odvjetnici (advocatores) i zastupnici (procuratores).

U XV. stoljeću je odlučeno da gradski sud rješava pojedini spor ili tužbu samo jednom. Ako nezadovoljna stranka uloži priziv, taj se priziv rješava pred onim sudom kojemu je upućen. Gradski sud neće jednom presuđeni predmet ni u kojem slučaju ponovno rješavati.[54]

3. DOKAZNI POSTUPAK

a) *Dokazi u privatnopravnim parnicama*

Tužitelj i tuženi mogu svoje tvrdnje pred varaždinskim sudom dokazati na različite načine:

1. ispravama koje se po stojećem pravu uzimaju kao vjerodostojne
2. svjedocima, posebno svjedočenjem očevidaca
3. utvrđenim i opće poznatim činjenicama
4. očevidom i
5. prisegom.

Dokaz ispravama je puni dokaz, osuda se izriče u korist onoga koji je ispravu predložio. Takva ocjena isprava kao punovažnog dokaza označuje se kao običaj grada Varaždina.[55] Posebno to vrijedi za oporuke, osobito oporuke koje su propisno sastavljene i potvrđene.[56]

---

[52] To odgovara Kitonićevim navodima (Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex Decreto Tripartiti desumptorum et resolutorum per magistrum Joannem Kithonich de Koztanicza... Posonii 1619), koji tumači: Non observatur jam haec antiquitas, quae ex Dec. 6, Sigis. art. 2. deducta esse videtur. (Dubietas LXXXVII).

[53] Monum. II/1, str. 114, g. 1458: ... non venit neque aliquam personam responsabilem pro se non misit.

[54] Monum. II/1, str. 107, g. 1458: Item iurati vniuersaliter et pari voluntate decreverunt: da se presuđeni predmet po drugi put mora pred drugim sudom rješavati »sed prenotati iurati alia vice determinare non intendunt«.

[55] Monum. II/1, str. 25, g. 1454: Item Marko Rascianus... presentavit literas obligatorias... Item iudex de debits prenotatis prefato Marko iuxta huius civitatis consuetudinem satisfacere debet...

[56] Monum. II/1, str. 7, g. 1454: super inde testamentum sub sigillis proborum confectum... exponere procuravit...; str. 73, g. 1457: quod ipse dicta bona sua minus iuste non possederet, sed cum literalibus instrumentis prout Jacobus Poklechicz ... in ultimis sui agens legaverit iuxta illam et vigore testamentarie disposicionis teneret et possideret, quod ipse cum dictis literalibus instrumentis in sede nostra iudiciaria legittime comprobauit...; str. 14: ... veridico et sufficiente documento comprobavit; II/1, str. 85, g. 1458:Idem Laurencius super premissa veridicum documentum seu testimonium produxit; str. 86: et superinde Benedictus veridicum testimonium et sufficiente documento comprobat...

Oporuke se prave pred svjedocima, ali se već u toku XV. stoljeća javlja običaj da se oporuka izjavljuje pred sudom.[57]

Pogodbe o pravnim poslovima sklapaju se pred svjedocima, koji moraju biti »pošteni i mudri«.[58]

Godine 1463. zabilježeno je više slučajeva da se traži potvrda kupoprodajnih i drugih ugovora gradskim pečatom. Takvi se slučajevi počinju unositi u gradske zapisnike uz oznaku svjedoka koji su pritom sudjelovali.[59] Takav unos ugovora, oporuka i drugih »fasija« u gradske zapisnike kasnije je obvezatan, pa se za njih, štoviše, osnivaju i posebni protokoli.

Istinitost tužbe često se dokazuje svjedocima: jednim svjedokom,[60] dvojicom,[61] trojicom[62] i više njih.[63]

U pomanjkanju drugih dokaza, ako se radi o manjoj vrijednosti parničkog spora, sud može odrediti da tužitelj svoju tužbu dokaže prisegom,[64] ali se po slobodnoj ocjeni suda prisega može dosuditi i tuženom.[65]

Prema važnosti predmeta spora sud može odrediti da uz tužitelja prisegnu dva,[66] tri[67] pa i više svjedoka.

---

[57] Monum. II/1, str. 104, g. 1458: Item Franzlinn hat geschaffn vor uns, wann er mit Tod abget, all sein Guet et cetera seinem Sun halbs und seiner Tochter halbs. Zeugen vor dem Rechtenn: Sodecz Gregaritsch, Richter und der ganncz Rat zu Varasd.

[58] Monum. II/1, str. 83, g. 1458: Zeugen sein, die pey dem Gescheft gebens sein, Thomas Matheiczucz, Zerny (?) Valent, Warholl Dobranbacz; str. 102, g. 1458: Item iudex, iurati in Warasd iuxta attestacionem nonnullorum proborum virorum et testamentariam legacionem... (scil. iudicium fecissent).

[59] Monum. II/1, str. 228 i 229.

[60] Monum. II/1, str. 5, g. 1454: quitquid in premissis plebanus noster penes Conscienciam suam testavit.

[61] Monum. II/1, str. 4, g. 1454: Item idem Demetrius (scil. actor) superinde testimonium produxit veridicum, videlicet duas personas.

[62] Monum. II/1, str. 33, g. 1456: Superinde Martinus (i.e. in causam attractus) respondit et testimonium produxit... Item tests huius rey: Ladislaus Sopuch, Paulus Snychar et Ioannes Falathoicz... (dakle svega 3 svjedoka).

[63] Monum. II/1, str. 93, g. 1458: Jakov Jelčić tuži udovu brata za nasljedstvo. Udova tvrdi da je njezin suprug prilikom njezine udaje odredio da joj po njegovoj smrti ostane cijela njegova imovina: »Testes huius legicionis: item Petrus Trwslicz, Thomas Stuparicz, Thomas Malthariez, Petrus Medvedoicz, Zorko Farkaseicz, Marko Fuschak, Paulus Kowachicz.« — Sud to prihvaća kao punovažan dokaz i odlučuje »Item idem domina iuxta testamentariam disposicionem seu legacionem volumus remaneri«.

[64] Monum. II/1, str. 17, g. 1455: Item Georgius Brwckoich conqueritur... Item Georgius Brwchkoich infra quindecim dierum coram iudice iuramentum deponere debet; II/1, str. 84, g. 1458; Udova postolara Antuna prodala je vrt s pravom nazadkupa. Sada želi to pravo ostvariti, pa podnosi tužbu sudu, koji određuje da ona u crkvi s. Nikole »sola sua in persona« prisegne. Kada to učini, može svoje pravo ostvariti.

[65] Monum. II/1, str. 85, g. 1458: Matija tuži Benedikta da mu je (njegova stoka) popasla jedno jutro prosa. Benedikt to niječe, pa se određuje da »sola sua in persona« prisegne da to nije skrivio. Ako prisegne, bit će sve u redu, a ako to ne učini, ima štetu naknaditi.

[66] Monum. II/1, str. 37, g. 1456: Item Mathias (i.e. auctor)... super ipsis debitis met secundus... sacramentum prestare debet...

[67] Monum. II/1, str. 44, g. 1456: Item idem domina... met tercia sacramentum deponere debet... alioquin ipsi villani super ipsam dictum juramentum prestant at sic eidem domine iusticiam faciant iuxta consuetudinem regni et huius civitatis warosdiensis.

U kaznenom je postupku prisega teža, a okrivljeni se mora »očistiti« s tri pa sve do sedam svjedoka ili porotnika (coniuratores).[68] Ako je predmet suđenja veća krađa, umorstvo ili ubojstvo, broj porotnika penje se do dvadeset i pet, pa i do pedeset.[69]

Oni koji prisežu za okrivljenoga moraju biti njemu jednaki, tj. moraju mu biti jednaki po položaju i ugledu.[70]

Očevidom na licu mjesta istina se utvrđuje osobito u slučaju povreda granica ili šteta koje su nanesene na poljima i u vinogradima. Očevid obavljaju bilo odbornici (probi et honesti viri) ili kmetski suci (iudices montani). Očevid određuje gradski sud, ali i cijela općina.[71] Kadšto se prepušta sucu da odredi izvide na licu mjesta i ljude koji će to obaviti.[72]

Parnica u privatnopravnom sporu svršava izricanjem osude u korist tužitelja ili tuženoga, ali i izricanjem kazne ili upućivanjem stranaka da se nagode ili da pokušaju spor riješiti pred obraničkim sudom ili pred odabranim pomiriteljima.

Jamstvo u parničnom postupku. Jamac u kaznenoj parnici koji jamči za nevinost optuženoga zbog zločina (fideiussor pro accusato) mora biti građanin dobra glasa i poznat po poštenju.[73] Jamac može preuzeti i jamstvo da će se tuženi u određenom roku javiti sudu radi odgovaranja. Ako pak tuženi ne dođe po pozivu, sud kažnjava jamca razmjerno visokom globom.[74]

---

[68] Monum. II/1, str. 110, g. 1458: neka je žena optužena zbog trovanja. Odlučuje se: Item idem uxor Thome Kuklicz (i.e. accusata) met septima... sacramentum deponere debet. — Isto za krađu: II/1, str. 121.

[69] Monum. II/1, str. 95, g. 1456: Nicolaus pro morte seu interfeccione... vigintiquinque personis sibi consimilibus... sacramentum prestare et deponere debeat...; II/1, str. 150, g. 1458: ayn yede Fraw fünffzig Manne swern soll...; II/1, str. 123: quod Agatha... XXV personis mulierum se expurgare debet et vigintiquinque personis mulierum demonstrare deposito iuramento se expurget... adhuc pretacta mulier cum pretactis coniuratoribus suis se expurget...

O tom dalje više.

[70] Monum. II/1, str. 88, g. 1458: Matija tuži općinskog glasnika Kuzmu da mu je pokosio i odnio sijeno. Sud odlučuje da tuženi Kuzma »debet met tercius sibi consimilibus (iuramentum prestare)... quod ipse dictum fenum non recepit«.

[71] Monum. II/1, str. 34, g. 1456: Item ciues et iurati cum iudice warosdiensi ad ipsum dampnum permiserunt videre et sic in premissis iusticiam sacere curabunt.

[72] Monum. II/1, str. 166, g. 1460: Item iudex debet VIII vel plures persons ad premissa exequenda mittere... Superindeque probi fuerunt transmissi ad premissa exequenda...; str. 90, g. 1458. Ist erkant worden, daz im der Richter auff den Suntag yeden Taill zwen Man gebn soll und den Akcher beschauen.

U njem. pisanim zapisnicima »osuditi« ili »izreći osudu« = »betaidingen«. Npr. II/1, str. 27, g. 1454: Also ist betaidingt warden, dass...

Ali također: Es ist erkannt worden...

Str. 61, g. 1456: Vermarkt soliche Tading, die beschehen ist am Phincztag... Die Zeugen, dye depey gebesen sein, pey solicher Tading...

[73] Monum. II/1, str. 150, g. 1460: Optuženi zbog krađe 30 maraka stavlja sudu pet jamaca, koje sud prihvaća, ali ujedno određuje da on u roku od 15 dana sa sedmoricom porotnika prisegne svoju nedužnost. Ako to ne učini, tužitelj ima s trojicom porotnika (met tercius cum probis et huius civitatis hominibus) prisjeći na istinitost svoje tužbe.

[74] Monum. II/1, str. 195, g. 1461: Općinski glasnik Martin napadnut je i ranjen zbog toga što je napadača Tereka jednom prilikom nedužnog zatvorio i stavio

U slučaju pogibeljne prijetnje sud određuje da tuženi zbog takve prijetnje dade jamca ili poruka koji će jamčiti da tuženi ne izvrši prijetnju. Dok tuženi to ne učini, ima se zatvoriti.[75]

Poruke treba dati i u drugim slučajevima. Npr. u slučaju krađe koja se ne može dokazati tuženom se navrgne prisega, a dok tu prisegu ne položi, mora dati poruke pod prijetnjom zatvora.[76]

Na temelju sporazuma dviju strana poruci se mogu dati i izvansudbeno. Npr. kpuac može dati poruka za isplatu kupovine, dužnik može dati poruka za isplatu duga i sl. Izvršenje takva poručanstva može se i sudbeno zatražiti, ukoliko ima dokaza da se takvo poručanstvo moralo dati.[77]

Osoba kojoj je dokazana krivnja zlostavljanja i vrijeđanja može se osuditi na davanje jamca da to neće ponoviti.[78]

Obranici, obranički sud. Varaždinski sud u privatnopravnim sporovima često određuje da parnične stranke odaberu određeni broj obranika, koji moraju biti »dobri, časni i mudri«. Ono što ti obranici presude obvezatno je za obje stranke.[79]

I u slučaju sumnje da bi jedna od parničnih stranaka mogla učiniti nešto protivno izrečenoj osudi, sud može preventivno odrediti da obranički suci odrede tko je krivac u takvu slučaju.[80]

Obranički suci uključuju se u sudbene sporove gdje god je to moguće. Obično to biva uz pristanak parničnih stranaka i po njihovu izboru.[81]

Parnica koja je završena nagodbom po odluci obranika (per compositionem proborum virorum) ne može se obnoviti.

---

u okove. S napadačem bio je sluga postolara Pavla, koji je za tog slugu preuzeo jamstvo da će se javiti na prvom ročištu. Sud prihvaća jamstvo, ali zaprećuje jamcu kaznom od 15 maraka denara, računajući svaku marku s 200 denara, ako se tuženi ne odazove pozivu na sud.

[75] Monum. II/1, str. 173, g. 1460.

[76] Monum. II/1, str. 174, g. 1460.

[77] Monum. II/1, str. 177, g. 1461.

[78] Monum. II/1, str. 44, g. 1456: osuđena na novčanu kaznu i zatvor: Insuper pro se ipso fideiussores interponere debet, vt ipse seu ceteri ad similia perpetrantes opponere non presumant.

[79] Monum. II/1, str. 120, g. 1458: Item utreque partes debent recipiere quatuor bonos viros, quitquid idem probi viri inter annotatum Cosmam et Symonem Dlesk (decreverunt?), hoc utreque partes acceptare et contentari debeant.

[80] Monum. II/1, str. 125, g. 1458: Postoji spor zbog granica, koji je sudbeno riješen. Radi očuvanja mira među zavađenim strankama sud određuje: Item quicumque ipsorum metas dicte terre arabili perarraverit, tunc providendo probi viri eundem, qui in facto reus fuerit, convincatur iuxta consuetudinem illius patrie seu civitatis eiusdem.

[81] Monum. II/1, str. 30, g. 1456: Vinograd se ima podijeliti na dva dijela među parničkim strankama. Presuđuje se da stranke izaberu časne i poštene muževe koji će tu diobu izvršiti; II/1, str. 18, g. 1454: per composicionem proborum virorum se concordauerunt...; str. 20, g. 1454; vtreque partes ordinacione et composicione proborum virorum submisissent; str. 33, g. 1454: per ordinacionem et composicionem proborum virorum; str. 41, g. 1455: Tandem idem probi viri in iudicio consedentes talem arbitrium (!) disposicionem fecerint.

Obranici ili obranički suci nazivaju se »arbitri« ili »arbitratores«, pa »compositores«, njem. Spruchleut und freudliche Berichter«, pa »gute Leute«.[82]

b) *Dokazi u kaznenom postupku*

Kao punopravni dokaz u kaznenom postupku uzima se
— hvatanje okrivljenoga na djelu
— priznanje okrivljenoga
— iskaz svjedoka.

Za manje tzv. policijske prijestupe, tj. za ogrešenja o propise koji su u okviru gradske uprave doneseni kao mjera sigurnosti, kao što su tržni propisi, propisi o mjerama, pa propisi o cijenama, ne vodi se posebni postupak ako je krivac uhvaćen na djelu. Takav se krivac kažnzava »ipso facto« bez prava priziva. Ako je krivcu dokazana namjera prijevare, tada se kažnjava po propisima koji za takav delik vrijede. Npr. godine 1454. određeno je da se svaki onaj tko se služi krivom mjerom kažnjava s 1/2 funte »feniga«,[83] dok je godine 1459. za jednaki prijestup određena kazna od 5 maraka »feniga«.[84] Iste je godine određeno da piljarice na trgu ne smiju dopodne ništa kupovati. Ako urade protivno, gube kupljenu robu i plaćaju kaznu od 1 marke »feniga«. Zaplijenjena roba predaje se gradskoj ubožnici.[85]

Godine 1456. određeno je da se svaki onaj tko se ne drži dozvoljenih i određenih cijena plaća kaznu od 6 maraka,[86] itd.

U kaznenom postupku dozvoljen je dokaz iznuđivanjem priznanja, tj. da se okrivljeni mučenjem sklone na priznanje. Takav je dokaz ograničen na zločine koji se kažnjavaju smrću, i to samo u slučaju ako se opravdano pretpostavlja da je tuženi kriv. Takvi su zločini teška krađa, ubojstvo i umorstvo, grabež.

No, varaždinski gradski sud određuje mučenje i u slučaju kada je dokazan zločin za koji se ima izreći kazna smrti, i to da bi se mučenjem krivac prisilio da oda svoje ortake i pomoćnike.[87]

Kažnjiv je ne samo čin, djelo ili rad za koji je predviđena kazna (tzv. komisivni delikt), nego i propust, tj. ako se ne učini nešto što je određeno ili naloženo ili bar se prema općim načelima prava moralo učiniti (tzv. omisivni delikt).

Npr. godine 1454. određeno je da sudac može svakom prisežniku odrediti kakvu posebnu dužnost. Ako se on takvu nalogu ne odazove, kažnjava se globom od 60 denara.[88]

[82] Monum II/1, str. 211, g. 1461: Item der Sachenn sind Spruchleut vnd frewntlichenn Berichter gewesen...
[83] Monum. II/1, str. 16.
[84] Monum. II/1, str. 127.
[85] Ibid.
[86] Monum. II/1, str. 57.
[87] Protocollum causarum str. 16, 44, 72 (1686) i prije u XVI. stoljeću (HAV AGV Libri civitatis 1588, na više mjesta).
[88] Monum. II/1, str. 1, g. 1454: tunc talis seu tales in birsagium quilibet de per se in sexaginta denarios convincatur...

Nekažnjiv je onaj tko u obrani rani napadača, pa makar i teško.[89]

Ako tužitelj nema dovoljno dokaza da je optuženi skrivio kažnjivo djelo za koje ga optužuje, sud može dosuditi okrivljenomu da se zajedno s određenim brojem porotnika prisegom »očisti«. Ako to ne učini, sud određuje da tužitelj prisegne na glavu« tuženoga.[90]

I u parnicama pred višim sudovima zbog osobito teških kaznenih djela okrivljeni se čisti prisegom 50 njemu jednakih građana ili prisegom 100 seljana dobrog i časnog ugleda.[91]

Porotnici mogu biti i žene.[92]

Lažna optužba (calumnia, potvora) kažnjava se novčano i zatvorom ili se krivac osuđuje na klade, tj. da sjedi određeno vrijeme u kladama.[93]

Godine 1686. načelno je odlučeno da se u slučaju više krađa optuženi ispita mučenjem (examini torturae subjeciendus), a po iznuđenom priznanju da se osudi na smrt.[94]

U XVII. i XVIII. se stoljeću veća krađa načelno kažnjava smrću. Kao veća krađa smatra se krađa konja ili stoke uopće, te krađa predmeta kojih vrijednost prelazi 25 forinti.[95]

U slučaju manjih krađa gradski sud izriče kaznu po slobodnoj ocjeni (arbitrarie), što se često izrodilo u samovoljno određivanje kazne, pod

[89] Monum. II/1, str. 193, g. 1461: kmet Bartol podnio je tužbu protiv Pavla da ga je teško (»letaliter«!) ranio. Pavao s trojicom svjedoka dokazuje da ga je Bartol golim mačem ili nožem napao, a on ga je u obrani teško ranio. Prema tome se to s pravom dogodilo.

[90] Monum. II/1, str. 121, g. 1458: Item Gallus... conqueritur super Elenam... pro IX pensis denariorum, quos ipsa furtim ab eodem sublasset... Item idem Elena... met septima iuramentum deponere debet. Si se expurgabit, benequidem, alioquin idem accio (scil. actor) super caput eiusdem mulieris met tercius iuramentum debet.

Protocollum causarum, str. 16, g. 1686. — Monum. II/1, str. 80, g. 1457: Dez habn in die Hern (scil. iudices) wegebn also, daz er selbdritt er auff den kunfftigen Rechtag selbdritt zw Recht kommen soll und bezeugen, daz er wenig noch vill in den Sachen (scil. »in der Dieberey«) kain Schuld hab.

[91] Monum. I, str. 290—295, g. 1524: Kmetski sudac (officialis) Pangracije Jagersperger optužen je da je utajio ubranu desetinu i da je neopravdano globio građane. Tužbu varaždinskog suca i građana u prvoj je instanciji riješio plemićki sudac Varaždinske županije Kristofor Bekoytz, ali su obje strane uložile priziv. U drugoj instanciji parnica se vodi pred kapetanom varaždinske tvrđave Benediktom Štosom i kapetanom krapinske tvrđave Engelhardom Strasserom. Optuženi ima u određenom roku priseći s 50, odnosno 100 porotnika: quinquagesimo se civibus sibi similibus sive nobilibus, vel autem centesimo se hominibus villanis bone et honeste conditionis...

Ako se ne opravda, gubi glavu i imovinu.

[92] Monum. II/1, str. 123, g. 1458: Neka žena imenom Agata optužena je da je trovanjem izazvala bolest dvojice mladića iz Knjeginca. Ona obećaje da će ih izliječiti, što sud prihvaća, ali uz obavezu da se »očisti« prisegom »viginti quinque personis mulierum«, ukoliko otrovani ne ozdrave. Ako to ne učini, tužitelj ima priseći uz trojicu porotnika, pa će time dobiti puno ovlaštenje da tuženu na lomači spali.

[93] Monum. II/1, str. 111, g. 1458: Optuženi zbog pokušaja umorstva dokazuje da nije imao namjeru ubiti. Tužitelj se osuđuje: in trunco per triduum puniatur et insuper idem iudicem debet placere.

[94] HAV AGV Protocollum causarum 1626—1703, str. 16.

[95] Odgovara općim načelima koja su nabrojena u »Praxis criminalis«...

izgovorom da je izrečena po »gradskom i kraljevinskom običaju«. Kazne za manje krađe su čas veće, čas blaže.

Godine 1587. npr. neka je žena zbog krađe osuđena na bičevanje, a zatim je sramotno otjerana iz grada.[96]

Godine 1758. tat kukuruza osuđen je na 25 udaraca šibom na trgu. Zatim se ima tjerati po unutrašnjem i vanjskom gradu s ukradenim stvarima obješenim o vrat.[97] Iste je godine tat koji je ukrao 17 groša osuđen na zatvor i na 50 udaraca šibom, dok je jedan 16-godišnjak za krađu 14 forinti kažnjen s 50 udaraca.[98]

Tuženi zbog zločina može se baciti u zatvor dok se ne dokaže njegova nedužnost. Zatvarati ga može i sam tužitelj.[99]

Ortaci su jednako kažnjivi kao i glavni krivac,[100] a postupak protiv ortaka je jednak postupku protiv glavnoga krivca. Po mogućnosti se vodi samo jedan dokazni postupak, pa se osuda izriče istodobno glavnom krivcu i njegovu ortaku. Ako nema drugih dokaza, izuzevši tužbe, optuženi ortak može se »očistiti« prisegom uz trojicu porotnika.[101]

4. IZRICANJE OSUDE

Sve do kraja XVI. stoljeća gradski sud sudi samo po gradskim i kraljevinskim običajima, što se često izričito ističe. Gradski se sud kadšto poziva samo na gradski običaj,[102] pa i na svoj vlastiti običaj, tj. na običaj

[96] HAV AGV Liber civitatis 1587/8.

[97] HAV AGV, Protocollum magistratuale 1757—1758, str. 85.

[98] Nav. Protocollum, str. 93 i 102.

[99] Monum. II/1, str. 174, g. 1461: Mlinar Juraj zatvorio je ženu imenom Lucija Mundoković, koju je optužio za krađu. Ona stavlja dva jamca za svoje oslobođenje, dok istodobno imenuje trojicu porotnika da prisegnu na njezinu nedužnost u toj krađi.

[100] Monum. II/1, str. 113, g. 1458: Varaždinski građanin Kuzma Zepšetić optužuje svojega unuka Andriju da ga je u noćno doba zajedno s četvoricom ortaka tukao i za kosu vukao. Sud određuje da svaki od navedenih krivaca ima dokazati svoju nevinost, inače ima platiti 1 libru denara uime kazne, dok se Andrija osim toga presuđuje na kaznu zatvora u trajanju od tri dana.

[101] HAV AGV Protocollum causarum 1626—1703, str. 26.

[102] Monum. II/1, str. 44, g. 1456: quidem alioquin ipsi villani ... dictum iuramentum prestent et sic eidem domine iusticiam faciant iuxta consuetudinem regni et huius ciuitatis Warasiensis; str. 50, g. 1456: est conuictus iuxta regni et huius ciuitatis consuetudinem; str. 54, g. 1456: unde idem a nobis literas nostras superinde protestacionales dare postulauit, quas eidem iuxta regni et huius ciuitatis consuetudinem sibi dare promissimus; str. 59, g. 1456: Item dye zway Weyber ... die wider unser Statt Recht getan haben ...; str. 69, g. 1456: Item eandem iuxta conswetudinem huius ciuitatis et regni pro se ipso occupare miteretur ...; str. 88, g. 1458: Idem Franciscus obtinuit dictum fenile iuxta regni et huius civitatis consuetudinem ...; str. 95, g. 1458: ut ipse Nicolaus ... vigintiquinque personis sibi consimilibus ... sacramentum prestare et deponere debeat et teneatur, qui si deposuerit, beneqidem, alioquin iuxta regni et huius civitatis consuetudinem ... capiti suo subire ...; str. 163, g. 1460: dioba dobara među braćom »iuxta regni et huius civitatis consuetudinem«.

koji je tokom vremena usvojen u radu suda.[103] Posebno se privatnopravni odnosi, kao što su dioba zajedničkog imanja i ostavine i izvršenje oporuke, rješavaju »iuxta huius civitatis consuetudinem ab antiquo approbatam«.

I u kaznenom sudovanju sud se poziva na običaje jer u njegovim poveljama nedostaju odredbe o kaznama, kao što ih sadrže povelje nekih gradova.

Već u drugoj polovici XVI. stoljeća gradski se sud ne poziva samo na gradske i kraljevinske običaje nego i na zbornik hrvatsko-ugarskog privatnog prava. Kako je poznato, autor toga zbornika je Stjepan Werbőcz, koji ga je dovršio 1514. Tada ga je zajedničkom Saboru predložio pod naslovom *Opus Tripartitum juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum.* Po izvršenom pregledu Sabor ga je prihvatio i predložio kralju Ladislavu na odobrenje. Premda ga je kralj potpisao, taj Tripartitum nije imao narav zakona jer mu je nedostajao kraljev pečat, a nije ni po običaju objavljen, nije naime dostavljen županijama na znanje i održavanje.[104]

Werböczov *Tripartit* ipak je već godine 1517. tiskom izdan, a od toga je vremena doživio bezbroj izdanja. Potkraj XVI. stoljeća počinju se izdanjima *Tripartita* dodavati zakoni Hrvatsko-ugarskih staleža. Izdanje od godine 1696. dobiva naslov *Vorpus iuris Hungarici seu Decretum generale inclyti regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum,* a taj naslov nose i sva kasnija izdanja.[105]

U prvo vrijeme *Tripartit* se u Varaždinu primjenjuje samo u slučaju ako nije u protivnosti s kraljevinskim i mjesnim običajem. Na njegovu primjenu mnogo je utjecao varaždinski bilježnik Ivan Pergošić, jedan od najboljih poznavalaca *Tripartita* i njegove primjene u praksi. Poznato je da je on Tripartit preveo na hrvatski i da je svoj prijevod godine 1574. izdao u Nedelišću. Povod tome bio je svakako njegov rad u Varaždinu, gdje su se sudske rasprave vodile na hrvatskom jeziku. On je svojim prijevodom htio olakšati primjenu toga zbornika u poslovanju gradskih uprava i gradskih sudova uopće, ali dakako u prvom redu grada Varaždina, u kojemu je obavljao važnu funkciju gradskog bilježnika.[106] Poznato je da

[103] Monum. II/1, str. 93, g. 1458: tunc iusticia ipsum bene reinveniet iuxta consuetudinem istius civitatis.
Monum. II/1, str. 98, g. 1458: Da haben die Hernn ... nach der Statt gerechtigkait).

[104] O tome v. M. Lanović, Privatno pravo Tripartita (Zagreb 1929), str. 84 i dalje.

[105] O izdanjima *Tripartita* v. Z. Herkov, Prinosi za upoznavanje naših starih mjera za dužinu i površinu (p.o. iz Zbornika Historijskog instituta JAZU, vol. 7, Zagreb 1974, str. 91 i dalje, a osobito bilješka 33 na str. 100).

[106] Ivan Pergošić dolazi u Varaždin iz Zagreba, gdje je godine 1564. bio rektor gradske škole (Monum. civ. Zagreb. XVI, str. 184). Od godine 1588. do 1592. (do smrti!) bio je varaždinski gradski bilježnik. Godine 1790. potpisao je kajkavskim jezikom pisana pravila postolarskog ceha, a iz toga doba sačuvan je veći broj isprava s njegovim potpisom. V. i AH Spisi Isusovačkog kolegija u Varaždinu XXV(XX), 5, broj 20, g. 1590. Njegov prijevod *Tripartita* tiskan je godine 1574. u Nedelišću. Jezik prvog dijela je dubrovačko-dalmatinski, a ostali dijelovi pisani su kajkavskim jezikom.

je Varaždin uvijek imao odlične pravnike kao bilježnike. Među njima se ističe Ivan Kitonić Kostajnički (početak XVII. st.), a ne zaostaje ni Josip Keresztury (druga polovica XVIII. st.), koji doprinose ispravnoj primjeni *Tripartita* u sudbenom postupku.

5. O KAZNAMA

Kazne se predviđaju prema težini zločina, ali se one izriču prema mjesnim i kraljevinskim običajima, ukoliko za pojedini zločin nisu zakonom ili kojim drugim obvezatnim propisom točno određene kazne.

Varaždinski sud izriče slijedeće kazne:

— kazne zatvora
— istjerivanje iz grada
— novčane kazne ili globe
— bičevanje
— vezanje o stup sramote ili prikivanje u klade
— smrtne kazne i kazne odsijecanja pojedinog dijela tijela.

U pojedinom slučaju izriče se i kanza konfiskacije imovine. Sud izriče bilo jednu kaznu ili veže težu kaznu uz lakšu.

Kazna zatvora je osobito u starije doba samo akcesorna kazna, tj. ona se izriče uz glavnu kaznu, koja je u pravilu novčana kazna.[107] U Varaždinu je obično prepušteno sucu da odluči o toj kazni.

Kazna zatvora razlikuje se od zatvora koji se preventivno određuje u slučaju kada postoji sumnja da će optuženi pobjeći, ali se preventivno zatvara i svaki negrađanin koji je optužen zbog djela za koje je zaprijećena smrtna kazna. I svaki onaj tko je osuđen na smrt, ostaje u zatvoru dok se ta kazna ne izvrši.

Istjerivanje iz grada veže se obično uz bičevanje. Osuđeni se bičem tjera kroz grad i do njegovih granica.[108] Ako je osuđeni ili okrivljeni iz grada već pobjegao, tada mu se zabranjuje povratak u grad.

Istjerivanje iz grada može biti akcesorna kazna, tj. ona se također izriče uz glavnu kaznu, koja može biti novčana ili tjelesna, kao npr. vezanje uz stup sramote, šibanje i sl.

Onaj kojemu je dokazano namjerno ubojstvo, ne može ostati u gradu. Godine 1454. gradski sudac s gradskim vijećem i cijelom općinom utvrđuje da pravo grada Varaždina određuje da ne može u gradu stanovati onaj

Danas su poznata tri primjerka Pergošićeva prijevoda: u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, Metropolitani u Zagrebu i Nacionalnoj biblioteci u Budmpešti.

[107] Monum. II/1, str. 202, g. 1461: ... Fabianus debet soluere quinque griwnas eidem Urbano pro wlneracione et debet sedere in carceribus tribus diebus et tribus noctis. — U tom je slučaju glavna kazna novčana globa u korist oštećenoga, a akcesorna ili supletorna kazna je kazna zatvora.

[108] Monum. II/1, str. 103, g. 1458: neka je žena optužena da je vrijeđala građanku »verbis illicitis et vituperosis«. Ako tužiteljica to dokaže, »tunc cum virgis de hac civitate expellere licencia dante associari iudex, eo tunc pro tempore constitutus debeat et teneaur misericordia absque omni«.

tko je nekoga usmrtio.[109] Uostalom, varaždinski gradski sud još više od dva stoljeća istjeruje iz grada onoga kojemu je dokazano namjerno ubijanje, a koji nije osuđen na smrt, nego na plaćanje novčane kazne ili je pomilovan.

Pri kažnajavanju manjih zlodjela, kao što su uvreda, udaranje bez krvoprolića, ogovaranje i sl. više se puta primjenjuje načelo taliona, ali u prvom redu da se kraj jednake krivnje tužitelja i tuženoga nijedan ne kažnjava. Uzima se da je jedan drugomu uzvratio »milo za drago«. Varaždinski sud to utvrđuje riječima: »Vituperia autem pro vituperio sunt relaxanda.«[110] U drugom slučaju sud utvrđuje: »alioquin vituperia vituperiis compensantur.«[111]

Novčane se kazne ili globe izriču u prvom redu za uvrede i pogrde. Cijelo građanstvo je godine 1454. odredilo da se svatko, bio on bogat ili siromašan, ako se utvrdi da se služio nedopuštenim riječima, tj. da se pogrdno izražavao, ima kazniti s 3 marke, računajući svaku s 5 pensa. Ako to po drugi ili čak treći put ponovi, tada ima platiti jezičnu globu ili će mu se jezik isjeći.[112]

Godine 1587. kazna za uvrede i pogrde naziva se »emenda linguae«, a iznosi 6 forinti ili 600 tadašnjih denara, a to je jednako kazni od godine 1454.[113]

Inače se za uvrede i pogrde plaća kazna od 13 ili 12 pensa,[114] ali je točnije »13 pensa manje 20 denara«, tj. 500 denara,[115] jer se te kazne izriču po »gradskom i kraljevinskom običaju«. Toliko one iznose i u Zagrebu i Koprivnici.[116]

---

[109] Monum. II/1, str. 16: uz dodatak »Das Recht haben wir von dem heyligen Kunig Sand Steffann«.
Tumač toj odredbi jest činjenica da su se još u XV. stoljeću primjenjivali zakoni kralja Stjepana.
O kaznenom pravu kralja Stjepana opširno u Timonovoj *Ungarische Verfassung- und Rechtsgeschichte* (Berlin 1904), str. 413 i dalje.

[110] Monum. II/1, str. 24, g. 1455.

[111] Monum. II/1, str. 240, g. 1463. — Str. 134, g. 1458: So haben die Hernn erkannt Scheltwort umb Scheltwort...

[112] Monum. II/1, str. 2, g. 1454: quod quicumque de communitate, tam pauperibus, quam et de pocioribus verba illicita pertractans fuerit ... tunc talis racione praevia in birsagio tribus marcis denariorum per quinque pensas computantes conuicatur ... qui linguam suam compescere seu abstringere non valebit et in huiusmodi crimine secundo aut tercio repertus et inventus fuerit, tunc talis iudicium lingue soluere aut lingue priuari debet.

[113] HAV AGV Liber civitatis g. 1587.

[114] Monum. II/1, str. 40: relicta Petri pro dictis vituperiis est convicta XIII pensas denariorum ...; str. 152, g. 1460: Pro vituperiis autem, si coram iudice super fidem recipiet, tunc sit liber, sin autem non, tunc convincatur in birsagio XIII pensas denariorum. — Isto str. 164, 200, itd.

[115] Monum. II/1, str. 186, g. 1461: Item idem Petrus eundem Andream coram iudicio mendacem appellauit. Idem Petrus est convictus in birsagio XII pensis.

[116] Monum. II/1, str. 69, g. 1457: ... pro premissis suis illicitis verbis et dehonestacionibus per eundem super Zorkonem illatis et perpetratis est conuictus in birsagio tresdecim pensis denariorum minus viginti denarios.
Budući da se »pensa denariorum« računa s 40 denara, ta kazna iznosi 40x13, tj. 520 denara manje 20 denara ili, kako je to naprijed spomenuto, 500 denara.

Vrijedno je spomenuti da je zakonikom sv. Stjepana određeno da se u slučaju nenamjernog i slučajnog ubojstva plaća novčana kazna od 12 pensa, dakle kao i u Varaždinu u starije doba.[117]

U vezi s time stoji i odredba Varaždinskoga gradskog vijeća i općine od godine 1454. kojom se propisuje da ubojica ne može boraviti na području Varaždina, a ta se odredba donosi uz opasku da grad Varaždin ima to pravno načelo od kralja sv. Stjepana.[118]

Ovdje se moramo podsjetiti na činjenicu da varaždinska povelja od godine 1209. izričito određuje da se Varaždinci izuzimaju od sudbenosti varaždinskog župana i podžupana, iz čega izlazi da su oni dotada podlijegali toj sudbenosti, u okviru koje se primjenjivalo starohrvatsko pravo. Iz toga zaključujemo da su i Varaždinci morali po tom pravu živjeti. Kada se varaždinski sud poziva na »kraljevinsko pravo«, tu se razumijeva upravo to starohrvatsko pravo. Pozivanje na zakonik sv. Stjepana posljedica je blizine mađarske granice, ali i činjenice da se starohrvatsko pravo na području srednjovjekovne Slavonije kadšto bitno ne razlikuje od staromađarskog prava. U pomanjkanju pisanih propisa na području Varaždina razvija se i običajno pravo, koje se u izvorima naziva »pravo grada Varaždina«, pa kadgod i »pravo varaždinskoga suda«.

S primjenom propisa *Tripartita* stoji i »emenda linguae« varaždinskog suda, koja u XVIII. stoljeću iznosi 100 forinti ili 25 maraka.[119] Za udaranje bez ranjavanja plaća se kazna od 200 denara ili 5 pensa, što je isto.[120]

Za ranjavanje plaća se također 5 pensa, a istodobno za svaki zadani udarac još po 100 denara.[121] Za ranjavanje s krvoprolićem kazna je 2 marke, svaku marku računajući s 5 pensa, tj. 400 denara.[122]

Kao olakotna okolnost uzima se u obzir činjenica da je krivac izazvan. Tako je u jednom slučaju tuženi dokazao da ga je tužitelj kojega je udario do krvoprolića izazvao time što ga je psovao pogrdnim riječima. Sud odlučuje da tuženi bude osuđen na zatvor u trajanju od 3 dana i da plati samo

---

Monum. civ. Zagreb. I, str. 15, g. 1242: quicumque civis alium civem vituperiis, obprobriis aut contumeliis affecerit, si inde convictus fuerit, leso decem pensas, in communes expensas centum denario solvat.

Ovdje ide 400 denara u korist povrijeđenoga, a 100 denara u korist gradskih potreba, dok je u Varaždinu cijela kazna izražena u jednom iznosu.

Codex XII, str. 373, g. 1356: povelja Koprinici doslovce kao naprijed povelja gradu Zagrebu.

[117] Corpus iuris Hungarici, S. Stephani lib. II, cap. 13: Si quis autem casu occederit aliquem, duodecim pensas auri persolvet.

[118] Monum. II/1, str. 16: Item das ist unser Statt Recht, wann ainer ain erslecht, so mag er furbaz in unser Statt nicht Wanug (tj. Wohnung) haben. Das Recht haben wir von dem heylig Kunig Sand Steffann.

[119] Tripartitum, Pars I, tit. 34.

[120] Monum. II/1, str. 27, g. 1455: Item prefatus Andreas balnator est convictus in birsagio CC denariorum pro verberibus prenotatis; str. 44, g. 1456: ... pro verberibus seu plaga in facie sua ... convictus est in quinque pensis denariorum ... i k tome tri dana i tri noći zatvora.

[121] Monum. II/1, str. 41, g. 1456: Item pro wulnere quinque pensas denariorum, pro percussione denarios C ... iudex ipsum punire debet.

[122] Monum. II/1, str. 92, g. 1458: pro verberibus usque ad effusionem sanguinis ... est convictus in birsagio in duobus marcia denariorum, quamlibet computando per quinque pensis denariorum.

1 marku (ain Griffen) denara, od kojih 2/3 dobiva bijeni, a treći dio sudac.[123]

Za svaku otvorenu ranu plaća se »po običaju grada« po 200 denara ili, što je isto, 5 pensa.[124, 125]

Sluga koji udari svojega gospodara plaća kaznu od 5 maraka.[126]

Kazna od 5 maraka po 200 denara plaća se i za svaku pljusku po obrazu,[127] pa i za svako ranjavanje mačem i sl.

Napad na nekoga oružjem s namjerom da ga se ubije, ako se takvim oružjem može ubiti, kažnjava se kao pokušaj umorstva, pa se kažnjava kao umorstvo s 25 maraka, računajući svaku marku s 5 pensa.[128, 129]

Ako nanesenu ranu mora liječnik izliječiti, tada je krivac dužan platiti i liječničke troškove.[130]

Nasilje se također kažnjava novčanom kaznom, koja iznosi 3 marke denara ili 12 pensa, tj. 480 denara.[131]

Kazna za krađu nije određena. Ona se ravna prema težini zločina, a posebno prema visini vrijednosti ukradene stvari ili novčanog iznosa.

To vrijedi i za kasnije doba, pa i za XVII. i XVIII. stoljeće. Veća krađa kažnjava se i smrću, a ponovljena krađa se uvijek tako kažnjava.[132]

---

[123] Monum. II/1, str. 95, g. 1458.

[124] Monum. II/1, str. 108, g. 1458; str. 157, g. 1456.

[125] Monum. II/1, str. 24, g. 1454.

[126] Monum. II/1, str. 22, g. 1455.

[127] Monum. II/1, str. 179, g. 1460: ... conqueritur super eundem Iohannem Waldmann in eo, quod ipsum cum palma tanquam unam mulierem alapas tetigisset. Item idem Iohannes est contra Oswaldum prenotatum in quinque marcas denariorum, marca quelibet computando per denarios ducentos, quarum due partes adverse parti, tercia autem pars iudici warosdiensi cedat.

[128] Monum. II/1, str. 179, g. 1460: ... pro uno vulnere, quod ipsum cum parvo biccello fixisset ... in quinque marcis est convictus, insuper eundem (scit. actorem) placere debet, si non hoc fecit, insuper octo dies tunc per iudicem puniatur ...; str. 181: ... Non negasset unam sagittam, quam in eum misit. Idem Thomas (i.e. accusatus) est convictus in vignitiquinque marcas denariorum, marca per quinque pensas computando.

[129] Monum. II/1, str. 181, g. 1460: Neki Toma bacao je strelice na tužitelja Valentina, pa bi ga bio ubio da ga nisu obranili pošteni ljudi. Toma je kažnjen novčanom kaznom od 25 maraka.

[130] Monum. II/1, str. 189, g. 1461.

[131] Monum. II/1, str. 46, g. 1456: Mesar Petruman optužen je da je nasilno polomio neka vrata i neka kola. Osuđen je na novčanu kaznu od 3 marke, od kojih se dvije marke imaju upotrijebiti za popravak gradskih utvrda, a treća marka pripada sucu. Tuženi ima ispraviti štetu, a ako to ne učini, bit će kažnjen s tri dana i noći zatvora.

[132] HAV AGV XVIII-749, 4. siječnja 1686: Gradski sud, što ga čine sudac i senatori, osuđuje na smrt tata koji je krađu priznao, ali ga prije toga podvrgava mučenju da bi odao svoje ortake. Osuda je istoga dana izvršena.

HAV AGV R.a. XLVI-749, 8. listopada 1686: Gradski odvjetnik optužuje dva tata da su ukrali kravu. Jedan od njih priznaje tu krađu, pa je osuđen na smrt vješanjem. Osuda je istoga dana izvršena. Postupak protiv drugoga optuženoga je odgođen.

Istoga dana pokrenut je postupak protiv tata koji je ukrao 150 forinti. Nakon priznanja i on je osuđen na vješala.

Kažnjiv je i pokušaj.[133] Ortak, tj. sudionik u kažnjivom djelu, jednako je kažnjiv kao glavni krivac, a opravdava se na jednak način poput glavnog krivca.[134]

Po običajnom pravu optuženi zbog ubojstva ili veće krađe može se otkupiti plaćanjem tzv. »žive vražde« ili lat. »homagium vivum«.[135] Ta vražda varaždinskog građanina iznosi 25 maraka, kao u svim drugim slobodnim gradovima, jer su njihovi građani s obzirom na »živu vraždu« izjednačeni s plemićima.[136]

Negraađnin koji je utvrđen kao krivac djela za koje je zaprijećena kazna smrti plaća samo polovicu te vražde, tj. samo 12 1/2 maraka.[137]

U varaždinskim se izvorima »živa vražda« naziva »poena capitis«. Kako je rečeno ona iznosi 50 forinti za građanina, a 25 forinti za negrađanina.[138]

Blud se smatra teškim zločinom, pa se kažnjava smrću. Ako postoji samo tužba bez dokaza, tada se okrivljenoj ženi određuje da se »očisti« prisegom uz 25 porotnika, a ako to ne učini, tada se tužitelj ima uz trojicu porotnika zakleti »na glavu« okrivljene.

Ako postoje olakotne okolnosti, sudi se blaže. Tako se npr. godine 1587. jedna žena optužena zbog bluda kažnjava da bude tri dana vezana uz sramotni stup, a potom da se šibama otjera iz grada. Teška je kazna i za muškarca koji je uhvaćen s dotičnom ženom u bludu, ali mu se pruža mogućnost da se otkupi plaćanjem novčane kazne od 20 forinti.[139]

Incest je uvijek kažnjiv smrću.[140]

U Varaždinu smrtna se kazna izvršuje:

— vezanjem u vreću i utapljanjem[141]

---

[133] Monum. II/1, str. 111, g. 1458.

[134] HAV AGV, Protocollum causarum 1626—1703, str. 29, g. 1686, str. 44: za krađu konja krivac i ortak »patibulo attendendus adjudicatur«.

[135] O »vraždi« v. Mažuranićeve *Prinose*. U Werböczyjevu *Tripartitu* (Pars III, tit. 9) izričito se navodi: ... civitatum cives et inhabitatores in eorum homagium nobilibus regni aequiparantur.

[136] Monum. II/1, str. 258, g. 1467: cognitum est vivum homagium Panczir est (!) in eo, quod non est civis, sed inquilinus, dimidia tredecima marca denariorum.

[137] Monum. I, str. 290—295, g. 1524: grad je zatvorio svog kmetskog suca zbog sumnje da je pronevjerio ubranu desetinu i neopravdano globio građane, ne sačekavši pravomoćnu osudu nadležnog suda. Osuda glasi: ako optuženi ne dokaže svoju nedužnost, gubi glavu i imovinu. Ako pak dokaže da nije kriv, grad plaća njegovu živu vraždu (suum homagium vivum) u iznosu od 50 forinti.

[138] HAV AGV Protocollum causarum, str. 241, g. 1626—1703: Optuženi za krađu dužan je prisesći »cum medio homagio, id est decima terciamet manu cum bone et honeste conditionis hominibus sibi similbus personis adiuvare« da je nedužan, a ako to ne učini, kaznit će se »poena seu emenda capitis fl. hung. 25 in hoc regno faciente«.

Ovdje se, prema tome, najprije priseže s onoliko poruka koliko to prema mjesnim običajima odgovara »homagiju« (konkretno polovici homagija), a ako tu prisegu ne položi, plaća kaznu za otkup glave u visini svojeg homagija.

[139] HAV AGV Liber civitatis 158:7 kazna za taj otkup naziva se »bika-pinz« (prema mađarskom »bika« i »penz« = skokovina).

[140] HAV AGV Protoccollum causarum 1626—1703, str. 83, g. 1686.

[141] Monum. II/1, str. 49, g. 1456: Neka je žena kažnjena izgonom. U slučaju da se vrati, bit će vezana u vreću i utopljena: ad unum saccum poni et in aqua mitti (debet).

— za trovanje se sudi spaljivanjem na lomači[142]

— za krađu, osobito krađu konja, sudi se vješanjem[143] ili odsijecanjem glave (poena gladii),[144] a isto vrijedi i za incest[145]

— čaranje (ars magica) kažnjava se vješanjem, a zatim se leš na lomači spaljuje.[146]

Izvršenje smrtne kazne kadšto se prepušta tužitelju. Godine 1458. optužena je neka žena za trovanje. Dosuđena joj je prisega s 25 žena porotnica da se od te optužbe očisti. Ako to ne učini, bit će osuđena na smrt, ali tako da tužitelj s tri porotnika nad glavom optužene prisegne da je njegova tužba istinita, a tek tada mu se dosuđuje da »eam comburrere et decremari plenam facultatem habeat«.[147]

Ima slučajeva da se izvršenje kazne nalaže ortaku u zločinu, koji se time iskupljuje od daljnje odgovornosti.[148]

U jednom se slučaju ubojstvo kažnjava novčanom kaznom od 10 maraka, koje ubojica plaća obitelji ubijenoga, ali se uz to osuđuje da za spas duše ubijenoga dade čitati 30 misa, dok oprost za svoj grijeh ima tražiti hodočašćem u Rim, odakle ima svojem dušebrižniku donijeti potvrdu toga oprosta![149]

Kako je već spomenuto, počev od druge polovice XVI. stoljeća i u Varaždinu se primjenjuju propisi *Tripartita*, u prvom redu s obzirom na privatnopravne sporove, pa onda i s obzirom na kazneno sudovanje, ukoliko je to u *Tripartitu* predviđeno.

U drugoj polovici XVII. stoljeća počinje se primjenjivati i »Forma processus judicii criminalis seu Praxis criminalis«. To je kazneni postupak koji je Ferdinad III. dao izraditi za austrijske nasljedne zemlje. Premda se on redovno uvrštavao i u *Corpus iuris Hungarici*, na području Hrvatske, pa tako i u Varaždinu, on se primjenjuje samo kao supsidijarni pravni propis, i to iznimno. Većim se dijelom i nadalje primjenjuje domaće običajno pravo, pa i procesualni običaji, što se tek u toku prve polovice XIX.

[142] Monum. II/1, str. 123, g. 1458: II/1, str. 130: so die Fraw zu Chresna, die verbrannt ist worden...

[143] Monum. II/1, str. 89, g. 1457: Pro eo ipsum iudex, iurati et vniuersitas iuratorum eundem Jankonem Bohemum ad suspendendum laque inlico consedentes adiudicando condempnauerunt (fore suspensum).

Protocollum causarum 1626—1703, str. 44: patibulo attendendus adiudicatur. Str. 135: fur patibulo appendendus adiudicatus, itd.

[144] Cit. Protocollum, str. 16: tužena je osuđena »gladio finienda«. Str. 72: gladio feriendus adiudicatur.

[145] Cit. Protocollum, str. 72, 84, itd.

[146] HAV AGV Protocollum sessionum magistratualium 1703—1754, str. 280, g. 1706: »poena extremae mortis supplicio lacqueo videlicet suffucanda ac tandem rogo cremenda...«

[147] Monum. II/1, str. 124.

[148] Monum. II/1, str. 94, g. 1457: Item annotatus Andreas (i.e. socius criminis) prelibatum Markonem... debet circa vnam statuam cum uno confo (= gompfo) vna auem suam fortiter annectere et cum virgis fortiter cedere extra ciuitatem, extra metas per aquam.

Tj. ortak ima krivca snažno za jedno uho pribiti o stup, a zatim ga šibom istjerati iz grada vodom (utjerati u vodu), valjda u vodu u opkopu ili Dravicu).

[149] Monum. II/1, str. 211, g. 1460.

stoljeća gubi. Varaždinski gradski sud poziva se na propise *Tripartita* sve do polovice XIX. stoljeća.

Nešto o novčanim kaznama. Novčane kazne ili globe (birsagia, mulctae) obično se izriču u računskom novcu. U izvorima XV. stoljeća koji su tiskom izdani spominju se slijedeći novci:

a) Pensa je uvijek računski novac koji se obračunava s 1/5 marke.

b) Marka je također računski novac koji se uzima s 5 pensa ili 2 florena (kasnije prema mađarskom »forinta«).

c) Florenus denariorum se sa 100 denara.

Prema tome:

1 marca denariorum = 5 pensae denariorum = 2 floreni denariorum = 200 denarii

1 pensa = 2/5 floreni = 40 denarii

1 florenus = 100 denarii.

Od florena koji se obračunava na izloženi način treba razlikovati »florenus auri«, koji je efektivno kovani zlatni novac, a koji se obračunava po određenom tečaju.

Kasnije se u varaždinskim protokolima javlja i »marca gravis ponderis«, koja se računa s 4 florena ili 400 denara, a uz nju i »marca levis ponderis«, koja se računa s jednim florenom ili sa 100 denara.

I »marca homagialis« oznaka je za određeni iznos računskog novca, o kojemu je već bilo govora.

Marca denariorum, koja se računa s 200 denara, posebnost je srednjovjekovne Slavonije, a javlja se na cijelom njezinu području. Osobito je nalazimo u sudbenim protokolima gradova.[150]

[150] O svemu tome v. Herkov, *Grada*, pod »florenus«, »marca« i »pensa«.

V. i Corpus iuris Hungarici, S. Ladilai Regis Decretorum Liber tercius, Caput 26, pa Triparititum, Pars II, tit. 28 i 73, te Pars III, tit. 3.

(Monum. II: Z. Tanodi — A. Wissert, »Monumenta historica liberae et regiae civitatis Varasdini«, Varaždin 1944)

KRATICE

Arhivi

AH — Arhiv Hrvatske

AGV — Arhiv grada Varaždina

AGV R.a. — Arhiv grada Varaždina, Radikalni arhiv

HAV — Historijski arhiv Varaždina

HAZ — Historijski arhiv Zagreba

Ostale kratice

Monum. II — Z. Tanodi, A. Vissert, Monumenta historica liberae et regiae civitatis Varasdini, Varaždin 1944.

Praxis criminalis — Forma processus judicii criminalis seu Praxis criminalis

Codex — Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae, II—XIII, Zagreb 1904—1934.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 93/99 (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

ZLATKO HERKOV

IZMJERA GRADA VARAŽDINA OD GODINE 1766. I NJOME IZAZVANA BUNA

ÜBER DIE GRUNDVERMESSUNG DES VARAŽDINER STADTGEBIEST VOM J. 1766. UND ÜBER DEN MIT IHR VERBUNDENEN FRAUENAUFSTAND

Im J. 1750. wurde die Varaždiner Verwaltung und Wirtschaft mit einem kommissarischen Statut neugeregelt. Die Stadt wollte jedoch diese neuen Vorschriften nicht durchführen und so sandte die Ungarische Kammer einen Geometer mit der Aufgabe das Stadtgebiet zu vermessen und die Wirtschaftslage der Stadt zu durchforschen. Im J. 1765. erledigte dieser Geomter seine Aufgabe nicht zufriedenstellend und wurde im J. 1766. noch einmal nach Varaždin gesandt. Diesmal widersezte sich die ganze Bürgerschaft dieser Vermessung und als der Geometer die Vermessung beginnen wollte, entstand ein Frauenaufstand, in dem alle Bürgerfrauen teilgenommen haben, die Frau des Richter nicht ausgenommen. Die Frauen vorhinderten dem Geometer gewalttsätig seine Arbeit zu beginnen und es vergangen viele Monate bis er diese Arbeit beendigte. Sein Bericht über die Mißwirtschaft der Stadt ist eine der besten Quellen für die Wirtschaftsgeschichte der Stadt Varaždin.

Sadržaj:
1. Kneidingerov rad u Varaždinu 1765. godine
2. Kneidingerova izmjera od 1766. godine
3. Kneidingerov izvještaj
(s bilješkama)

1. KNEIDINGEROV RAD U VARAŽDINU 1765. GODINE

Među osnovna prava slobodnih gradova spada i pravo da oni sami u vlastitom djelokrugu raspisuju određeni kraljevinski odnosno kraljevski porez, kao i daće i namete koje propisuju za pokriće vlastitih potreba. Ti porezi i nameti imaju se raspisivati pravedno prema imovnom stanju i mogućnostima građana.

U Varaždinu se to načelo ne poštuje. Dok se s jedne strane članovi magistrata, a donekle i članovi izabrane općine, sami oslobađaju plaćanja poreza i daća, pa i raznih davanja u naravi, ti se tereti drugim građanima nameću samovoljno i nepravedno.

Kada je godine 1698. Saborska konferencija odredila da se na području slobodnih gradova ima izvršiti popis plemićkih posjeda i imovine trgovaca, Varaždinski se magistrat ustručava da to uradi, pa i nakon ponovljenih poziva koje mu upućuje Hrvatski sabor.[1] Stanje se nije mnogo popravilo ni u toku idućih nekoliko desetljeća.

U točci 35. statuta od godine 1750. izričito je navedeno da se kraljevinski porez i tada još ubire po starim popisima, pa se određuje da novi magistrat te popise odmah ispravi i da ubuduće poreze i namete ubire po ispravljenim popisima.

No, nepravilnosti pri raspisu poreza ne prestaju, što dokazuju mnogobrojne pritužbe i prigovori iz toga doba.

Kada je Ugarska dvorska komora u drugoj polovici XVIII. stoljeća gospodarstvo slobodnih gradova podvrgla jačem nadzoru, ona pri tom često prelazi dopuštene granice, pa i »slobode« i »pravice« tih gradova na području Hrvatske.

Već u doba dolaska savjetnika Komore Ignacija Radostića grad dobro osjeća to zadiranje Ugarske komore u gradsku autonomiju, osobito onda kada se radi o gradskom gospodarstvu i o kraljevskim prihodima i pravima. Razloga takvu postupku ima dosta. Namjera je mjerodavnih krugova da se gradsko gospodarstvo usmjeri tako da se prihodima od njega pokriva dio vlastitih potreba grada i da se kraljevinski porez (a od godine 1770. kraljevska kontribucija) raspisuje svim građanima i stanovnicima prema njihovoj snazi, u prvom redu prema kućnom i zemljišnom posjedu.

Komora želi saznati kako i u kolikoj mjeri to slobodni gradovi provode, pa u tom smislu traži potrebna razjašnjenja i podatke. To traži i od Varaždina, pa je i povjerenstvo Rajczan-Kanižaj u tom pogledu tražilo potrebne podatke. Oni Komoru nisu zadovoljili jer je bilo očito da je gradsko gospodarstvo zanemareno i da se njegovi prihodi ne troše u korist grada. I izvještaji koje do potkraj 1763. šalje povjerenik Ignjacije Radostić oskudni su i dokazuju da se stanje gradskog gospodarstva nije dotada popravilo. Komora stoga odluči u Varaždin poslati stručnjaka sa zadatkom da ispita mogućnosti poboljšanja gradskog gospodarstva. Izbor je pao na komorskog mjernika Andriju Leopolda Kneidingera, koji je slične poslove obavio i u Zagrebu.[2]

Otpisom od 7. listopada 1763. Komora javlja gradu da je odredila izmjeru cijelog gradskog područja.[3]

Krajem siječnja 1764. Komora javlja da će u Varaždin doći mjernik Kneidinger, kojemu treba osigurati stan, dovoljno ljudi za pomoć pri mjerenju

[1] Zaključci II, str. 214, g. 1700.

[2] Jedan Kneidingerov tlocrt grada Zagreba iz godine 1766. nalazi se u Muzeju grada Zagreba.

[3] HAV AGV III-18, 7. listopada 1763.

i dnevnicu od 3 forinte, koja se ima isplatiti iz gradske blagajne. Kasnije je određeno da mu se ima naknaditi i putni trošak.[4]

Izvršivši mjerenja, Kneidinger je zimi 1764. izradio tlocrt (»mappa«), koji je dovršio u siječnju 1765. i predao ga Komori.[5] Gradu nije predao obvezatan primjerak jer mu se grad ustručavao platiti dnevnice, a ni putni trošak mu nije htio naknaditi, s obrazloženjem da Kneidinger nije radio samo za Varaždin.[6] Spor je riješen tek u svibnju 1766.[7]

Kneidinger je uz nacrt predao i opširni tumač s opisom cijelog područja, s mišljenjem kako bi se moglo poboljšati gradsko gospodarstvo.[8]

2. KNEIDINGEROVA IZMJERA OD GODINE 1766.

Ali, Kneidingerov rad u Varaždinu nije time završen. Povod njegovu povratku u Varaždin daje tadašnji gradski magistrat.

U to je doba gradski sudac Žigmund Pullay, dok je gradski bilježnik Jakob Fritz, a kapetan Ambroz Velačić. Da si osiguraju sklonost ostalih članova magistrata i da njima, ali i sebi povise stalne plaće, za što nije bilo mogućnosti, oni podnose Ugarskoj dvorskoj komori prijedlog da odobri novi gradski namet na vinograde i polja građana. Ujedno predlažu da

[4] HAV AGV III-20, 31. siječnja 1764; III-43, 20. srpnja 1764.

[5] HAV AGV III-39, Kneidingerov dopis komori od 15. travnja 1765.

[6] HAV AGV III-34, III-39 (ukupni trošak mjerenja i izrade nacrta iznosio je 965 ugarskih forinti; grad je ostao dužan 465 forintn). Komora je tražila da grad Kneidingeru isplati i remuneraciju od 30 zlatnika (III-41, 4. lipnja 1765).

[7] Komora određuje da Kneidinger gradu izruči nacrt koji je izrađen na trošak grada (III-70, 27. svibnja 1766).

[8] HAV IGV III-75, 29. siječnja 1765: Explanatio mappae Liberae Regiaeque civitatis Varasdinensis, ejusque denique fundorum cum genuina terrenorum descriptione, modove quo deteriores illius partes corrigi, et ad fertilem statum reponi veleant, concinnata.

Pri izradi nacrta Kneidinger se poslužio različitim bojama. Tako je oranice razvrstao u tri razreda. Oranice prvog razreda označio je nešto tamnijom crvenom bojom, one drugog razreda svijetlijom crvenom bojom, a oranice trećeg razreda žutom bojom.

Dosljedno tada vladajućem mišljenju, Kneidinger prebacuje težište poboljšanja gradskog gospodarstva i povećanja gradskih prihoda na što bolje iskorištavanje gradskog zemljišta, i to ne samo boljim obrađivanjem, nego i osposobljavanjem za obrađivanje onih područja koja se tada nisu obrađivala, bilo zbog toga što su bila izložena poplavama Drave, Dravice i Plitvice, bilo s razloga što se uopće nisu upotrebljavala, a to se u prvom redu odnosi na opkope (»grabišta«), koji su u tom času zagađeni i rasadnici mnogih bolesti. Njih bi trebalo zatrpati, a u tu svrhu može poslužiti zemlja i građa bedema koji ih opkoljavaju i koji više ne služe svrsi. Za taj rad i za druge poslove oko melioracije zemljišta mogao bi se upotrijebiti rad kmetova, jer ih ima dosta. Računa s 13.520 radnih dana takve tlake.

Kneidinger je izmjerio površinu opkopa do Erdödyjeve tvrđave s 33.831 čhv (tj. preko 20 jutara računajući svako jutro 1600 čhv). Predlaže da se to zemljište učini prikladnim za gradnju kuća, pa bi se tada moglo cijelo to zemljište prodati po 12 krajcara hvat, što bi gradu donijelo preko 6.768 forinti.

Kneidingerov izvještaj predstavlja svakako vrijednu građu za proučavanje gospodarske povijesti Varaždina, a njegov nacrt od godine 1765. ne bi se trebao mimoići pri proučavanju urbanističkog razvitka grada.

se obnovi točna izmjera cijelog gradskog područja bez obzira na osobu vlasnika ili posjednika pojedinog zemljišta. Oni su se, naime, nadali da će im to omogućiti ne samo povišenje dotadašnjeg gradskog prihoda nego da će time dokončati i dugogodišnji spor s velikašima i plemićima, koji su uskraćivali plaćanje gradskih poreza i ostalih nameta. S novom izmjerom imali bi se njihovi posjedi na području grada s obzirom na gradske terete izjednačiti s posjedima varaždinskih građana.

Ugarska dvorska komora nije zadovoljna Kneidingerovim izvještajem i tlocrtom od godine 1765. s obzirom na njegove suviše općenite prijedloge za poboljšanje gradskog gospodarstva, pa iskorišćuje i ovu priliku da i u Varaždinu potpuno provede proširenje svojega djelokruga i reforme Marije Terezije u pogledu gradske uprave, kojoj se nije opirao samo grad nego su joj se protivili i Hrvatski staleži.

Komora stoga prihvaća prijedlog Varaždinskog magistrata da se u Varaždinu obavi izmjera cijelog područja, pa i unutrašnjega grada. U tu svrhu šalje u Varaždin svojega mjernika Kneidingera, kojemu su prilike u Varaždinu već dobro poznate. Nalaže mu da ujedno točno i u pojedinostima utvrdi nedostatke u gradskom gospodarstvu i u načinu raspisa poreza i drugih gradskih tertea i da predloži sve što je potrebno da se oni uklone.[9]

Došavši 11. travnja iste godine u Varaždin, Kneidinger uz dozvolu suca i magistrata obavi mjerenje unutrašnjega grada i velikog dijela gornjeg podgrađa.[10] Ali tada se desilo da su plemstvo i Malo i Veliko gradsko vijeće zatražili da se njegov dekret u vijećnici ponovno pročita i protumači. Na dan 5. svibnja to je zaista i učinjeno, a tada se utvrdilo da su mnogi građani protiv izmjere zemljišta, pa su zbog toga podigli cijelu bunu.[11] Tada su se u to uplele i žene, kako građana, a tako i članova magistrata. Hrpimice su navalile na mjernika i na njegove pomoćnike i odvratile ih od započeta rada.[12] Gradski kapetan se tome nije mogao oduprijeti jer su ga ostavili njegovi četnici, kao i građani koji su bili obvezni na četovanje pod gradskim stijegom. I Hrvatski je sabor prosvjedovao protiv izmjere područja grada Varaždina od komorskog mjernika,[13] a i ban se na to žalio. Sada je Gradsko vijeće izaslalo pučkog tribuna u Požun da uredi pitanje izmjere gradskih zemljišta. Ne polučivši ništa, on je nekoliko noći obilazio građanske kuće nagovarajući građane na otpor, a održavao je s njima i nedozvoljene sastanke s pozivom na bunu.

Komora je o tim događajima u gradu dobro obaviještena, jer već otpisom od 16. svibnja 1766. poziva Magistrat da poduzme sve što je potrebno

[9] Otpis Ugarske dvorske komore od 21. ožujka 1766.

[10] Mjerenje je obavljeno kvadratnim hvatima (»quadriorgialiter«) radi utvrđivanja cijele površine (»ad quadratas orgias«).

[11] »quod cives alii pro, alii contra votizandum clamorem ingentem quem ad quarterium usque meum (scil. geometris) ab opposito habitum audire potui...«

[12] »Porro dum in turmam congregatae mulieres civiles, tam magistratuales exmissos mihi adjunctos, quam et me ab operatione tumaltariis aggressionibus removissent...«

[13] Zaključci VIII, str. 214 (Konferencija od 26. svibnja 1766).

da se mjerenje u redu i miru obavi, a posebno da se pobrine da ga pučki tribun i građani ne ometaju.[14]

Budući da to nije koristilo, dopisom od 28. svibnja 1766. Komora razjašnjuje da novoj izmjeri grada nije svrha povišenje dotadašnjih poreza ili nametanje novih tereta, nego se njome želi postići pravednija odmjera poreza i gradskih tereta, koju je dotada Magistrat obavljao po svojem nahođenju.[15]

Kako je pučki tribun neprekidno nastojao da podigne bunu, čak i većih razmjera, Komora 18. srpnja 1766. određuje da se on smjesta ukloni i da se postavi novi pučki tribun, koji će biti dorasliji toj dužnosti i koji će biti miroljubiv.[16] To još jednom ponavlja uz izričit nalog da se tribun Petar Mihanović ukloni s te dužnosti i da se proglasi kao nesposoban za obavljanje bilo kakve javne službe ili dužnosti.[17] No, razdor se u gradu nastavlja. Krajem srpnja u prisustnosti zastupnika Kraljevskog fiska održana je sjednica magistrata i izabrane općine u cilju da se postigne suglasnost za nastavak izmjere, ali je to dalo povoda građanima da u noći između 31. srpnja i 1. kolovoza svagdje postave straže, misleći dakako da će mjernik svoj posao noću obaviti. Kada je u zoru 1. kolovoza mjernik na licu mjesta pokušao nastaviti mjerenje, u tome ga zapriječi zamjenik pučkog tribuna, zaprijetivši mu s uzidgnutom palicom, dok su sa sviju strana nailazili graađni i tako ga ponovno odvratili od rada. Tek je polovicom rujna na temelju zaključka Hrvatskog sabora otpor smiren,[18] ali uz posredovanje zastupnika Kraljevskog fiska i kralzevskog povjerenika Sigismunda Komaromyja,[19] koji je u tu svrhu došao u Varaždin.[20]

Kneidinger je svoj posao dovršio 20. listopada 1766, pa je jedan primjerak svojeg tlocrta predao gradu Varaždinu, dok je drugi primjerak poslao Kraljevskom komorskom vijeću.[21]

Buna varaždinskih građana od godine 1766, koja jasno dokazuje otpor tih građana protiv samovolje Magistrata i protiv narušavanja pravica grada, bila je i za ono doba izuzetna. I Baltazar Krčelić opširno se osvrće na taj događaj. Opisujući ga, navodi da su građani naknadno saznali da su gradski bilježnik Ambroz Velačić i kapetan Jakov Fricz zatražili izmjeru gradskog zemljišta. To ih je toliko uzbudilo da su navedene gotovo »sunovratili s prozora«. Obojica su svrgnuti,[22] a bilježničku čast dobije Etlinger.[23]

[14] HAV AGV II-67.

[15] HAV AGV III-71: »ut antiquum quod hactenus nulla habita fundorum civilium aequali proportione, pro libitu magistratus civici domibus dumtaxat civium impositum fuerat, observata juxta proportione aequaliter partiatur...

[16] HAV AGV III-76.

[17] HAV AGV III-84.

[18] Zaključci VIII, str. 221 (sjednica od 15. i slijedećih dana rujna 1766).

[19] HAV AGV III-99, 6. veljače 1767: »fiscalis procurator« u Kraljevini Hrvatskoj boravio je u Varaždinu u 1766. godini 79 dana, za koje mu vrijeme pripada dnevnica od 213 forinti i naknada za podvoz od 31 forinte, zajedno 244 forinte.

[20] Zaključci VIII, str. 232.

[21] O »Kneidingerovoj mapi«, v. i Androić, Varaždin, str. 70 (bilješka 61).

[22] Baltazar Adam Krčelić, Annuae ili historija 1748—1767, Zagreb 1952. (prijevod V. Gortana), str. 534: godine 1767. među građanima koji dočekuju kraljevskog komesara Kollera spominje se i varaždinski gradski kapetan Fricz, koji je prema tome nakon bune iz godine 1766. ostao gradski kapetan.

Kako je već spomenuto, u povodu ovih nemira Ugarska dvorska komora šalje u Varaždin svoga povjerenika Žigmunda Komaromyja, koji već u rujnu počinje istragu. Sada se svatko želi opravdati. Magistrat svojim izvještajem od 15. listopada tuži pučkog tribuna Petra Mihanovića da je on na vlastitu ruku spriječio Kneidingera u započetu radu i pozvao građane na bunu. On je Magistrat nazvao »izdajicom pravica«, a sebe isticao kao jedinog branitelja tih pravica. Napokon je digao na bunu i žene, koje su Kneidingera silom odvratile da ne obavi izmjeru. Zbog toga ga je Magistrat suspendirao od dužnosti i na njegovo mjesto postavio Ivana Jeleševića.[24]

Komaromyju je u kratko vrijeme predano mnoštvo tužbi građana protiv Magistrata, koje on dostavlja Magistratu na razjašnjenje.[25]

3. KNEIDINGEROV IZVJEŠTAJ

Dosljedno naredbi Ugarske komore Kneidingerov izvještaj ne ograničuje se samo na izmjeru područja grada nego sadrži i mnogobrojne opaske o potrebama grada i prijedloge o boljem gospodarenju.[26]

U uvodu opisuje važnost prilaznih cesta za trgovački promet i potrebu njihova popravka i redovitog održavanja. Treba urediti i gradske ulice i trg, a kasnije bi se mogle neke ulice i opločiti. Treba izgraditi kanalizaciju za odvoz zagađene vode. Treba organizirati obranu od tuče, a zato postoje mužari koji služe prilikom dolaska dostojanstvenika na područje grada i u doba gradskih proslava.

Treba urediti gradske bedeme i opkope, koji su zapušteni, premda su u ime njihova održavanja građani oslobođeni od plaćanja nekih poreza.

I vojna obaveza građana te obaveza stražarenja po gradu treba se postaviti na nove temelje. Među ostalim se predlaže da se uz umjerenu plaću postavi stjegonoša, nadzornik straža i njegov zamjenik, pa dalje četiri desetnika, dvojica bubnjara i jedan trubljač (flautista), zatim neka se ustroji četa od 50 mladića za vojne potrebe i za stražarenje. Njima treba nabaviti odore (»uniformes«) kojima će se moći služiti kada su u službi, a inače ih ima čuvati kapetan.[27] Dakako da te mladiće treba prema službi primjereno nagrađivati. Oni će biti obvezni na vježbe, ali i ostali mlađi građani trebali bi se izvježbati da budu u slučaju potrebe sposobni za ratovanje.

Varaždinski bilježnik Ambroz Velačić uživa u redovima hrvatskih staleža ugled. Sabor ga bira u različite odbore i povjerenstva (Zaključci VIII, str. 135, 197 i 202, g. 1765. V. Krčelić, n. dj., str. 477, g. 1764).

[23] N. dj., str. 527.

[24] HAV AGV, 15. listopada 1766. (Regesta).

[25] HAV AGV, X-79, 10. studeni 1766. Svega 26 priloga!

[26] HAV AGV, fasc XI, E-62.

[27] Opširno o varaždinskoj gradskoj »gardi« i razvitku njezine glazbe v. Androić, Varaždin, str. 53. On spominje doček baruna Kollera u Varaždinu, gdje je imao instalirati Hrvatsko kraljevsko vijeće. Prema nalogu Marije Terezije imali su ga pred gradskim vratima uz magistrat i građane dočekati i 24 naoružana i uniformirana varaždinska građana.

Treba organizirati i stalnu zaštitu od požara i za to nabaviti potrebne sprave. Građani imaju pribaviti dovoljno posuda, a između njih treba izabrati dovoljan broj za gašenje vatre sposobnih građana i tome odgovarajući broj kola s kočijašima.

Velikaši, plemići i građani koji imaju kuće unutar gradskih zidova izuzeti su od ukonačivanja vojnika, ali se od te dužnosti otkupljuju plaćanjem dvostrukog poreza kojim su opterećeni građani u podgrađu. Utvrđeno je, međutim, da su i plemići u podgrađu oslobođeni od dužnosti ukonačivanja vojnika, pa je pravedno da i oni snose poreze u dvostrukom iznosu.

Pravedno je i to da dvostruke poreze i daće plaćaju i oni koji imaju zemljišta na području grada, a ovdje ne stanuju.

Postoji dužnost da kupci nekretnina na području grada prilikom prijave ugovora plate 1% od kupovine. Događa se, međutim, da kupac, dobivši novac za prodane nekretnine, odilazi zajedno s novcem u inozemstvo. Opravdano je da se takav oporrezuje s 5% od dobivena novca koji namjerava iznijeti.

Grad je dužan uime kraljevinskog poreza godišnje plaćati 250 forinti, dok se uime »miholjšćine« i »martinšćine« ubire 525 forinti i 25 denara, od kojih se daje grofovima Erdödy kao vlasnicima grada 300 forinti, dok je za uzdržavanje četvorice stražara i četvorice vratara potreban iznos od 225 forinti i 75 denara. Obračunavši sve to i dodavši troškove za izvršenje onoga što je naprijed nabrojeno, gradu je potreban iznos od 1516 forinti, za koji treba raspisati porez na zemljišta koja su sada izmjerena četvornim hvatima. Slijedi prijedlog za to oporezivanje, u kojem je najzanimljivije kako je Kneidinger zamislio oporezivanje zemljišta na užem gradskom području:

a) *Zemljišta unutar gradskih zidova* na koja se plaća dvostruki porez treba podijeliti u tri razreda:

1. U prvi razred razvrstana su zemljišta ukupne površine od 10.762 četvorna hvata, od kojih se po 3 ugarska denara plaća na svakih 5 hvati, a to čini ukupno 64 forinte 57 krajcera.

2. Drugi razred čine zemljišta ukupne površine od 4.502 1/2 četvorna hvata, od kojih se po 2 1/2 ugarska denara plaća na svakih pet hvati, tj. ukupno 12 forinti 51 krajcar.

3. Treći razred ima ukupno 4.376 1/4 hvati, računajući svakih 5 hvati po 2 denara, što ukupno daje 17 forinti 50 krajcara.

b) *Zemljišta u podgradu* podijeljena su također u tri razreda:

1. Prvi razred ima 60.841 1/4 četvornih hvati, od kojih se na svakih 10 četvornih hvati plaćaju po 3 ugarska denara ili ukupno 182 forinte i 52 krajcara.

2. Drugi razred ima 97.738 1/2 četvornih hvati, računajući svakih 10 četvornih hvati po 2 1/2 ugarska denara, čini ukupno 244 forinte i 34 krajcara.

3. Treći razred izmjeren je sa 72.086 četvornih hvati, od kojih se na svakih 10 četvornih hvati plaća po 2 ugarska denara, tj. ukupno 144 forinte 17 krajcara.

c) *Oranice su razvrstana u tri razreda,* i to:

1. Prvi razred čine polja s ukupnom sjetvom od 2.078 1/4 vagana, računajući svaki vagan po 10 ugarskih denara, što čini ukupno 207 forinti i 80 krajcara (!).

2. Drugi razred s ukupnom sjetvom od 601 vagan, računajući svaki vagan po 8 ugarskih denara, čini 48 forinti 8 krajcara.

3. Treći razred ima polja s ukupnom sjetvom od 1570 1/2 vagana po 5 ugarskih denara ili ukupno 78 forinti i 52,5 krajcara.

d) *Livade* su isto tako podijeljene u tri razreda:

1. Prvi razred ima 356 1/4 kosca, računajući po koscu 8 ugarskih denara, što čini ukupno 28 forinti i 50 krajcara.

2. Drugi razred ima 354 1/2 kosca, od kojih se svaki računa sa 6 denara, tj. ukupno 21 forintu i 27 krajcara.

3. Treći razred ima samo 32 1/4 kosca po 4 denara, ili ukupno 1 forintu 29 krajcara.

e) *Vinogradi* su također podijeljeni u tri razreda, kako slijedi:

1. Prvi razred ima 2823 kopača po 6 denara, ili ukupno 169 forinti i 38 krajcara.

2. U drugi razred su svrstani vinogradi s ukupnom površinom 275 kopača, od kojih se na 5 kopača ima platiti po 5 1/2 denara ili ukupno 15 forinti i 2 1/2 krajcara ili točnije 12 1/5 krajcara.

3. U trećem razredu ima 50 kopača vinograda, računajući svaki po 5 denara, što čini 2 forinte 50 krajcara.

f) *Šume* su podijeljene u dva razreda.

1. Prvi razred ima 167 1/4 jutara, računajući svako jutro po 15 denara, što daje ukupno 25 forinti i 8 krajcara.

2. Drugi razred ima 269 3/4 jutara po 10 denara ili ukupno 26 forinti i 97 krajcara.

Posebno su iskazana *zemljišta stranaca,* tj. onih koji nisu građani Varaždina, i to:

a) *Polja* od 103 vagana sjetve po 20 denara ili ukupno 20 forinti 60 krajcara.

b) *Livade* prvog razreda površine od 5 1/2 kosca, računajući svakog kosca sa 16 krajcara, što daje 88 krajcara.

c) *Vinograda* prvog razreda ima 216 kopača po 12 denara, tj. ukupno 25 forinti i 92 krajcara.

d) *Šume* prvog razreda svega 8 1/2 jutra po 30 denara, ili ukupno 2 forinte i 55 krajcara.

Sveukupni iznos poreza na izmjereno zemljište iznosi prema prednjem računu	1349 forinti 98 krajcara
Kneidinger tome dodaje i porez na trgovce i obrtnike od	166 forinti 2 krajcara
a to je ukupno poreza	1516 forinti — krajcara[28]

[28] Kneidinger u svom nacrtu od godine 1766. nije označio veličinu svojih mjera, ali je izričito navedeno da je mjerenje obavio bečkim hvatom. Uzevši dužinu hvata s 1,896 m, površina je njegova četvornog hvata 3,5948 m^2

U Kneidingerovu izvještaju ima i drugih prijedloga: prihod od vagarine, obalarine (mostovine), tržnih daća, poreza na točenje vina i na mesnice treba dati u zakup najboljem nudiocu. Zemljišta koja pripadaju gradu od kojih se sada ne plaća porez trebalo bi prodati, a tlaku kmetova koji su ta zemljišta dosada obrađivali treba iskoristiti za obrađivanje krčevina. Dalje slijede prijedlozi za iskorištavanje neobrađenih zemljišta, pa o paši i pašnjacima.

Kneidinger se nadalje poziva na tlocrte od 29. siječnja 1765, u kojima je već predloženo korištenje krčevina i šuma, pa je istaknuto mišljenje da treba postaviti što više košnica.

Dosada nisu iskorišteni opkopi, koji obuhvaćaju površinu od svega 33.841 četvorni hvat. To se zemljište treba građanima i doseljenicima prodati (najmanje po 12 krajcara hvat), a time bi se dobio iznos od 6768 forinti i 12 krajcara (tj. forinta se računa po 60 krajcara). Taj se iznos može korisno upotrijebiti, kao npr. za gradnju kanala do Drave.

Zapušteni podrum u vijećnici mogao bi se popraviti i dati u zakup za kavanu ili za skladište robe.

Tako se nižu još mnogi prijedlozi, među kojima je svakako vrijedno spomenuti prijedlog o ženskoj ubožnici (»xenodochium vel potius morbidarum mulierum lazaretus«).[29] Ta je ubožnica sada smještena kraj franjevačkog samostana, a bolje bi joj bilo mjesto u gornjem podgrađu, gdje ima zgrada s 8 prostorija. Tamo će lakše skupljati milostinju, a imaju pri ruci i crkvu sv. Florijana. Naprotiv, na mjestu gdje je ubožnica sada smještena, grad treba podići gostionicu i proširiti je prema previše širokoj ulici.

Navedene bijednice, koje sada imaju na gradskom zemljištu 18 kmetova, a posjeduju i polja i vinograde, oslobođene su plaćanja poreza, premda tim nemoćnim osobama više pristaje da se mole Bogu nego da se bave gospodarstvom. Zato će biti korisnije da se ti kmetovi podvrgnu gradu. Ako pak grad ta polja i vinograde povoljno proda onomu koji najviše nudi, tada se može dobivena glavnica uz kamate sačuvati u gradskoj upravi ili na kojem drugom sigurnom mjestu. Povrh toga neka se oporučiteljima savjetuje da barem po 3 forinte ostave za navedene nemoćnice.

Raspis poreza (repartitio) koji je grad obavio 25. veljače 1768. uzima kao osnovnu mjeru polja jutro (jugerum) od 1600 čhv. Polje od 1 vagana sjetve ima oko 550 čhv (točnije 533 čhv).

U tom raspisu poreza i kopač vinograda I. razreda ima površinu od 100 čhv, a kosac I. razreda 1000 čhv (HAV AGV R.a. T-1, LXVI-50).

Na području Varaždinske županije u to se doba jutro šume računa s 2000 čhv, a to je i mjera kojom se Kneidinger služi.

Kneidinger računa rajnsku forintu sa 60 krajcara ili 100 ugarskih denara.

[29] Androić (Varaždin, str. 25) navodi da je u Varaždinu prema popisu od godine 1770. u ubožnici bilo 8 staraca i 12 starica, dok je istodobno popisano 20 prosjaka i 29 prosjakinja.

Kratice

AGV — Arhiv grada Varaždina;
AGV R.a. — Arhiv grada Varaždina, Radikalni arhiv;
HAV — Historijski Arhiv Varaždin.

Zaključci: Zaključci Hrvatskog sabora, Zagreb 1958. i dalje.

Treba uzeti u obzir i to da župnik ima na zemljištima u gradu smještenih 46 kmetova i želira (inquilini), prebendar također ima 12 kmetova, a učitelj još 3, koji su svi smješteni na zemljištima u gradu. Svi ti podložni kmetovi i želiri izmiješani su s gradskim kućama, a spadaju pod sudbenost grada. Nije pak prikladno da su u jednom te istom kraljevskom slobodnom gradu jedni kmetovi, a drugi građani, i da su ipak i jedni i drugi podložni istom gradskom magistratu. Budući da su svi oni koji borave na slobodnom području po povelji izuzeti od osobne tlake i drugih službi, bit će potrebno da se navedeni otkupe od kmetstva, a budući da ionako već imaju kupljene kuće i zemljišta, treba ih potpuno dati u nadležnost Magistrata, opteretivši ih razmjerno s teretima koje snose građani. Župniku, prebendaru i učitelju treba iz poreznog prihoda dati primjeren dohodak.

Ubuduće treba zapriječiti da velikaši i plemići koji su stekli građanska prava dovoze u grad radi prodaje i vino s područja drugih županija, dok građani svoje vino ne mogu prodati. Uvoz vina treba stoga opteretiti daćom od najmanje 12 krajcara po požunskom vedru (= 54,30 l). Oni velikaši i plemići koji nisu građani neka pri prodaji uvezenog vina plaćaju po vedru 20 krajcara.

Nadalje treba zapriječiti da strani trgovci svoju robu prodaju izvan sajmenih dana. Ponedjeljak, utorak, četvrtak i petak smiju samo domaći trgovci prodavati svoju robu, na što treba oštro paziti.

Gradskim se pašnjacima sada služe i prolaznici, putnici, pa i stanovnici susjednih sela. To treba također zabraniti, odnosno vezati uz dozvolu gradskog kapetana, s time da se za svaku tegleću marvu ima platiti pašarina u iznosu od 1 denar na dan, izuzevši prijevoznike koji dovoze robu građanima ili svojim gospodarima koji imaju posjed u gradu.

Kako u gradu uvijek nedostaje opeka i vapno, moglo bi se građanima dozvoliti da grade ciglane i vapnare, ali s time da od svakih 1000 opeka plate po 50 denara u korist gradske blagajne, a od svakog vedra vapna 2 1/2 denara.

Treba nastojati da se grad što više naseli, pa će biti dobro da se ustupi zemljište onima koji ovdje žele graditi kuće.

Za postavljanje vodenih mlinova na dravskim obalama treba naplatiti najmanje po 1 forintu 50 denara od svakog mlina.

Pomanjkanje radne snage prouzročeno je malim nadnicama, koje prema nalogu Magistrata bez hrane iznose 2 1/2 odnosno 3 groša. Te nadnice treba povisiti barem za 1 groš.

Kneidingerove misli o gradskom gospodarstvu temelje se na zasadama koje Bečki dvor preko svoje Austrijske i Ugarske komore dosljedno provodi, premda su one već i u ono doba preživjele. U njima se jasno odražava mišljenje austrijskih ekonomista iz druge polovice XVII. i prve polovice XVIII. stoljeća, kojih se Bečki dvor ni sada još neće odreći. Tu jasno dolaze do izražaja i nastojanja Marije Terezije da gradsku upravu što više podvrgne centralnim državnim organima i da je preobrazi u moćno oružje centralističkog apsolutizma, kao što je to već polovicom XVIII. stoljeća prividno polučeno s hrvatskim županijama. Skučivanje vlasti gradskih or-

gana karika je u prodiranju birokracije na područje Hrvatske, posebno nakon osnutka Kraljevskog vijeća za Kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju kao rasadniku birokratizma.

Tome se nije mogao oduprijeti ni grad Varaždin. Ni mnogobrojna nasilna uklanjanja »zakonito« ili »nezakonito« izabranih gradskih organa ne pomažu. Za to se brinu kraljevska povjerenstva, koja se u svakom slučaju takve »bune« pojavljuju u Varaždinu sa zadatkom da uspostave mir i red u tom gradu — u čemu uvijek uspijevaju, ali samo na kratko vrijeme. Ipak je i Varaždin u to doba na pragu novog razdoblja naših gradova, kojemu je značajka postupno prodiranje birokracije.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 685.3 »311« (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

DRAGUTIN FELETAR

OBUĆARSTVO I KOŽARSTVO VARAŽDINSKOGA KRAJA DO 1945. GODINE

DIE SCHUSTEREI UND DIE GERBEREI IM GEBIET VARAŽDIN BIS ZUM JAHR 1945

Im Artikel wird die Entfaltung Gerbereihandwerks in Nordwest kroatien vom 15. Jahrhundert bis zum Jahr 1945 dargestellt. Im ersten Teil des Artikels wird die Entwicklung der Gerberzünfte dargestellt, mit der Betonung der Wichtigkeit des Handwerks in Varaždin, Čakovec, Legrad und Koprivnica. Der zweite Teil bezieht sich auf die Zeitspanne der Entwicklung dieser Handwerke von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg und der dritte auf die Zeit vom 1918 bis 1945 mit der Betonung auf die Gerbereimanufaktur.

1. Obućarski i kožarski cehovi u gradovima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske

Danas kožarsko-obućarska industrija sjeverozapadne Hrvatske (općine: Varaždin, Čakovec, Ludbreg, Ivanec, Novi Marof i Koprivnica) zapošljava gotovo deset tisuća radnika, koji dobar dio svoje proizvodnje ne prodaju samo u Jugoslaviji, već i širom svijeta. Taj svojevrsni boom, koji je obućarstvo i kožarstvo ovog dijela Hrvatske ostvarilo osobito u zadnjih dvadesetak godina, nije slučajan. Uz ostale brojne razvojne faktore, od kojih je svakako među najvažnijima postojanje obilja razmjerno jeftine radne snage, svakako snažan ponder ima i izuzetno duga tradicija ove proizvodnje, kako u Varaždinu, tako i u nizu drugih naselja njegove šire okolice. Dakle, radnici suvremenih obućarskih industrija u sjeverozapadnoj Hrvatskoj nastavljaju razvoj na temeljima starim i više od sedam ili osam stoljeća. Naime, upravo je Varaždin već u srednjem vijeku postao jedno od najrazvijenijih obrtničkih i trgovačkih središta sjeverne Hrvatske, a izuzetno dugu tradiciju imaju i neki drugi gradovi i trgovišta, poput Čakovca,

Geografski odjel PMF Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, YU — 41000 Zagreb

Preloga, Štrigove, Donje Dubrave, Vinice, Ivanca, Ludbrega, Legrada i Koprivnice. A među brojnim obrtnicima od pamtivijeka dominirali su brojem i obujmom proizvodnje — čizmari, opančari, postolari, krznari, remenari, kožari i druge struke vezane uz preradu kože. Ta tradicija, ta ugrađenost kožarstva i obućarstva u pore privređivanja u varaždinskom kraju kroz stoljeća, daje i suvremenoj industrijskoj proizvodnji ove grane u ovom kraju novu dimenziju i višu kvalitetu.

O važnoj ulozi Varaždina u razvijanju obrta, a time i u razvoju prerade kože i proizvoda od kože, može se govoriti već od prvih pisanih dokumenata o srednjovjekovnoj povijesti sjeverozapadne Hrvatske, a to znači od 12. i 13. stoljeća. Upravo s počecima snažnijeg razvoja obrta i trgovine, karavanskog i kolskog prometa i u ovome kraju dolazi do postupne diferencijacije u naseljenosti i sve veće koncentracije stanovništva, pogotovo onoga izvanpoljoprivrednih zanimanja, u gradove i trgovišta koja su bila locirana na križištima longitudalne veze dolinom Drave i transverzalnih veza prema sjeveru (u Austriju i Mađarsku) i jugu (prema dolini Save). U toj novoj konstelaciji prostornih odnosa, u kojima se s vremenom najgušće naseljavaju ponajprije kontaktne terase između bilogorsko-kalničko-zagorskih brežuljaka i dolina Drave, Bednje i Toplice, upravo Varaždin postaje središnja točka urbane koncentracije i žarište inovacija za širu okolicu, što odgovara vrijednosti njegova geografsko-topografskog i prometnog položaja.

Uz dosta šture domaće inicijative i stručne snage, za razvoj obrta u ovim krajevima od posebnog su značenja tzv. hospitesi ili »kraljevi gosti«, odnosno doseljeni obrtnici (pa i trgovci, seljaci-slobodnjaci) čiju su penetraciju iz Češke, Njemačke, Austrije i drugih razvijenijih dijelova srednje Evrope u sjevernu Hrvatsku (i Ugarsku) stimulirali i podržavali i sami hrvatsko-ugarski kraljevi. Ekonomski jači gradovi i trgovišta za dvor su značili veći izvor prihoda, ali isto tako i poiltičkoupravnu protutežu jakim i ojačalim feudalnim obiteljima. Mirko Androić navodi da je takve strance pozivao u Ugarsku već Stjepan Sveti u 10. i početkom 11. stoljeća, a upravo obrtnici i hospitesi bili su najbrojniji prilikom stasanja sjevernohrvatskih gradova, pa tako i Varaždina.[1] To je bilo očito već prilikom prvog spominjanja Varaždina (Garestin) pod tim imenom 1181. godine, a pogotovo je razvijenost obrta i trgovine bila glavnim razlogom što je Andrija II. podario 1209. godine Varaždinu status slobodnoga i kraljevskoga grada, što mu je pravno i praktično otvorilo mogućnost još bržeg prosperiteta.[2] »Obrtničko naselje Varaždin, dakle, nastaje na prije spomenutim prometnim putovima koji su u ono vrijeme od osobite važnosti zbog mogućnosti lakšeg trgovanja i prevoženja robe, a tvrdi županski grad mogao je u danom momentu poslužiti i kao zaklon od opasnosti« — utvrđuje Mira Ilijanić.[3] Građani, odnosno hospitesi (došljaci), koji su prvenstveno obrtnici, Andrijinom

[1] *Mirko Androić:* Obrtnici i obrt kroz varaždinsku povijest, rukopis u Historijskom arhivu u Varaždinu, str. 2—3.

[2] *Mirko Androić:* Pitanje autentičnosti tzv. Andrijinog varaždinskog privilegija iz 1209. godine, Arhivski vjesnik, I, Zagreb 1958.

[3] *Mira Ilijanić:* Prilog istraživanju kulturne povijesti Varaždina, Prilozi historiji Varaždina, Varaždin 1967, str. 7.

poveljom dobivaju životno važne privilegije, koje su omogućile brži razvoj grada u privrednom i društvenom pogledu. »Župan (comes) i njegov dvorski župan (comes curialis) — dakle feudalni gospodar — nemaju vlast suditi varaždinskim došljacima. Oni mogu sami između sebe kada god to žele postaviti sebi suca, a običavaju ga zvati rihterom (rihtardom). To ukazuje da su varaždinski došljaci mahom doseljeni iz Njemačke. Nijedan pak građanin varaždinski nije dužan plaćati porez (tributum), ni trideseti dio od procijenjene robe kao trgovac (tridesetnicu — tricesima . . .).«[4] Tako je Varaždin postao prvi slobodni kraljevski grad sjeverne Hrvatske, a svoju je ekonomsku dominaciju u široj regiji zadržao sve do danas.

Već tada, a pogotovo kasnijih stoljeća, obrtnici su postali najbrojniji i najutjecajniji sloj varaždinskih građana, a slično je bilo i u nekoliko drugih najvažnijih trgovišta sjeverozapadne Hrvatske. Da bi zaštitili i proširili svoje povlastice i poboljšali položaj i društveno-ekonomski utjecaj, obrtnici se i u našim trgovištima vrlo rano udružuju u svoje strukovne organizacije. Dakako, u početku te su organizacije bile šireg karaktera i bile su dobrim dijelom temeljene u okvirima ili pod kontrolom crkvene organizacije.[5] Utjecaj varaždinskih obrtnika porastao je osobito jačanjem trgovine i prometnih veza, a pogotovo u stoljećima kasnoga srednjega vijeka i kasnije. Privilegij sajmova (privilegium fori) i sajmovanja Varaždin je zadobio već Andrijinom poveljom 1209, a također i kasnijim povlasticama i poveljama, pogotovo od vremena ugarsko-hrvatskoga kralja Žigmunda, odnosno njegovih potelja Varaždinu iz 1406. i 1421. godine.[6] Nešto kasnije, 1431, Žigmund dopušta (poveljom pisanom u Budimu 24. veljače) Varaždincima da slobodno trguju po svim njegovim kraljevinama, a da ne potpadaju ni pod čiji sud — osim varaždinski.[7] Kasnije ove sajmene povlastice proširuje Ulrih Celjski i drugi,[8] a već od toga vremena Varaždin postaje glavno trgovačko središte sjeverozapadne Hrvatske, čiji su trgovci održavali poslovne veze i s udaljenim gradovima jugoistočne i srednje Evrope.[9] Povlastice su također dobili i Križevci, koji su proglašeni slobodnim kraljevskim gradom 1257,[10] zatim još jedan slobodni kraljevski grad sjeverozapadne Hrvatske — Koprivnica 1256,[11] pa i neka značajnija poveljna trgovišta, poput Čakovca, Preloga (koji osnovaše upravo obrtnici-hospitesi 1264. godine),[12] Legrada i drugih.[13]

[4] *Paškal Cvekan:* Djelovanje Franjevaca u Varaždinu, Varaždin 1978, str. 18.

[5] *Mirko Androić:* Obrtnici i obrt . . ., o.c., str. 5—9.

[6] *Mira Ilijanić, Slavko Kapustić:* Bratovštine i cehovi, meštri i djetići, Sto godina obrta u Varaždinu, prilog Zanatskog lista, Zagreb 13. svibnja 1981, str. 4.

[7] *Zlatko Tanodi:* Poviestni spomenici slobodnog i kraljevskog grada Varaždina, Varaždin 1942, str. 111.

[8] Ulrih Celjski određuje trgovačke i sajmene povlastice Varaždinu poveljom od 2. veljače 1448. godine. *Zlatko Tanodi,* o.c., str. 165—166.

[9] *Mirko Androić:* Trgovina Varaždina u feudalizmu — od 13. do 19. stoljeća, Varaždin 1957, rukopis u HAV.

[10] *Kvirin Vidačić:* Poviest Križevaca, Križevci 1886.

[11] *Dragutin Feletar:* Podravina, Koprivnvica 1973, str. 38—50.

[12] *Dragutin Feletar:* Pola stoljeća Ogranka Seljačke sloge, Prelog 1978, str. 9.

[13] *Zlatko Tanodi,* o.c., knjiga II, str. 1—121; *Mirko Androić:* Obrtnici i obrt . . ., o.c., str. 10; *Mira Ilijanić, Slavko Kapustić,* o.c., str. 4. Radi se o zapisnicima iz Gradske varaždinske knjige od 1454. do 1464. godine.

Polovicom 15. stoljeća samo u Varaždinu već djeluje šezdesetak obrtnika, iako u to doba grad broji tek nekoliko stotina stanovnika, što nedvojbeno govori o razvijenoj obrtničkoj funkciji za širu okolicu. Dakako, među njima ima podosta »meštrov« kojima je osnovni materijal — koža. U to doba u Varaždinu djeluje 12 krojača, *17 postolara,* 8 tkalaca, 15 mesara, te još po nekoliko stolara, *krznara,* ribara, zlatara, brijača, sitara, mlinara, bačvara, klesara, staklara, bravara, kositara, kupališta ra, kirurga...[14] Značajan broj obrtnika bio je njemačkog podrijetla (hospitesi), a o tome Filić bilježi: »Plima i osjeka tih ponajviše njemačkih došljaka jasno se opaža u pojedinim stoljećima. Tako vidimo prema zapisnicima grada Varaždina iz 15. stoljeća, da je upravo u to vrijeme ovdje veoma jak i dosta brojan njemački živalj, tako da su ti gradski zapisnici, kraj latinskoga jezika, kojim se služe Hrvati, pisani skoro u jednoj trećini njemačkim jezikom, a u jednom drugom i jeziku hrvatski su bilježeni tek pojedini nazivi, imena lica, rudina, te nekih zvanja i ulica.«[15]

Srednjovjekovno organiziranje obrtnika u Varaždinu, a i u nekim drugim središtima u ovome kraju, započelo je od formiranja i djelovanja *bratovština,* koje su imale vjersku osnovu i poticaj, ali su u biti bile gospodarskoga karaktera, a osobito su aktivni i s velikim utjecajem bili obrtnici. Bratovštine vode brigu o staleškim interesima obrtnika, bore se za gradska prava i po potrebi pružaju zaštitu odbjeglom obrtniku feuda, a imaju i druge gospodarskopravne zadaće.[16] I obrtnici kožarskih struka bili su u kasnom srednjem vijeku, a osobito u 15. i 16. stoljeću, članovi varaždinskih bratovština. U varaždinskoj župnoj crkvi djelovale su dvije bratovštine: svetog Nikole i tijela Kristova, a kod franjevaca je djelovala i treća bratovština — svete Marije.[17]

U to doba u zapadnoj i srednjoj Evropi već nastaju znameniti cehovi — specijalna obrtnička staleška udruženja, koja su dala ton životu gradova i trgovišta sve do polovice 19. stoljeća. Pod evropskim utjecajima, koji su osobito u Varaždinu bili aktualni i izraženi, gradovi i trgovišta sjeverozapadne Hrvatske također ubrzo osnivaju *obrtničke cehove.* Međutim, kao što je to i evolutivno logično, postoji razmjerno dugo prijelazno razdoblje, tako da usporedo djeluju i bratovštine i cehovi, odnosno postoji prijelaz funkcija iz prvih u druga udruženja. Ivo Lentić drži da su i zlatari Varaždina u 15. i 16. stoljeću bili organizirani u bratovštinama, ali već i u specijaliziranom cehu,[18] a Filić navodi da se u glavama (memorandumima) većine varaždinskih cehova, kako u zapisnicima, tako i u drugim glavnim dokumentima, upotrebljavao sve do 1662. godine naziv ceh, ali uz to obavezno i naziv confraternitas (bratovština), a majstori su se međusobno zvali braćom (fratres).[19]

Cehovska udruženja, u kojima su se udruživali samo majstori i djetići određenih struka ili pak više struka zajedno, počinju se u značajnijem bro-

[15] *Krešimir Filić:* Varaždinski mesarski ceh, Varaždin 1968, str. 8.
[16] *Mira Ilijanić, Slavko Kapustić,* o.c., str. 4.
[17] *Krešimir Filić,* o.c., str. 15—16; *Paškal Cvekan,* o.c., str. 18—28.
[18] *Ivo Lentić:* Varaždinski zlatari i pojasari, Zagreb 1981, str. 5.
[19] *Krešimir Filić,* o.c., str. 15.

ju organizirati u Varaždinu već u 16, a u ostalim gradovima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske uglavnom u 17. i 18. stoljeću (ponegdje i u prošlome, 19. vijeku). Cehovi su odraz razvoja sredstava za proizvodnju i društveno-političkih odnosa toga vremena. Zahvaljujući politici Bečkoga dvora, koji je brzo uvidio korisnost ovih obrtničkih udruženja za državu, kao i niza drugih faktora, cehovi ubrzo postaju privilegirane organizacije struka, kojih se zakonitost garantira silom državne vlasti. Cehovi igraju dugo vremena važnu ulogu u općem razvoju obrtničke proizvodnje. Oni reguliraju proizvodnju, određuju kvalitetu robe i kontroliraju cjelokupni posao i život obrtnika. Cehovi često organiziraju opskrbljivanje sirovinama svojih članova, pa i tržište za gotovu robu (zajednički štandovi na sajmovima, veze s udaljenijim tržištima i slično). Unutar nekih cehova postoje čak i udružena sredstva za proizvodnju nekoliko obrtničkih radionica (zajedničke bojaonice, valjaonice, sušionice, strižnice, skuplji strojevi i slično). Ceh određuje cijene proizvoda, te tako isključuje nelojalnu konkurenciju. Svojim pravilima ceh određuje broj djetića i šegrta, njihove nadnice, trajanje radnog vremena, sudjelovanje na crkvenim i drugim svečanostima i obredima, miješa se čak i u privatni život obrtnika...[20] Jednom riječju, cehovska organizacija određena je i omeđena čvrstom disciplinom i redom, a u svrhu zaštite stečenih i stjecanja novih povlastica za ceh u cjelini i za svakog njegova majstora-člana pojedinačno.[21]

Već je 16. stoljeće doba cvata cehovskog (obrtničkog) života u Varaždinu, a sve više organiziranih obrtnika ima i u Koprivnici, Prelogu, Legradu, Čakovcu... O strukturi varaždinskih obrtnika u to doba Mira Ilijanić i Slavko Kapustić pišu slijedeće: »U izvorima iz 16. stoljeća u Varaždinu je moguće nabrojiti 47 krojača, *44 postolara i čizmara, 29 krznara, 28 kožara,* 28 mesara, zatim 23 brijača, 15 tkalaca, te 8 zlatara, a spominju se i srebrnari. Pored njih možemo naići u zapisnicima na *učinjače kože i remenare,* zatim na bravare i kositrare, klobučare. Ima ovdje također graditelja, zidara i staklara, zatim tesara, kolara i *sedlara,* politora i puškomesetara, gumbara i iglara, balnatora i kirurga, mlinara, kuhara i lulara.«[22]

S obzirom na doista velik broj i ekonomsko značenje obrtnika — prerađivača kože, nije čudno što su oni i u obrtničkom pokretu i u životu gradova i trgovišta sjeverozapadne Hrvatske vrlo rano bili aktivni i što su bili organizirani bilo u zajednička cehovska udruženja sa susjednim strukama ili u samostalne specijalizirane cehove. Na tragove njihove organiziranosti nailazimo u našem kraju još od kraja 15. stoljeća, što je izuzetno rano, pa čak i u odnosu na tokove razvijene Evrope. Tako, primjerice, Leander Brozović navodi postojanje pečatnjaka kožarskog ceha u Koprivnici iz oko 1480. godine,[23] dok se koprivnički čizmari, obućari, opančari, štavljači (varge), postolari, remenari, krznari, sedlari i drugi prerađivači kože cjelovitije i trajnije strukovno organiziraju od polovice 17. stoljeća — iz

[20] *Rudolf Bićanić:* Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750—1860, Zagreb 1951, str. 51—52.
[21] *Dragutin Feletar:* Podravina, o.c., str. 83—84.
[22] *Mira Ilijanić, Slavko Kapustić,* o.c., str. 5—6.
[23] *Leander Brozović:* Građa za povijest Koprivnice, Koprivnica 1978.

1681. godine poznati su »Czeski Artikulussi Plemenitoga Czeha Chismesinszkoga na Horvatski jezik preobernjeni kak znutra«.[24]

I u Varaždinu, dakako, brojni kožarsko-obućarski obrtnici među prvima osnivaju svoje cehovske organizacije, a to je slučaj i u drugim gradovima i trgovištima našega kraja. Prema posrednim izvorima tako doznajemo da je varaždinski *krznarski ceh* dobio svoja cehovska pravila već 1557. godine, koja su bila prepisana od istovjetnoga zagrebačkoga ceha.[25] Pravila, pak, *krojačko-krznarskog ceha* varaždinskoga spominju se 1569. godine.[26] Da su se krznari, a uskoro i druge kožarske struke, u Varaždinu cehovski organizirali doista među prvima, govori i podatak da se dosad najstarija poznata pravila nekoga ceha u ovome gradu — a to su statuti ceha kirurga, brijača i kupališta — datiraju također u 1557. godinu.[27] Slijedećih godina, a pogotovo u 18. stoljeću, svoje cehovske organizacije osnivaju i obrtnici drugih struka. Varaždinski cehovi bili su, po svojoj unutrašnjoj organizaciji, ogledni za slične organizacije u drugim gradovima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske, dok su, pak, varaždinski obrtnici cehovska pravila prepisivali od starijih cehovskih organizacija iz Požuna (Bratislave), Zagreba, Beča i Graca.[28]

Međutim, prije nego što spomenemo glavne, dosad očuvane, cehovske dokumente i druge materijalne ostatke o djelovanju obrtnika kožarskih struka u Varaždinu i drugim središtima sjeverozapadne Hrvatske do polovice 19. stoljeća, nužno je pobliže razmotriti unutrašnje funkcioniranje cehovskih organizacija. A upravo cehovska pravila i krute stege koje su vladale unutar obućarskih i sličnih (kožarskih) cehova školski su primjer funkcioniranja tih udruženja. Obrtnička egzistencija i utjecaj počivali su na izravnoj eksploataciji djetića i šegrta, a da se obrtnik ne bi previše obogatio, pobrinuo se ceh, država, vlastelin, gradska uprava i crkva — koji su izravno ili posredno imali od obrtničke djelatnosti velikih koristi.[29]

Naukovanje (šegrtovanje) kod majstora obućara obično je trajalo tri godine, pod poslovičnom stegom gazde i gazdarice, koja nije popustila čak ni potkraj funkcioniranja cehova u 19. stoljeću. Varaždinski kanonik Valdec ovako opisuje šegrtovanje (1840. godine): »Na pragu se pojavi dječak kakvih 13 do 14 godina, bosonog, gaćica do koljena al poderanih, kao da se dva tjedna kojekud šikarom verao, rubačka doduše cijela ali crna kao u našeg drotara, prsluk od svih boja krpica, samo najmanje iz koje bijaše nov sašiven, o ramenu mu visi surka od bijelog njekoć darovca, sva pređam i lanci

[24] *Dragutin Feletar:* Koprivnički obućarski cehovi, monografija RO »Sloga«, Koprivnica 1980, str. 5—6.

[25] Filić ispravlja navod mađarskog posvjesničara Szadeczkog, koji piše da je varaždinski krznarski ceh svoja pravila dobio već 1480. godine, jer se to zapravo odnosi na takav zagrebački ceh. *Krešimir Filić,* o.c., str. 19; *Szadeczky Lajos:* Iparfejlödes es a czenek törtenete magyar orsagon (1307—1848), Budapest 1913.

[26] *Mirko Androić:* Navuka tkalachkoga mestre modusi navade, red, szloboschine y pravicze, rukopis, str. 53, HAV.

[27] *Mirko Androić:* Privreda Varaždina u srednjem vijeku, 1953, rukopis, HAV; *Mira Ilijanić, Slavko Kapustić,* o.c., str. 4.

[28] *Dragutin Feletar:* Podravina, o.c., str. 84.

[29] *Dragutin Feletar:* Sjaj i bijeda cehova, Međimurski kalendar, Čakovec 1969, str. 172—176.

prepletena... na glavi mu šešir ili barem ostaci nekadašnjeg, bivšeg šešira. Gospodaru zanatliji je dobro došao takav dječak, jer će mu barem badava služiti (za jelo i priprosto odijelo) bar tri, četiri godine. Eto, dakle, naučnika. Ali gazda imade malene djece, svu će naučnik zibati, čuvati i ponašati, gazda ima polja, te će naučnik ovdje uz težake raditi, a služit će i kod susjeda težake svome gazdi. Imade gazda u staji marve, te će naučnik marvu dvoriti, staju čistiti i marvu pasti u polju... Tako će proći jedna godina, u to će koji susjed kod cehovske skupštine gazdu prijaviti da imade već godinu dana naučnika neprijavljenoga... Bio bi gdjegod gazda bezdušan, te ne bi naučnika kroz dvije-tri godine prijavio (vcenio). A našlo se i dječaka, koji bi bili sami sebe spremni prijaviti cehu. Ali su im znali gazde tu drzovitost iz glave izbiti s kakvih dvadeset i to vrućih udaraca remenom... Kad su prošle dvije godine, pune svih jada i nevolja, od kojih jedna bijaše najviše gazdaričina u kuhinji, kod krava, druga djetićka, koji su im svašta nalagali... treća bi istom bila donekle gazdina, za učenje zanata«.[30]

Ovakve šegrtske stege i navade vladale su još u prošlom stoljeću, pa i pred prvi svjetski rat, dok je ranije bilo i znatno gore: jer postati majstor, to je značilo mnogo — i u gospodarskom i u društvenom pogledu. Ranije su kmetska djela uopće teško dolazila i do samoga majstorskoga praga, pogotovo u purgerskom Varaždinu: za odlazak u zanat trebalo je ishoditi posebno odobrenje zemaljskoga gospodina, odnosno vlastelina (sve praktički do ukidanja kmetstva). Vlastelin je dječake teškom mukom davao za zanat, jer mu je tako odlazila mlada radna snaga. Dapače, na varaždinskom veleposjedu, pa i na viničkom, ludbreškom, martijanečkom ili kojem drugom, vlastelin se dvoumio da seljacima dopusti i bavljenje kakvim priučenim seoskim obrtom, a kamoli da djecu šalju na šegrtovanje u grad. Car Josip II. posebnim patentom iz 1785. godine odredio je, doduše, da »kmetska djeca slobodno mogu ići učiti zanat«, ali se ta odredba u našim krajevima nešto ozbiljnije provodila u praksi tek od novog urbarijalnog zakona iz 1836, odnosno od ukidanja kmetstva u Hrvatskoj 1848. godine.[31]

Poslije nekoliko godina šegrtovanja i položenoga djetičkog ispita, varaždinski (i drugi, dakako) čizmarski, opančarski ili postolarski djetići, baš kao i drugih obrtničkih struka, morali su obavezno proći kalvariju barem trogodišnjeg rada kod majstora u nekom drugom gradu ili trgovištu. »Detiči, da im se zide vreme šegrtovanja, najmanjše tri lete vantrati moraju predi nek med meštre se zemu« — piše u jednom punktumu artikuluša Čizmarskog ceha iz Štrigove.[32] Dakle, izučeni kalfa nije smio ostati u svome varošu, već su ga cehovske norme primorale da »vandra« po bijelom svijetu i tako stekne šira radna i društvena iskustva. Djetići iz Varaždina tako su obično odlazili »vandrati« u Zagreb, Grac, Maribor, Nagykaniszu, Zalaeg-

[30] *Rudolf Bićanić*, o.c., str. 62—63. »Da se ne osramoti, opremio je majstor prije ispita za djetića, svojega 'slugu' pristojnim novim odijelom i obućom, pazeći da se okupa i uredi, te se tako dotjerana mladića jedva moglo prepoznati.« *Krešimir Filić*, o.c., str. 28.

[31] *Rudolf Bićanić*, o.c., str. 61—65; *Dragutin Feletar:* Podravina, o.c., str. 86.

[32] Punctum 15. artikuluša Čizmarskog ceha iz Štrigove iz 1718. godine. Listina se čuva u Zavičajnom muzeju Štrigova. *Dragutin Feletar:* Sjaj i bijeda cehova, o.c., str. 175.

erszeg, pa ponešto i u Koprivnicu ili koje bliže trgovište. Neki gradski, obrtnički centri imali su izgrađene i posebne hospitiume (gostišča) u kojima su pretežno stanovali i hranili se ovi obrtnički vandraši.[33]

Tek nakon obvezatnog vandranja, koje je obično trajalo i do pet ili deset godina, u kojem su razdoblju djetići u vrlo teškim uvjetima stiskali svaki zarađeni forint (dukat, denar) u njedrima, vraćali su se obično u grad gdje su učili zanat ne bi li ishodili primanje »u plemeniti red meštrov ceha«. Cifrasta varoška i cehovska pravila sada im priređuju novu zamku: prvo moraju biti primljeni među »plemenite purgare varaša varaždinskoga« (dakle, među građane), za što su morali ispuniti posebne uvjete i debelo platiti »vu varašku kasu«, a također je trebalo položiti i majstorski ispit. Valjalo se doista solidno pripremiti za izradu remek-djela ili »majsterštika«. Bio je to uzoran rad predmeta iz struke, dakle par cipela ili čizama bez greške, a kvaliteta se strogo kontrolirala i bila je precizno propisana u punctumima (točkama) cehovskih pravila.[34] Mnogi »majsterštiki«, pogotovo iz bravarskih i sličnih struka, danas se čuvaju kao vrlo vrijedni muzejski izlošci u Varaždinu, Čakovcu, Koprivnici...

Kada je zadovoljio strogu cehovsku komisiju, pravila nametnute igre stavila su čizmarskog djetića praktički na prosjački štap. Pristojbe koje su se plaćale prigodom primanja »med meštre« bile su tako velike da je mukotrpna višegodišnja uštedevina s potucanja bijelim svijetom bila jedva dostatna da ih pokrije.[35] Novopečeni majstor, ukoliko je dakako, uspio prebroditi sve zamke primanja »med purgare i meštre«, morao se zatim i oženiti, ukoliko je želio imati ugled i dovoljno posla — a ženidba je opet stajala pravo malo bogatstvo. Stoga ima mnogo slučajeva da razmjerno mladi kalfe žene udovice starijih meštara i time naprosto nasljeđuju već uhodanu radionicu. »Vu leto 1720. dneva 26. meseca februara ženil se vu plemenitom cehu čizmarskom (vu Štrigovi) pošten mladenec Ivan Novosel i zel si je za kuma cehmeštra Franju Banekovića. Platil je dukata 45, gotovinu 20 i k tomu bude dolžen dati aldomaša vedro vina i dve funte voska.«[36] Tako se konačno zatvara eksploatacijski krug: novi majstor (gospodar bez gospodarstva) ostvaruje svoja dobra maksimalnom stegom nad podložnim mu šegrtima i djetićima. Plaće djetića, koje su se obično isplaćivale tjedno, bile su vrlo niske, a radno vrijeme nedefinirano, ponajčešće od mraka do mraka, odnosno upravo u obućarskom obrtu i do kasno u noć, pogotovo pred veće sajmove. »Pri meštriji« radilo se naprosto tako dugo kako je to odredio gazda.[37]

[33] Primjerice, današnja pivnica »Plavi podrum« u središtu Čakovca bio je takav kalfinski hospitium (gostinjac).

[34] Prema Pravilima Postolarskog ceha u Varaždinu iz 1837. godine, HAV.

[35] Bićanić drži da su se pristojbe kretale i do 80 forinti, a tjedna djetićka plaća iznosila je tek 1 forintu! *Rudolf Bićanić*, o.c., str. 63.

[36] *Dragutin Feletar:* Iz povijesti Međimurja, Čakovec 1968, str. 164—165.

[37] Primjerice, krznari su radili od 4 ujutro do 10 navečer, tkalci od 5 do 10, šoštari od 5 do 7 (zimi do 10), kovači od mraka do mraka, itd. *Rudolf Bićanić*, o.c., str. 65. »Akobi koy detich loncharszki vu Varas Varasdinszki dovandruval koibi hotel pri koiem mestru delati, takov vszaki moral bude y dusan v jutro od petih vurah k delu zacheti y k vecheru do szedmih delati, a nicum polag czeskoga obichaia da sze ima k obroku vino davati« — točka 3. artikuluša Red illi obdersava-

Zanimljiva je i poučna, svakako, i unutrašnja organizacija, odnosno upravno i kontrolno funkcioniranje cehova, koji su bili poznati po disciplini i krutoj stezi. Cehmešter je bio pravi despot među ostalim majstorima. Ukoliko se njegova riječ nije slušala i izvršavala, neposlušan majstor ili djetić (a nedajbože — šegrt) plaćali bi i određene kazne, ponajčešće u novcu ili vosku. Za ceremonijalne dužnosti — procesije, povorke, pogrebe, inauguracije i slično — birali su se i takozvani dekani, uglavnom iz redova mlađih majstora. Uglačana strana cehovske medalje bili su i razni unutarcehovski rituali i proslave. Primjerice, u povodu biranja cehmeštra bila je obvezno priređena osobita svečanost. Novog poglavara ceha birali su svi cehovski meštri, a svečani čin izbora obavljao se obično u kući dotadašnjeg cehmeštra. U obredu, koji je bio pun simbolike i zasebnoga rituala, i, dakako, uz obilje jela i pića, važnu ulogu igrala je otvorena cehovska škrinja. Ona je za ceh predstavljala pravu relikviju jer su se u njoj čuvali artikulaši, zapisnici sa sjednica, popisi dužnika, tablice s oznakom ceha prigodom procesija i svečanosti, kao i cehovska blagajna. Osim škrinje, ceh je kao svoje osnovno vanjsko obilježje imao još i nacifranu zastavu i vrč s karakterističnim oznakama djelatnosti i zaštitnika, zatim pečat i slično.[38]

Cehovskim krutim pravilima, u pojedinim punctumima, bili su također točno definirani odnosi pri zapošljavanju novih kalfi i šegrta, zatim cijene i osobito kvaliteta robe, način i mjesto trgovanja, odnos naspram crkvi, vlastima, pa čak i prema raspuštenicama... Ceh je, jednom riječju, imao uvid u cjelokupno ponašanje u proizvodnji i odnosima unutar radionice, pa čak i u privatni život svakoga svojeg člana. Unutar cehova, pa tako i kožarskih struka, počeo se vrlo rano razvijati i primitivni oblik »socijalnog osiguranja«, odnosno međusobne solidarnosti u slučaju kakve nesreće, bolesti, smrti i slično. Taj akutni problem su, primjerice varaždinski lončari (pa i drugi cehovi) riješili u točki četvrtoj svojih pravila iz 1717. godine: »Akobi koy detich vtegnul vu veliki beteg vpazti, koibi tako vubogh bil, dabisze nemal v szvoiem betegu chim prigledati, tako imaiu czeska bratia iz czeske ladicze na njega trossiti y marlievo niega prigledati; ako bi pako detich ozdravel, da ima pri svoiem mestru do teh dob delati y szlusiti, doklam on rechene czeske peneze zaszlusi, a nazai vu rechenu czesku ladiczu posteno poverne.«[39] Da bi se djelotvornije zaštitili od bezobzirne eksploatacije, djetići se u Varaždinu, pa i u nekim drugim cehovskim središtima našega kraja (Koprivnici, Prelogu, Čakovcu, Štrigovi) udružuju u svoje zasebne cehove (czeh mladenczov iliti detichov). U artikulušima ili pravilima ovih cehova, u kojima su u pravilu bili udruženi djetići većeg broja struka u jednom gradu, nastojali su kalfe zaštititi svoja osnovna prava: tu su bile taksativno navedene obveze i prava djetića i gazdi. No, valja naglasiti da su ova pravila gotovo redovito odobravali poglavari cehova (prije predaje

nie vszeh mestrov y detichev ovoga szlobodnoga kraljevoga varassa varasdinszkoga loncharskih. *Mirko Androić:* Pravila varaždinskog ceha pećara-lončara na hrvatskom jeziku iz 1717. godine s nekim podacima o varaždinskim pećarima-lončarima od 16. do 19. stoljeća, Arhivski vjesnik XI—XII, Zagreb 1968/69, str. 93.

[38] *Leander Brozović:* Obrt, trgovina i promet, Podravske novine, Koprivnica 12. siječnja 1946; *Krešimir Filić,* o.c., str. 76.

[39] *Mirko Androić,* o.c., str. 93.

na potpis gradskom sucu, ili višoj vlasti), pa je razumljivo da su se i u njima nastojala okrnjiti prava pomoćnika.[40]

U takvim cehovskim okvirima živjeli su u prošlih nekoliko stoljeća, praktički sve do kraja 19. stoljeća, i obrtnici kožarskih struka u Varaždinu i drugim gradovima i trgovištima u ovome kraju. »Obećana zemlja« za razvoj cehova bio je upravo Varaždin, pogotovo u 17. i 18. stoljeću, kada cehovski odnosi i cehovski oblici proizvodnje ovdje dosežu svoj zenit. »U 17. i 18. stoljeću varaždinska varoš nastavlja život u okviru svojih obrtničko-trgovačkih tradicija i ambicija. Susrećemo niz raznovrsnih obrtnika, koji su čvrsto povezani u cehove srodnih struka. Varaždinski trgovci imaju trgovine najčešće na trgu — in foro civitatis — i u ulicama unutar grada, od kojih još i danas Gundulićeva čuva po predaji stari naziv Dućanske ulice. Trgovine su često smještene pod svodovima, pa je i dio glavnog trga i nekih pokrajnjih ulica u prizemlju nadsvođen i poduprt kamenim stupovima...«[41]

Od 1767. do katastrofalnog požara 1776. godine Varaždin je i sjedište za Consilium nostrum in Regnis Dalmatiae, Croaticae et Sclavoniae Regnum..., odnosno glavni grad Hrvatske,[42] pa u to doba osobito jača obrt i trgovina, a zatim upravne i prometne funkcije, uz procvat graditeljstva. »Pod varoškom jurisdikcijom bilo je oko 1770. godine 698 zgrada i kuća, uključujući i majure. Evo njihove strukture prema karakteristikama vlasnika: u 189 stanovahu pripadnici starogradske općine, 35 su bili majuri raznih plemića, u 50 stanovahu inquilini, zatim pravi građani varaždinski imali su 156 posjeda, a 161 kuća pripadala je stanovnicima koji još nisu stekli građansko pravo (nisu mogli purgerom varaškim se zvati), svećenstvo i Kaptol raspolagali su sa 6 kuća, samostani i redovnici sa 7 zgrada, senatori varaški i članovi magistrata sa 11 zgrada, velikaši sa 18 zgrada, plemići sa 52 zgrade, upravitelji sa 4 zgrade, službenici plemića sa 3 zgrade te stranci sa 9 kuća.«[43] Prema Androićevoj procjeni, 1773. godine u Varaždinu je živjelo 3580 stanovnika, a upravo obrtnici bili su najbrojniji. Naime, čak 1125 žitelja bilo je izravno vezano za obrtničku djelatnost — 273 majstora, 290 kalfi i 562 šegrta. Od velikog broja obrtnika, među najbrojnije pripadaju oni kožarskih struka: *64 čizmara, 74 postolara, 10 krznara, 4 sedlara, 8 rukavičara* itd.[44]

I nakon katastrofalnog požara (1776), Varaždin se brzo oporavlja, zadržavši značenje glavne gospodarske i društvene gravitacijske točke u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Prema navodu Rudolfa Horvata, 1801. godine u Varaždinu djeluje čak 451 samostalni obrtnik — to je broj koji obrtništvo grada uglavnom nikad kasnije nije premašilo. I opet su brojni obrtnici —

[40] Poznat je, primjerice Czeh mladencov illiti detichov u Koprivnici, koji dobiva svoja pravila 19. rujna 1795. godine, a sličnih udruženja bilo je i u Varaždinu i drugdje. Prema cehovskoj dokumentaciji Muzeja grada Koprivnice.

[41] *Mira Ilijanić:* Prilog istraživanju kulturne povijesti Varaždina, o.c., str. 19.

[42] *Mirko Androić:* Neke značajke razvoja Varaždina u 18. stoljeću, Varaždinski zbornik 1181—1981, Varaždin 1984, str. 209—210.

[43] Spisi HAV, Arhiv grada Varaždina; *Mirko Androić:* Prilozi poznavanju društvenih i gospodarskih prilika grada Varaždina u 18. stoljeću, Varaždin u 18. stoljeću i političko-kameralni studij 1769—1969, Zagreb—Varaždin 1972, str. 24.

[44] Spisi HAV, AGV, 220/1773; *Mirko Androić,* o.c., str. 24—26.

prerađivači kože: *65 čizmara, 61 hrvatski postolar, 13 krznara, 13 njemačkih postolara, 8 remenara, 4 sedlara, 4 kožara, 2 pojasara, 2 rukavičara*... Prema tomu, na početku 19. stoljeća u Varaždinu su djelovala 172 samostalna obrtnika kožarske struke, a ako se k njima dodaju još i pripadni kalfe i šegrti, onda zasigurno taj broj prelazi i pet stotina. Iz toga se vidi da današnje razvijeno varaždinsko kožarstvo i obućarstvo ima doista dugu i razvijenu tradiciju u starom obrtništvu ovih struka.[45] Do polovice 19. stoljeća broj obrtnika, pogotovo kožarskih struka, nije se u Varaždinu bitnije mijenjao. Ovdje valja naglasiti da su čizmari, postolari, krznari, remenari, sedlari, kožari, pojasari i drugi obrtnici kožarskih struka znatno ojačali brojem i u nekim ostalim gradovima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske, a pogotovo u Prelogu, Koprivnici, Legradu, Čakovcu, Štrigovi, Vinici i Ludbregu.

Pretežno u Historijskom arhivu u Varaždinu, ali također i u muzejima u Varaždinu, Čakovcu, Koprivnici, pa u zagrebačkim arhivima, kao i kod privatnih osoba, do danas je očuvano razmjerno mnogo dokumentacije i materijalnih ostataka koji govore o djelovanju cehova kožarskih struka u gradovima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske. Vjerujemo da smo većinu te građe konzultirali prilikom ovih istraživanja, ali valja naglasiti da je dobar dio cehalija nestao u toku povijesti, dok će se mnogi dokumenti i materijalni podaci posve sigurno još pronaći i budućim istraživanjima nadopuniti dosadašnja saznanja. Stoga ćemo u nastavku iznijeti neke od podataka o najvažnijim dokumentima i građi o cehovskom djelovanju obrtnika kožarskih struka i najvažnijim gradskim središtima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske, s težištem, dakako, na Varaždinu. Ta se građa odnosi na razdoblje od 14. i 15. do polovice 19. stoljeća.

U povijesti *Varaždina* djelovalo je više od dvadeset cehova, a u većini od njih bilo je udruženo više (komplementarnih) obrtničkih struka. Već spomenuti broj cehova doukmentirano govori o izuzetnoj razvijenosti obrtništva u ovome gradu i o njegovu gravitacijskom značenju za širu okolicu. Uz već spomenute crkvene bratovštine, Mirko Androić izvodi zaključak, a na analogiji sa situacijom u srednjovjekovnom Gradecu (Zagrebu), da su u Varaždinu postojale u 15. stoljeću i neke specijalizirane gospodarske bratovštine. To se zasigurno odnosi na trgovačku bratovštinu, ali ne isključuje se ni mogućnost djelovanja i nekih obrtničkih bratovština. Među njima Androić spominje i mogućnost postojanja *bratovštine šoštarske*. Koliko su te pretpostavke točne, trebat će dokazati buduća istraživanja, ali je posve sigurno da su krajem 15. stoljeća obrtnici kožarskih struka već bili vrlo brojni u slobodnom i kraljevskom gradu Varaždinu.[46]

Prema Filićevu navodu, kao što smo već spomenuli, najstarija cehovska pravila obrtnika kožarske struke u Varaždinu, koja je dosad pronađena, pripadaju *krznarskom cehu*, a potvrđena su 1557. godine (pravila su prepisana od krznarskog ceha iz Zagreba, koja potječu iz 1480. godine).[47] Vjero-

[45] *Rudolf Horvat:* Povijest slobodnog i kraljevskog grada Varaždina, rukopis u Gradskom muzeju u Varaždinu; *Mira Ilijanić, Slavko Kapustić*, o.c., str. 6.
[46] *Mirko Androić:* Obrtnici i obrt..., o.c., str. 18.
[47] *Krešimir Filić*, o.c., str. 19.

jatno se na ista pravila odnosi podatak Mirka Androića, koji navodi da je varaždinski Ceh uzdara, *sedlara*, štitara, izrađivača lukova i strijela, kopljara i *krznara* dobio svoja pravila 1559. godine, te da su ta pravila prijepis od Ceha krznara, uzdara i sedlara iz Zagreba.[48] Isti autor, pak, spominje i ceh krojačko-*krznarski* u Varaždinu iz 1569. godine. Spomenuta su se pravila krznara mijenjala tokom stoljeća, kao uostalom i drugih cehovskih udruženja.

Među prvima su se, dakako, cehovski organizirali postolari i čizmari. Dosad najstarija pronađena pravila postolara u Varaždinu artikuluši su *ceha postolara* iz 1578. godine, s prepisanim statutom obrtnika postolara grada Zagreba, koji su inače svoja pravila dobili već 1466. godine.[49] S druge strane, Mira Ilijanić navodi da su varaždinski postolari svoj ceh osnovali nešto kasnije — 1599. godine.[50] U Muzeju grada Varaždina u fundusu cehalija očuvana je i zastava ceha postolara iz 1791. godine, s obostranom velikom uljanom slikom svoga sveca-zaštitnika sv. Emerika i znakom ceha (opanak). Isto tako očuvana je i zastava krznarskog ceha varaždinskoga, koja je izvezena 1846. godine (na uljanoj slici dva lava drže krzno).[51]

U međuvremenu su se osnovali i brojni drugi varaždinski cehovi, ali dosad nije pronađena starija dokumentacija o djelovanju ceha čizmara, iako je vrlo vjerojatno da je i on postojao — već u 17. stoljeću ako ne i ranije. Pravila *poveljne zadruge čizmarske u* Varaždinu iz 1877. pripadaju već postcehovskom dobu, a u Gradskom muzeju u Varaždinu čuva se pečatnjak čizmarskog ceha varaždinskog iz prve polovice 19. stoljeća — izrađen je od mjedi, a natpis je na njemačkom jeziku.[52] I u Varaždinu, kao i nekim drugim središtima, osobito u 18. stoljeću, osnivaju se neki zajednički cehovi većeg broja obrtničkih struka, a osobito posebni takvi cehovi gdje su članovi bili djetići (kalfe). Neki od tih zajedničkih cehova dobivaju naziv Stari ili Veliki ceh. *Veliki ceh* varaždinski dobio je statute 1706. godine.[53] Kontinuitet djelovanja ovoga ceha može se pratiti sve do kraja 19. stoljeća. Iz knjige primitka doprinosa pomoćnika Velikog ceha od 1864. do 1873. godine može se zaključiti da su velik broj članova činili kalfe kožarskih struka.[54] To se odnosi i na varaždinski *Ujedinjeni ceh*, koji je vjerojatno osnovan još u 18. stoljeću, a sačuvana je knjiga upisivanja pomoćnika od 1822. do 1853. godine (Einschreib, Protocholl der Gesellen der Vereinigten Metien in Warasdin), među kojima ima mnogo kožaraca.[55]

Kao i u nekim drugim strukama, tako su u Varaždinu, pogotovo u 18. i 19. stoljeću, značajne razlike postojale među obrtnicima kožarskih struka njemačke i hrvatske nacionalnosti, te su se oni organizirali i u zasebne ce-

[48] *Mirko Androić*, o.c., str. 19.
[49] *Mirko Androić*, o.c., str. 19.
[50] *Mira Ilijanić, Slavko Kapustić*, o.c., str. 5.
[51] *Miroslav Klemm:* O varaždinskim cehovima, katalog izložbe Varaždinske cehovske zastave, Muzej grada Varaždina, 1987.
[52] *Miroslav Klemm:* Zbirka pečatnjaka Muzeja grada Varaždina, Godišnjak GMV 7, Varaždin 1985, str. 35.
[53] *Mirko Androić*, o.c., str. 20.
[54] Knjiga zapisnika Velikog ceha u Varaždinu od 1864. do 1873. godine, HAV.
[55] Knjiga upisivanja pomoćnika Ujedinjenog ceha u Varaždinu 1822. do 1853, HAV

hove. To se osobito odnosi na varaždinske postolare, kojih je ukupno u gradu bilo u ponekim godinama i više od stotinu majstora. Iako je vjerojatno postojao i ranije, pravila *Ceha njemačkih postolara* u Varaždinu potvrdio je Ferdinand I. 28. rujna 1837. godine — pisana su njemačkom gotikom i na latinskom jeziku na pergameni.[56] Stara pravila i djelovanje ceha (hrvatskih) postolara u Varaždinu već smo spomenuli, ali valja još navesti da postoji o tom cehu i druga obilna dokumentacija. Ovdje spominjemo, primjerice, *knjigu zapisnika ceha postolara* od 1801. do 1847. godine, iz koje se može zaključiti da je ovo obrtničko udruženje u to doba djelovalo doista aktivno i na raznim područjima u životu grada.[57]

I o djelovanju varaždinskih kožara, odnosno o njihovu cehovskom udruživanju, zasad znademo vrlo malo. Ranije su kožari, što se ponajprije odnosi na štavljače koža, djelovali zasigurno u okviru nekog ceha koji je objedinjavao više struka, jer su bili uglavnom malobrojni. Međutim, mogli bismo, na temelju raspoložive građe, ipak zaključiti da su i varaždinski kožari u 18. stoljeću osnovali svoj zasebni ceh. To posredno dokazuje i dokument od 30. ožujka 1803. godine, koji govori o djelatnosti *Kožarskog ceha* u Varaždinu.[58]

Ovaj skromni popis građe o varaždinskim cehovima kožarskih struka mogli bismo završiti jednim posrednim dokumentom: radi se o odluci Varaždinskog magistrata iz 1827. godine, koji govori o zaduženjima pojedinih cehova pri izbijanju požara. Tu se taksativno navodi 21 varaždinski obrtnički ceh, a evo i konkretnijih podataka o zadacima obrtnika kožarskih struka prilikom »vatrene pogibeli«: članovi *Čizmarskog ceha*, njih 139, radit će na »velikoj špricalki«, članovi *Velikog ceha*, njih 48, na »maloj špricalki«, članovi *Ceha njemačkih postolara*, njih 51, spašavat će stvari i unesrećene, dok će članovi cehova tkalaca, stolara, *hrvatskih postolara i krznara*, njih 310 (!), rukovati posudama za nošenje vode, koje će sami donijeti.[59]

U *Čakovcu* je također djelovalo desetak obrtničkih cehova, što se pogotovo odnosi na 18. i 19. stoljeće. I ovdje je uz feudalnu utvrdu već u srednjem vijeku niknulo podgrađe (suburbium), koje nije bilo veliko, ali je obavljalo značajne obrtničke i trgovačke funkcije. Računa se da su prva obrtnička cehovska udruženja nastala u Čakovcu već krajem 15. stoljeća (iako ih je teško dijeliti od funkcija bratovština),[60] ali najstarija očuvana pravila upravo su ona *Čizmarskog ceha* iz 1602. godine, koja su napisana po ugledu na požunski srodni ceh.[61] U Muzeju Međimurja u Čakovcu čuva se *pečatnjak čizmarskog ceha* iz 1677. godine. Za taj se datum u jednom posrednom dokumentu tvrdi da je i godina osnivanja ceha. Naime, iz op-

[56] Čuvaju se u HAV, zbirka cehalija.
[57] Knjiga se čuva u HAV, zbirka cehalija.
[58] Dokument se čuva u HAV, zbirka cehalija.
[59] *Mirko Androić*, o.c., str. 37. Tu se, dakle, ne spominje posebni ceh kožara, što ne znači da on nije postojao, ali je bio malen broj članova.
[60] Povjesničar Legrada Jenö Haller navodi da je »1480. godine kralj Matijaš potvrdio štatute čakovečkom i legradskom nožarskom cehu«. *Jenö Haller:* Legrad törtenete, Eszek 1912, str. 133.
[61] *Dragutin Feletar:* Iz povijesti Međimurja, o.c., str. 160.

širne knjige Prottocholuma Čizmarskog ceha čakovečkoga, koji je započet 1860. godine, doznajemo i ovo: »Nije to kakovo novo društvo, već samo to ime ima od 1789. godine. Najperveše ime je bilo Plemeniti ceh Čižmešinski kojemu je početak 1677. leta, tak nam svedočanstvo daje pečat. Zapisniki se nikakovi ne najdeju od početka, već istom od 1709. leta počeli su imena redom zapisivati. Naredbe koje su imali s početka, koje su vun dane vu Požunu 1602. leta, koje su brojile 23 punktuma od svih poglaviteša...«[62] Ovaj je ceh imao svoju zastavu, cehovsku ladicu, pečat, vrč i druge oznake. Zanimljivo je također spomenuti da su u čakovečki čižmarski ceh bili primani i majstori iz okolnih naselja, a na popisu je 1814. godine bilo ukupno 102 registrirana majstora, što samo po sebi govori o razvijenosti ovoga obrta u Čakovcu i okolici u to doba.[63] Od ostalih materijalnih ostataka čakovečkih cehova kožarskih struka, koji se uglavnom čuvaju u Muzeju Međimurja, valja spomenuti čizmarsku cehovsku ladicu iz 1804. godine, zatim zastavu čizmarskog ceha iz 1841. godine (sa zaštitnikom svetim Emerikom), već spomenuti pečat čizmarskog ceha iz 1677. godine, neke knjige vandranja, te zastavu *Velikog ceha čakovečkoga*, u kojem su, uz ostale, bili udruženi i kožari, remenari, sedlari i krznari.[64]

Prelog su 1264. godine osnovali upravo hospitesi, odnosno kraljevi gosti, uglavnom obrtnici iz razvijenijih srednjoevropskih zemalja, pa stoga i nije čudno što ovo naselje postaje uskoro najznačajnije obrtničko središte Međimurja.[65] Demografski primat u Međimurju Prelog je prepustio Čakovcu tek sedamdesetih godina 19. stoljeća, a obrtničko njegovo značenje bilo je gravitacijski značajno za znatno šire područje od donjeg Međimurja. Zacijelo su i u Prelogu postojale trgovačke i obrtničke bratovštine, a i cehovska udruženja nastaju već u 16, 17. i 18. stoljeću, ali je nažalost o tome očuvana vrlo blijeda dokumentacija.

Nešto cehovske dokumentacije staroga Preloga očuvano je iz 18. i 19. stoljeća, a među ovom građom svakako su vrlo indikativni »Artikulussi vun dani ot Plemenitoga Ceha Velikoga Prelochkoga vu lettu 1844. dneva 29 Mayusha Mesceza«.[66] Naime, iz ovih pravila doznajemo i stariju cehovsku povijest Preloga, pa tako i podatak da je preloški *Veliki ceh* dobio svoja pravila od carice Marije Terezije već 1746. i 1775. godine. Među ostalim strukama, Veliki ceh je objedinjavao i preloške *kožare* i *šoštare (postolare)*.[67] Prijepis protokola Velikog ceha preloškoga iz 1766. godine nudi i informaciju o djelovanju ostalih cehova u ovom obrtničkom poveljnom trgovištu, a tu se spominju i *Sedlarski ceh, Remenarski ceh, Krznarski ceh.* Inače, knjiga zapisnika Velikog ceha preloškoga očuvana je od 1835. do

[62] *Dragutin Toma:* Cehovi u Međimurju, Zbornik Pedagoške akademije, Čakovec 1972, str. 81—83.

[63] Prothocolum čizmarskog ceha u Čakovcu, Muzej Međimurja u Čakovcu, zbirka cehalija.

[64] *Dragutin Toma*, o.c., str. 83—85.

[65] Posjedi grofa Lankerta u Prelogu bili su mjesto naseljavanja hospitesa, a dokument je od 9. prosinca 1264. godine. *Dragutin Feletar:* Ogranak Seljačke sloge 1927—1977, Prelog 1978, str. 9.

[66] Zbirka cehalija Muzeja Međimurja u Čakovcu; *Dragutin Feletar:* Podravina, o.c., str. 90.

[67] *Dragutin Toma*, o.c., str. 88; *Dragutin Feletar*, o.c., str. 90—91.

1849. godine.[68] Obrtnički i trgovački polet Preloga počeo je značajno slabiti izgradnjom željezničke pruge kroz Međimurje 1860. godine, kada funkcionalno prometno središte postaje Čakovec.

I u nekoliko drugih međimurskih naselja, pa čak i u nekima koja nisu imala status trgovišta (oppiduma), postojali su neki sepcijalizirani ili skupni cehovi. To se osobito odnosi na 18. i 19. stoljeće, kada je kraj između Mure i Drave već razmjerno gusto naseljen, a neka sela su demografski ojačala i do tisuću i više stanovnika. Oppidum *Štrigova* bila je upravno i gospodarsko središte gornjeg Međimurja, pa je već rano, iako je u naselju živjelo tek nekoliko stotina stanovnika, dobila svoja obrtnička udruženja. Štrigovski meštri cehovske su artikuluše uglavnom prepisivali od varaždinskih, što su dobrim dijelom činili i obrtnici ostalih manjih naselja. Štrigovske cehalije također su slabo očuvane, ali neke od njih ipak su dostupne istraživačima, uglavnom zahvaljujući postojanju štrigovskog zavičajnog muzeja. Najpoznatiji štrigovski cehovski dokument odnosi se upravo na djelovanje čizmara: radi se o pravilima čizmarskog ceha iz 1718, koja su uredno zavedena u cehovsku knjigu 1750, a sastoje se od 25 punctuma.[69] »Dajemo na znanje po ovom otpertom našemu listu da pošteni i vredni meštri Andraš Gregurić, Franjo Baneković, Gašpar Horvat, Juraj Šimunić, Blaž Krištofić i Mihalj Podgorelec, radi potreboče osnivamo *ple meniti ceh čizmarski* vu varašu Štrigovi« — piše na početku spomenutih artikuluša.[70] I štrigovski čizmari prepisali su svoja pravila od varaždinskih kolega, pa je svakako sadržaj tih artikuluša vrlo zanimljiv i indikativan jer ujedno govori i o cehovskim pravilima rada i ponašanja koja su vrijedila i za obrtnike u Varaždinu. U Štrigovi je postojalo i nekoliko drugih cehova, a među njima i *Veliki ceh*, koji je dobio svoja pravila 1764. godine, a potpisala ih je osobno Marija Terezija. Ta su pravila obnovljena, u određenom smislu, 4. svibnja 1836, ali sada uglavnom u funkciji pogrebnog društva. Dakako, između ostalih struka, u Velikom cehu članovima su bili i štrigovski postolari, krznari, sedlari i drugi obrtnici kožarskih usmjerenja.[71]

Značajan obrtnički centar bio je i oppidum *Nedelišće*, gdje je u 18. stoljeću postojao *Veliki ili stari ceh*, zatim oppidum *Kotoriba*, koji je obrtništvo razvio tek u 19. stoljeću. Obrtnički cehovi u znatno većem opsegu djelovali su u *Donjoj Dubravi*, koja je tu obrtničku tradiciju održala sve do danas. Sudeći prema očuvanoj dokumentaciji, a pogotovo na osnovi spašenih vrčeva, pečatnjaka i druge građe, može se zaključiti da je u ovom naselju na utoku Mure u Dravu djelovalo četiri ili pet cehova. Nema nažalost podataka o postojanju zasebnog čizmarskog ceha, ali se ne isključuje mogućnost njegova djelovanja. Vjerojatno je najveći dio donjodubravskih obrtnika kožarskih struka bio vezan uz *Veliki ili stari ceh*, koji

[68] Zbirka cehalija Muzeja Međimurja u Čakovcu.

[69] Dobar dio štrigovskih cehalija prikupio je pokojni bravar Stjepan Lovrenčić. *Dragutin Feletar:* Iz povijesti Međimurja, o.c., str. 163—165.

[70] Zbirka cehalija Muzeja Međimurja u Čakovcu, zavičajna muzejska zbirka Štrigova.

[71] *Dragutin Feletar*, o.c., str. 165.

je svoja pravila dobio već u 18. stoljeću. I *Donji Vidovec* je imao neke cehove, ali uglavnom vezane uz obrt na Dravi (zlatari, mlinari).[72]

Za nastavak tradicije obućarstva, koju danas nastavlja suvremena industrija, od posebnog je interesa i djelovanje *Velikog ceha u Goričanu.* Ovo naselje već krajem 18. stoljeća pripada među najveće u Međimurju. S obzirom na prenaseljenost i manjak oraničnih površina, u Goričanu je oduvijek carevala bijeda, a stanovnici se rano odlučuju na pečalbarstvo i emigraciju, ali se dijelom orijentiraju i na razvijanje izvanpoljoprivrednih djelatnosti. U tom se smislu razvijaju i neki obrti ili se javljaju priučeni meštri. Nažalost, zasad nam nije poznata opširnija dokumentacija o djelovanju obrtnika u Goričanu do prvoga svjetskoga rata, ali je posve sigurno da su se oni i cehovski organizirali, ako ne prije, a ono od početka 19. stoljeća. To nedvojbeno dokumentira i djetićka svjedodžba koju je 1869. godine izdao Veliki ceh iz Goričana.[73]

Slične karakteristike ima i djelovanje obrtnika u nekim naseljima varaždinske okolice. Ovdje je dominacija velikog i razvijenog Varaždina bila izrazita i sveobuhvatna, tako da se u bližoj okolici nisu ni razvila značajnija naselja, a kamoli da bi se u njima organizirala i cehovska udruženja. Neki od majstora iz varaždinske okolice bili su članovi u gradskim cehovima. Ipak, može se indirektno pretpostaviti da je *Veliki ili stari ceh* djelovao i u *Vinici,* koja je obavljala ulogu važnog lokalnog upravnog i gospodarskog središta u zapadnom dijelu Varaždinske županije (kasnije kotara i općine), a pogotovo u 18. i 19. stoljeću. To se, dakako, odnosi i na *Ivanec* i *Lepoglavu,* koja naselja razmjerno rano dobivaju obrtničko-trgovački suburbium. Cehovska dokumentacija o djelovanju obrtnika u spomenutim naseljima nažalost je izgubljena ili barem dosad nije poznata. Značajne obrtničke inicijative, osobito u 19. stoljeću, javljaju se i u *Varaždinskim Toplicama, Slanju, Martijancu, Jalžabetu* i *Bednji.*

Iako je u povijesti Podravine odigrao važnu ulogu kao upravno i gospodarsko središte, te osobito kao sjedište velikog vlastelinstva, *Ludbreg* je u 18. i 19. stoljeću bio maleno naselje s nekoliko stotina stanovnika. Ovo poveljno trgovište (oppidum) iniciralo je određenu obrtničku djelatnost, ali ona je imala posve lokalno značenje. U jednom popisu zgrada iz polovice 18. stoljeća spominje se i jedna kuća postolara,[74] ali očito iz toga doba i ne može biti podataka o cehovskom udruživanju obrtnika, jer ih je bio malen broj. Ipak se može pretpostaviti da je krajem 18. ili u prvoj polovici 19. stoljeća i u Ludbregu djelovao zajednički *Veliki ceh.* To tim više što se krajem 19. stoljeća u kotaru ludbreškom spominje više od stotinu obrtnika, ponajviše kožarskih struka.[75]

Znatno je življa obrtnička i cehovska aktivnost bila u nekim središtima istočnog dijela sjeverozapadne Hrvatske. To se prvenstveno odnosi na *Le-*

[72] Zbirka cehalija Muzeja Međimurja u Čakovcu; *Dragutin Feletar:* Podravina, o.c., str. 90.

[73] Zbirka cehalija Muzeja Međimurja u Čakovcu.

[74] *Mira Ilijanić, Marija Mirković:* Urbani razvoj Ludbrega, monografija Ludbreg, Ludbreg 1984, str. 133.

[75] *Igor Karaman:* Privredni razvitak mjesta i okolice Ludbrega 1848—1914, monografija Ludbreg, Ludbreg 1984, str. 252.

grad, koji je u prošlosti bio slobodno i poveljno trgovište — vrlo značajno gospodarsko središte na utoku Mure u Dravu. Osim nekih vojničkih i upravno-posjedovnih funkcija, oppidum Legrad u prošlosti svoj je razvoj temeljio prvenstveno na vrlo brojnom i razvijenom obrtništvu.[76] Bratovštine i cehovska obrtnička udruženja osnivaju se u Legradu vrlo rano — prema navodima Hallera čak od 1480. godine, kada je osnovan ceh nožara (Legrađani su bili znameniti kovači noževa i sablji sve do kraja 19. stoljeća).[77] Ipak, najbrojniji obrtnici i u Legradu bili su oni kožarskih struka, koji se cehovski organiziraju od kraja 17. stoljeća. Poznata su pravila legradskog *Šoštarskog i kušnjarskog ceha* iz 1697. godine.[78] Ta su pravila, koja sadrže 30 artikuluša ili punctuma, najprije napisana na latinskom jeziku, a 1711. prevedena su i na starokajkavski »horvaczki iezik«.[79] Kasnije, 1776. godine, ova pravila legradskih postolara i štavljača koža potvrdila je potpisom osobno Marija Terezija.[80] Osim niza drugih specijaliziranih cehova, u Legradu su djelovale i neke zajedničke obrtničke organizacije, u koje su bili uključeni i obrtnici (majstori i djetići) kožarskih struka. Radi se, dakako, o legradskom *Starom cehu* (koji su još zvali i Veliki). Statuti legradskog Starog ceha poznati su već iz 1677. godine, a učlanjeni su bili, među drugima, također i remenari. U nekadašnjem legradskom zavičajnom muzeju (koji je bio otvoren od 1912. do 1918. godine) nalazio se izložen pečat toga ceha iz 1770. godine. Svoj *mješoviti ceh* imali su i legradski kalfe, kako bi uspješnije regulirali svoje odnose s gazdama — pravila mu je potvrdio još Adam Zrinski 1674. godine.[81]

Poznato obrtničko središte, pogotovo u 18. i dijelu 19. stoljeća, bilo je i *Drnje*, koje je imalo carinarnicu (tridesetnicu) i solanu, ali i specifično cehovsko udruženje — Ceh lađara, dok su ostali obrtnici bili uključeni u *Veliki ceh* ili pak u cehove u bliskoj Koprivnici.[82] Najsnažnije obrtničko središte u cehovsko vrijeme, dakako poslije Varaždina, bila je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj *Koprivnica*. Iz obilja cehovskog materijala o životu obrtnika u ovome gradu, koji se uglavnom čuva u Muzeju grada Koprivnice i Historijskom arhivu u Varaždinu, izdvojit ćemo tek neke najvažnije podatke, prvenstveno vezane za organiziranje obrtnika kožarskih struka.[83]

Već smo spomenuli da je Brozović pomaknuo vrijeme osnivanja obrtničkih cehovskih udruženja u Koprivnici i na prijetursko razdoblje — jer sačuvani pečatnjak *Kožarskog ceha* vjerojatno potječe s kraja 15. stoljeća

[76] Detaljniji podaci o razvoju cehova u Legradu u knjizi *Dragutina Feletara:* Legrad, Čakovec 1971.

[77] *Jenö Haller:* Legrad törtenete, o.c., str. 133; *Dragutin Feletar,* o.c., str. 171—177.

[78] Pravila se čuvaju u Arhivu Vojvodine u Sremskim Karlovcima.

[79] *Dragutin Feletar:* Pravila legradskog Šoštarskog i kušnjarskog ceha iz 1697. godine, Podravski zbornik, Koprivnica 1975, str. 134—145.

[80] *Jenö Haller,* o.c., str. 190; *Vinko Žganec:* Sličice iz povijesti Legrada, Međimurski kalendar, Čakovec 1924; str. 95—99.

[81] *Dragutin Feletar:* Legrad, o.c., str. 176.

[82] *Rudolf Horvat:* Kako su živjeli hrvatski obrtnici, str. 80; *Rudolf Bićanić,* o.c., str. 71; *Mijo Mirković:* Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1968, str. 185.

[83] *Dragutin Feletar:* Podravina, o.c., str. 84—85.

(oko 1480).[84] Sa sigurnošću se može ustvrditi da su u Koprivnici u to doba djelovale crkvene bratovštine s gospodarskom funkcijom — vjerojatno jedna kod župne crkve sv. Nikole, a druga kod franjevačkog samostana.[85] Ipak, najviše cehovske građe, a to znači i razdoblje najveće njihove aktivnosti, valja i u Koprivnici pripisati 17, 18. i prvoj polovici 19. stoljeća. Prema dosad poznatoj povijesnoj građi, u Koprivnici je uglavnom djelovalo devet cehova, a u većinu su bili uključeni obrtnici više struka.

I najstarija, dosad poznata, koprivnička cehovska pravila vezana su uz djelovanje kožaraca. Naime, artikuluše Ceha bravara, kovača, *krznara* i *remenara* potvrdio je Ferdinand III. već 1635. godine. Osobito su pak poznati i važni za povijest obrta *Czeski Artikulussi Plemenitoga Czeha Chismesinszkoga na Horvatszki jezik preobernjeni kak znutra iz 1681. godine.*[86] Ta je pravila najprije potvrdio 1682. godine koprivnički varoški sudec (iudex) Antun Večeti, a 1698. i kralj Leopold. U čak 57 artikuluša ili punctuma doista se temeljito razrađuju odnosi unutar ceha.[87] Zanimljivo je spomenuti da su koprivnički čižmari ova pravila prepisali od varaždinskih kolega još 1672. godine.[88] Godine 1723. koprivnički postolari i štavljači koža donose svoja nova cehovska pravila, temeljena na onima iz 1681: *Articulussi sostarszki y vargarszki mestri pri varassu nassem koprivnichkom y po blisneh pod Koprivniczu pripadajucheh mestzter,* koja je potvrdio grof Adam Erdödy, a sadržavala su 21 član.[89] Svakako je zanimljiva i druga cehovska dokumentacija o djelovanju starih koprivničkih kožaraca, od koje osobito izdvajamo knjigu zapisnika *Protocoll in der König Freistadt Kopreinicz privilegirten Schuhmacher und Lederer Meister,* koji su se s manjim prekidima vodili od 1774. do 1860. godine.[90] U tom je smislu vrijedna i knjiga blagajne koprivničkog Čizmarskog ceha s popisom svih majstora od 1829. do 1840. godine,[91] a 3. svibnja 1834. godine *Plemeniti Czeh Sostarszki, Vargarszki y ledererszki* nabavio je novu cehovsku zastavu, čija izrada je stajala tadašnjih 144 srebrenjaka.[92] U tom obilju građe valja svakako spomenuti i pravila koprivničkoga Ceha *kožara, opančara i postolara* od 5. siječnja 1786, dok *čizmari* obnavljaju svoja cehovska pravila 5. ožujka 1820. godine.[93]

[84] *Leander Brozović:* Osnutak čizmarskog ceha u Koprivnici, Zbornik Muzeja grada Koprivnice, Koprivnica 1946—1953, str. 31; *Leander Brozović:* Građa za povijest Koprivnice, Koprivnica 1978.

[85] *Paškal Cvekan:* Tri sto godina samostana i crkve u Koprivnici, Koprivnica 1975.

[86] *Franjo Horvatić:* Iz povijesti koprivničkih cehova, Podravski zbornik 1986, str. 135—141.

[87] *Dragutin Feletar:* Podravina, o.c., str. 84—85; *Dragutin Feletar:* Koprivnički čizmarski ceh, Podravski zbornik, Koprivnica 1979, str. 242.

[88] *Leander Brozović:* Osnutak čizmarskog..., o.c., str. 21.

[89] Zbirka cehalija Muzeja grada Koprivnice; *Dragutin Feletar:* Monografija RO »Sloga«, Koprivnica 1980, str. 6.

[90] Zbirka cehalija Muzeja grada Koprivnice.

[91] HAV, zbirka cehalija.

[92] *Dragutin Feletar:* Monografija RO »Sloga«, o.c., str. 8—9.

[93] *Rudolf Horvat:* Povijest slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice, Zagreb 1943, str. 13; *Dragutin Feletar:* Podravina, o.c., str. 84.

Svakako je od interesa da u izboru cehovske građe stare Koprivnice istaknemo još i one pisane i druge materijale koji govore o nekim zajedničkim cehovima u koje su bili uključeni i obrtnici kožarskih struka. Takav je, primjerice, protokol ili zapisnik Ceha kovača, stolara, *remenara* i bojadisera od 1775. do 1820. godine; zatim pravila Czeha kovacsev, spolarov, czesztarov illiti naiffarov, *remenarov*, *szedlarov*, szrebernarov, *kerznarov* y tisslarov iz 1766. godine; nadalje protokol ili zapisnik Ceha kovača, bravara, stolara, *krznara*, *remenara*, kotlara, limara, nožara i kolara od 1750. do 1857. godine; artikuluši kovachev, stolarov, czeszttarov, *szedlarov*, *remenarov*, nosarov, steklarov y szapunarov iz 1795. godine; protokol Plemenitog ceha kovača, bravara, mačara i *krznara* od 1820. do 1831. godine; te konačno *remenarski cimer* (ukrašena željezna motka na kojoj visi oglavnik) s kraja 19. stoljeća, itd.[94]

U razvijenim djelovima Dvojne Monarhije već od kraja 17, a u našim krajevima od konca 18. stoljeća, započinje polagani proces raspadanja cehova i njihovih stega. Propadanje cehova kao načina organiziranja obrtnika u nas je usko povezano s klasnom borbom feudalnih i građansko-kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa, odnosno natjecanja između zastarjelih i novih shvaćanja proizvodnje što ih je sa sobom donijela industrijska revolucija. Analizirajući osnovne uzroke raspadanja cehovskih udruženja, možemo ih svrstati uglavnom u tri grupe: neravnopravna konkurencija manufakturno-tvorničke produkcije, međusobna borba bogatih i sitnih obrtnika, te sve veći antagonizam između majstora obrtnika i zaposlenih djetića i naučnika.[95]

Razvojem prometa i trgovine, a pogotovo prodorima industrijske revolucije, cehovske organizacije pokazale su se kao kočnica novim kapitalističkim oblicima proizvodnje i razmjene. Cehovi su bili zatvorene, uskogrudne organizacije, okovane krutim i pedantnim pravilima ponašanja i reda. Takvi proizvodni odnosi bili su u suprotnosti s idejama i interesima rastućeg trgovačkog kapitala, koji je želio i sve više organizirao masovnu, strojnu i jeftinu proizvodnju roba za svoje prodavaonice i veleprodaju. Prema tomu, upravo prve manfukature i industrijski pogoni bili su jedan od najznačajnijih faktora kidanja starinskih cehovskih stega i navada. Administrativne zabrane prodaje »tuđe« robe, umjesto održavanja cehovskih regula od strane gradskih i trgovačkih uprava i vladara — sve to pokleknulo je pred naletom novih proizovdno-društvenih odnosa, koji su nezadrživo prodirali i u sjeverozapadnu Hrvatsku iz razvijenijih zapadnih dijelova Habsburške Monarhije.

U takvim prilikama, velika prestrojavanja dogodila su se i unutar samih cehova, što je definitivno raskinulo stoljetnu harmoniju regulskih odnosa. Između pojedinih obrtnika stvaraju se veće ili velike imovinske razlike, što dovodi do suprotnih interesa i težnji među njima. U varaždinskom okružju već krajem 18. stoljeća među obrtnicima postoje ogromne razlike: primjerice, najbogatiji krojač plaća u Varaždinu čak 24 puta veći porez

[94] Ova građa čuva se u Muzeju grada Koprivnice; *Franjo Horvatić*, o.c., str. 135—139.

[95] *Rudolf Bićanić*, o.c., str. 52; *Dragutin Feletar:* Podravina, o.c., str. 94—95.

od najsiromašnijeg, klobučar 30 puta, postolar 14 puta, kovač 27 puta, itd.[96] Naravski da takve razlike u imovini i rezultatima rada, koje su dobrim dijelom bile temeljene i na eksploataciji tuđe radne snage, stvaraju sve oštriju diferencijaciju unutar cehova, što dovodi do njihova slabljenja. Unutrašnji cehovski odnosi stoga degeneriraju. Dolazi do špekulacija i malverzacija u primjeni cehovskih regula, a novac postaje svemoćan. Majstori nastoje bar donekle kompenzirati smanjenu zaradu i gubitke nastale zbog konkurencije manufakturne i industrijske robe pojačanom eksploatacijom kalfi i šegrta. Stoga je položaj zaposlenog osoblja kod obrtnika u Varaždinu i drugim obrtničkim središtima sjeverozapadne Hrvatske, pogotovo u 19. stoljeću, znatno pogoršan, što je također pridonijelo procesu raspadanja cehova.[97]

Vlasti, odnosno carski dvor i drugi državni faktori, različito su gledali na tok procesa raspadanja cehova. Dok je car Josip II. dekretom iz 1785. godine namjeravao posve ukinuti cehove i tako radikalnim putom širom otvoriti vrata novim društveno-ekonomskim odnosima u proizvodnji, što nije bilo provedeno u praksi (pogotovo u našim, ekonomski zaostalijim krajevima), dotle car Franjo I. 1813. donošenjem Općeg cehovskog reda (Allgemeine Zunftordnung) nastoji reafirmirati ulogu cehovskih organizacija. Ipak, vrijeme i razvoj nisu se dali zaustaviti. Već 1840. donijet je zakon koji omogućava osnivanje manufaktura i tvornica mimo cehovskih stega, a završni udarac starinskim i preživjelim udruženjima obrtnika zadao je Bachov apsolutizam, koji je uveden nakon evropske revolucionarne 1848. godine. Za područje Hrvatske ban Jelačić izdaje 20. travnja 1851. godine »Privremeni naputak o uređenju trgovačkih i obertnih poslovah u krunovini Hrvatskoj i Slavoniji«, koji zapravo predstavlja prijevod takve uredbe izdane spomenute godine u Budimpešti. Ovim »Naputkom« zadan je još jedan udarac funkcioniranju cehova, koji se doduše i dalje ostavljaju kao jedan od oblika udruživanja i organiziranja obrtnika, ali ih »se stavlja pod još jači i reguliraniji nadzor državnih vlasti«.[98] Konačno je carskim patentom od 20. prosinca 1859. u Austriji uvedena sloboda obrta, što je zapečatilo sudbinu cehova.[99] U Hrvatskoj cehovska obrtnička udruženja službeno su ukinuta 1872. godine,[100] ali se njihovo odumiranje, pogotovo u našem kraju, proteglo sve do početka ovoga stoljeća.

U vrijeme raspadanja cehova u Zagrebu, Osijeku i nekim drugim hrvatskim središtima osnivaju se razna gospodarska društva, pa tako i trgovačko-obrtničke komore, kao određeni nadomjestak propalim cehovima. Prva sjednica zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore održana je 16. veljače 1852. godine, a njezin prvi tajnik Imbro Ignjatijević Tkalac je godinu dana ranije pripremio (u okviru radnji za osnivanje komore) i popis naj-

[96] *Rudolf Bićanić*, o.c., str. 58—59.
[97] *Dragutin Feletar:* Podravina, o.c., str. 95—96.
[98] *Miroslava Despot:* Osvrt na rad zagrebačke Trgovačke komore i Gospodarskog društva u Zagrebu u vrijeme Bachova apsolutizma, Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske Zagreb 1967, str. 32.
[99] *Rudolf Bićanić*, o.c., str. 77.
[100] *Miroslava Despot:* Industrija građanske Hrvatske 1860—1873, Zagreb 1970, str. 11.

važnijih trgovišta iz kojih obrtnici i trgovci imaju pravo glasa za izbor organa komore. Unutar zagrebačkog obrtničko-trgovačkog komorničkog područja bilo je samo 12 takvih važnijih trgovišta, a među njima čak pet iz sjeverozapadne Hrvatske: Varaždin, Koprivnica, Čakovec, Križevci i Legrad.[101] Iz ovoga popisa vidljiva je diferencijacija među naseljima našega kraja prema ekonomskoj snazi i važnosti, što je, izuzev Legrada, održano sve do danas.

Od polovice 19. stoljeća, a pogotovo od izgradnje željezničke mreže i početaka okrupnjavanja domaćeg kapitala, i proizvodnja kožarskih struka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj dobiva nove odnose i dimenzije. Obrtnička proizvodnja organizira se na novim, slobodnijim nazorima, a javljaju se i prve veće radionice i manufakture.

2. *Razvoj obućarstva i kožarstva u varaždinskom kraju od polovice 19. stoljeća do 1918. godine*

Za razvoj obrta i manufaktura, pa tako i za kožarstvo i obućarstvo, u Varaždinu i drugim središtima sjeverozapadne Hrvatske u drugoj polovici 19. stoljeća nastaju značajne promjene, koje su ponajprije određene prodorom novih građansko-kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa i industrijske revolucije. Valjalo je raskinuti sa starim feudalnim odnosima, a u obrtu to je značilo napustiti cehovske stege, te inaugurirati nove oblike proizvodnje i udruživanja. To prijelazno razdoblje karakterizira napredak proizvodnih snaga i u našem kraju (iako je on dobrano zaostajao iza ekonomski razvijenih dijelova Dvojne Monarhije), ali je isto i bremenito brojnim problemima vezanim uz prihvaćanje novih odnosa.

Uz određeno poštovanje starih cehovskih odnosa, Filić o tom neposrednom postcehovskom dobu u Varaždinu u Spomenici Društva zanatlija piše i ovo: »Nakon propasti jakih cehova osjećao se velik manjak među obrtnicima, koji bijahu prepušteni sami sebi; oni su izgubili čvrsti oslonac, te je trebalo dva decenija, dok su se prilike stale poboljšavati i sređivati. Kakogod je nestalo cehova kao stvarnih udruženja, još se uvijek osjećao njihov nekadanji upliv, jer su stari majstori htjeli i znali dobro raditi, a držala se stega i disciplina prema šegrtima i pomoćnicima, koji joj se, uglavnom, podvrgavahu. Pomoćnici, svršivši naukovanje u Varaždinu, posve su dobro znali, da je njihova stručna vještina nedostatna i da im je potrebno otići u svijet, gdje bi se usavršili u svojoj struci i naučili strane jezike. Išli su ponajviše u Štajersku, Donju Austriju, Bavarsku, a onda i Mađarsku, odakle se vraćahu kući potkovani stručno, uzdignuti socijalno i kulturno.«[102]

Međutim, vrijeme i razvoj više se nisu dali zaustaviti, kako god se neke od cehovskih navada činile dobrima. Novo doba tražilo je liberalnije odnose u proizvodnji i društvu, a manufakturno-industrijska proizvodnja silno je povećala demokratizaciju potrošnje i uvela nove nazore o izboru,

[101] *Miroslava Despot:* Osvrt na rad..., o.c., str. 34.
[102] *Krešimir Filić:* Spomenica Društva zanatlija Varaždin, Varaždin 1954, str. 8.

kvaliteti i cijeni roba. Sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća »utihnuše s ulica Varaždina, nestadoše posljednji svečani zvuci nekadašnjih jakih cehovskih organizacija; njihova su znamenja prenijeta u privatne zbirke i u varaždinski muzej i arhiv«.[103] Sličan razvojni proces cehovskog obrtništva zbiva se i u Čakovcu, Prelogu, Legradu, Koprivnici, Vinici...

Prodorima inovacija industrijske revolucije i Varaždin, kao i neka druga središta sjeverne Hrvatske, pretvara se u suvremeni grad sa sve većim brojem stanovnika i sve izraženijom koncentracijom gospodarskih, obrazovnih, upravnih, kulturnih i drugih funkcija. Upravo od toga vremena Varaždin postaje izrazito regionalno središte sjeverozapadne Hrvatske, što se odrazilo i u demografskom rastu grada. Prema rezultatima prvoga sveobuhvatnog hrvatskog popisa stanovništva 1857. godine, u Varaždinu je živjelo 9699 stanovnika, a do 1910. godine taj je broj porastao na 13844 žitelja. U istom usporednom razdoblju Vinica je porasla od 689 na 1037 stanovnika, Varaždinske Toplice od 917 na 1250, Ludbreg od 975 na 1724, Ivanec od 1476 na 2874, Čakovec od 2678 na 5887, Prelog od 3049 na 4345, Goričan od 2342 na 4086 i Koprivnica od 3223 na 8018 stanovnika.[104]

Na proces diferencijacije u prostornoj slici naseljenosti osobito je utjecao razvoj prometa i trgovine, pa ekonomski i demografski osobito jačaju ona naselja koja se nalaze na križištima važnijih putova, formirajući tako današnji funkcionalni prostorni raster naselja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Tvrde makadamske ceste, koje se osobito grade od kasnobaroknog 18. stoljeća, pa zatim naročito mreža željezničkih pruga iz zadnjih desetljeća 19. stoljeća stvorila je nove kvalitativne odnose u prostoru. Kao što je poznato, upravo najstarija željeznička pruga u Hrvatskoj prošla je našim krajem — kroz Međimurje 1860. godine, zatim se gradi još jedna veza s Budimpeštom — preko Koprivnice na Zagreb 1870, a znamenita »zagorska štreka« bila je sagrađena 1886. godine (Čakovec—Varaždin—Zabok—Zagreb; Csakathurn—Agramer Eisenbahn Aktiengesellschaft osnovano je travnja 1885. godine), odvojak Varaždin—Golubovec 1890, a definitivni spoj na podravsku magistralnu vezu (Varaždin—Koprivnica) tek 1937. godine.[105]

Usporedo s razvojem prometa, kao i zbog drugih ekonomskih i društvenih faktora, od 18. stoljeća nadalje osobito jača trgovina, a Varaždin postaje ne samo najjači trgovački centar sjeverozapadne Hrvatske već i jedan od najvećih u Hrvatskoj, sa stalnim trgovačkim vezama širom Evrope i svijeta. Dapače, već na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće u Varaždinu najutjecajniji i vrlo brojan postaje upravo trgovački stalež, u čijim je rukama koncentriran najveći dio domaćeg kapitala. Uz koncentraciju financijske moći, trgovci u samoj gradskoj jezgri Varaždina postaju i najbrojniji privredni djelatnici, a o rastu njihova društveno-političkog utjecaja da se i ne

[103] Staza duga i humana, Društvo zanatlija Varaždin 1904—1981, posebni broj Zanatskog lista, Zagreb 1981, str. 11.

[104] *Mirko Korenčić:* Naselja i stanovništvo SRH od 1857—1971, JAZU, Zagreb 1979.

[105] *Davorin Desselbrunner:* Izgradnja zagorskih vicinalnih željeznica, 100 godina željezničke pruge Zaprešić—Varaždin—Čakovec, Varaždin 1986, str. 25; *Dragutin Feletar:* Historijsko-geografsko značenje pruga u podravsko-bilogorskoj regiji, Željeznička pruga Botovo—Koprivnica—Dugo Selo, Koprivnica 1987 str. 11—20.

govori. Ivy Lentić-Kugli iznosi podatak da je u užoj gradskoj jezgri Varaždina 1780. godine živjelo 55 obrtnika raznih struka, 15 trgovaca i 20 aristokrata (plemića i ostalih); taj se odnos promijenio u 1851. godini u korist trgovačkog staleža: 53 obrtnika, 71 trgovac i 6 aristokrata.[106] Trgovačke funkcije jačaju i u nekim drugim središtima sjeverozapadne Hrvatske, iako znatno slabije nego u Varaždinu, a to posredno ima utjecaja i na razvoj obrta i osobito manufaktura i industrije.

Iako započet već u drugoj polovici 18. stoljeća (svilane, pivovara, mlinovi, tiskara i slično), proces transformacije većih obrtničkih radionica u Varaždinu u manufakture i prve industrije intenzivnije se nastavlja u toku 19. vijeka, a pogotovo u zadnjim njegovim desetljećima i pred prvi svjetski rat. Dakako, utjecaji starih (feudalnih) odnosa još su bili uvelike izraženi, kako prije, tako i nakon ukidanja kmetstva (1848). U tim relativno kompliciranim društveno-ekonomskim odnosima, kada hrvatske zemlje ostaju pririepak Mađarske i Austrije (osobito nakon 1868), ipak se u Varaždinu, a i u nekim drugim većim naseljima sjeverozapadne Hrvatske, stvaraju temelji kasnijih industrijskih grana, pogotovo tekstilne, drvne, metalne i prehrambene.

Tako je, primjerice, u Varaždinu, nakon propasti marijoterzijanske svilane (philatorium), osnovana 1876. godine predionica i tkaonica vunenog i pamučnog tekstila, a novi polet varaždinska tekstilna industrija doživljava dolaskom Zublina i Švarca 1902, odnosno stvaranjem velike tvornice koncerna Stiasny od 1918. godine. Već godine 1825. stolarska radionica Antuna Gogera prerasta u značajnu manufakturu (koja 1869. zapošljava više od 30 radnika), a 1860. Josip Kronast osniva poznatu tvornicu kola i kočija. Još brži razvoj varaždinske drvne industrije započinje 1902. godine, kada grof Lambert iz Slanja seli u Varaždin tvornicu pokućstva od savijenog drveta, a od 1906. preuzima je i razvija »Mundus d.d.«. U gradu od 1857. djeluje i manufaktura duhana, zatim mlinovi, obrtničke pivovare, pa tvornica šampanjca Aleksandra Haltera, neke oveće bravarske radionice i slično. Godine 1894. osniva se i Varaždinska industrijska zadruga, jedna od prvih i najrazvijenijih u Hrvatskoj (koja, među ostalim, utemeljuje već 10. siječnja 1895. godine Prvo hrvatsko varaždinsko d.d. za električnu rasvjetu). Značajne manufakturne i industrijske inicijative javljaju se i u Čakovcu, a naročito u Koprivnici.[107]

Uz određenu konkurenciju jeftinije manufakturno-industrijske robe, rast ekonomske snage Varaždina nicanjem manufaktura i industrije, a pogotovo trgovačke funkcije, imao je i pozitivan odraz na daljnji razvoj obrtništva, koje se sve više raslojava u proizvodnom i imovinskom smislu. Tom razvoju pridonijelo je i konačno okrupnjavanje domaćeg kapitala, odnosno stvaranje organiziranog tržišta novcem, u čemu je u sjevernoj Hrvatskoj opet prednjačio Varaždin. Naime, upravo ovdje je 1868. godine osnovana *Varaždinska štedionica d.d., prva bankarska ustanova u sjevernoj Hrvatskoj*, a kasnije dolazi do osnivanja niza štedionica i u Varaždinu i u svim

[106] *Avy Lentić-Kugli:* Varaždin nakon požara 1776, Zagreb 1973, str. 61.
[107] *Mirko Androić, Dragutin Feletar:* Prilozi za povijest varaždinskog bankarstva, Varaždin 1983, str. 20—21.

većim središtima sjeverozapadne Hrvatske.[108] Na razvoj obrta, a posebno na njegovo društveno organiziranje, snažan utjecaj ima i kulturno-prosvjetni polet Varaždina u to doba. U Varaždinu se pokreću prve novine u ovom dijelu Hrvatske, djeluje niz kulturno-prosvjetnih društava, tu je 1861. izvedena prva kazališna predstava na hrvatskom jeziku i od 1870. do 1873. sagrađeno suvremeno kazalište, vrlo je razvijeno školstvo (sa starom gimnazijom), i slično.[109] U takvom razvojnom trendu Varaždin početkom ovoga stoljeća stubokom mijenja socijalnu strukturu svoga stanovništva, po čemu se bitnije ne razlikuje i od razvijenijih centara tadašnje Habsburške Monarhije (uz razmjerno vrlo zaostalu pripadnu regiju). Prema popisu iz 1910. godine u Varaždinu čak 35,1 posto stanovništva živi od obrta i industrije, a 13,8 posto od trgovine, prometa i novčarstva.[110]

Ukidanjem cehovskih udruženja i stega, u funkciji organiziranja obrtnika u Varaždinu i drugim bivšim cehovskim središtima sjeverozapadne Hrvatske nastao je određeni interregnum. Županijske, odnosno kotarske i općinske (gradske) vlasti upravno vode evidenciju obrtnika: prijavu, promjenu i odjavu radionica. Najveći dio takve upravne dokumentacije srećom je očuvan u Historijskom arhivu u Varaždinu, pa pruža uvid u razvijenost obrta u cjelini, kao i pojedinih struka. Kao ilustraciju ovdje ćemo navesti podatke iz Prijavnog zapisnika obrta i trgovinah kotara varaždinskog od 1860. do 1879. godine. Od ukupno 733 upisane radnje u ovoj evidenciji 193 odnosi se na kožarske struke (postolari, kožari, sedlari, krznari, čizmari, papučari, remenari), a najviše ih je bilo u Varaždinu (blizu 68 posto). Od značajnijih varaždinksih postolarskih radionica iz toga doba spominjemo onu Franje Drabića (registrirana 31. svibnja 1860) i Jakuba Goloba (registrirana 12. lipnja 1860), zatim kožarsku radionicu Antuna Tepsera (registriranu 8. listopada 1860), dok je značajna bila trgovina kožama i kožarskim priborom Julija Moisesa (registrirana 22. ožujka 1873. godine). Ovdje je zanimljivo navesti da je već 3. studenog 1861. godine registriran kožarski obrt Andrije Halužana, vjerojatno prethodnika vrlo razvijene međuratne manufakture koža Vjekoslava Halužana. Sve u svemu, od svih registriranih obrtnika u Varaždinskom kotaru u to doba obrtnici kožarskih struka po broju su bili među najznačajnijima (26,3 posto), iako je to sudjelovanje relativno opadalo zbog sve veće konkurencije obuće iz manufaktura i industrije.[111]

Evidencija obrtničkih radionica Varaždinskoga kotara nastavljena je i dalje, ali sada pod nazivom Registar radnja: u Historijskom arhivu u Varaždinu čuva se takva knjiga, koja sadrži popis obrtničkih radnji od 1878. (1879) do 1951. godine. Iz tih je podataka vidljivo da broj obrtnika kožarskih struka polagano opada u relaciji prema drugim obrtničkim radionicama, ali do prvog svjetskog rata svaki četvrti obrtnik u varaždinskom

[108] Prema dokumentaciji iz HAV; temeljito o razvoju bankarstva u Varaždinu u knjizi *Mirka Androića* i *Dragutina Feletara*, o.c.

[109] Narodno kazalište u Varaždinu 1861—1941—1961, Varaždin 1961, str. 3—4.

[110] Rezultati popisa stanovništva iz 1910. godine, Statistički zavod SRH u Zagrebu.

[111] Prijavni zapisnik obrtah i trgovinah kotara varaždinskog, od 1860. do 1879, HAV.

kraju radi još uvijek s kožom. Iz spomenutog registra doznajemo da su, uz dominaciju Varaždina, u kotaru još značajni centri kožarskih obrta Vinica, Petrijanec, Varaždinske Toplice, Vidovec, Jalžabet, Mađarevo i neka druka naselja. Prva značajnija *manufaktura koža* u Varaždinu, koja se razvila osobito u razdoblju između dvaju svjetskih ratova, registrirana je 1916. godine. To je tada bila *Kožarska radionica Vjekoslava Halužana:* u registru obrtničkih radnji piše da se nalazila u Ulici Vilka Novaka, a radna dozvola izdana je 14. kolovoza 1916. pod brojem 9243. Prema tome, manufakturno-industrijska prerada kože u Varaždinu obilježila je 1986. godine 70. obljetnicu svoga postojanja.[112]

Nakon kraćeg interegnuma poslije ukidanja cehova, obrtnici Varaždina, pa i drugih većih naselja u našem kraju, nastavili su se međusobno organizirati jer su im takva udruženja bila neophodna i radi zaštite svojih prava i radi društvenog života. U tom procesu obrtničkog udruživanja, ali sada na novim, liberalnijim osnovama, naročito aktivni bili su i obrtnici kožarskih struka. Usprkos opadanju njegova ekonomskog značenja, obrt je sve do prvoga svjetskoga rata još uvijek bio jedna od glavnih poluga života naših gradova i trgovišta, što je osobito došlo do izražaja u baroknom Varaždinu, pa i u Koprivnici, Čakovcu, Prelogu, Legradu i drugdje.

U tom novom sistemu obrtničkih organizacija, u Varaždinu je vrlo značajna bila *Zadruga čizmarska,* osnivanje koje se pripremalo nekoliko godina, a pravila su odobrena 2. listopada 1877. godine od strane Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade u Zagrebu.[113] Ova je zadruga okupljala gotovo sve obrtnike kožarskih struka koji su tada djelovali u gradu i bližoj okolici, a iz sačuvane Glavne knjige Čizmarske zadruge, koja je vođena od 1885. do 1918. godine, doznajemo da je sveukupno u tu organizaciju bilo u spomenuto vrijeme upisano 137 majstora. Knjiga sadrži popis članova, novčanih unosa i dugovanja.[114] Također je očuvan i okrugli pečatnjak ove Čizmarske zadruge, sa znakom čizme, iz 1877. godine.[115]

S obzirom na značenje ovog udruženja, koje može poslužiti i kao ilustracija načina organizacije i života i ostalih varaždinskih (i ne samo varaždinskih) obrtnika toga doba, ovdje valja navesti da su Pravila Poveljne zadruge čizmarske u slobodnom i kraljevskom gradu Varaždinu iz 1877. godine imala 33 paragrafa i da su se bitno razlikovala od bivših cehovskih artikuluša. Sada više nema govora o strogim stegama i odredbama, o reguliranju odnosa unutar radionica i o privatnom životu obrtnika. U pravilima su sada naznačene samo glavne značajke i način međusobne suradnje i druženja obrtnika, te ostvarivanja nekih općih prava i socijalne zaštite. Radi ilustracije citiramo veći dio prvoga člana pravila: »Svrha zadruge. Svrha obrtničke zadruge čizmarah jest promicati zajedničke interese i nastojati o materijalnom i duševnom napretku članovah, pa u tu svrhu: a) u nutra postojećih zakonskih propisah utemeljiti, čim okolnosti i sredstva dopuste, strukovnu učionu i istu nadzirati; b) utemeljiti zavod za pot-

[112] Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.
[113] Pravila zadruge čizmarske u Varaždinu od 1877, HAV.
[114] Glavna knjiga čizmarske zadruge varaždinske od 1885. do 1918, HAV.
[115] *Miroslav Klemm:* Zbirka pečatnjaka..., o.c., str. 136.

poru članovah zadružnih, njihovih šegrtah i kalfah za slučaj bolesti, smerti i ine nužde; podupirati udove i sirote zadružnih članovah i njihovih kalfah, na koliko okolnosti i sredstva dopuste; c) nastojati, da se obrtnička poduzeća na račun zajednički preduzmu i tjeraju, kao na pr. sirovine nabavljaju, da se zajamna ili pretplatna blagajna ustroji, da se podigne ili u zakup uzme kakva obrtna sprava za porabu zajedničku; d) voditi imenik, u koji će se upisati pomagači, koji djela traže i obrtnici, koji traže pomagačah, da jedni laglje nađu posla, a drugi poslenikah; e) podnašati oblastnim i komori trgovačkoj i obrtničkoj zahtievane obaviesti i mnienja; itd.«[116]

Već iz ovog izvatka Pravila Čizmarske zadruge varaždinske vidljivo je koliko je to bilo naprednije i suvremenije udruživanje obrtnika u odnosu na krute cehove. Sada se nastojalo na zajedničkim ulaganjima, većoj socijalnoj zaštiti, koncerntraciji kapitala, zajedničkom utjecaju na vlasti i komoru i slično, što su sve elementi suvremenog poslovanja i proizvodnje. U tim su nakanama varaždinski obrtnici uglavnom i uspijevali, pa su i zadaci naznačeni u pravilima čizmara uglavnom slijedećih godina bili i ostvareni. U upravnom odboru zadruge nalazili su se ponajbolji gradski čizmarski meštri, a naročita pozornost poklanjala se stalnom obrazovanju članova, kao i kvalitetnom izučavanju obrta. Kao primjer ovdje navodimo da su 1881. godine načelnik Čizmarske zadruge Andro Kovačić i podnačelnik Pavao Vugrinec ujedno bili vrlo priznati varaždinski majstori, a o strogom vođenju briga o školovanju i osobito polaganju kalfinskog ispita govore brojne svjedodžbe i drugi dokumenti iz toga doba (primjerice, kalfinska svjedočba izdana Gjuri Lackoviću 2. srpnja 1879. godine).[117]

Kao primjere udruživanja obrtničkog kapitala i elemenata socijalnog osiguranja u gradovima i trgovištima sjeverozapadne Hrvatske s kraja 19. stoljeća spominjemo nekoliko karakterističnih organizacija obrtnika u Varaždinu u to doba. Jedna od njih je *Opća štedovna i predujmovna zadruga d.d.*, koju su varaždinski obrtnici osnovali 1887. godine. S obzirom na svoje ekonomske mogućnosti, kao i na svoje posebne strukovne interese, varaždinski obrtnici su željeli, uz već postojeću suradnju s drugim varaždinskim štedionicama, osnovati i svoju zasebnu novčarsku ustanovu, koja bi prvenstveno skupljala štedne i druge uloge od obrtnika, te plasirala ta sredstva za unapređivanje poslovanja članova. Tako je 1877. osnovana Prva hrvatska opća obrtnička štedovno-predujmovna zadruga u Varaždinu, čija je pravila 28. siječnja 1888. odobrio Kraljevski sudbeni stol u Varaždinu. Početkom zadnjeg desetljeća 19. stoljeća ova obrtnička novčarska ustanova brojila je više od stotinu članova, a 1910. visina aktive-pasive iznosila je 964.186 kruna. Zadruga je prestala djelovati 1914. godine.[118]

U razvoju varaždinskog obrta, pa tako i kožarskih struka, određenu ulogu odigrala je i Hrvatska činovnička štedovna i predujmovna zadruga, osnovana 1884, kao i Obrtna zadruga varaždinskih trgovaca, osnovana 1910. godine. Posebnu pak ulogu imala su neka humanitarna udruženja, u ko-

[116] Prva stranica Pravila čizmarske zadruge u Varaždinu iz 1877, HAV.
[117] Glavna knjiga čizmarske zadruge varaždinske od 1885. do 1918. i zbirka kalfarskih svjedodžbi s kraja 19. stoljeća, HAV.
[118] Dokumentacija o razvoju varaždinskog bankarstva, HAV; *Mirko Androić, Dragutin Feletar*, o.c., str. 42—44.

jima su važan utjecaj i funkcije imali upravo obrtnici. Među njima valja spomenuti *Blagajnu za podporu bolestnikah okružja županije varaždinske,* čija su pravila odobrena 1893. godine, a brinula se prvenstveno o svojim bolesnim članovima. Godine 1911. osnovana je i *Hrvatska posmrtna pripomoćna zadruga Varaždin,* a 1912. i *Uboška blagajna općina županije varaždinske.*[119]

Obrtnici kožarskih struka bili su vrlo agilni i prilikom osnivanja *Zanatljiskog i pomoćničkog društva* u Varaždinu, gdje su se konačno radi zajedničkih poslovnih, socijalnih i društvenih interesa ujedinili svi obrtnici grada. Ova organizacija, kao Društvo zanatlija Varaždina, kontinuirano djeluje od svojeg osnutka pa sve do danas. O formiranju ovoga udruženja 1904. godine Filić je u Spomenici (1954) zapisao: »Nakon raspadanja cehova, osnivanje Zanatlijskog i pomoćničkog društva najvažniji je događaj u obrtu Varaždina. Društvo je ne samo prvi organizirani oblik djelovanja varaždinskih obrtnika u novijoj povijesti, nego i jezgro novih odrednica obrtničkog, privrednog i kulturnog života baroknoga grada.«[120]

Osnivačkoj skupštini Zanatlijskog i pomoćničkog društva u Varaždinu prisustvovalo je 20. ožujka 1904. godine oko 300 obrtnika, a kasnije je okupljeno više od 350 članova. Društvo je osnovano po uzoru na zagrebačko Zanatlijsko i pomoćničko društvo, koje je svoja pravila dobilo još 1886. godine. Prvi i dugogodišnji predsjednik varaždinskog društva bio je kovač Jakob Furjan, a u prvom i kasnijim odborima bilo je podosta i postolara, kožara, krznara i čizmara. Uz zadatke širenja obrazovanja i obujam poslovanja, društvo je osobito aktivno bilo u humanitarnim poslovima, kao i u društveno-zabavnom životu članova. Godine 1907. društvo dobiva svoju zastavu, a 1908. u Varaždinu organizira Prvi kongres hrvatskih obrtnika, što je bio jedan od najvećih obrtničkih skupova održanih dotad u Hrvatskoj.[121]

I obrtnici drugih gradova i trgovišta sjeverozapadne Hrvatske organiziraju se u postcehovsko doba na novim, mahom zadružnim osnovama. Svoje zasebne zadruge, društva i štedionice osnivaju obrtnici u Čakovcu i Koprivnici, a među članstvom ima podosta obrtnika kožarskih struka. Obrtnici se također uključuju i u druge gospodarske i društvene organizacije, bilo da su one poljoprivrednog, novčarskog, humanitarnog ili kulturno-prosvjetnog značenja. Takvih primjera zajedničkog udruživanja ima u Prelogu, Štrigovi, Vinici, Varaždinskim Toplicama, Legradu, Donjoj Dubravi, Goričanu, Drnju i drugdje. Pred prvi svjetski rat, prema registrima upisanih obrtnika, u Čakovcu djeluju 33 obrtnika kožarskih struka, u Prelogu 28, u Donjoj Dubravi 47, u Goričanu 12, u Štrigovi 9, u Vinici 8, itd.[122] Prema navodu Igora Karamana u Kotaru ludbreškom (od kojih ponajviše u Ludbregu, Malom Bukovcu, Martijancu, Đelekovcu i Rasinji) bilo je 1900. ukupno 369 obrtnika, od kojih 79 kožarskih struka, a u 1913. godini

[119] Prema dokumentaciji iz HAV; *Mirko Androić, Dragutin Feletar,* o.c., str. 45—46.

[120] *Krešimir Filić:* Spomenica Društva zanatlija, o.c., str. 3—4.

[121] *Krešimir Milić,* o.c., str. 14—28; Staza duga i humana, o.c., str. 11.

[122] Registar radnji od 1878. do 1951, HAV.

542, od kojih 137 postolara, čizmara, kožara, remenara, opančara i sedlara.[123]

Obrtnici kožarskih struka, osobito u Varaždinu, vrlo se rano uključuju i u napredni radnički pokret. To se, dakako, prvenstveno odnosi na kalfe i šegrte, koji su bili eksploatirana klasa, ali i na neke naprednije sitne obrtnike. Obrtnički radnici na tom su planu usko surađivali s kolegama iz drugih struka, te iz manufakturnih i industrijskih radionica, pa i s naprednim seljacima u varaždinskom kraju (što je, među ostalim, osobito došlo do izražaja 1903. i 1918/1919. godine). Obrtnički radnici sve su otvorenije iznosili svoje zahtjeve za poboljšanje radnih i plaćevnih uvjeta, a naročito su bili aktivni u djelovanju humanitarnih organizacija, koje su se brinule o socijalnim prilikama zaposlenih. Tako, primjerice, radnici u Varaždinu već 1860. osnivaju Fond za pomaganje bolesnih, a 1879. godine i Društvo za podupiranje bolesnih radnika.[124] U Varaždinu je već 1875. osnovano Radničko izobrazbeno društvo, a 1886. i Hrvatsko radničko pjevačko društvo.[125] Za razvoj radničkog pokreta od značenja je bilo i osnivanje Radničkog naobrazbenog društva »Sloboda« 1905. godine. Već 1890, među prvima u nas, varaždinski radnici, a među njima su upravo vrlo brojni bili obrtnički pomoćnici i šegrti, proslavljaju praznik rada 1. maj.[126] U to doba, a osobito početkom ovoga stoljeća, varaždinski radnici održavali su i redovne skupštine i druge zajedničke dogovore, nastojeći bar donekle poboljšati svoj položaj. Napredna aktivnost obrtničkih radnika, a među njima dakako i kožaraca, osobito je nastavljena u razdoblju između dvaju svjetskih ratova.

3. *Varaždinsko kožarstvo i obućarstvo u međuratnom razdoblju*

Za razvoj obrta u Varaždinu, kao i u drugim središtima sjeverozapadne Hrvatske, razdoblje između dva svjetska rata predstavljalo je doba nazadovanja. Za obrt, pogotovo kožarskih struka, gdje je konkurencija jeftinije industrijske obuće bila sve izraženija, takav razvoj je donekle bio i neminovan, ali mu je još više pridonijela ekonomska i društvena politika stare Jugoslavije. Varadžin i okolica bili su od 1918. do 1920. godine jedno od žarišta pobune radništva i naroda, ali ta revolucionarna zbivanja nisu rezultirala zadovoljavanjem zahtjeva masa.[127] Bezobzirna eksploatacija siromašnih i dalje je nastavljena, ali sada u novoj državi i u novoj kapitalističkoj organizaciji. Neminovnim povijesnim napretkom proizvodnih snaga i jačim prodiranjem rezultata industrijske revolucije u naše krajeve

[123] *Igor Karaman*, o.c., str. 252.

[124] *Josip Runjak:* Pregled radničkog pokreta u Varaždinu, Prilozi historiji Varaždina, Varadžin 1967, str. 44.

[125] *Mirko Androić:* Iz historije radničkog pokreta u Varaždinu od 1803. do 1920. godine, KAJ 4—5, Zagreb 1968; *Mirko Androić:* Povijest vatrogastva u Varaždinu 1220—1955, Varaždin 1955, str. 70 i 124.

[126] *Josip Runjak*, o.c., str. 44—56.

[127] *Mirko Androić:* Devetnaesta u Varaždinu, njegovoj okolici, Ludbregu i Varaždinskim Toplicama, Kaj 5, Zagreb 1969.

dolazi do procesa sve izrazitije diferencijacije na selu i u gradu, stvara se armija zaduženih i nezaposlenih, a razlike u imovnom stanju osjetno se povećavaju. Ako se k tome u obzir uzmu još i neka nepovoljna kretanja na svjetskoj ekonomskoj sceni toga doba (pogotovo svjetska ekonomska kriza), onda je razumljivo da međuratno razdoblje za naš kraj predstavlja doba ekonomske i društveno-političke stagnacije, usprkos određenom napretku tehnike i tehnologije.

U takvim razvojnim uvjetima privredna i demografska struktura Varaždina i okolnih većih naselja uvelike se mijenja. Napretkom tehnike i tehnologije u poljoprivrednoj proizvodnji, kao i zbog agrarne prenaseljenosti ovog dijela Hrvatske, upravo u međuratnom razdoblju razvija se sve izraženiji proces transfera rada snage iz poljoprivrednih u nepoljoprivredna zanimanja. Međutim, procese deagrarizacije i deruralizacije, koji su neminovno otpočeli i u našem kraju, slabašna manufaktura i industrija u Varaždinu i drugim lokalnim središtima sjeverozapadne Hrvatske nije bila u stanju neutralizirati: ona nije mogla prihvatiti sve brojniju oslobođenu (nekvalificiranu) radnu snagu sa sela, pa dolazi do pojave nezaposlenosti, poluzaposlenosti, siromaštva, te povremene i stalne emigracije. Zagorje i Međimurje tipični su primjeri takvih društveno-ekonomskih kretanja u to doba.[128]

U značajnoj mjeri mijenjaju se u strukturi i gradske funkcije Varaždina: definitivno nestaje starinski barokni i cehovski Varaždin, a formira se novi, u kojem sve više dominira manufaktura i industrija, i dakako novi društveni odnosi i vrijednosti. Ta preorijentacija, to prilagođavanje na nove proizvodne i društvene odnose, imalo je i čitav niz negativnih posljedica u životu grada i kraja. Varaždin postaje značajno središte tekstilne industrije, a razvijaju se i pogoni drvne, prehrambene, metalne, pa i *kožarske* manufakture i industrije, dok obrtništvo polagano gubi razvojnu bitku s modernijom i linijskom proizvodnjom. Međutim, ti industrijski počeci nemaju širu razvojnu snagu, pa Varaždin gubi razvojni korak sa Zagrebom, Mariborom i sličnim središtima, s kojima se sve donedavno mogao uspoređivati. U međuratnom razdoblju grad čak i demografski slabi (po popisu 1921. tu je živjelo 14123, a 1931. godine samo 13467 stanovnika!),[129] a slično se događa i s drugim najvažnijim naseljima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

Kotarske i općinske organizacije uredno prate evidenciju obrtne, manufakturne i industrijske djelatnosti, pogotovo zbog naplate poreznih i sličnih obveza. Na razini kotareva osnovane su obrtničke komore, koje vode svoju evidenciju, te se brinu za određen napredak obrtništva, odnosno vode osnovnu obrtničku razvojnu politiku. Takve kotarske obrtničke komore postojale su u međuratnom razdoblju u Varaždinu, Ivancu, Ludbregu, Čakovcu, Prelogu i Koprivnici. Radi ilustracije spominjemo da je u registru radnji Zanatske komore kotara Varaždina od ukupnog broja obrtničkih radionica upisanih od 1919. do 1945. godine još uvijek velik broj bio *kožarskih*

[128] *Mirko Androić*, Dragutin Feletar, o.c., str. 51.
[129] Rezultati popisa stanovništva 1921. i 1931, Statistički zavod Hrvatske u Zagrebu.

tsruka — uglavnom postolara, čizmara, kožara, krznara, remenara i sedlara — njih *18,5 posto* (što je u strukturi nešto manje nego prije prvoga svjetskoga rata). Od toga je najviše obrtnika kožarskih struka bilo logično koncentrirano u Varaždinu (gotovo 70 posto), a evo i popisa naselja u kojima su djelovali ostali postolari, čizmari i srodne obrtničke struke: Petrijanec, Vinica, Novi Marof, Trnovec, Čurilovec, Ladanje Gornje, Varaždinske Toplice, Novakovec, Poljana, Madžarevo, Jalkovec, Kućan Donji, Seketin, Sveti Ilija, Maruševec, Čalinec, Hrašćica, Vidovec, Radovec, Biškupec, Jalžabet, Remetinec, Strmec, Šemovec, Nedeljanec, Doljan, Krč, Piščanovec, Završje, Papinec, Gaćice, Ključ, Kneginec, Novakovec, Ljubešćica, Oštrice, itd.[130]

Slična situacija bila je i u drugim kotarevima sjeverozapadne Hrvatske, gdje je također obrt kožarskih struka bio u relativnom zaostajanju (pred naletom jeftinije industrijske obuće). U evidenciji Zanatske komore kotara Čakovec od 1919. do 1941. godine upisano je ukupno 1677 raznih obrtničkih radnji, a od toga se na *kožarske struke odnosi 14,5 posto* (ili 244 radnje). Najviše je bilo postolara, zatim čizmara, pa krznara, remenara i sedlara, uz koncentraciju radionica u Čakovcu, Prelogu, Donjoj Dubravi, Goričanu, Štrigovi i Nedelišću.[131] U Ivanečkom kotaru je 1939. godine bilo registrirano 327 obrtnika, od kojih se 17,3 posto odnosilo na kožarske struke, a slično je bilo i u Kotaru Ludbreg. Kotar Koprivnica imao je nešto slabije razvijeno obrtništvo jer je to bio prvenstveno ratarsko-stočarski kraj. Ipak u registru Zanatske komore kotara Koprivnica od 1919. do 1945. godine nalazi se 1386 obrtničkih radnji (neke su se osnivale, neke ukidale), od kojih se *19,2 posto odnosi na kožarske struke.* Koncentracija postolara i čizmara bila je u Koprivnici (1919. tu je radilo 24 postolarske, 12 čizmarskih, 4 remenarske radionice, itd.), Legradu, Novigradu Podravskom i Drnju. U Koprivnici je u cijelom međuratnom razdoblju djelovala i Mjesna obrtna organizacija (društvo zanatlija), u kojoj su među najaktivnijima bili i obrtnici kožarskih struka.[132]

Obrtnici kožarskih struka, kao i pomoćnici (kalfe) koji su kod njih bili zaposleni, bili su u većim središtima sjeverozapadne Hrvatske organizirani u zajedničke obrtničke organizacije, što se pogotovo odnosilo na Varaždin, Čakovec i Koprivnicu. Kožarci su u povjereništvima Radničke komore u Varaždinu i Čakovcu imali i svoje posebne sekcije, a bili su i članovi u sindikatima URSS-a i HRS-a. Primjerice, u Čakovcu od 1935. godine djeluje podružnica *Ujedinjenog saveza kožarsko-prerađivačkih radnika* Jugoslavije, a slično je bilo i u Varaždinu.[133] U Varaždinu je i u međuratnom razdoblju vrlo bogatu aktivnost nastavilo *Društvo zanatlija,* koje je okupljalo više od četiri stotine članova (1920, primjerice, 418) iz grada i okolice, od kojih je velik broj bio upravo kožarskih struka.[134]

Varaždinsko Društvo zanatlija jedna je od važnih poluga gospodarskog i društveno-kulturnog života grada u razdoblju između dva svjetska rata.

[130] Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.
[131] Registar radnji Zanatske komore kotara Čakovec od 1919. do 1960, HAV.
[132] *Dragutin Feletar:* Monografija RO »Sloga«, o.c., str. 13—14.
[133] *Dragutin Feletar:* Štrajkovi u Međimurju između dva svjetska rata, Čakovec 1975, str. 106.
[134] *Krešimir Filić:* Spomenica ..., o.c., str. 29—48.

Godine 1922. u to društvo učlanjeno je već 525 obrtnika i drugih članova, društvena knjižnica sve je bogatija (1934. broji 2143 knjige), osniva se obrtnički pjevački zbor (1938), a mnogo se radi i na zdravstvenoj zaštiti članstva (1934. o tome brinu posebna dva liječnika, koji se plaćaju iz društvene blagajne). Društvo je i pokretač niza zajedničkih obrtničkih i manufakturnih inicijativa, a 1922. domaćin je jedne od najvećih međuratnih varaždinskih gospodarskih izložbi, na kojoj su prezentirana obrtnička i tehnička dostignuća (sudjeluje oko 70 obrtnika iz Varaždina i okolice). Konačno, 1937. godine Društvo zanatlija i Obrtna zadruga kupuju zgradu u Kukuljevićevoj ulici 13, gdje Društvo i danas djeluje.[135]

U sklopu Društva zanatlija u Varaždinu 15. travnja 1928. godine započinje djelovati i *Zanatska zadruga za štednju i predujam* (pravila su odobrena 9. listopada 1929), koja je u međuratnom razdoblju odigrala važnu ulogu u okrupnjavanju obrtničkog kapitala i u unapređivanju obrtničke proizvodnje. Za financiranje obrtništva, pa tako i kožarskih struka, još su bile važne (uz ostale varaždinske i druge štedionice) i slijedeće novčane ustanove: *Privrednička štedna, kreditna i nabavljačka zadruga s.o.j.* za grad Varaždin i okolišne srezove, osnovana 1937, kao i *podružnica Centralne banke za trgovinu, obrt i industriju d.d.* iz Zagreba u Varaždinu, koja je osnovana već 1919. godine. Prema podacima iz Historijskog arhiva u Varaždinu, oko 1925. godine podružnica ove zagrebačke banke djelovala je i u Ivancu, koji je postao značajni centar obrta i trgovine.[136]

Usprkos doista velikom broju obrtnika kožarskih struka, a pogotovo postolara, čizmara i krznara, zanimljivo je konstatirati da do prvoga svjetskoga rata praktički ni jedna takva radionica nije prerasla u veću manufakturu, ni u Varaždinu, niti u Čakovcu, Koprivnici i Prelogu. Sve su to bile tipične obrtničke radnje, koje su, uz majstora-gazdu, eventualno zapošljavale dva do tri kalfe i maksimalno do pet šegrta (većina radionica i manje od toga broja). Neke značajnije inicijative na tom planu javljaju se tek u međuratnom razdoblju, i to uglavnom u Varaždinu i, manje, u Čakovcu i Koprivnici. Kao primjer navodimo postolarsku radionicu braće Štih u Čakovcu, koja je oko 1936. godine zapošljavala petnaestak obućara, a veće su radionice bile i obućarskih majstora Makovca, Zadravca, Lanjija i nekih drugih obrtnika u Čakovcu,[137] te radionica za štavljenje koža Ivana Lovreca u Preseki kraj Čakovca, registrirana 3. ožujka 1921. godine.[138] I nekoliko radionica obućara u Koprivnici, Prelogu i Donjoj Dubravi zapošljavalo je ukupno više od deset pomoćnika i šegrta.

Takvih radionica, dakako, ima u međuratnom razdoblju i u Varaždinu, ali su se u prave manufakturno-industrijske pogone razvile tek tri: jedna u obućarstvu i dvije u kožarstvu, pa za njih možemo kazati da su izravni prethodnici današnje razvijene varaždinske kožarsko-obućarske industrije. Varaždinska industrija obuće (VIO) praktički nastavlja proizvodnu tradiciju *Postolarske manufakturne radionice braće Glavač*, koji su od 1932.

[135] Staza duga i humana, o.c., str. 11.
[136] *Mirko Androić, Dragutin Feleta*, o.c., str. 61—64.
[137] *Dragutin Feletar:* Štrajkovi u Međimurju ..., o.c., str. 115—117.
[138] Registar radnji Zanatske homore kotara Čakovec od 1919. do 1960, HAV.

godine razvili oveću radionicu u današnjoj Ulici maršala Tita (lokacija današnjeg stovarišta piva u susjedstvu SDK). U ovoj manufakturi, koja je ipak radila na uhodan obrtnički način, tek uz uporabu nekih rabljenih osnovnih strojeva, bilo je zaposleno oko 30 radnika, koji su u godinama pred drugi svjetski rat dnevno proizvodili 40 do 60 pari obuće — uglavnom teških radničkih cipela.[139] Iz Registra radnji Zanatske komore Kotara Varaždin doznajemo također da je 24. srpnja 1942. godine registrirana manufakturna radionica »Sloga« — postolarska prodajno-produktivna zadruga u Varaždinu, koja je zapošljavala dvadesetak radnika. Iz registra je brisana 8. travnja 1947. godine.[140] Tradiciju ovih manufaktura, kao i višestoljetne obućarske obrtničke proizvodnje u Varaždinu, nastavlja 1945. Varaždinska industrija obuće, ali sada na novoj lokaciji — u Međimurskoj ulici 31 — gdje se i danas nalaze stari pogoni VIKO-a.[141] Preseljenje je obavljeno u toku 1946. godine (na toj lokaciji dotad je bila mala tvornica »Vunatekstil«, koja je likvidirana), a *1947, dakle pred 40 godina,* državna postolarska radionica »Glavač« *dobiva ime Varaždinska industrija obuće.*[142]

U kožarstvu su u međuratnom Varaždinu djelovale i značajnije radionice i manufakture koje su štavljenom kožom i drugim proizvodima (tutkalo, primjerice) opskrbljivale šire hrvatsko i jugoslavensko tržište. Kožarstvo u našem kraju ima dugu obrtničku tradiciju, a također i jak sirovinski oslonac na razvijenom podravskom stočarstvu i starim gradskim klaonicama, koje djeluju u to doba u Varaždinu, Čakovcu, Koprivnici, Virju i drugdje. Već smo spomenuli kožarsku tradiciju obitelji Halužan, a *Vjekoslav Halužan registrira svoju oveću kožarsku radionicu* u Varaždinu 1916. godine, a snažnije je razvio svoju manufakturu u godinama nakon prvoga svjetskoga rata.[143] Značajnije investicije, koje su uskoro ovu radionicu svrstale u pravu malu industriju za preradu koža, Halužan je započeo od 1921. godine, otada se vodi i tzv. Pomoćna knjiga dužnika firme.[144]

Uz razdoblja prosperiteta i značajnih kriza, pa čak i prijetnje stečaja i dražbe,[145] kožara Halužan razvila se u poduzeće s oko 70 zaposlenih, a na današnjoj lokaciji RO »Drvo« (gdje još postoji dio kožarskih zgrada) niknuli su industrijski objekti šireg značenja. Iz jednog dokumenta iz 1938. godine doznajemo pobliže podatke o izgledu i sastavu tvornice: »Tvornica se sastoji od jednokatne zgrade za izrađivanje kože, strojarnice, suše i kuće nadziratelja. U zgradama je strojevni uređaj za izradu kože s pripadajućim alatom i svime što je potrebno za tu svrhu.« Vrijednost zemljišta i zgrada tada je procijenjena na 447.570, a strojeva i alata na 124.600 dinara.[146] Kožara

[139] Investicioni program VIO iz 1964, uvodni dio, HAV.
[140] Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.
[141] Zaključni račun VIO za 1949, uvodni dio, HAV.
[142] Investicioni program VIO za 1964, HAV; izjava umirovljenika VIO-a Josipa Martana iz Varaždina.
[143] Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.
[144] Pomoćna knjiga tvornice koža Vjekoslava Halužana od 1. lipnja 1921, HAV.
[145] Primjerice, Okružni sud u Varaždinu 26. II. 1938. (broj I-34/1934) raspisao je za 23. lipnja 1938. dražbu za prodaju nekretnina Vjekoslava, Mladena i Nevenke Halužan, HAV.
[146] Rješenje o dražbi tvornice Halužan od 23. VI. 1938, HAV. Dražba je ponovo zakazana za 2. svibnja 1939.

Halužan izgrađivala se i dograđivala dosta stihijski, već prema mogućnostima vlasnika i prilikama na tržištu, kao i poreznoj politici vlasti, tako da su radni uvjeti bili vrlo teški. Usprkos značajnim krizama, pogotovo u 1938. i 1939. godini, kožara Halužan neprestano se proširivala, pa čak i za vrijeme drugoga svjetskoga rata. O tome govori građevna dozvola koju je ovoj kožari izdalo Gradsko poglavarstvo Varaždina 30. siječnja 1943. godine za izgradnju ložišta uz tvorničku zgradu.[147] Tvornica kože Vjekoslava Halužana konfiscirana je presudom Okružnog suda u Varaždinu od 5. svibnja 1946. godine, a presuda je provedena 21. siječnja 1947. godine.[148]

Po kapacitetima značajnija je bila *kožara Đure Martinušića*, koja se u Varaždinu uglavnom razvila u godinama pred drugi svjetski rat. U Registru obrtničkih radnji Kotara Varaždin ova kožarska radionica registrirana je pod brojem M-97, a značajnije se počinje razvijati osobito od 1939. godine.[149] »Tvornica je nastala rekonstrukcijom bivše fabrike tutkala, koja je bila nerentabilna. Početni dnevni kapacitet iznosio je 500 kilograma sirove kože, odnosno 12.500 mjesečno ili 160.000 kilograma godišnje namoka sirove kože.«[150] Tvornica je zapošljavala pedesetak radnika, a nalazila se kao inicijalni objekt u budućoj (današnjoj) istočnoj industrijskoj zoni Varaždina na cesti prema Koprivnici (danas Ulica Mihovila Pavleka Miškine). Širenje Tvornice »Martinušić i drug« nastavljeno je i slijedećih godina, pa i u vrijeme drugoga svjetskoga rata. O tome govori i građevna dozvola koju je Đuro Martinušić dobio 23. listopada 1943. godine za: »izgradnju prizemne dvorišne zgrade za poslovnicu, prizemne dvorišne zgrade za radničku blagovaonicu i garderobu, skladišta, te izvedbu tvorničkog dimnjaka«.[151] U izvještaju o provedenim konfiskacijama imovine, koji je izradilo Predsjedništvo Okružnog narodnog suda u Varaždinu 8. prosinca 1945. godine, tvornica koža Đure Martinušića procijenjena je na vrijednost od 1,512.493 tadašnjih dinara, što je bila velika vrijednost.[152] Odlukom Ministarstva industrije i rudarstva NR Hrvatske od 7. lipnja 1946. godine podržavljena je tvornica koža u Varaždinu i nastavlja poslovanje kao državno poduzeće pod firmom »Državna tvornica koža — Martinušić«. Nešto kasnije ovamo je preseljen veći dio postrojenja bivše kožare Halužan, te varaždinska tvornica koža nastavlja proizvodnju kao jedinstveno poduzeće sa značajnim brojem zaposlenih.[153]

Za razvoj varaždinskog obrtništva kožarskih struka, uz već spomenute kožare, određenu važnost imala je i *kožara Antuna Lazara* u Optujskoj 3, koja je kao obrtnička radionica registrirana 26. listopada 1920. godine,[154] zatim trgovina kožom i priborom Stjepana Popovčića (koja je 1945. procijenjena na 278.591 dinar), te razvijena trgovina kožom i priborom »Braća Hary« (Lavoslav i Dragutin Hary), koja je otvorena (registrirana) 2. svibnja

[147] Građevna dozvola za kožaru V. Halužana 30. I. 1943, HAV.
[148] Dokument o konfiskaciji broj 1892/1947, HAV.
[149] Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.
[150] Informacija o razvojnoj problematici »Panonije«, Varaždin 1964, uvodni dio, HAV.
[151] Građevna dozvola za kožaru Martinušić od 23. X. 1943, HAV.
[152] Izvještaj se čuva u HAV — broj Su. 621—1/1945—2.
[153] Dokument o podržavljenju tvornice koža Martinušić, broj 72158/1946, HAV.
[154] Registar radnji kotara Varaždin od 1878. do 1951, HAV.

1931, a početkom drugog svjetskog rata podržavljena jer su vlasnici bili Židovi.[155] Za razvoj kožarstva, a posredno i obućarstva, od posebne je važnosti bila funkcija otkupljivanja stočne kože od stanovništva. Prema jednom izvještaju iz 1942. godine sirovu kožu s područja kotara Ivanec i Ludbreg imao je pravo otkupljivati poduzetnik Nikola Antolković iz Varaždina, koji je, uz Izidora Njegovca, također bio otkupljivač i za područje Varaždinskoga kotara.[156] S ovim otkupljivačima osobito su surađivale varaždinske tvornice koža Halužan i Martinušić.

Obrtnički radnici kožarskih struka (pomoćnici i naučnici, te pokoji sitni obrtnik), kao i radnici zaposleni u varaždinskim kožarama, bili su u središtima sjeverozapadne Hrvatske, a pogotovo u Varaždinu, Čakovcu i Koprivnici, vrlo aktivan sastavni dio *naprednog pokreta*, koji je bio pod utjecajem tadašnjih naprednih sindikalnih organizacija, KPJ i SKOJ-a, a djelomično i lijevog krila HSS. Revolucionarni pokreti naroda otpočeli su u varaždinskom kraju još krajem prvoga svjetskoga rata, a kasnije su nastavljeni preko sindikalnog i društvenog djelovanja radnika. U uvjetima nastajanja prvih većih manufaktura i industrija, te propadanja dijela obrtništva, život radnika, djetića i šegrta bio je vrlo težak — uvjeti rada loši a nadnice izrazito niske. »U nekim strukama teškoj eksploataciji i šikaniranju bili su podvrgnuti osobito mladi radnici i šegrti. Radno vrijeme traje 12 sati, a mora se raditi sve što majstor naredi, uključujući sve kućanske i poljoprivredne poslove. Slaba hrana i pomanjkanje zdravstvene zaštite vrlo su se negativno odražavale na život i razvoj mladih ljudi. A njih u tim najamnim odnosima u Varaždinu nije bilo malo — 1923. samo naučnika kod obrtnika u Varaždinu bilo je više od 400. Oko 40 kožarskih radnika (1925) radilo je za vrlo nisku nadnicu, koja nije odgovarala troškovima života. Još u težoj situaciji našli su se čizmarski radnici, za koje je radno vrijeme trajalo praktički cijeli dan. Maltretiranje mladih radnika i fizičko obračunavanje redovna je pojava. Posebno teške trenutke doživljavaju naučnici, koje obrtnici kažnjavaju i za najsitnije prijestupe.«[157]

Varaždinski radnici kožarskih struka, baš kao i drugi obrtnički pomoćnici i šegrti, usko sindikalno surađuju s radnicima varaždinskih industrija i manufaktura, te se sindikalno organiziraju. Oni su međusobno povezani djelovanjem Povjereništva Radničke komore u Varaždinu, te djelovanjem URSS-ovih sindikata, u kojima djeluju, pogotovo nakon 1935. godine, neki poznati komunisti-revolucionari i na desetke naprednih aktivista. U to vrijeme u Varaždinu aktivno djeluje i podružnica Ujedinjenog saveza kožarsko-prerađivačkih radnika Jugoslavije, a kožarski radnici osobito su aktivni pomagači i simpatizeri poznatih radničkih štrajkova u Varaždinu 1936. i kasnijih godina.[158]

Revolucionarnost radnika kožarskih obrtničkih struka u tom napačenom vremenu dokazuju i otvoreni štrajkovi obućara u Čakovcu i Koprivnici, a tarifnih akcija i ograničenih obustava rada bilo je i u obrtničkim kožar-

[155] Prema dokumentaciji iz HAV.
[156] Prema dokumentu od 17. ožujka 1942, HAV.
[157] *Josip Runjak*, o.c., str. 69—70.
[158] *Mirko Androić:* Suknarstvo — tekstilna industrija — radnički i sindikalni pokret varaždinskoga kraja od početka do naših dana, 1970, rukopis, HAV.

skim radionicama u Varaždinu, Prelogu, Ludbregu i drugdje. Po revolucionarnosti i dugom trajanju poznat je *štrajk kožarskih radnika u Čakovcu* 1936. godine.[159] Kožarski pomoćnici u Čakovcu, koji su bili organizirani (njih više od 50) u podružnicu Ujedinjenog saveza kožarsko-prerađivačkih radnika Jugoslavije, sklopili su kolektivni ugovor sa svojim poslodavcima (majstorima) još 1935, ali se njegove odredbe nisu poštivale. To se pogotovo odnosi na radno vrijeme, koje je trajalo i 14 sati, a dogovoreno je 10 sati dnevno, zatim na uvjete rada, te niske nadnice. Iz Čakovca 28. srpnja 1936. obavještavaju Radničku komoru u Zagrebu »da su postolarski obrtnici u Čakovcu otkazali kolektivni ugovor, isto tako odmah su otkazali posao svim radnicima zaposlenim kod njih. Kako se ovdje ne radi o pomanjkanju posla, nego obrtnici ovim akcijama nastoje razbiti radničku organizaciju i oduzeti radnicima i ono što su do sada uživali«.[160] Odgovor kožarskih pomoćnika bio je štrajk, koji je započeo 1. kolovoza 1936. i trajao čak šest tjedana. Štrajk kožarskih radnika u Čakovcu »bio je vrlo oštar. Kožarci su bili vrlo revolucionarni. Oštro su nastupali prema kolebljivcima. Jednom je došlo i do fizičkog obračuna. Štrajk su pomagali i kožarci iz Koprivnice. Kožarci su bili solidarni s tekstilcima-štrajkačima iz Brumerove tkaonice i hranili se u zajedničkoj kuhinji...«[161] Nažalost, štrajk čakovečkih kožaraca završio je oko 20. rujna 1936. a da njihovi opravdani zahtjevi nisu bili ispunjeni, ali su stečena revolucionarna iskustva i vjera u snagu radničke klase.

Uspješno su sindikalno bili organizirani i kožarski radnici u Koprivnici. U valu radničkih štrajkova u *Koprivnici 1936. godine štrajkali su i postolarski pomoćnici.* »Postolarski pomoćnici, njih 40, grada Koprivnice stupili su 27. kolovoza (1936) u protestni štrajk, budući da ih njihovi poslodavci nisu redovitim putem, već pojedinačno, pozvali na pregovore (o kolektivnom ugovoru). Za radnike koji nemaju vlastitog stana i prehranu otvorila je podružnica HRS-a u Koprivnici ovoga tjedna kuhinju u kojoj se svaki dan prehranjuje 10 do 15 štrajkaša«.[162] Štrajk je završen 12. rujna 1936. potpisivanjem kolektivnog ugovora, kojim su postolarski pomoćnici ostvarili povoljnije radne i plaćevne uvjete.[163]

Na osnovi međunarodnih sindikalnih iskustava i napredne orijentacije dobrog dijela radnika kožarskih struka, nije čudno što je značajan broj kožaraca sjeverozapadne Hrvatske sudjelovao u NOB-u i pomogao narodnu socijalističku revoluciju. Iz redova kožaraca bilo je dosta partizana i poginulih boraca, a mnogi su se istakli doprinosom u partizanskim radionicama ili slanjem materijala i obuće borcima. Poznate partizanske radionice radile su i na Kalniku, a jedna od njih bila je u Radeljevu Selu, dok su takve radionice, koje su opskrbljivale partizansku vojsku, djelovale i u Lud-

[159] Detaljno o ovom štrajku u knjizi *Dragutina Feletara:* Štrajkovi u Međimurju ..., o.c., str. 106—112.

[160] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu, broj 7018/36. Najveći broj dokumenata o radničkom pokretu u Varaždinu i Čakovcu u međuratnom razdoblju čuva se u spomenutom zagrebačkom arhivu.

[161] Međimurje 1919—1959, Čakovec 1959, str. 40.

[162] Podravske novine, Koprivnica 15. rujna 1936.

[163] *Dragutin Feletar:* Monografija RO »Sloga«, o.c., str. 14—16.

bregu i Koprivnici u doba prvog oslobođenja krajem 1943. i početkom 1944. godine. Bila je to osnovica za stasanje suvremene industrijske proizvodnje obuće nakon rata.[164]

DRAGUTIN FELETAR

Sažetak

U članku se obrađuje razvoj obrta u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (općine Varaždin, Čakovec, Ludbreg, Ivanec, Novi Marof i Koprivnica) od početnih stvaranja bratovština i cehova u 15. stoljeću do drugoga svjetskoga rata. Uz upotrebu opsežne literature, autor je obradio i arhivsku građu i druge izvore, te osim temeljitih podataka o razvoju obrta kožarskih struka dao i pregled općeg razvoja obrta i manufaktura u ovom dijelu Hrvatske.

Rad je podijeljen u tri cjeline. U prvom dijelu razrađuje se razvoj obućarskih i kožarskih cehova u varaždinskom kraju od prvih oblika udruživanja obrtnika do propadanja cehovskih organizacija (dakle od 15. do 19. stoljeća). Prikazane su opće prilike razvoja cehova i njihove unutrašnje organizacije, te navedeni temeljiti podaci o cehovskim organizacijama obrtnika kožarskih struka — osobito u Varaždinu, Čakovcu, Prelogu, Legradu i Koprivnici. U stvaranju današnjeg rastera prostorne naseljenosti i glavnih naseobnih središta sjeverozapadne Hrvatske, s gospodarsko-demografskom dominacijom Varaždina, osobito važnu ulogu odigrali su upravo brojni obrtnici i njihove cehovske organizacije.

Drugi dio rada prikazuje propadanje cehova i formiranje novih oblika organiziranosti obrtnika i nicanje prvih manufaktura u središtima sjeverozapadne Hrvatske od polovice 19. stoljeća do 1918. godine. To je razdoblje propadanja cehovskih stega i feudalnih odnosa, te dominacije građanske klase i kapitala. I obrtnici kožarskih struka u Varaždinu i drugim središtima u tim novim uvjetima nalaze drugačije oblike organiziranja, uz neminovni proces unutrašnje diferencijacije. U trećem dijelu rada daje se prikaz razvoja obrta i manufaktura kožarskih struka u ovom dijelu Hrvatske u međuratnom razdoblju (od 1918. do 1945. godine). To je već vrijeme uzmaka sitnih obrtnika pred konkurencijom industrijske obuće, ali i formiranja većih obućarskih radionica, te manufaktura u kožarstvu (osobito u Varaždinu).

[164] *Franjo Vrtulek:* Počeci organiziranog obućarstva u ludbreškom kraju, 30 godina RO »Budućnost«, Ludbreg 1983, str. 9.

Feletar D.: Obućarstvo i kožarstvo Varaždinskog kraja do 1945. godine. Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU, br. 3, Varaždin 1989.

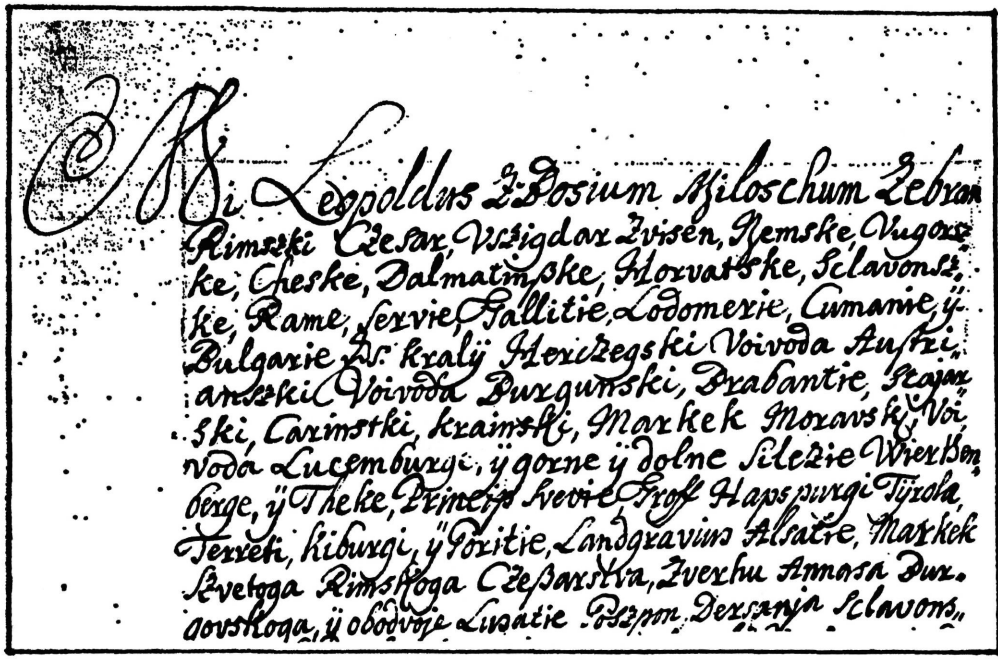
DIE SCHUSTEREI UND DIE GERBEREI IM GEBIET VARAŽDIN BIS ZUM JAHR 1945

Im Artikel wird die Entwicklung des Handwerks in Nordwestkroatien (die Gemeinden Varaždin, Čakovec, Novi Marof, Ivanec, Ludbreg und Koprivnica) von den anfänglichen Schaffungen der Bruderschaften und Zünfte im 15. Jh. bis zum zweiten Weltkrieg bearbeitet. Neben der Nutzung der umfangreichen Literatur, bearbeitete der Autor auch die Archivstoffe und andere Quellen und gab neben den gründlichen Angaben über die Entwicklung des Handwerks im Gerbereifach, sowie auch eine Übersicht der algemeinen Entwicklung des Handwerks und der Manufaktur im diesem Teil von Kroatien.

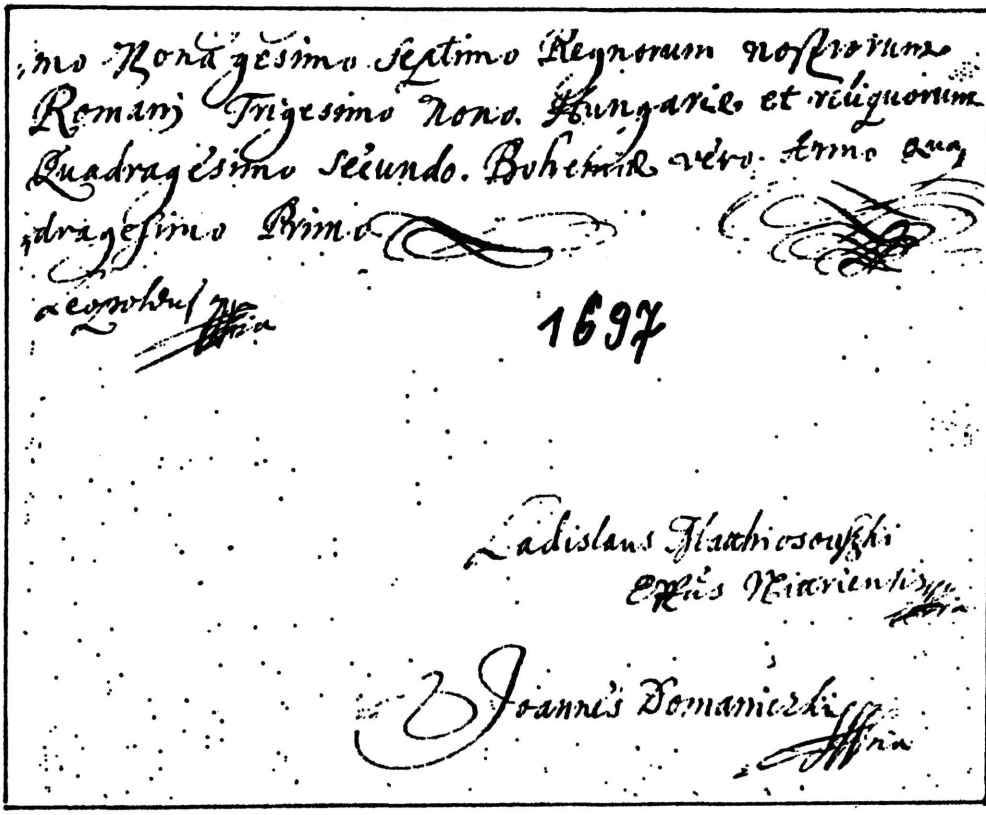
Die Arbeit besteht aus drei Teilen. Im ersten Teil wird die Entwicklung der Schusterei- und der Gerbereizünfte im Gebiet von Varaždin bearbeitet von der ersten Formen der Vereinungen der Handwerker bis zum Verfall der Zünfteorganisation (also vom 15. bis 19. Jh). Es werden die allgemeine Beeingungen der. Entwicklung der Zünfte, sowie auch ihre inneren Organisation dargestellt und die Grundangaben über die Zünftorganisation der Handwerker des Gerbereifaches — besonders in Varaždin, Čakovec, Prelog, Legrad, Štrigova und Koprivnica angeführt. In der Schaffung des heutigen Rasters der räumlichen Besiedlung und der wichtigsten Siedlungszentren in Nordwestkroatien, mit der wirtschaftlich-demographischen Vorherschung von Varaždin, haben besonders wichtige Rolle eben die zahlreichen Handwerker und ihre Zünfteorganisationen gespielt.

Der zweite Teil der Arbeit stellt der Verfall der Zünfte und das Formieren der neuen Formen der Organisation der Handwerker und der Schaffung der ersten Manufakturen in den Zentren in Nondwestkroatien von der Mitte des 19. Jh bis 1918 dar. Das ist der Zeit des Verfalls der Zünftedisziplin und der feudalen Verhältnisse und der Domination der bürgerlichen Klasse und des Kapitals. Auch die Handwerker der Gerbereifächer in Varaždin und in anderen Zentren finden in diesen Bedingungen auch andere Formen des Organisierens unter ungermeidlichen Prozess der inneren Differenzierung.

In drittem Teil der Arbeit wird die Entwicklung des Handwerks und der Manufaktur der Gerbereifächer in diesem Teil Kroatiens in der Zwieschenkriegszeit (1918—1945) dargestellt. Dies ist schon die Zeit des Rückzugs sehr kleinen Handwerker vor der Konkurrenz der Schuindustrie, aber durch die Schaffung der grösseren Schustereiwerkstätte und der Gerbereimanufakturen (besonders in Varaždin).

Početak Pravila Plemenitoga ceha čizmarskoga u Koprivnici iz 1681. godine

Završetak Pravila Ceha šoštara i kušnjara u Legradu iz 1697. godine (original se čuva u Arhivu Vojvodine u Sremskim Karlovcima)

Prva stranica opsežne knjige zapisnika koprivničkog Čizmarskog ceha iz 1786. godine

KALFINSKA SVJEDOČBA

Mi načelnik i podnačelnik sa ostalimi članovi poveljene zadruge čižmarske u slob. i kr. gradu Varaždinu

priznajemo ovim pokazivaocu imenom Gjuro Lacković iz Klenovnika rodjen 19 god. star nezakonit, rodom iz Mrzjanec u županiji, da jest primljen u nauk, da nauči čižmarski zanat tri 3 godine, a onda po dovršenom vremenu naukovanja kroz 3 godina kod gosp. Stjepan Rožanić, takoljer član zadruge, jest kod poveljene zadruge čižmarske 2 godine 6 mes. kalfom pregnalen, što ovim kao vrstnog i marljivog čižmarskog pomoćnika svakomu sudiana najtoplije preporučamo. Za veće vjerovanje podpisamo naučnu svjedočbu i udarismo naš nad zadružni pečat.

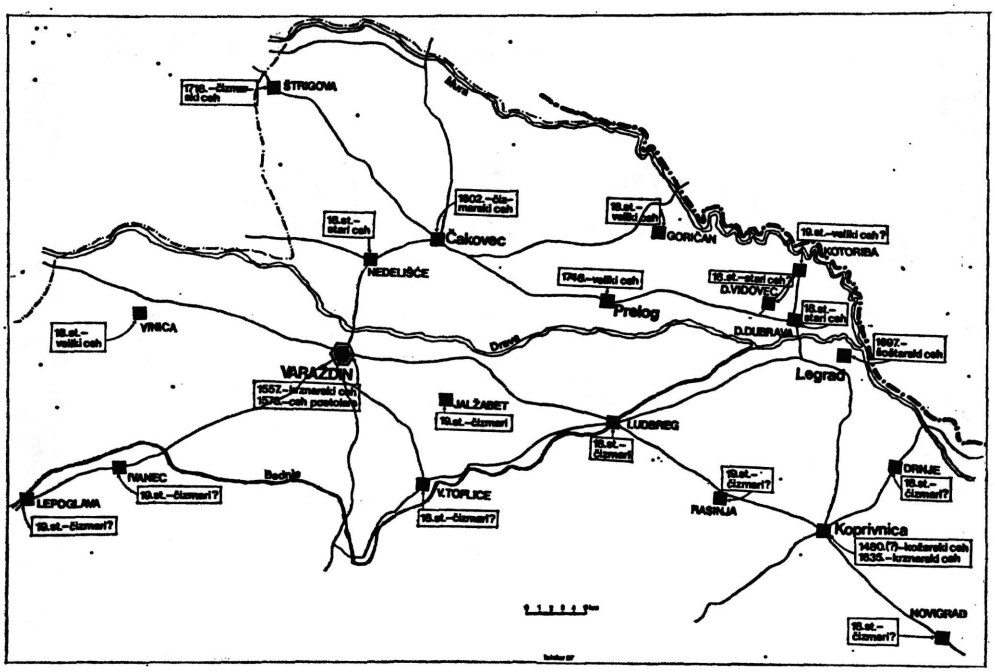
U Varaždinu dne 2 Veljače 1879

Martin Pikteković
načelnik zadruge čižmarske

Pavao Vugrinec
podnačelnik

po Stjepan Pajjajac
pomoćnik

Djetićka (kalfinska) svjedodžba što ju je Gjuri Lackoviću izdala Poveljna zadruga čizmarska u Varaždinu 1879. godine

Karta prsotornog rasporeda značajnijih obrtničkih središta u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u prošlim stoljećima, s naznačenim najstarijim cehovskim udruženjima obrtnika kožarskih struka

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 63 (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

MILIVOJ REĐEP
MIROSLAV ŽUGAJ

NEPOLJOPRIVREDNA PROIZVODNJA U VARAŽDINSKOJ ŽUPANIJI POČETKOM 20. STOLJEĆA

AUSSERLANDSWIRTSCHAFTLICHE PRODUKTION IM KOMTIAT VARAŽDIN AM ANFANG DES 20. JAHRHUNDERTS

Am Anfang des 20. Jahrhunderts war das Komitat Varaždin ein ausgeprägtes Agrargebiet. Neben der Landwirtsschaft war die bedeutendste Tätigkeit die gewerbliche Wirtschafts- und Dienstleistungstätigkeit. Diese Tätigkeiten waren in vielen Bereichen anwesend, von denen die bedeutendsten waren: Bekleidungsindustrie, Nahrungsmittelindustrie, Gastwirtschaft, Holzindustrie, Steinindustrie und Eisen- und Metallindustrie. In der genannten Zeit überwog im Komitat Varaždin die kleingewerbliche Wirtschafts- und Diensteilungstätigkeit, in der die Eigentümer selbst arbeiteten, die Beschäftigung der fremden Arbeitskraft war sehr gering und unter geringfügiger Anwendung der Maschinen. Das weist auf ein niedriges Niveau der Entwicklung dieses Wirtschaftszweiges im Komitat Varaždin in der betrachteten Zeitspanne.

Industrijska revolucija koja je zahvatila Evropu[1] i smijenila manufakturno razdoblje kapitalizma nije se istovremeno javila i na području Hrvatske i Slavonije. U Austriji, a posebno u Hrvatskoj i Slavoniji, kapitalizam nije nadirao onakvom snagom kao u zapadnoevropskim zemljama. Zbog toga se može smatrati da doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji traje do 60-ih godina prošlog stoljeća. U tom razdoblju može se govoriti o sistemu protkanom elementima novog, ali i u velikoj mjeri opterećenog rudimentima starih odnosa. No, iako se doba 60-ih godina prošlog stoljeća može smatrati kao smjena manufakturnog perioda industrijskim i konačnim uspostavljanjem kapitalističkih proizvodnih odnosa, ipak se mora naglasiti da u vremenu do I. svjetskog rata na području Hrvatske i Slavonije ne možemo govoriti o kapitalizmu zapadnoevropskog tipa.

Za ilustraciju razine razvoja[2] Hrvatske i Slavonije te posebno Varaždinske županije može se navesti struktura stanovništva prema zanimanjima, na temelju popisa iz 1890, 1900. i 1910. godine (vidi tabelu 1). Iz tih popisa

[1] Mirković, M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, Informator, Zagreb 1986, str. 215.

proizlazi da je u Hrvatskoj i Slavoniji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće daleko najviše stanovništva živjelo od poljoprivrede — oko 80 % ukupnog broja stanovnika (1890. to je iznosilo 84,56 %, 1900. godine 82 %, a 1910. godine 78,82 %). Od nepoljoprivredne proizvodnje živjelo je oko 10 % ukupnog broja stanovnika[3]. I ostale djelatnosti značajne za uspostavljanje kapitalističkih proizvodnih odnosa, tj. trgovina, bankarstvo i promet, bile su slabo razvijene i od njih je živjelo tek oko 3% ukupnog broja stanovnika. U Varaždinskoj županiji[4] ti su odnosi bili još nepovoljniji. Od poljoprivredne proizvodnje živjelo je preko 90% stanovništva. Tek 1910. godine taj se postotak spustio ispod 90 (89,10%), a od nepoljoprivredne proizvodnje živjelo je oko 5% ukupnog broja stanovnika.

Trgovina, bankarstvo i promet bili su vrlo malog značenja jer je od njih živjelo tek nešto preko 1 % ukupnog broja stanovnika. To nam ukazuje da su, gledajući na strukturu stanovništva prema zanimanjima, Hrvatska i Slavonija bile izrazito agrarne zemlje. Promatrana tako, Varaždinska županija bila je još agrarnije područje, a imala je i mnoge druge nepovoljne karakteristike.

Iz tabele 1. proizlazi da je uz poljoprivrednu proizvodnju kao dominantnu granu narodnog gospodarstva najviše stanovnika živjelo od obrtničke (zanatske) djelatnosti.

Kao što je poznato, obrtnička proizvodnja je dugo vremena bila organizirana u cehove. Još u 18. stoljeću vodile su se borbe oko ceha kao smetnje u razvoju kapitalističke proizvodnje. Tako su npr. za vrijeme Marije Terezije revidirane cehovske privilegije, dok je Josip II. 1783. godine ukinuo cehove i dopustio svakom da se slobodno bavi obrtom. No, kako je Josip II. pred smrt ukinuo gotovo sve svoje reforme, tako je i ta odredba ukinuta. Za vladavine Franje I. provedeno je daljnje učvršćivanje cehova, te je za 1813. godinu izdan »Opći cehovski red« (Allgemeine Zunftordnung), kojim su utvrđeni propisi za sve cehove. Značajan udarac cehovima zadan je 1840. godine, kad je dozvoljeno slobodno osnivanje tvornica mimo cehovskih odredaba. Godine 1851. izdan je »Privremeni naputak o uređenju obrta i trgovine«, kojim su doduše zadržani cehovi, ali su stavljeni pod nadzor državne vlasti. Koncem 1859. godine u Austriji je, na temelju »Obrtnog zakona«, uvedena sloboda obrta, tj. obrtom su se mogle baviti sve osobe bez ograničenja i bez majstorskih ispita. Na području Hrvatske i

[2] Stipetić, V., *Poljoprivreda i privredni razvoj*, Informator, Zagreb 1969, str. 8.

[3] Nepoljoprivredna proizvodnja u Hrvatskoj i Slavoniji nije dobila one dimenzije koje je imala u razvijenim zemljama Evrope. Uostalom, i razvoj industrijske proizvodnje nije tekao onako kako je tekao u tim zemljama.

[4] Definitivnim ukidanjem Vojne krajine 1881. godine i preraspodjelom njena teritorija podijeljeno je područje Kraljevina Hrvatske i Slavonije na 8 županija: Lika-Krbava, Modruš-Rijeka, Zagreb, Varaždin, Bjelovar-Križevci, Srijem, Virovitica i Požega.
Varaždinska županija smjestila se u sjeverozapadnom dijelu Kraljevina Hrvatske i Slavonije. Graničila je na zapadu sa Štajerskom, na sjeveru s Ugarskom, na istoku s Bjelovarsko-križevačkom županijom, te na jugu sa Zagrebačkom županijom. U sastavu Varaždinske županije nalazili su se kotarevi: Ivanec, Klanjec, Krapina, Ludbreg, N. Marof, Predgrada, Varaždin i Zlatar, dok je grad Varaždin imao poseban status. On je 1895. godine izdvojen iz sastava županije i podvrgnut neposrednoj upravi Zemaljske vlade, isto kao i Zagreb i Zemun.

Tabela 1. Struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije te Varaždinske županije prema zanimanjima

Godina	1890.				1900.				1910.			
	Hrvatska i Slavonija		Varaždinska županija		Hrvatska i Slavonija		Varaždinska županija		Hrvatska i Slavonija		Varaždinska županija	
Zanimanje	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
1. Poljopri-vreda	1,862.008	84,56	235.790	90,96	1,981.276	82,00	253.579	90,29	2,066.531	78,82	273.550	89,10
2. Rudarstvo	1.390	0,06	97	0,04	2.471	0,10	588	0,21	4.305	0,16	861	0,28
3. Obrt i industrija	178.267	8,10	11.779	4,54	202.158	8,37	11.984	4,27	255.096	9,73	16.113	5,25
4. Trgovina i bankar.	26.898	1,22	1.878	0,72	35.660	1,47	2.259	0,80	48.705	1,86	2.709	0,88
5. Promet	21.507	0,98	799	0,31	33.270	1,38	1.388	0,49	43.802	1,67	1.738	0,57
6. Ostalo*	111.857	5,08	8.892	3,43	161.469	6,68	11.061	3,94	203.515	7,76	12.039	3,92
UKUPNO:	2,201.927	100	259.235	100	2,416.304	100	280.859	100	2,621.954	100	307.010	100

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I/89. i II/61.

* U kategoriji »Ostalo« obuhvaćeni su: javna služba, slobodna zvanja, obrambena snaga, nadničari bez bliže oznake, kućna služinčad, posebice i umirovljenici te ostala neodređena zanimanja.

Slavonije takav zakon donesen je tek 1872. godine, kada su definitivno ukinuti cehovi, odnosno na temelju zahtjeva Zemaljske vlade transformirani su u obrtničke zadruge, koje su se imale baviti nekim pitanjima od zajedničkog interesa za obrtnike.

Od 1851. godine u Hrvatskoj i Slavoniji nalazimo Trgovačko-obrtničke komore. Prema zakonu od 18. ožujka 1850. godine osnovane su 1851. godine komore u Zagrebu, Osijeku i Rijeci, te 1870. godine u Petrinji za područje Vojne krajine. Zadatak tih institucija bio je da kao stručni organi zastupaju interese trgovaca i obrtnika, odnosno da se bave unapređivanjem obrtničke (zanatske) proizvodnje. »Komore su također poticale sudjelovanje hrvatskih privrednika na više gospodarskih izložbi u inozemstvu i drugim zemljama Monarhije, a isto tako su organizirale domaće gospodarske izložbe.«[5]

Neagrarnu (obrtničku i industrijsku) proizvodnju nalazimo na čitavom teritoriju Hrvatske i Slavonije, iako uglavnom slabo razvijenu. Godine 1900, odnosno 1910. utvrđeno je da se na dan 31. prosinca u Hrvatskoj i Slavoniji nalazilo 43.470, odnosno 53.727 obrtničkih i industrijskih poduzeća. U Varaždinskoj županiji 1900. godine bilo je 4.096 obrtničko-industrijskih poduzeća, što je činilo 9,42 % ukupnog broja obrtničko-industrijskih poduzeća Hrvatske i Slavonije. Manje takvih poduzeća od Varaždinske županije (uključujući i grad Varaždin) imale su samo Ličko-krbavska i Modruško-riječka županija. Godine 1910. u Varaždinskoj županiji bilo je 5.234 obrtničko-industrijskih poduzeća (radnji), što je činilo 9,47 % ukuknog broja takvih poduzeća u Hrvatskoj i Slavoniji. Po broju poduzeća Varaždinska županija i nadalje se nalazila samo ispred prije spomenutih županija, tj. Ličko-krbavske i Modruško-riječke.

Ukupan broj obrtničkih i industrijskih poduzeća i radnji prema propisima iz 1900. i 1910. godine prema djelatnostima predočen je u tabeli 2.

Tabela 2. Obrtničko-industrijska poduzeća Varaždinske županije prema djelatnostima i popisima 1900. i 1910. godine

Djelatnost	GODINE			
	1900.		1910.	
	Broj	%	Broj	%
1. Industrija željeza i kovina	401	9,79	497	9,50
2. Industrija strojeva i prometala	188	4,59	223	4,26
3. Industrija kamenja, zemlje i sl.	102	2,49	127	2,43
4. Industrija drva i kosti	377	9,20	562	10,74
5. Industrija kože i četina	69	1,68	83	1,59
6. Tekstilna industrija	98	2,39	92	1,76
7. Industrija odijevanja	1.524	37,21	2.012	38,44
8. Industrija papira	6	0,15	7	0,13
9. Industrija hrane	455	11,11	444	8,48
10. Kemijska industrija	21	0,51	18	0,34
11. Građevna industrija	349	8,52	461	8,81
12. Poligrafija i umjetnička industrija	8	0,20	10	0,19
13. Svratištarski i gostioničarski obrt	498	12,16	698	13,33
UKUPNO:	4.096	100,00	5.234	100,00

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, I/501 i II/386-7.

[5] Karaman, I., *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb 1972, str. 65.

Uspoređujući 1900. i 1910. godinu, iz tabele 2 proizlazi da su u apsolutnom broju pala poduzeća tekstilne industrije, industrije hrane i kemijske industrije. Gledajući na ukupan broj poduzeća i uspoređujući navedene godine, proizlazi da je relativno pao broj poduzeća u industriji željeza i kovina, industriji strojeva i prometala, industriji kamenja, zemlje i sl., industriji kože i četina, industriji papira i poligrafiji i umjetničkoj industriji. Ipak, općenito uzevši, u razdoblju od 1900. do 1910. nije se bitno promijenila struktura obrtničko-industrijskih poduzeća Varaždinske županije. U tom razdoblju ukupan broj poduzeća povećan je za 1138.

Od ukupnog broja obrtničko-industrijskih poduzeća Varaždinske županije u gradu Varaždinu nalazilo se 1900. godine 767, a 1910. godine 801 radnja, što je činilo 18,7, odnosno 15,3 % ukupnog broja poduzeća ove djelatnosti u Varaždinskoj županiji. Kao što je vidljivo iz tabele 2, obrtničko-industrijska poduzeća javljaju se u Varaždinskoj županiji u čitavom nizu djelatnosti. No, to su uglavnom bile male radionice, što ilustriraju podaci o broju poduzeća prema zaposlenoj pomoćnoj radnoj snazi prikazani u tabeli 3 i 4.

Tabela 3. Broj poduzeća Varaždinske županije prema zaposlenoj pomoćnoj radnoj snazi 1900. godine

Djelatnost	Bez pomoć. radnika	Broj pomoćnih radnika								
		1	2	3	4	5	6-10	11-15	16-20	21 i v.
1. Industrija željeza i kovina	259	92	28	13	3	3	2	1	—	—
2. Industrija strojeva i prometala	153	23	5	5	—	—	1	1	—	2
3. Industrija kamenja, zemlje i sl.	61	18	7	7	2	2	2	1	—	4
4. Industrija drva i kosti	295	45	20	3	6	—	2	1	—	—
5. Industrija kože i četina	43	9	6	4	4	2	2	—	—	—
6. Tekstilna industrija	79	10	7	2	—	—	—	—	—	—
7. Industrija odijevanja	1194	194	88	33	8	1	5	1	—	—
8. Industrija papira	3	2	1	—	—	—	—	—	—	—
9. Industrija hrane	256	112	41	19	13	5	8	—	1	—
10. Kemijska industrija	10	5	4	—	—	1	1	—	—	—
11. Građevna industrija	295	30	11	6	2	1	3	—	—	1
12. Poligrafija i umjetnička industrija	4	—	1	1	1	—	1	—	—	—
13. Svratištarski i gostioničarski obrt	271	120	58	21	10	9	6	2	1	—
UKUPNO:	2923	660	277	114	49	24	33	7	2	7

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I/498-9.

Tabela 4. Broj poduzeća Varaždinske županije prema zaposlenoj pomoćnoj radnoj snazi 1910. godine

Djelatnost	Bez pomoć. radnika	Broj pomoćnih radnika								
		1	2	3	4	5	6-10	11-15	16-20	21 i v.
1. Industrija željeza i kovina	311	124	38	9	7	4	3	1	—	—
2. Industrija strojeva i prometala	174	27	14	5	1	—	—	2	—	—
3. Industrija kamenja, zemlje i sl.	98	9	6	4	—	2	3	—	2	3
4. Industrija drva i kosti	431	83	24	8	8	3	2	1	—	2
5. Industrija kože i četina	55	8	9	6	3	1	1	—	—	—

6. Tekstilna industrija	76	9	3	2	—	—	1	—	—	1
7. Industrija odijevanja	1593	254	90	42	17	7	6	2	1	—
8. Industrija papira	4	2	1	—	—	—	—	—	—	—
9. Industrija hrane	251	104	45	19	7	7	9	2	—	—
10. Kemijska industrija	9	4	3	1	—	1	—	—	—	—
11. Građevna industrija	396	35	16	3	1	1	4	3	1	1
12. Poligrafija i umjetnička industrija	3	2	—	—	1	1	2	1	—	—
13. Svratištarski i gostioničarski obrt	512	112	37	17	5	6	8	1	—	—
U K U P N O:	3913	773	286	116	50	33	39	13	4	7

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. II/386-7.

Za 10 godina povećan je broj poduzeća: bez pomoćnih radnika za 990, s jednim pomoćnim radnikom za 113, s dva pomoćna radnika za 9, s tri pomoćna radnika za 2, s četiri pomoćna radnika za 1, s pet pomoćnih radnika za 9 itd. Očito je da se bitno povećao broj poduzeća bez pomoćnih radnika. Ne treba zaboraviti da je na koncu 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji pored poljoprivrede najvažnija grana privrede bio sitni obrt.[6]

Varaždinska županija bila je gusto naseljena i imala je sve značajke agrarnog nerazvijenog područja Jasno da je i nepoljoprivredna proizvodnja u velikoj mjeri bila pod utjecajem takve privredne strukture. To je vidljivo iz tabela 3 i 4, iz kojih proizlazi da je daleko najveći broj poduzeća radio bez pomoćne radne snage. Takvih poduzeća bilo je 1900. godine 71,4 %, a 1910. godine 74,8 % od ukupnog broja poduzeća, dok je taj postotak za Hrvatsku i Slavoniju iznosio nešto preko 68 % ukupnog broja poduzeća.[7]

[6] »Najveći uspon doživjeli su zanati od kraja XVIII do polovine XIX vijeka. Između 50—60-ih godina, zbog poboljšanja komunikacija (parobrodski promet. gradnja željezničkih pruga), počela je stradavati sitnozanatska privreda od uvoza i konkurencije jeftinije, industrijski proizvedene robe u ekonomski razvijenijim zemljama Monarhije (Austrija, Češka, Madžarska itd.), poradi toga mijenja se dotadašnji značaj i uloga mnogih zanata. Od konkurencije industrije trpjeli su najviše zanati za prerađivanje kože (opančarski, postolarski, čizmarski, remenarski), zanati za odijevanje, kao krojački, osobito izrazito seljački zanati (abadžije, čurčije, čarapari, šeširdžije itd.), Promjene nastale propadanjem zanatstva bile su raznovrsne, kod nekih zanata opadao je broj zanatlija i pomoćnog osoblja, neki drugi, tzv. uslužni zanati, doživjeli su, zbog nastalih ekonomskih promjena, i izvjestan napredak, broj zanatlija općenito je rastao jer mnogi radnici koji nisu imali zarade postaju samostalni u nadi da će bolje živjeti, ali ubrzo opet propadaju.«. — Kovačević, I., *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatsokj i Slavoniji*, 1867—1914, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd, decembar 1972, str. 33—34.

[7] »U Hrvatskoj, gdje prevladava sitnozanatska privreda 1900, od ukupno 43.470 poduzeća (zanati i industrija), 29.383 ili 68,87 %, dakle gotovo 3/4, otpadalo je na ona koja su radila bez pomoćne radne snage. Kako je industrija svojim proizvodima sve više potiskivala sitnozanatsku privredu, velik broj sitnih zanatlija, osobito onih bez pomoćne radne snage, živio je u opasnosti od proletarijacije, jer ih je pored konkurencije strane industrijske robe uništavala međusobna konkurencija. I zanatlije, koji su radili sa 1—5 pomoćnika, osobito u nekim zanatima, prelazili su postepeno u grupu poluproleteriziranih i propadajući počeli otpuštati svoje pomoćnike.« Kovačević, I., *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd, decembar 1972, str. 36—37.

Poduzeća s više od 20 radnika bilo je u Varaždinskoj županiji 0,17, odnosno 0,13 %, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji na ta poduzeća otpadalo 0,53, odnosno 0,51 % ukupnog broja poduzeća. To nam govori da u Varaždinskoj županiji obrtničko-industrijskoj djelatnosti dominiraju poduzeća u kojima vlasnici vlastitim radom obavljaju određene prerađivački ili uslužne aktivnosti. Vrlo je malen broj poduzeća u kojima je u većoj mjeri zaposlena tuđa radna snaga, najčešće se radi o jednom pomoćnom radniku. Takvih je poduzeća u Varaždinskoj županiji bilo 16,1 %, odnosno 14,8 % ukupnog broja poduzeća, a u Hrvatskoj i Slavoniji 17,6, odnosno 17,1 % ukupnog broja poduzeća. S više radne snage, tj. s 2—5 zaposlenih radnika u Varaždinskoj županiji, bilo je 11,3, odnosno 9,3 %, a u Hrvatskoj i Slavoniji 11,7, odnosno 12,6 % ukupnog broja poduzeća. Većih poduzeća s više od 5 uposlenih radnika bilo je u Varaždinskoj županiji 1900. i 1910. godine 1,2 %, dok su u Hrvatskoj i Slavoniji ta poduzeća činila 1,9, odnosno 2,3 % ukupnog broja poduzeća.

Prema Izvješćima o radu Županije varaždinske (IVŽ) za razdoblje 1900—1910. godine proizlazi da u obrtu dominiraju mali obrtnici, koji se uz obrt bave i nekim drugim poslovima, pretežno zemljoradnjom.[8]

Dominantno agrarno stanovništvo sa skromnom količinom potreba podmirivanih preko tržišta velikim je dijelom uzrok slabom napredovanju obrtničke proizvodnje. Taj sloj stanovništva najveći je dio potreba podmirivao u vlastitom gospodarstvu, a tek je malim dijelom bio u mogućnosti da podmiruje potrebe izvan vlastitog gospodarstva.[9] Moramo se podsjetiti da je to vrijeme transformacije feudalnih u kapitalističke proizvodne odnose, vrijeme u kojem se još osjećaju posljedice agrarne krize, vrijeme raspada kućnih zadruga, vrijeme u kojem teče vrlo brz proces drobljenja posjeda i proletarizacija sela. Jasno je da selo, opterećeno svim tim procesima, nije imalo mogućnosti djelovanja na razvoj obrtničke privrede, jer je i ono malo novaca što ga je pribavljalo, odlazilo na opdmirivanje drugih

[8] »Među obrtnicima imade ih mnogo na selu, gdje su isti većinom i maloposjednici te je ovima obrt tek nuzgredno zanimanje«. — IVŽ-1902, str. 121.
»Još je sreća da većina naših obrtnika imade nešto svojega posjeda, kojim si pomaže i što je dapače ne riedko slučaj, da je takav posjed glavno zanimanje naših obrtnika, od kojega oni žive, te se bave samo uzgred obrtom«. — IVŽ-1903, str. 139.
»Velikih obrtnih poduzeća ne imade u županiji mnogo, već su to sve mali obrtnici, kojima je većim dielom obrt tek nuzgredno zanimanje, te su to više poljodjelci, koji se izučiv u svietu koju obrtnu granu obično vraćaju na svoj seljački posjed.« — IVŽ-1904, str. 160.
I u Izvješćima iz ostalih godina promatranog razdoblja uglavnom se ponavljaju slične konstatacije.

[9] »Predmete za kuću priugotavlja si pućanstvo samo, gdje je to iole moguće, a koje ne može samo praviti, te kupuje u većim bližnjim mjestima, a i na pojedinim sajmovima.« — IVŽ-1902, str. 121.
»K tomu dolazi okolnost, da si naš seljak i sam proizvađa omanje i najnuždnije obrtne produkte, gdje je to iole moguće.« — IVŽ-1903, str. 139.
»Osim toga jest slabom napredku malog obrta i malena potreba pučanstva, koje je pretežno seljačko, te si ovo svoje potrebe većinom samo podmiruje, dok se ovim obrtnim proizvodima, koje si samo proizvesti ne može opskrbljuje na sajmovima te većim obližnjim gradovima kao Križevcu, Koprivnici, Varaždinu i drugima.« — IVŽ-1904, str. 160.

potreba — zemljorastereteljni porez[10] i sl. To je bio uzrok da je selo bilo orijentirano na proizvodnju niza obrtničkih proizvoda. Kućni obrt nije, doduše, u Hrvatskoj i Slavoniji imao ono značenje kao u Austriji, tj. da bude dopuna industrijskoj proizvodnji i izvor prihoda u vrijeme kad nema radova u polju[11], ali se javlja u proizvodnji niza proizvoda za potrebe seoskih domaćinstava, koji se tada nisu trebali kupovati na tržištu. U Varaždinskoj županiji kućni obrt bio je osobito zastupljen u proizvodnji lončarske robe, sitnih proizvoda od drva i tekstilnih proizvoda.[12] Sve to dovelo je do prevladavanja sitnoobrtničke proizvodnje temeljene prvenstveno na vlastitom radu, a vrlo malo na zapošljavanju tuđe radne snage, odnosno do stvaranja proizvodnih i uslužnih djelatnosti, kojima je stalno prijetila opasnost proletarizacije.[13]

Potvrdu prije spomenute teze nalazimo i u činjenici da su u Varaždinskoj županiji 1900. godine bila zaposlena svega 2684 pomoćna radnika, a 1910. godine 3145 pomoćnih radnika. Istovremeno u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je zaposleno 46.466, odnosno 60.042 pomoćna radnika. Broj pomoćnih radnika Varaždinske županije činilo je svega 5,78 %, odnosno 5,23 % ukupnog broja pomoćnih radnika Hrvatske i Slavonije. Po tom broju iza Varaždinske županije nalazile su se samo Ličko-krbavska i Modruško-riječka županija.[14]

[10] U vremenu 1900—1913. godine na ime zemljorastereteljnog poreza na području Varaždinske županije isplaćeno je 1,229.884 kruna, što je za ovo nerazvijeno a gusto naseljeno područje značajna suma, tim više što su se ta sredstva prelijevala u druge dijelove Monarhije, a tek u manjem dijelu ulazila u gospodarstvo Hrvatske i Slavonije.

[11] Zoričić, M., *Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1885, str. 71.

[12] Lončarski proizvodi rađeni su u kotaru Ivanec, gdje su se proizvodili i neki proizvodi od drva za kućnu upotrebu (burad, kuhače, ribeži, rogožari, košare, košnice i sl.). Oni su se prodavali odnosno mijenjali za žita i druge poljoprivredne proizvode. Možemo napomenuti da se stanovnici ovog područja i danas bave proizvodnjom takve i slične robe, koju prodaju ili mijenjaju za određene količine žita i drugih proizvoda. Tkalački obrt razvio se u novomarofskom kotaru, gdje su u zimskim mjesecima, prestankom radova u polju, žene prele, a muškarci tkali platno za kućnu upotrebu.

[13] U to vrijeme neki obrti propadaju, a neki jačaju. Na području Hrvatske i Slavonije od konkurencije industrijske robe najviše stradavaju opančari, papučari, postolari, čizmari, bravari, krojači itd., a jačaju kolari, kovači, mesari, pekari, zidari i neki drugi obrti. »Propadanjem nekih i uzdizanjem drugih grana, zanatski stalež je u posljednjem deceniju XIX vijeka ekonomski neujednačen, djelomično proletariziran, naročito oni zanatlije koji su radili bez pomoćne radne snage ili s jednim i dva pomoćnika. Po svom društveno-ekonomskom položaju ova grupa stajala je između radničke klase i sitne buržoazije, približivši se znatno radničkoj klasi, što objašnjava pristup dijela sitnih zanatlija radničkom pokretu 80/90-ih godina. Druga grupa, više poduzetnička i ekonomski jača, sačinjavala je glavni oslonac tzv. malograđanstva (sitne buržoazije).« Kovačević, I.: *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd 1972, str. 37—38.

[14] Sjedinjenjem Krajine i Provincijala 1881. dolazi do reorganiziranja županija. Ličko-krbavska i Modruško-riječka županija nastale su na teritoriju bivše Krajine, gdje je i obrt bio manje razvijen nego u Provincijalu. To su uzrokovala brojna ograničenje obrtničke djelatnosti na tom području. »Obrtom se nije mogao baviti graničar već i stoga razloga, što je imao teške vojničke dužnosti i povrh toga

Broj pomoćnih radnika u pojedinim djelatnostima predočava tabela 5.

Tabela 5. Broj pomoćnih radnika Varaždinske županije prema djelatnostima u godinama 1900. i 1910.

Djelatnost	1910.		1900.	
	Broj	Prosječno po poduzeću	Broj	Prosječno po poduzeću
1. Industrija željeza i kovina	243	0,61	306	0,62
2. Industrija strojeva i prometala	69	0,38	98	0,44
3. Industrija kamenja, zemlje i sl.	258	2,53	366	2,88
4. Industrija drva i kosti	403	1,07	463	0,82
5. Industrija kože i četina	67	0,97	68	0,82
6. Tekstilna industrija	30	0,31	74	0,80
7. Industrija odijevanja	553	0,36	743	0,37
8. Industrija papira	4	0,67	4	0,57
9. Industrija hrane	398	0,87	398	0,90
10. Kemijska industrija	24	1,14	18	1,00
11. Građevna industrija	145	0,42	215	0,47
12. Poligrafija i umjetnička industrija	18	2,22	35	3,50
13. Svratištarski i gostioničarski obrt	472	0,95	356	0,51
UKUPNO:	2.684	0,66	3.145	0,60

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I/489-90, sv. II/387.

Ukupan broj pomoćnih radnika 1900. i 1910. godine bio je manji od ukupnog broja poduzeća, što potvrđuje već prije iznesenu tezu o obrtnicima samcima, tj. vlasnicima koji rade sami bez angažiranja tuđe radne snage. Prosječan broj pomoćnih radnika iznosio je 1900. godine 0,66 pomoćnih radnika po jednom poduzeću, a 1910. godine 0,60 pomoćnih radnika po jednom poduzeću. Više od jednog pomoćnog radnika po poduzeću nalazilo se u industriji kamena, drvnoj industriji, kemijskoj i grafičkoj industriji. Istovremeno u Hrvatskoj i Slavoniji taj omjer bio je povoljniji jer je 1900. godine iznosio 1,07, a 1910 godine 1,12 pomoćnih radnika po poduzeću.

Broj pomoćnih radnika prema veličini poduzeća prikazan je u tabeli 6

još i dužnost carske i općinske rabote koja mu je oduzimala toliko radnog vremena da izvan velike kućne zajednice nije mogao opstojati. A život u prisilnoj zajednici kućne zadruge kočio je razvoj tržišta i nije omogućavao da se razvija robna obrtnička proizvodnja. Tako se nije mogao obrt samostalno razviti. Sva nastojanja, da se nasele obrtnici izvana i da se odgoje domaći, nisu mogla uspjeti pod uvjetima graničarskog života.« — Bičanić, R.: *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji«*, Zagreb 1951, str. 78. Uzimajući u obzir ovu činjenicu, obrtnička djelatnost u Varaždinskoj županiji odražava se u nepovoljnijem svjetlu, jer je tu bilo daleko manje zakonskih ograničenja u obrtničkoj djelatnosti nego na područjima dviju prije spomenutih županija.

Tabela 6. Broj pomoćnih radnika prema veličini poduzeća u Varaždinskoj županiji

Broj pomoćnih radnika	1900.		1910.	
	Broj poduzeća	%	Broj poduzeća	%
1	660	24,59	774	24,61
2	554	20,64	572	18,19
3	342	12,74	348	11,07
4	196	7,30	200	6,36
5	120	4,47	165	5,25
6—10	235	8,76	279	8,87
11—15	83	3,09	159	5,06
16—20	35	1,30	73	2,32
321 i više	459	17,11	575	18,27
Ukupno:	2.684	100,00	3.145	100,00

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I/501, sv. II/389.

U Varaždinskoj županiji 1900. godine u poduzećima koja su zapošljavala 1—3 pomoćna radnika bilo je zaposleno 1556 radnika ili 57,97 % ukupnog broja radnika, a 1910. godine 1694 radnika ili 53,9 % ukupnog broja pomoćnih radnika. U Hrvatskoj i Slavoniji taj postotak bio je nešto niži i iznosio je 38,4, odnosno 36,5 % ukupnog broja pomoćnih radnika. Međutim, u kategoriji poduzeća s više od 20 radnika Varaždinska županija imala je samo 17,1 %, odnosno 18,3 % ukupnog broja pomoćnih radnika, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji taj postotak bio značajno viši i iznosio je 40,5, odnosno 39,3 % ukupnog broja pomoćnih radnika. I to je još jedan dokaz o znatno većem broju malih radionica u Varaždinskoj županiji nego što je bio slučaj za Hrvatsku i Slavoniju. Obrtnička djelatnost u Varaždinskoj županiji javlja se u cijelom nizu djelatnosti, od kojih su najznačajnije bile industrija odijevanja, prehrambena industrija, gostioničarstvo, drvna industrija, industrija kamena te industrija željeza i metala. Drvna industrija nije na ovom području imala onu ulogu u privrednom razvoju koju je odigrala u razvoju Hrvatske i Slavonije.[15]

Početkom 20. stoljeća osnovno pogonsko sredstvo bila je još uvijek para. U Varaždinskoj županiji, prema propisu iz 1906. godine, bio je instaliran 21 stroj ukupne snage 872 KS, od čega je na paru bilo 16 strojeva 750 KS, na vodu 3 stroja 108 KS, na struju 1 stroj 10 KS te na benzin 1 stroj 4 KS. Istovremeno je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo instalirano 611 strojeva s 29.872

[15] »Udio drvne industrije u općem razvitku industrije u Hrvatskoj vidljiv je po broju poduzeća i radnika. U najjače razvijenoj drvnoj industriji ima 1900, preko polovine od svih poduzeća, također više od polovine broja radnika u industriji. Drvna industrija je najjače razvijena na području Slavonije, gdje radi 1900. godine 71,68 % svih poduzeća, preko 78 % cjelokupne radne snage ,računajući i šumski obrtni rad (31 poduzeće i 4.353 radnika), ukoliko uzmemo i druga poduzeća vezana za preradu drveta (tvornice tkanina, pokućstva, tvornice za destilaciju drveta), tj. 7 tvornica i 1215 radnika.« — Kovačević, I.: *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-Press, Beograd, decembar 1972, str. 40.

KS, što znači da se u Varaždinskoj županiji nalazilo instalirano svega 2,9 % ukupne instalirane snage u Hrvatskoj i Slavoniji. Kako su Hrvatska i Slavonija prema broju motora odnosno instaliranoj snazi bitno zaostajale za razvijenim austrijskim zemljama[16], onda jasno proizlazi da u Varaždinskoj županiji možemo govoriti o sitnoobrtničkoj djelatnosti temeljenoj na vrlo maloj primjeni instalirane pogonske snage. Varaždinska županija kao dio Hrvatske i Slavonije imala je još izraženije neke nepovoljne karakteristike privredne strukture. U njoj se nalazilo više agrarnog stanovništva nego u Hrvatskoj i Slavoniji[17], dok su nepoljoprivredne djelatnosti bile na nižoj razini nego u Hrvatskoj i Slavoniji kao cjelini. Nedovoljno razvijene nepoljoprivredne djelatnosti nisu mogle dobiti ono značenje i ulogu koja im pripada u procesu transformacije zaostalog društva u razvijeno, što je uzrokovalo vrlo spori tempo rasta narodnog gospodarstva i zaostajanje Hrvatske i Slavonije u odnosu na razvijene dijelove Monarhije, prvenstveno austrijske zemlje. Ovi nepovoljni procesi bili su u Varaždinskoj županiji još naglašeniji, što dokazuje čitav niz nepovoljnih karakteristika nepoljoprivredne proizvodnje u Varaždinskoj županiji u odnosu na Hrvatsku i Slavoniju. Ovdje je prevladavala sitnoobrtnička proizvodnja i uslužna djelatnost u kojoj su radili sami vlasnici, angažiranje tuđe radne snage javljalo se u neznatnoj mjeri, primjena strojeva bila je malog opsega, što, gledano u cjelini, daje nepovoljnu sliku o ovoj grani privrede u Varaždinskoj županiji u prvim godinama 20. stoljeća.

Početkom 20. stoljeva Varaždinska županija bila je izrazito agrarno područje. Uz poljoprivredu najznačajnija djelatnost bila je obrtnička privredna i uslužna djelatnost. One su se javljale u čitavom nizu djelatnosti, od kojih su najznačajnije bile industrija odijevanja, prehrambena industrija, gostioničarstvo, drvna industrija, industrija kamena te industrija željeza i metala. U navedenom vremenu u Varaždinskoj županiji prevladavala je sitnoobrtnička privredna i uslužna djelatnost u kojoj su radili sami vlasnici,

[16] »Kao što se vidi... između Hrvatske i Austrije... razlike u broju i snazi parnih mašina, najboljih pokazatelja industrijske razvijenosti, tj. zaostalosti, su ogromne. Austrijski industrijski kapital decenijama se razvijao u privilegovanim uslovima i dostigao je takve razmere da u samoj Monarhiji više nije imao konkurencije. Ukidanje carinskih granica usledilo je u onom momentu kad je austrijskom bankovnom, trgovačkom i industrijskom kapitalu bio obezbeđen monopolistički položaj u nerazvijenim pokrajinama Monarhije, u koje je spadala i Hrvatska. U uslovima uskog i nerazvijenog tržišta, siromaštva kapitala i slabog saobraćaja, razvitak hrvatske industrije bio je ukočen naročito zbog konkurencije razvijenije industrije Austrije i Češke. Jeftine domaće sirovine izvožene su u te pokrajine, a gotovi industrijski proizvodi prodavani su u Hrvatskoj po skupoj ceni. Na taj način je Hrvatska dospela u polukolonijalni položaj u kojem su i one početne forme domaćeg kapitalističkog razvitka, koje su se pojavile u malim razmerama do 1848, u uslovima slobodnog takmičenja bile uništene.« — Krestić, V.: *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine«*, SANU, Posebna izdanja, knjiga CDXXVIII, Odelenje društvenih nauka, knjiga 65, Beograd 1969, str. 89—90.

[17] Varaždinska županija bila je površinom najmanja županija — osma, a po broju stanovnika — četvrta, pa je, naprimjer, 1900. godine prosječna gustoća stanovništva Hrvatske i Slavonije bila 58 stanovnika na 1 km² ukupne površine, 127 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine, dok je u Varaždinskoj županiji bilo 110 stanovnika na 1 km² ukupne, a 211 stanovnika na 1 km² poljoprivredne površine.

angažiranje tuđe radne snage javljalo se u neznatnoj mjeri, uz malu primjenu strojeva. To ukazuje na nisku razinu razvijenosti ove grane privrede u Varaždinskoj županiji u promatranom vremenu.

SAŽETAK

Početkom 20. stoljeća Varaždinska županija imala je sve karakteristike agrarnog područja. U strukturi privrede dominirala je poljoprivreda. Uz nju je nešto veće značenje imala obrtnička proizvodna i uslužna djelatnost. Obrtnička proizvodnja i usluge javljale su se u velikom broju privrednih aktivnosti, a najznačajnije su bile industrija odijevanja, prehrambena industrija, gostioničarstvo, drvna industrija, industrija kamena te industrija željeza i metala. U toj privrednoj grani prevladavala je sitnoobrtnička proizvodna i uslužna djelatnost. Najveći broj poduzeća počivao je na radu samog vlasnika, dok se angažiranje tuđe radne snage javljalo u malom opsegu. Također je primjena strojeva bila mala. Te karakteristike ukazuju na nisku razinu razvijenosti ove grane privrede u Varaždinskoj županiji u prvom desetljeću 20. stoljeća.

LITERATURA

Bićanić, Rudolf: Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1951.
... Izvješće upravnog odbora i kr. podžupana Županije varaždinske za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca za godine: 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909. i 1910.
Karaman, Igor: Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću, Školska knjiga, Zagreb 1972.
Karaman, Igor: Privredni razvitak mjesta i okoline Ludbrega 1848—1914, monografija »Ludbreg«, SO Ludbreg, SIZ za kulturu, tehničku kulturu i informacije općine Ludbreg i Narodno sveučilište Ludbreg.
Kovačević, Ivan: Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd 1972.
Krestić, Vasilije: Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine, SANU, Posebna izdanja, knjiga CDXXVIII, Odelenje društvenih nauka, knjiga 65, Beograd 1969.
Mirković, Mijo: Ekonomska historija Jugoslavije, Informator, Zagreb 1968.
... Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I. iz 1905. Publikacije kr. zemaljskog statističkoga ureda u Zagrebu LIX, Zagreb 1913.
... Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije 1906—1910. Publikacije kr. statističkog ureda LXXII, Zagreb 1917.
Stipetić, Vladimir: Poljoprivreda i privredni razvoj, Informator, Zagreb 1969.
Zoričić, Milovan: Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1885.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 93/99 (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

MIRKO MARKOVIĆ

PRILOZI POVIJESNOJ GEOGRAFIJI I TOPONIMIJI SREDNJOVJEKOVNE KRIŽEVAČKE ŽUPANIJE

This article deals with the medievel district of Križevci, especially with its inhabitants of that ime and its settlements. That district was formed immediately after the Croats had moved to the south and after the principality of the Panonian Croats had been formed. From that time one can follow the district of Križevci in its historical sequence to the moment of its abolition in the 19. century. The author emphasizes the value of such a scientific research, because it is the only way to get an objective presentation in the all opened questions of our historical geography.

Nakon što su u krajeve između rijeka Save i Drave doselili Hrvati, počeo se na tom prostoru organizirati njihov tradicionalni plemenski život. Tako su se ovdje počele stvarati plemenske župe, koje su se kasnije pod utjecajem ugarske politike preobrazile u feudalnoadministrativne jedinice zvane županije. Jedna od takvih starohrvatskih županija bila je i križevačka, koja je svoje ime dobila prema svom središnjem župskom naselju Križu, današnjim Križevcima. O Križevačkoj županiji nemamo do danas cjelovitu povijesnogeografsku monografiju. Najviše građe o njoj nalazimo u Csánkijevu djelu o povijesnoj geografiji Ugarske iz Hunjadijeva vremena. Od naših pisaca treba spomenuti Bösendorferovu monografiju o Slavoniji, zatim suvremenije priloge Stjepana Pavičića. U najnovije doba ističe se Hellerova monografija o Križevačkoj županiji, u kojoj je težište na staroj toponimiji toga kraja. Korisnih podataka za povijesnu geografiju Križevačke županije daju i stare geografske karte. Posebno su u tom pogledu zanimljive Lazarusova karta ugarskih zemalja koju je 1528. godine objavio Apijan. Zatim treba spomenuti sličnu kartu Wolfganga Laziusa iz 1556. godine. Obje spomenute karte važne su za studij Križevačke županije jer su na njima registrirana ovdašnja naselja koja su nakon turskih osvajanja bila uništena.

Povijesnogeografska istraživanja Križevačke županije vrlo su široko zadana tema, koja neminovno zahtijeva opsežniju monografsku obradu. U

ovom prilogu o toj problematici samo su dotaknuta neka važnija pitanja s ciljem da se ukaže na potrebu toga rada i da se vidi njegov širi domašaj u međunarodnim razmjerima. To je sigurno i pravi razlog što se danas toj problematici u svijetu pridaje prvoklasna kulturnopovijesna pažnja.

Zemljište na kojemu je u srednjem vijeku nastala Križevačka županija staro je kulutrno tlo na kojem su obitavali ljudi već u prahistorijskim razdobljima. U antičko doba živjela su na tom prostoru romanizirana panonska plemena. Poneka imena njihovih naselja poznata su nam iz Ptolomejeve Geografije i Peutigerove table. Dolaskom Slavena u ovaj kraj starije stanovništvo nije sasvim nestalo, pa je neminovno došlo do etničkog prožimanja i miješanja. Župske granice počele su se tu utvrđivati u doba postojanja kneževine panonskih Hrvata. Tada je i križevačka župa dobila granice svoga plemenskoga područja, a mjesto Križ postalo je plemensko središte. Čini se da je naseljenost križevačke župe sve do nadolaska Madžara u Panonsku nizinu bila prilično rijetka. Istom nakon toga događaja došlo je do velikih seoba Slavena i Hrvata iz krajeva sjevernije od rijeke Drave na zemljište savsko-dravskog međuriječja. Tada je na tom prostoru došlo do formiranja brojnih novih naselja, pa to važi i za teritorij križevačke župe. O opsegu starohrvatske križevačke župe o njezinim naseljima nema u povijesnim izvorima pisanih potvrda. Stoga o svemu tome moramo zaključivati bez čvrstih dokaza. Ono što danas o tome znamo jest da se središnje mjesto župe nazivalo Križ (*Kris*). U ispravi iz 1209. godine prilikom utvrđivanja međa posjeda Glogovnice spominje se uz ostalo »comes curialis de Kris«, tj. kurija križevačkog župana. Da su Križevci u to doba bili središnje županijsko mjesto, potvrđuje nam i činjenica da je to mjesto 1252. godine dobilo kraljevski privilegij slobodnog grada, a taj status dobivala su tada samo veća i uglednija naselja po čitavoj kraljevini. Iz srednjovjekovnih Križevaca sačuvano je do danas malo materijalnih tragova. Od utvrda unutrašnjeg srednjovjekovnoga grada postoje samo fragmentarni ostaci. Djelomičan uvid u izgled toga grada omogućavaju stari planovi Križevaca, koji se čuvaju u Ratnom arhivu u Beču. Među križevačkim građevinama iz razdoblja srednjega vijeka posebno treba istaći staru crkvu sv. Križa. Ona je tijekom vremena u više navrata obnavljana, pa je danas teško rekonstruirati njezino prvotno stanje. U doba provale Mongola u Hrvatsku Križevci su ozbiljno stradali. To je bio povod da se u njihovoj blizini, na obližnjoj Kalničkoj gori, podigne jaka utvrda Veliki Kalnik, koja je imala zadaću da štiti Križevce od nepredviđenih neprijatelja. Nakon provale Mongola dolazi do obnove Križevaca i izgradnje utvrda širom županijskag teritorija. Obnovljena su i postradala sela. O naseljima Križevačke županije počinju se od 13. stoljeća sve više javljati i pisane isprave, iz kojih dobivamo vjerodostojne podatke o njihovim nazivima, feudalnim gospodarima, stanovništvu i sl. Iz tih podataka moguće je danas rekonstruirati opseg i granice Križevačke županije. Ona je, prema svemu sudeći, bila najveća administrativna jedinica ove vrste na čitavom teritoriju savsko-dravskog međuriječja. Njezina zapadna granica doticala je Varaždinsku županiju na rijeci Bednji, zatim je slijedila tok Lonje sve do njezina ušća u Savu. Južna županijska granica slijedila je tok rijeke Save sve do ušća potoka Trnave.

Odavde je skretala prema sjeveru na grebene Psunja i Papuka. S grebena Papuka granica se spuštala pored Orahovice i potoka Vučice u dravsku nizinu, slijedeći tok rijeke Karašice sve do blizu Valpova. Tu je Križevačka županija graničila s Baranjskom. Sjevernu granicu Križevačke županije omeđivala je rijeka Drava, izuzimajući područje Virovitičke županije, koja je u prostornom pogledu bila vrlo mala. Dobru kartografsku informaciju o opsegu Križevačke županije u srednjem vijeku dao je Bösendorfer (1910) Iz spomenute karte proizlazi da su srednjovjekovna naselja Križevačke županije bila raspoređena prilično nejednoliko. Najgušća naseljenost primjećuje se na zapadnom županijskom teritoriju oko Križevaca, zatim u gornjem poriječju rijeke Česme te u podgorju Moslavačke gore. Na području Padravine naselja je bilo manje, a najmanje ih je bilo u donjem Polonju, gdje su bile prostrane močvare. Rijetka naseljenost primjećuje se i na području Posavine. Pretežan dio županijskog teritorija prekrivale su tada šume. Šumski kompleksi prekrivali su čitavu Moslavačku goru i Bilogoru, veće dijelove Posavine i Podravine, a bilo ih je i po ostalim područjima. Oranice su se prostirale samo uz naselja, koja su u odnosu na današnja bila neusporedivo manja. Sva naselja Križevačke županije u kasnom srednjem vijeku nisu imala isti pravni status. Najviše je bilo seoskih naselja, koja su imala status kmetskih feudalnih selišta. Stanovnici takvih naselja bijahu podanici svojih feudalnih gospodara, koji su obično živjeli unutar svoga posjeda u plemićkom gradu ili kaštelu. Takvih kaštela na području Križevačke županije bilo je podosta. Njihovi vlasnici imali su na svojim posjedima po desetak ili više sela i živjeli su od podavanja svojih kmetova. Veće sloboštine uživali su stanovnici naselja koja su imala status slobodnih trgovišta. U takvim daseljima živjeli su uz slobodnjake i razni obrtnici, koji su mogli nesmetano stjecati imetak i kretati se radi slobodne trgovine.

Budući da srednjovjekovni izvori nakon 13. stoljeća sve češće spominju naselja Križevačke županije, moguće je danas dobiti prilično realnu sliku o rasporedu, statusu, veličini, feudalnim gospodarima i ostalim pojedinostima koje nas zanimaju. Iz obilne povijesne građe ove vrste možemo ovdje iznijeti samo neke podatke koji su zanimljivi sa stajališta povijesne geografije i toponimije. U tu svrhu krenut ćemo u topografski obilazak županije po izvjesnom geografskom kriteriju. Svakako da jednu grupu naselja Križevačke županije čine mjesta koja su raspoređena na njezinu sjeverozapadnom rubu. Tu se nalaze srednjovjekovna feudalna središta Koprivnica, Ludbreg, Rasinja i Brezovica. Koprivnica (Kamengrad, madž. Kapronca) bila je krajem srednjega vijeka trgovišno mjesto i sjedište prostranog vlastelinstva koje su uživale feudalne porodice Bočkaja, Oslića i Poganečkih. U 14. stoljeću, nakon što je mjesto dobilo kraljevski privilegij slobodnog trgovišta, Koprivnica je postala gospodarsko središte šire okolice. Njezin daljnji prosperitet bio je uvjetovan bogatom agrarnom okolicom i položajem uz stari podravski put prema istoku. Skromniju ulogu imalo je obližnje naselje Ludbreg. Tu su u 14. stoljeću imali sjedište pripadnici feudalne porodice Čuzovića od plemena Pec. U sastav ludbreškog vlastelinstva pripadalo je 1464. godine 28 sela. Tada su ga uživali Turoci, koji su se doskora

počeli prezivati Ludbreški. Zapadno od Koprivnice pružalo se prostrano rasinsko vlastelinstvo. U njegovu središtu stajao je plemićki kaštel Rasinja, gdje su u 15. stoljeću živjeli Opojići i Bočkaji. U sastavu toga vlastelinstva bilo je u to doba 17 sela. U susjedstvu posjeda Rasinje prostirao se feud Brezovice, koji se sastojao od 13 sela. Središnje mjesto toga feuda nalazilo se u Brezovici podno Kalnika. To je bio kraljevski posjed, koji su u kraljevo ime uživali kaštelani.

Središnji prostor Križevačke županije zahvaćao je krajeve južno i istočno od grada Križevaca. Među ovdašnjim značajnijim naseljima posebno mjesto pripada Čazmi. Ona se spominje već u 11. stoljeću s donacijom toga mjesta Zagerbačkoj biskupiji. Od toga vremena postala je Čazma središnje mjesto crkvenoga posjeda između rijeka Česme, Grabrovnice i Sredske s oko 30 sela. U poriječju gornjega toka rijeke Lonje nalazio se kaštel Bisag, u kojem su živjeli lokalni plemići, koji su po njemu dobili pridjevak Bisaški. Njihovo imanje graničilo je prema jugu s vrbovačkim vlastelinstvom, koje je isprva bilo u posjedu rakovačkih plemića, a potom su njime upravljali Britvići i Horvati. Sjeverno od Vrbovca pružala su se dva velika kraljevska imanja, križevačko i kalničko. Njima su u kraljevo ime upravljali gradski kaštelani Križevaca i Velikoga Kalnika. Zapadno od Čazme pružao se posjed Ivanić s istoimenim kaštelom. Ostaci toga kaštela vjerno su registrirani na jednom starom planu koji se čuva u Ratnom arhivu u Beču. Na rubu velikih močvara u donjem toku rijeke Lonje nalazio se prostorni feud Moslavina, prema čijem se imenu danas ustalio naziv za čitavu ovdašnju pokrajinu. Podrijetlo toga naziva čini se da potječe iz vremena doseljenja Slavena u ovaj kraj, kada se današnja Moslavačka gora prozvala Mons Slovina. Feudalno središte moslavačkoga posjeda nalazilo se u gradu Moslavini na južnim obroncima Moslavačke gore. Tu su imali svoj kaštel plemići Čupori, koji su stekli osobito velik ugled i moć za vrijeme vladanja kralja Matijaša Korvina. Moslavački posjed Čupora protezao se prema jugu sve do rijeke Save, a prema sjeveru do Čazme. Na njegovu teritoriju bila su 24 sela. Od moslavačkog posjeda prema istoku pružao se plemićki feud s kaštelom u Kutini. Tu su živjeli plemići Roh de Dech (Deč), koji su se tako prezivali jer su bili i vlasnici posjeda u Deču. Njima je pripadala i Bršljanica, Dišnik te Stara Ploščica. Sve te posjede dobio je župan Roh u doba vladanja kralja Bele IV, pa su ih na taj način naslijedili njegovi potomci. Sjeverno od Čazme prostiralo se veliko vlastelinstvo Dubrava *(Dombro)*, koje je pripadalo Zagrebačkoj biskupiji. Dalje prema istoku bilo je također nekoliko crkvenih ili plemičkih posjeda koji su imali svoja središta u Rovišću, Obrovnici, Biskupskoj, Međuriču, Sv. Jakobu i Grđevcu. Obližnje Grubišno Polje (Grubišnici) počelo je dobivati karakter trgovišta u 15. stoljeću, kada su njime upravljali plemići Iločki. Susjedni posjed, zvan Korbova, odgovara zemljištu današnjeg sela Grbavca. Njime su upravljali lokalni plemići, koji su po tom posjedu dobili pridjevak Grbavski. Susjednim vlastelinstvom Zdenci upravljali su duže vremena plemići Moroci. Nešto podalje, u šumskom ambijentu Moslavačke gore, nalazio se tvrdi grad Garić, a u njegovu podnožju posjed Garešnica. Garić je bio u kraljevskom posjedu, a kasnije je pripadao Zagre-

bačkoj biskupiji. Na području posjeda Garešnice bilo je krajem srednjega vijeka mnogo sela. Iz izvora znamo i njihova imena, no manje nam je poznata njihova pobliža ubikacija jer je većina tih sela propala u vrijeme turskih osvajanja. Za poneka sela na tom području mogu nam dobro poslužiti Lazarusova i Laziusova karta, jer na njima nalazimo njihov prostorni raspored. Izvjesnu orijentaciju na tom prostoru omogućava i rijeka Ilova, no pri tome valja imati u vidu da se ona u svom gornjem toku nazivala u to doba Rijekom. Posjed Rijeke oko gornje Ilove imao je tada madžarski naziv Saplonca. Mađarskom nazivu posjeda Topolca odgovara danas naše ime Toplica oko istoimenog potoka. Posjedu Mečenici odgovara zemljište oko toka Čavlovice, a posjedu Pekerecu zemljište oko riječice Pakre. Uz potok Subocku postojao je također istoimeni feud kojim su upravljali plemići Tiboldi. Zapadno od njega pružalo se vlastelinstvo Kraljeva Velika, koje se, kako se to već prema imenu vidi, nalazilo u kraljevskom posjedu. Spomenuto vlastelinstvo poklonio je kralj Sigismund Ivanu Moroviću i njegovu sinu Vladislavu. Kasnije su ga naslijedili plemići Egervari i Kanižaji. Godine 1496. dijelio se ovaj posjed na više manjih vlastelinstava, koji se spominju prema svojim središnjim naseljima. Ti posjedi zahvaćali su teritorij prema Staroj Subockoj kraj Save kao i krajeve uz donje tokove Lonje i Pakre. Prislonjen uz taj posjed nalazio se feud i grad Međurič, kojim su upravljali plemići nazivani Međurički. Kada su Međurički pali u kraljevu nemilost, izgubili su svoj posjed, a novi vlasnici postaju plemići Berenči. Na rijeci Pakri nalazio se krajem srednjega vijeka kaštel Pekerec, današnji Pakrac, gdje su živjeli plemići Pakrački. Nakon njih upravljali su ovdašnjim vlastelinstvom Osuvački, Morovići i drugi lokalni feudalci. Južno od Pakraca u dolini potoka Sloboštine prostirao se posjed koji je pripadao gradu Bijela Stijena. U njegovu sastavu bilo je oko 20 sela. Gospodari Bijele Stijene bijahu Tiboldi, koji su se prema njemu počeli zvati Bjelostjenički. Prije dolaska Turaka u ovaj kraj Bijela Stijena bila je u posjedu Baćanija, a nakon toga je razorena. U savskoj nizini, sve do obala Save, prostirao se feud zvan Zenišće, kojm su upravljali potomci bana Tibolda, koji su se prezivali Zenišćanski. Kaštel Zenišće dobio je sredinom 14. stoljeća kraljevski privilegij za održavanje sajmova oko ovdašnje crkve. Kaštel i crkvu uništili su kasnije Turci, pa je starom Zenišću nestao svaki trag. Kao najvjerojatniji lokalitet srednjovjekovnog Zenišća smatra se šumska čistina Puska između Velikog Struga i Save. Na Lazarusovoj katri označeno je to mjesto imenom Sv. Dimitrije, prema nazivu zenišćanskog crkvenog patrona. Isto ime nalazimo i na Laziusovoj karti iz 1556. godine.

Prelazeći dalje na podravske posjede Križevačke županije, potrebno je naglasiti da njih u odnosu na središnje područje ima manje, ali su zato prostorno veći. Najveće površine ovdašnjih posjeda pokrivale su nepregledne šume. Među ovdašnjim posjedima najveći bijahu Đurđevac, Kloštar i Prodavić. Đurđevački posjed zahvaćao je zemljište od hrpta Bilogore do obala Drave. Ime posjeda potječe od istoimenoga grada, u kojem su živjeli potomci bana Mikca od plemena Akoš. Kasnije se taj plemićki rod počeo prezivati Prodavići, prema nazivu susjednog imanja. Kasnije je kralj Sigismund, zbog nevjere Prodavića, dao đurđevački posjed pala-

tinu Detriku Bebeku od Pelšeca. U 15. stoljeću uživali su ga plemići Talovci. Tada su na njemu bila 73 sela i dva trgovišta i po prostranstvu bio je najveći posjed čitave Križevačke županije. Susjedno imanje Predavić (kasnije Virje) naslijedili su (poslije Predavića) plemići iz roda Ernušta. Kloštarski feud imao je svoje središte u gradu Gorbonok (danas Kloštar). Ime mu potječe od minoritskog samostana koji je ovdje podignut u doba Arpadovića. Kao uživaoci toga imanja spominju se Gorbonoki i Dombaji. U njegovim granicama bilo je oko dvadesetak sela. Većina njih propala je u doba turskih osvajanja toga kraja, pa se ubikacijama ponekih sela zameo svaki trag.

Dalje niz rijeku Dravu pružao se teritorij Virovitičke županije. Ona je počinjala od sela Špišić-Bukovice, a prema jugu dopirala je do hrpta Bilogore. Prema istoku završavala je kod Brezovice i Vaške. Veliki kompleks zemljišta južno i istočno od Virovitičke županije bio je u posjedu Zagrebačke biskupije. Glavna mjesta spomenutog posjeda bijahu Slatina, Sopje, Vaška, Gačišće, Ivanec i Kračinovac. Južno od posjeda Zagrebačke biskupije, u brdovitom i šumskom kraju sjevernih pristranaka Papuka, prostiralo se voćinsko vlastelinstvo. Njegovo središte nalazilo se u tvrdom gradu Voćinu, kojega suvremene srednjovjekovne isprave zovu Atinom. Iako je najveći dio voćinskog posjeda bio pokriven šumama, unutar njega bila su 33 sela. U Voćinu imali su svoj kaštel plemići Voćinski od plemena Aba, koji su stekli naročito visok ugled za vrijeme vladavine Anžuvinaca. U doba kralja Sigismunda pali su u kraljevu nemilost i zbog toga su na neko vrijeme izgubili voćinski posjed, ali su ga kasnije ponovno dobili. Od 1434. godine voćinski posjed prelazi u vlasništvo Gorjanskih. Istočno od voćinskog posjeda, također na sjevernim pristrancima Papuka, pružala su se feudalna imanja Drenovac i Orahovica. Posjed Drenovac sastojao se od 33 sela, od kojih su sva propala u doba turskih osvajanja. Na mjestu gdje je bio drenovački kaštel, preživjelo je razdoblje turske vladavine samo selo Drenovac. Na teritoriju orahovičkog imanja živjeli su plemići Orahovički, koji su bili potomci plemića Iločkih. Sjeverno od orahovičkog imanja, omeđen tokovima Karašice i potoka Klokočevca, nalazio se posjed Mikloški. Njegovo središte bilo je u Sv. Nikoli, gdje su živjeli Horvati, a nakon njih naslijedili su ga Gorjanski. Mikloško imanje činila su 22 sela, koja su sva nestala u doba nadolaska Turaka.

Najistočniji dio Križevačke županije činilo je u srednjem vijeku prostrano osuvačko vlastelinstvo sa središtem u kaštelu Osuvak. On je stajao u dravskoj nizini blizu korita rijeke Karašice. Suvremene isprave spominju taj posjed ili kaštel u različito zapisanim oblicima. Najčešće ga registriraju kao Osceang, Oziag, Aziwag i slično. Najispravniju informaciju o položaju i granicama osuvačkog vlastelinstva daje isprava iz 1229. godine, koja je objavljena u Diplomatičkom zborniku JAZU (Cod. dipl., vol. III, 320—324). Iz spomenute isprave poznata su nam brojna imena ovdašnjih naselja i ostalih lokaliteta. Većini njih izgubio se do danas svaki trag. Nepoznato je i gdje se pobliže nalazio osuvački kaštel, u kojem su živjeli plemići Teteni i Pakrački, čiji su se potomci nazivali Osuvački. Kasnije su ovdje sve do nadolaska Turaka upravljali Morovići.

Iz svega što je dosad rečeno u srednjovjekovnoj Križevačkoj županiji iz aspekta povijesne geografije možemo zaključiti da je ovdje bilo mnogo naselja i stanovnika. Pobliži broj sela nije nam poznat, a utvrđenih gradova ili kaštela bilo je oko 70. Značajno je da je toponimija ovdašnjega zemljišta savučavla svoje narodne karakteristike i nije, bar u većoj mjeri, madžarizirana. Očito je da se po ovdašnjim naseljima odvijao tradicijski život Hrvata sa svim svojim posebnostima u običajima, govoru, odijevanju, građenju kuća i načinu privređivanja. Nadolaskom Turaka u ovaj kraj Križevačka županija u velikoj je mjeri izmijenila svoju raniju demografsku strukturu. Mnogi ovdašnji starosjedioci izbjegli su pred Turcima prema sjeveru ili zapadu i kasnije se više nikada nisu vratili u svoj stari zavičaj. One koji su tu ostali Turci su prisilno preselili u obližnje krajeve Ugarske. Istovremeno su Turci u ove krajeve naseljavali novo stanovništvo, i to većinom ono iz Bosne ili iz središnjih oblasti Balkanskoga poluotoka. To je dovelo do toga da su mnoga srednjovjekovna naselja na tlu Križevačke županije nestala i da im se tijekom vremena zameo svaki trag. Zbog toga je danas povijesnogeografski studij toga kraja vrlo složena tema, koja traži znatno sveobuhvatniju znanstvenu obradu nego što je to učinjeno u ovom prilogu. Njegova je svrha da se toj problematici u naše vrijeme pokloni ona pažnja kako se to radi po svim naprednijim evropskim zemljama.

Sažetak

Zemljište na kojem je u srednjem vijeku formirana Križevačka županija staro je kulturno tlo na kojem su obitavali ljudi već u prahistorijsko doba. U antičkom razdoblju živjela su tu razna romanizirana plemena. Dolaskom Slavena i Hrvata u ovaj kraj starije stanovništvo nije posve nestalo, već se pomiješalo i asimiliralo s novim doseljenicima. Granice Križevačke županije ustanovljene su u doba postojanja kneževine panonskih Hrvata. Županijsko mjesto postao je Križ, današnji Križevci. Do vremena dolaska Madžara na područje Panonske nizine naseljenost Križevačke županije nije bila naročito gusta. Nakon madžarske kolonizacije prilike su se izmijenile. Tada su iz krajeva sjeverno od rijeke Drave prebjegli gotovo svi tamošnji Slaveni i Hrvati na jug. Oni su većinom naselili puste krajeve na zemljištu savsko-dravskog međuriječja. Tako se naseljenost toga kraja odjednom povećala. O opsegu i granicama Križevačke županije znamo danas onoliko koliko nam o tome govore suvremene povijesne isprave, koje uglavnom potječu od 13. do konca 15. stoljeća. Prema tim dokumentima slijedi da je Križevačka županija bila najprostranija administrativna jedinica ove vrste na čitavom prostoru između rijeka Save i Drave. Njezina zapadna granica poklapala se s tokovima rijeka Bednje i Lonje, južna s tokom Save, istočna granica slijedila je gorske grebene Psunja i Papuka, a najistočniji dio županije dopirao je do blizu Valpova. Sjeverna granica poklapala se s tokom rijeke Drave, izuzimajući teritorij koji je zapremala prostorno mala Virovitička županija. Naselja srednjovjekovne Križevačke županije nisu bila prostorno jednoliko raspoređena. Najviše ih je bilo u središnjim dijelovima

županije oko Križevaca, zatim u gornjem poriječju rijeke Česme te u podgorju Moslavačke gore. Podravina i Posavina bila je naseljena rjeđe, a donje Polonje bilo je sasvim nenaseljeno jer su tu bile prostrane močvare. Najveći dio županijskog teritorija pokrivale su šume, a poljoprivredno zemljište bilo je ograničeno na krčevine naokolo naselja. Sva naselja na području županije nisu imala jednak pravni status. Najviše je bilo feudalnih kmetskih selišta s po nekoliko desetaka naseljenih domova. Stanovnici tih selišta bijahu podanici svojih feudalaca, koji su živjeli po obližnjim kaštelima. Veće slobode uživali su stanovnici naselja koja su imala status slobodnih trgovišta. Tu su uz slobodnjake živjeli i mnogi obrtnici, koji su nesmetano mogli stjecati svoj imetak. Najveći dio rada govori o feudalnim posjedima srednjovjekovne Križevačke županije. Autor po izvjesnom redu vodi čitaoca po čitavom županijskom teritoriju, navodeći redom imena pojedinih posjeda ili plemićkih kaštela, imena feudalnih porodica koje su gdje upravljale, spominje broj sela na pojedinim posjedima i slično. Iz toga dijela rada dobiva se dovoljno vjerna slika o ovdašnjem naseljenju, toponimiji i sl. Iz nizanja takvih podataka autor na kraju zaključuje da je križevačka županija u srednje mvijeku bila dobro naseljen kraj, s pretežno hrvatskim stanovništvom, koje se tu održavalo sve do dolaska Turaka. Tada se na tom području dešavaju značajne demografske promjene. Ovdašnje starije stanovništvo prebjeglo je u to doba u susjedne sigurnije krajeve, a na njihova mjesta naseljavaju Turci nove doseljenike, koji su potjecali uglavnom iz Bosne i središnjih oblasti Balkanskog poluotoka. Na taj se način mnogim ovdašnjim ranijim naseljima zameo svaki trag, pa ih je danas teško pobliže ubicirati. Autor na kraju ističe da sve to čini znanstvenoistraživački rad ove vrste na području stare Križevačke županije korisnim poslom, jer se samo na taj način mogu dobiti ispravni odgovori na brojna otvorena pitanja iz naše povijesne geografije.

LITERATURA

Adamček J., Vlastelinstva Čazma, Ivanić i Dubrava u srednjem vijeku, Zbornik Čazme 1226—1976, Čazma 1979.
Adamček J., Iz starije povijesti Križa, Kaj, god. XVII, br. 3—4, Zagreb 1984.
Bösendorfer J., Crtice iz slavonske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: križevačke, virovitičke, požeške, cisdravske baranjske, vukovske i srijemske, Osijek 1910.
Božičević M., Od Garića do Ilove i Česme, Garešnica 1938.
Brozović L., Stare slike grada Koprivnice, Narodna starina, sv. 16, Zagreb 1928.
Brozović L., Građa za povijest Koprivnice, Koprivnica 1978.
Buturac J., Povijest Rovišća, Rovišće 1975.
Buturac J., Kutina. Uz 200. obljetnicu župne crkve, Zagreb 1977.
Buturac J., Povijest Gornje Rijeke i okolice, S.l. 1979.
Buturac J., Iz povijesti Čazmanskoga kaptola, Zbornik Čazme 1226—1976, Čazma 1979.
Buturac J., Iz prošlosti Cirkvene i okolice, Križevački zbornik II, Križevci 1982.
Buturac J., Vrbovec i okolina 1134—1984, Vrbovec 1984.
Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, Budapest 1890—1913, 8 vol.

Csánki D., Körösmegye a XVI században, Budapest 1893.
jeka, Vjesnik Zemaljskog arhiva, god. XVIII/3, Zagreb 1916.
Ćuk J., Stara prošlost Garić grada, Bjelovar 1934.
Ćuk J., Oko stare i nove Čazme, Hrvatska prošlost II, Zagreb 1941.
Feletar D., Podravina. Prinos poznavanju gospodarskog razvoja sjeverozapadne Hrvatske, Koprivnica 1973.
Feletar D., Urbanistički razvoj Koprivnice, Podravski zbornik, Koprivnica 1979.
Heller G., Comitatus Crisiensis, Veröffentlichungen des Finisch-Ungarischen Seminars an der Universität München Bd. 10. München 1978.
Horvat A., Osvrt na urbanističku koncepciju jezgre Križevaca, Križevački zbornik II, Križevci 1982.
Horvat R., Povijest grada Ivanića, Spomenica Ivanićgrad, Zagreb 1931.
Horvat R., Povijest Gjurgjevca, Zagreb 1940.
Horvat R., Poviest slob. i kr. grada Koprivnice, S.l. 1943.
Hrkčević M., Povijest Garić grada, Bjelovar 1916.
Ivančan Lj., Čazmanski kaptol (1232—1932), Croatia sacra II, Zagreb 1932.
Karger A., Die Entwicklung der Siedlungen im westlichen Slavonien, Kölner Georg. Arbeiten, Heft 15, Wiesbaden 1963.
Klaić Vj., Slavonija od X do XIII vijeka, Zagreb 1882.
Kruhek M., Prilog istraživanju najranije povijesti Garić-grada, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, god. XXII, Zagreb 1973.
Kukuljević Sakcinski I., Grad Veliki Kalnik, Leptir, Zagreb 1859.
Laszowski E., Crkva Sv. Križa u Križevcima, Prosvjeta, god. 19, br. 10, Zagreb 1911.
Laszowski E., Iz prošlosti Vrbovca. Izd. Braće Hrv. zmaja, knj. 33, Zagreb 1921.
Oberhumer E. und *Wieser F.R.*, Wolfgang Lazius Karten der Österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1554—1563, Innsbruck 1906.
Pavičić S., Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja u Slavoniji, Djela JAZU, knj. 47, Zagreb 1953.
Pavičić S., Moslavina i okolina, Zbornik Moslavine, knj. I, Kutina 1968.
Stegena L., Lazarus Secretarius, The First Hungarian Mapmaker and His Work, Budapest 1982. (s faksimilima).
Szabo Gj., Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920.
Szabo Gj., Iz prošlosti Daruvara i okolice, Narodna starina, sv. 28, Zagreb 1932.
Šalamon K., Iz povijesti đurđevačkog starog grada, Podravski zbornik, Koprivnica 1980.
Špoljar J., Povijest Pakraca, Prosvjeta, god. XVII, br. 12, Zagreb 1909.
Šustek Lj., Dubrava u povijesti i njena okolina, Zagreb 1929.
Vidačić K., Topografično-poviestne crte slob. i kr. grada Križevca, Križevac 1886.
Winter M., Ludbreški grad i njegovi gospodari, Podravski zbornik, Koprivnica 1980.
Zloch K., Grad Križevac, Danica kalendar za 1896. godinu, Zagreb 1895.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 949.713

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

RADNIČKA KRETANJA U LEPOGLAVSKOM I IVANEČKOM PODRUČJU U MEĐURATNOM RAZDOBLJU

In the period between two wars (1918—1941), the district of Ivanec was overpopulated agrarian area. Agrarian reform did not radically took neither the Klenovnik manor, which became a sanatorium for the persons sick of tuberculosis within the Central workers' insurance office nor the penitentiary in Lepoglava, so the both of those state institutions lived their own specific life. Owing to the usage of the prisoners on various jobs and to the seasonal type of jobs in every company, even in the coal-mine of Ivanec, very low price of work-force formed at this disrict, which reflected on the condition of entire population.

1.

Područje Lepoglave i Ivanca pripadalo je do 1938. godine istoj općini, pa ga stoga moramo promatrati kao jednu cjelinu usprkos izvjesnoj različitosti u ekonomskoj strukturi. S površinom od 130 km² ivanečka općina bila je najveća seoska općina u državi, s veoma visokim postotkom seoskog stanovništva (87%). Zbog slabo razvijene privrede ona se ubrajala među najnerazvijenije krajeve sjeverne Hrvatske s jako izraženim migracijskim kretanjima prema Varaždinu i Zagrebu.

Čitav ekonomski život i socijalni interesi lepoglavskog i ivanečkog stanovništva bili su usmjereni na tri ustanove: ivanečki ugljenokop kao najveći lignitski ugljenokop u Hrvatskoj, lepoglavsku kaznionicu, najveći zavod ove vrste u Hrvatskoj i sanatorij Klenovnik, najveću zdravstvenu ustanovu u Jugoslaviji za liječenje tuberkuloznih radnika. Sve tri ustanove nalazile su se blizu jedna drugoj, i samo u spletu njihovih međusobnih utjecaja moguće je razumjeti društveno-ekonomski život na području ivanečke općine u međuratnom razdoblju. S tog razloga razmotrit ćemo prvo društveno-ekonomske karakteristike ivanečke općine, a onda i aktivnost svake od naprijed spomenutih ustanova sa specijalnim osvrtom na položaj radne snage.

2.

Ivanečka općina. Najbitnija karakteristika ovog područja bila je velika glad za zemljom uslijed prenaseljenosti i koncentriranja zemlje u rukama nekoliko posjednika. Već 6. studenog 1918. grupa seljaka došla je na poljoprivredno dobro lepoglavske kaznionice Čret tražeći podjelu zemlje među siromašne seljake.[1]

Ne samo 1918. već i naredne dvije godine na ovom je području stanovništvo uznemireno i izrazito revolucionarno, te vlasti uz pomoć vojske sprečavaju širenje revolucionarnog raspoloženja i budno prate ponašanje stanovništva.

Agrarna reforma na ovom području gotovo da i nije provedena. Zbog »državnokorisnih interesa« izuzeti su od agrarne reforme dobro lepoglavske kaznionice i veleposjed Klenovnik, te 1931. u ivanečkom kotaru 15 veleposjednika s posjedima iznad 20 hektara drže 18% zemlje. Od agrarne reforme izuzete su šume, pa tako posjed Radovana Kukuljevića u Ivancu nije dostizao ni uži maksimum usprkos više stotina jutara šume. Opkoljeni seljacima kojima je trebala zemlja, gotovo su svi veleposjednici pomalo rasprodavali seljacima zemlju za velik novac (barunica Natalija Jordis rođ. Kušević, Kukuljevići, Gejza Fejte i drugi), te tu treba tražiti uzroke velike zaduženosti seljaštva ovog područja. Prema anketi Privilegirane agrarne banke iz 1932. godine seljaštvo ivanečke općine bilo je zaduženo za 6,069.560 dinara, od čega 4,805.795 dinara kod seoskih lihvara uz visoke kamate.[2] Međutim, u ivanečkoj je općini 1939. na 22.640 jutara laporaste, krševite i pjeskovite zemlje živjelo 18.750 seljačkog stanovništva, pa su Ivančani svakako morali tražiti zaposlenje izvan Ivanca, jer se 160 stanovnika na jednom kvadratnom kilometru nije moglo prehraniti.[3] Na ovom području nije se moglo razviti ni stočarstvo jer nije bilo livada. U pravilu su siromašni seljaci oko nove godine ostajali bez hrane usprkos najvećoj štednji.

Veliko se siromaštvo osjetilo osobito nakon završetka prvog i pred početak drugog svjetskog rata. Poslije prvog svjetskog rata narod, vidjevši da vlast imaju isti ljudi koji su je imali i za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije i da se društveni sistem ne mijenja, rado prihvaća radikalne ideje. U proljeće 1919. mnogi seljaci kažu: »Če nigdar nisem mislil biti socijalist, sad budem postal.«[4]

Poslije varaždinske pobune u ljetu 1919. podžupan Varaždinske županije Janko Sokoliš javio je predsjedništvu Zemaljske vlade u Zagreb da je »... cijela okolica varaždinska može se reći u trajnom ustanku, a pojedini agrarni odbori preuzeli su uloge sovjeta pojedinih sela«.[5] U vrijeme pobune pripremilo se četiri stotine naoružanih Ivančana za polazak u Va-

[1] *J. Vidmar,* Prilozi građi za povijest 1917.—1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas, *Arhivski vjesnik,* I, Zagreb 1958, str. 137—138.
[2] Varaždinske novosti, 29. IX. 1932. Popis seljačkih dugova sreza Ivanečkog.
[3] Varaždinske novosti, 4. V. 1939. *Alba,* Ivanec.
[4] Bratstvo, 1. V. 1919.
[5] *J. Vidmar,* Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije 1919. godine, *Arhivski vjesnik,* II, 1959, str. 171.

raždin, te je izgelda i Ivanec poput Varaždinskih Toplica bio jedan od centara pobune.[6] Četiri stotine rudara u Ivancu prisiljavalo je vlasti na stalnu budnost i mjere. U trenutku Obznane, kada su se ivanečki rudari solidarizirali s rudnicima Trbovlja i s bosanskim štrajkašima, vlasti su radi zaštite mira i reda pozvale oružnike i vojsku.[7]

Nakon rascjepa socijalista i komunista Ivančani se opredjeljuju za komuniste. Usprkos progonima, stalnu prisutnost komunista odražavaju rezultati izbora. Na općinskim izborima u ožujku 1920. komunisti su dobili većinu, te je vlada raspustila izabrani odbor. Na skupštinskim izborima u ožujku 1923. komunisti su u Ivancu dobili 11 glasova, a u Mačkovcu — gdje je živio komunist Petar Pahić — 13, pri čemu treba istaći da je 405 birača apstiniralo od izbora pokazujući tako svoje negodovanje zbog prisutnosti jednog vojničkog odreda. Općinski izbori 1925. završili su imenovanjem općinskog komesara. Na izborima za oblasnu skupštinu 23. I. 1927. komunisti su dobili 135 glasa, a izbore bojkotira 39% upisanih birača. Slično je i na izborima 11. IX. 1927, kada lista Nezavisnih radnika s nosiocem Kamilom Horvatinom dobiva 115 glasova, od čega samo u Mačkovcu 66.[8]

U to se vrijeme već pokazuju posljedice intenzivne eksploatacije šuma na Ivančici i Ravnoj gori. U vrijeme jakih kiša tri potoka u blizini Ivanca: Bistrica, Bistričica i Tamni dol plave okolinu Ivanca i nanose velike štete poljoprivredi. Bilo je nužno izboriti od vlade sredstva za regulacijske javne radove, ali je narodni zastupnik s ovog područja 1926. šutio »u parlamentu kao labud«.[9]

Gotovo svake godine ovim područjem hara glad, što se odrazilo na velikoj smrtnosti djece. Ujesen 1930. voda s Ivančice ponovno je pretvorila Ivanec u veliko jezero, a u srpnju 1931. katastrofalna tuča i ciklon uništili su žitorodna polja i voćnjake, te »... samo suhe grane strše u vis, kao da osušene ruke mole za pomoć«, piše izvjestilac iz Ivanca u Varaždinskim novostima[10].

Teška vremena velike svjetske krize stanovništvo ivanečkog područja teško proživljava, jer se iz Zagreba i Varaždina, ali i iz inozemstva, vraćaju nezaposleni radnici te još više utječu na agrarnu prenaseljnost. Na tabeli 1 — rađenoj na osnovi popisa stanovništva od 31. III. 1931. i prilagođenoj socijalnoklasnim razmatranjima — vidi se da su u ivanečkom kotaru radnici među privredno aktivnim osobama sudjelovali sa svega 5,5%. Potrebe za radom bile su velike, a rada nije bilo. Uslijed krize prestao je u siječnju 1934. raditi i stari Pusztov mlin, a zaposlenje se moglo naći samo u dva kamenoloma u Očuri, te u ciglani Franje Kodyteka u Lepoglavi, dok tvor-

[6] Isto, str. 196.

[7] Arhiv Hrvatske (dalje: AH), Varaždinska županija (dalje: VŽ), 3304/1920. i Historijski arhiv u Varaždinu (dalje: HAV), Gradsko poglavarstvo — dopis Zem vlade 259/1921.

[8] Narodno jedinstvo, 24. III. 1923, 16. VII. 1925, 27. I. i 15. IX. 1927. Uoči izbora vlasti su poduzimale specijalne mjere opreza. U veljači 1923. krčme su se morale zatvarati već u 19 sati, a uskoro je pristigla i vojska kako bi osigurala red i mir (Narodno jedinstvo, 10. II. 1923, AH, VŽ, kut. 397—343/28. II. 1923).

[9] Narodno jedinstvo, 12. VIII. 1926.

[10] Varaždinske novosti, 30. X. 1930. i 9. VII. 1931.

Tabela 1. *Stanovništvo ivanečkoga kotara po osnovnim djelatnostima i socijalnoklasnim obilježjima 31. III. 1931.**

apsolutno

Socijalno-klasne grupe	AKTIVNO STANOVNIŠTVO						PASIVNO STANOVNIŠTVO						UKUPNO STANOVNIŠTVO					
	Privredno				Izvan-privr.	Ukupno	Privredno				Izvan-privr.	Ukupno	Privredno				Izvan-privr.	Ukupno
	1	2	3	4			1	2	3	4			1	2	3	4		
Radnici**	445	560	64	1069	175	1244	4237	499	15	4751	8	4759	4682	1059	79	5820	183	6003
Namještenici	21	41	38	100	338	438	30	79	71	180	230	410	51	120	109	280	568	848
Seljaci***	19012	—	—	19012	—	19012	17112	—	—	17112	—	17112	36124	—	—	36124	—	36124
Ostali	—	309	97	406	1296	1702	—	643	187	830	113	943	—	952	284	1236	1409	2645
Ukupno	19478	910	199	20587	1809	22396	21379	1221	273	22873	351	23224	40857	2131	472	44460	2160	45620

relativno

Radnici	35	45	6	86	14	100	89	10	—	99	1	100	78	81	1	97	3	100
Namještenici	5	9	8	23	77	100	7	19	17	43	51	100	6	14	13	33	67	100
Seljaci	100	—	—	100	—	100	100	—	—	100	—	100	100	—	—	100	—	100
Ostali	—	18	6	24	76	100	—	68	20	88	12	100	—	36	11	47	53	100
Ukupno	87	4	1	92	8	100	92	5	1	98	2	100	89	5	3	97	3	100

* Definitivni rezultati popisa stanovništva 31. III. 1931, IV, Sarajevo 1940, 218—219.

** Kao radnici uzeti su iz Definitivnih rezultata radnici, nadničari, sluge i šegrti. Jedino kod radništva izvan privrede uzeta je osim ovih kategorija i kućna služinčad.

*** Kao seljaci uzeti samostalni ali i pomoćni članovi porodice koji rade.

1. Stanovništvo u poljoprivredi.
2. Stanovništvo u industriji.
3. Stanovništvo u trgovini, novčarstvu i prometu.
4. 1—3 zajedno.

nica pisaćeg pribora također zapada u krizu.[11] Seljaštvo živi veoma bijedno, jer je od 7866 posjeda u kotaru 7490 ili 95% bilo veličine ispod pet hektara, a ta površina nije pružala zadovoljavajuću osnovu za egzistenciju jedne prosječne obitelji.[12]

Seljaštvo zbog slabih prihoda ne podmiruje svoje poreske obaveze već početkom krize. Uslijed toga i ivanečka općina zapada u krizu i krajem 1931. devet odbornika podnosi ostavke.[13]

Priroda ni narednih godina nije bila sklona ovom području. Godine 1932. vladala je nezapamćena suša kakve se ni najstariji ljudi u ovom kraju nisu sjećali, »pa je narod sa zebnjom i pun brige išao u susret zimi, jer nezna kako će sebe i blago prehraniti«.[14] U 1933. seljaci više nemaju novaca ni za duhan, te se puši sušeno lišće i šumsko cvijeće.[15] Bijeda postaje toliko uočljiva da vlada polovinom 1934. votira za javne radove na cestama u kotaru četvrt milijuna dinara, pojačavši time i djelatnost kamenoloma Valenta Barleka i Resa u Očuri. Iako su zarade u Barlekovu kamenolomu bile veoma slabe, tek 1937. radništvo štrajkom pokušava poboljšati svoje zarade.[16] U rujnu 1934. proradila je u Ivancu sirana Miroslava Štrmeckog, pa su seljaci prodajom mlijeka pokušavali doći do nešto novca za kupnju soli i petroleja. Klaonica se počela graditi 1937, ali je bila dovršena tek 1940, te tvornica suhog mesa Mirka Pichlera kolje u vlastitoj režiji i na veoma primitivan način.[17] U svakom slučaju svi ti pokušaji oživljavanja privrednog života bili su nedovoljni s obzirom na brojnost stanovništva.

Iz tog vremena ostao nam je jedan zapis da 90% stanovnika ivanečkoga kotara ide »u mertuk« u Podravinu, gdje žene žanju žito, a muškarci mlate. »Ubogi ljudi pješaće po 100—180 km. Idu obično u grupama po četiri. Na upit kako zarađuju rekli su: 'Zarađujemo ki kak more.'« Obično su za rad od tri sata ujutro do devet uveče dobivali 7 do 12 dinara, pa i to obično u naturi, tj. 20 litara pšenice ili raži. Tu su pšenicu odmah morali i prodati jer je nisu imali čime voziti u Zagorje. Jasno je da je cijena takve pšenice bila niska.[18] Kasnije Ivančani odlaze u mertuk i na veće udaljenosti. Tako u proljeće 1938. godine 60 Ivančana odlazi na pustaru grofa Eltza kod Vukovara, ugovorivši mjesečnu zaradu od 200 dinara s hranom, te sto kilograma kukuruza u naturi.[19] Iako je u to vrijeme vladala u zemlji konjunktura, stanovništvo ovog područja bilo je toliko brojno da već polovinom 1937. izvjestitelj iz Ivanca piše da »po selima vlada ovog ljeta velika bijeda i neuposlenost, kao nikada prije«, navodeći da se u Voći za 12—13 sati rada na okapanju kukuruza ili vinograda plaća samo 4—5 dinara, a vagan kukuruza da je poskupio od 42 na 54 dinara.[20] Nerazmjer cijena i nadnica po-

[11] Narodno blagostanje, 3. II. 1934.
[12] Statistički godišnjak Kr. Jugoslavije za 1937, Beograd 1938, 104.
[13] Varaždinske novosti, 24. XII. 1931.
[14] Varaždinske novosti, 29. IX. 1932.
[15] Varaždinske novosti, 24. VIII. 1933.
[16] Varaždinske novosti, 7. VI. 1934. i 7. X. 1937.
[17] Varaždinske novosti, 15. VIII. 1934. — H. B., Ivanec. Mlijeko se otkupljivalo po 75 para. Varaždinske novosti, 29. VII. i 7. X. 1937.
[18] Varaždinske novosti, 16. VII. 1936.
[19] Varaždinske novosti, 28. IV. 1938.
[20] Varaždinske novosti, 10. VI. 1937.

nukao je uskoro zatim i poljoprivredne radnike ovog područja da se preko Gospodarske sloge pokušaju izboriti za bolje nadnice.[21] Svakako treba zapaziti da na rad u Njemačku odlaze veoma nerado i samo u krajnjoj nuždi.[22]

U kolovozu 1937. velike su kiše uništile ponovno poljske usjeve, vrtove i pokošenu otavu, razorile ceste i prijelaze i porušile drvene zgrade i mlinske žljebove. Nabujali gorski potoci zaprijetili su i ivanečkom ugljenokopu, te su sirenom dozivani radnici i seljaci da pomognu izgraditi nasipe oko ulaska u rudnik.[23] Te je jeseni cijela okolica Ivanca naličila »velikom nepreglednom jezeru«, pa je narod zdvajao, a nebriga države za taj kraj bila je tako velika da je to došlo do izražaja na izborima 1938. godine, kada Hrvatska seljačka stranka dobiva apsolutnu većinu. Tek nakon poplava Bednje u proljeće 1939. Banska je uprava podijelila za sjeme 28 metričkih centi kukuruza i dala 45.000 dinara za javne radove.[24] Pokušava se ponovno izvršiti kolonizacija dijela stanovništva u Slavoniju, a forsira se i odlazak na poljoprivredne radove u Francusku. Izbijanje drugog svjetskog rata zaustavilo je ova kretanja prema inostranstvu, a radnici su se već u rujnu 1939. vratili u Ivanec.[25]

Istovremeno naglo poskupljuje ne samo hrana već i petrolej i sol, koji i nestaju s tržišta. Nezadovoljstvo stanovništva, a osobito rudara, tako je veliko da je banskoj vlasti upućen hitan poziv za pomoć, ali je pomoć zbog slične situacije u drugim krajevima bila premala da bi se osjetnije odrazila na položaj stanovništva.[26]

Prvi put zasjala je električna rasvjeta u Ivancu 25. XII. 1939. Zagrebačka Komora za trgovinu i industriju uputila je odmah apel privrednicima neka otvaraju pogone u Ivancu, gdje ima jeftine električne energije iz Fale i jeftine radne snage i gdje postoji vodovod. Namjera da se u Ivancu otvore dvije tekstilne tvornice i tekstilna škola odložena je zbog nestašice tekstilnih sirovina uslijed ratnih prilika, pa se prilike na ivanečkom području ne poboljšavaju.[27]

I ujesen 1939. katastrofalno nevrijeme uništava urod, te država mora pripomoći prehranu naroda i stoke. Preko Gospodarske sloge u kotar je dopremljeno osam vagona sijena i odobreno 60.000 dinara za prehranu stanovnika, a u proljeće 1940. stiglo je u ivanečku i lepoglavsku općinu i nekoliko vagona kukuruza. Nedostatak hrane oživio je razvoj verižne trgovine i šverca, a utvrđivanje cijene dovodi do masovnog sakrivanja kuku-

[21] Varaždinske novosti, 15. VII. 1937.

[22] Varaždinske novosti, 16. VI. 1938.

[23] Varaždinske novosti, 9. IX. i 14. X. 1937.

[24] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (dalje: AIHRPH), fond Politička situacija (dalje: XXI), 5515—935/1. XII. 1939.

[25] U Francusku je iz ivanečke općine otišlo oko 600 radnika. Oni su mjesečno trebali zaraditi 210 do 310 franaka, ali su sami morali platiti put i putnicu od 250 dinara (Varaždinske novosti, 16. III, 6. IV. i 28. IX. 1939).

[26] Varaždinske novosti, 2. XI. i 14. XII. 1939.

[27] Varaždinske novosti, 4. I, 18. I. i 1. IV. 1940. U kolovozu 1939. proradio je ponovno Pusztov mlin i pilana, koje je zakupio Emil Obsiger. Mlin je imao dnevni kapacitet od jednog vagona i spadao među veće mlinove ovog područja (Varaždinske novosti, 10. VIII. 1939).

ruza, te Banska uprava mora sve do okupacije zemlje slati na to područje svakih četrnaest dana vagon hrane.[28]

Na sjednici kotarskog odbora u Ivancu 1. ožujka 1941. raspravljalo se o prehrani pučanstva na tom području i o aprovizaciji, te o obskrbi dvaju ivanečkih mlinova kao da se radi o nekom gradu, a trajanje sjednice od 9 sati ujutro do 20 sati uveče pokazuje koliko je problem prehrane stanovništva zadavao muke vlastima.[29]

3.

Lepoglavska kaznionica. Ova kaznionica bila je za državu unosno privredno poduzeće. Iako ne možemo brojčano iskazati zaradu koju je država imala od lepoglavske kaznionice, eksploatacija zatvorenika kao gotovo besplatne radne snage bila je velika, pa su i koristi morale biti znatne.

Kaznionica je osnovana 1855. godine, ali je tek 1878. upravitelj Emil Taufer (1845—1891) uveo kombinaciju irskog s progresivnim sistemom, gdje se rad u tri stupnja primjenjivao za preodgajanje kažnjenika. Nakon prvog stupnja, koji se sastojao od osmotjednog boravka u ćeliji i čehanja perja, prelazilo se u zajednički zatvor s nizom podrazreda i radom u raznim radionicama. Postojala je krojačka i postolarska radionica, kožara, užarija, pletionica prostirača, velika stolarija, kolarska i bačvarska radionica, te bravarija, a oko 1900. otvorena je i tkaonica. Kažnjenici trećeg stupnja bavili su se uglavnom poljoprivrednim radom na ekonomiji Čret, a 1916. kupljeno je i uređeno i odgajalište za malodobne prijestupnike Pahinsko kod Ivanca. Tauferov sistem predviđao je i opismenjavanje mlađih nepismenih kažnjenika, pa čak »i neka objašnjenja iz ekonomike gospodarstva«.[30]

U stvarnosti ovaj sistem nije funkcionirao. Rudolf Hercigonja, koji je — kao idejni začetnik atentata što ga je J. Schäffer pokušao 20. V. 1914. na bana Ivana Skerlecza — bio osuđen 6. listopada 1914. na osam godina teške tamnice u Lepoglavi, piše 1919. u brošuri »Lepoglavski vampiri«: »Lepoglava! To je ime, kod kojega će se naježiti kosa svakome onome kojega je okrutna sudba naterala, da između njenih zidina proboravi koju tešku godinu. Lepoglava je kuća neponjatnoga i strahovitog užasa, mrcvarionica i ubijaonica ljudi.«[31] Hercigonja je došao u kaznionicu upravo u vrijeme kad je izgradnja nove kaznioničke zgrade 1913. i 1914. godine omogućila usavršavanje sistema ekonomske eksploatacije i kada je zbog prvog svjetskog rata ljudski život malo vrijedio, a fronta tražila što više vojne odjeće i obuće. Hercigonja je čitav ovaj sistem nazvao »sistem dra Šabana«, koji je bio upravnik kaznionice od 28. II. 1908. do 1926. godine i koji je, služeći dva režima, imajući istovremeno i poljoprivredno dobro, predstavljao i kapitalistički i feudalni sistem, sistem dugotrajne eksploata-

[28] Varaždinske novosti, 28. IX. 1939. i 22. II, 7. III, 18. IV, 2. V, 6. V, 11. VII, 25. VII. i 15. VIII. 1940.

[29] Varaždinske novosti, 13. III. 1941.

[30] *M. Peršen,* Dugi dani. Lepoglava, škola revolucionara, Zagreb 1975, 22—23.

[31] *R. Hercigonja,* Lepoglavski vampiri, Zagreb 1919, 28—29. Hercigonja (Zagreb, 10. II. 1896. — umro negdje u Rusiji) bio je učenik II. tečaja Trgovačke akademije i kao takav pismen i sposoban da zabilježi svoje dojmove.

cije naroda na ovom području. Po nalogu vlade za vrijeme rata svaki veći hodnik u kaznionici, školska dvorana, knjižnica kao i dvorana za glazbu bili su pretvoreni u radionice za izrađivanje vojnih potrepština. »U ovim radionicama, nedovoljno zaštićenim protiv promaje, nedovoljno grijanima, a ispunjenim otrovnim zrakom, moradoše kažnjenici raditi kao ludi po dvanaest sati dnevno. Oni moradoše brzo i mnogo raditi.« Hercigonja opisuje prilike u pojedinim radionicama. O postolarskoj radionici piše: »Kolosalno duga dvorana, sva zapremljena malim stolićima, kožom, špiritom, postolarskim alatom i smradom. I u tome kaosu stolića, alata, dima i smrada — prigiba se nad svojim radom pojava do pojave, glava do glave, srče u sebe ovaj kužni uzduh, truje se i umire. Jest, svakog dana odlazile su iz ove radionice čitave legije kažnjenika u bolnicu, tamo umirale — a na njihova mesta dolazile su sveudilj nove i nove sile, jer sud je uvek dalje sudio i žandari su uvek nove i nove 'zločince' terali u kaznionu.«[32]

Najlošije su prilike bile u grebenarnici, koja je bila nastavak užarske šupe i zatvorena samo s tri strane, dok je četvrta bila ograđena od dvorišta letvama. Peći ovdje nije bilo, te su u najvećoj zimi osuđenici prekrivali letve dronjcima kako bi se bar donekle zaštitili od vjetra. »Svuda naokolo pričvršćeni su o zid ili o drvene stupove strašni ocelni grebeni, o koje kažnjenici od zore do mraka, leti i zimi (pa i kod električnoga osvetlenja) izvlače vlakno. Posao se taj obavlja neprekidno i brzo, ocelne igle na grebenima jezovito cvile, dok se od grebenoga vlakna diže takova silna prašina, da se unaokolo u opće ne može ništa videti. Oštra i gusta prašina grize čoveka za oči i nos i sili ga na kihanje. Vrlo je teško i opasno po zdravlje ostati ovde i pet časaka. A jadni prognanici rade u toj nemogućnosti po dvanaest sati dnevno, ali ne jedan dan, ne deset dana, nego i po čitave godine, dotle dok im se đavo ili bog ne smiluje, te dok ih ne polože u proste jelove lesove i ne odnesu na kažnjeničko groblje.«[33] Prema Hercigonjinu pisanju kažnjenici u strogom zatvoru radili su 11—15 sati dnevno, a oni na vanjskim radovima (zove ih posredovanci) 14 sati. Među ovima bilo je kažnjenika koji su radili i po dvadeset sati dnevno, ali je njihovo zdravlje ipak bilo nešto bolje od kažnjenika u strogom zatvoru jer su se kretali na zraku, a osim toga su laganije dolazili do hrane. Poslovica »Tko ne radi, ne treba ni da jede« često se primjenjivala u lepoglavskoj kaznionici, pa čak i u baraci bolnice.

Hercigonja navodi i norme koje su kažnjenici morali ispuniti kako bi se s njima normalno postupalo. Norme su bile vrlo velike... Radnik na grebenu morao je izgrebati dnevno 25 kg vlakna. Radnik koji je lijepio papirnate vrečice morao je dnevno slijepiti najmanje 2.500 komada. Kazna za neispunjavanje normi bila je polovično dobivanje hrane ili noćivanje u starom podrumu duboko ispod zemlje, bez zraka i svjetla i punog »insekata, parcova i kaljužaste vode«.[34]

U takvim uvjetima — kraj stalne gladi — smrtnost je bila neobično velika. U kaznionici je obolio od tuberkuloze i Rudolf Hercigonja, te je

[32] Isti, 33.
[33] Isti, 34—35.
[34] Isti, 35—37.

nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije bio na liječenju u sanatoriju Brestovac na Zagrebačkoj gori. Ogorčen što je Šaban i dalje ostao upravnik kaznionice, objavljuje uz pomoć komunista Đure Cvijića, Kamila Horvatina i Augusta Cesarca 1919. »Lepoglavske vampire« i poziva na promjenu sistema u kaznionicama, koji je ostao nepromijenjen »i u slobodnoj i demokratskoj Jugoslaviji« 1919. godine. Hercigonjina brošura privukla je pažnju javnosti, ali nije promijenila kaznionički sistem jer to nije odgovaralo vlastodršcima. Žrtvovan je Hercigonja i ponovno optužen kao idejni organizator atentata na autora Obznane Milorada Draškovića. Uz pomoć Jove Maleševića i drugih komunista bježi u Austriju.[35] Kasnije je maknut s položaja upravnika kaznionice i Šaban jer ga režim više nije trebao.

Prema knjizi Rodoljuba Čolakovića »Kuća oplakana« vidljivo je da je sistem privredne eksploatacije zatvorenika ostao isti i tridesetih godina dvadesetog stoljeća.[36] Pored radionica kaznionica je i tada imala poljoprivrednu površinu od 300 jutara, gdje se sadio krumpir, kukuruz, povrće, vinova loza i voće te uzgajalo na tisuće komada peradi, ovaca, krava i drugog blaga. Kaznionica je imala i velike komplekse šuma u Očuri i na Ivančici, odakle su se snabdijevale drvima državne ustanove u Varaždinu, te su i tu sve poslove na sječi, obradi drva i otpremanju u Varaždin radili kažnjenici. Na molbu lepoglavskih seljaka početkom 1919. da im se na osnovi agrarne reforme podijeli dio posjeda kaznionice vlasti su ponudile kolonizaciju 245 lepoglavskih obitelji u Srijem.[37]

Proizvodi kaznionice nisu se pojavljivali na slobodnom tržištu. Uglavnom se radilo za državne ustanove, a dosta robe je otpremano i visokim činovnicima u Zagreb i Varaždin.[38] Višak proizvedene robe bez narudžbi je jeftino prodavan mjesnom trgovcu Franji Kodyteku, a on je prodajući robu po stvarnim cijenama toliko zaradio da je kasnije izgradio svoju ciglanu.

Uprava kaznionice je i iznajmljivala kažnjenike za obavljanje nekih poslova. Time se obilato koristio i prvi poslijeratni upravnik Šaban, koji je kupio od grofa Bombellesa dobro Klenovnik, pa je sa šumskim posjedom svoje žene imao veliko imanje. Nadnica kažnjenika iznosila je samo četiri dinara, pa je sigurno da je ta cijena utjecala na formiranje izvanredno niskih nadnica na lepoglavskom području. Stoga se oko 1926. javljaju po-

[35] Uoči općinskih izbora 1920. Hercigonja je održao niz skupština po selima Hrvatskog zagorja i pisao niz članaka u *Plamenu* i *Crvenoj zastavi*. U to vrijeme radio je kao činovnik u sanatoriju Brestovac. Saznavši da je osumnjičen zbog atentata, napušta 16. VIII. 1921. zaposlenje, bježi u Beč, a onda u Rusiju, gdje je stradao u Staljinovim čistkama. Nasuprot Hercigonji Šaban je bio oženjen Ladislavom Kukuljević i kao prvi predsjednik općinskog odbora Narodnog vijeća u Ivancu u listopadu 1918. pozivao na red i mir i organizirao gardu za zaštitu imovine ivanečkih imućnih građana.

[36] *R. Bosanac* (pseud.), Kuća oplakana, Zagreb 1941.

[37] Volja naroda, 6. II. 1919. — Perše, Lepoglavčani.

[38] Varaždinska gradska općina platila je 1919. za popravak devet pari cipela 140 kruna, a 1924. su uniforme gradskih radnika plaćene 24.640 dinara (HAV, Gradsko poglavarstvo, 9589/1919. i 9920/1924). Cijene su bile zaista niske. Oko 1925. za šivanje bluze plaćalo se jedan dinar, a cipele 5,50 dinara, za kilogram đonova 1,25 dinara, a za najbolji štof šest dinara (Narodno jedinstvo, 20. V. 1926).

kušaji varaždinskih i ivanečkih obrtnika da se nelojalna konkurencija uprave zavoda i njena manipulacija radnom snagom kažnjenika ograniči.[39]

Krajem velike svjetske krize Udruženje zanatlija za grad i srez Varaždin uspjelo je sudskim putem izboriti odluku da kažnjenici više neće raditi po privatnim kućama, već samo na općedržavnim korisnim poslovima. Ova odluka utjecala je i na ograničenje zapošljavanja kažnjenika na ivanečkom i lepoglavskom području.[40]

Šabanova afera otkrila je tko se koristi uslugama kaznionice. Ustanovljeno je da je nizom nepravilnih manipulacija, u kojima su surađivali gotovo svi činovnici kaznionice, država oštećena za nekoliko milijuna dinara, ali je čitava afera zataškana jer su u nju bili upleteni najviši činovnici Zemaljske vlade. Samo na poljoprivrednom dobru utvrđen je deficit od preko 700.000 dinara, nastao neknjiženjem potrošnje. Dogovorom između radikala i vodstva Hrvatske seljačke stranke Šaban je maknut, te je primljen na liječenje u Zakladnu bolnicu zbog poremećenosti, a neki službenik lepoglavskog zavoda, koji je objavio u štampi nekoliko članaka o malverzacijama u kaznionici pod pseudonimom Z., bio je otpušten iz službe.[41]

Poslije Šabana upravu kaznionice preuzeo je dr. Maksimilijan Bohaček (1926—1932), koji je za vrijeme prvog svjetskog rata zajedno s Josipom Brozom ratovao na Karpatima i bio u ruskom zarobljeništvu. Međutim, sistem rada u kaznionici nije se mijenjao, iako su vjerojatno nešto točnije vođene knjige o poslovanju.[42] Jedno vrijeme je umjesto Bohačeka bio upravitelj Veselin Srdić, koji je ranije radio u Zenici, gdje je također postojala kaznionica.[43] Međutim, sve do drugog svjetskog rata djelovanje lepoglavskog zavoda zavijeno je velom šutnje, i u stupce štampe rijetko prodire koja vijest iz kaznionice. Tako je bilo i u siječnju 1929, kada u kaznionicu dolazi Josip Broz i kada zajedno s Mošom Pijadom radi u električnoj centrali kaznionice. Posjetiocima se pokazuju Potjemkinova sela, a prava se istina o kaznionici i o koristima koje je ona donosila određenim ljudima na vlasti prešućuje. Predsjednik vlade Pero Živković pregledao je 30. VII. 1931. sva odjeljenja kaznionice, pri čemu se osobito interesirao za prihode privrednih institucija zavoda jer je krizna situacija u državnom budžetu poticala na redukciju sredstava što su se do tog vremena davala kaznionici.[44]

[39] aVraždinski trgovci tražili su da se sirovine za rad u kaznionici nabavljaju kod njih u Varaždinu (Narodno jedinstvo, 1. IV. 1926), a 1930. zatraženo je od ministra pravde da uprava kaznionice više ne oduzima zaradu varaždinskim i ivanečkim privrednicima (Varaždinske novosti, 27. XI. 1930). G. 1931. sličnu akciju poduzimaju varaždinski grafičari tužeći se na rad kaznioničke knjigovežnice (Rad u državnoj industriji, Zagreb 1931, 10). G. 1922. lepoglavski kažnjenici popravili su u Ivancu crkveni toranj, 1930. most preko Bednje, a bilo je i prijedloga da se ova jeftina radna snaga koristi u Varaždinu za gradnju malih stanova (Narodno jedinstvo, 16. XII. 1922, 16. VI. 1923. i Varaždinske novosti, 2. X. 1930).

[40] Varaždinske novosti, 23. VIII. 1934. i 6. IX. 1934. — Lepoglava.

[41] Narodno jedinstvo, 13. V. 1926. — Z., iz Lepoglave i O lepoglavskoj aferi. Procjene štete varirale su od 2,500.000 do 5,710.000 dinara (Narodno jedinstvo, 5. VIII. 1926).

[42] Potreba provođenja reforme više je puta naglašavana, ali nikada nije provedena (Narodno jedinstvo, 23. IX. 1926. — Lepoglavske atrakcije).

[43] Narodno jedinstvo, 5. I. 1928.

[44] Varaždinske novosti, 6. VIII. 1931. — Lepoglava.

Osobito je zanimljiv slučaj simbioze tvornice pisaćeg pribora s lepoglavskom kaznionicom. Zagrebačka tvornica pisaćeg pribora »Penkala« osnovala je oko 1922. u Lepoglavi svoju filijalu, u kojoj je pored 32 radnika iz Lepoglave radilo i oko stotinu kažnjenika.[45] Ujesen 1931, poslije sloma Prve hrvatske štedionice, koja je bila vlasnik ove tvornice, radni i plaćevni uslovi u tvornici toliko su se pogoršali da je u listopadu zbog nadnica od 5—7 dinara izbio tarifni pokret. Nadnice su povećane na 12—16 dinara, ali je uprava uskoro nakon toga otpustila gotovo sve radnike, a narudžbe izvršavala preko stolarske radionice kaznionice, što je podržavao i upravitelj kaznionice Spasojević i kasnije Dušan Petrović. Kasnije se u tvornici radi po akordnom cjeniku i ne dozvoljava se nikakvo sindikalno organiziranje radnika, pa ni biranje radničkih povjerenika, te 1932. dolazi do novog tarifnog pokreta.[46]

U proljeće 1934. Lepoglava je dobila električnu energiju iz Fale, pa je obustavljen rad električne centrale lepoglavske kaznionice.[47] Jeftina električna energija i još jeftinija radna snaga bile su privlačna meka za kapitaliste, ali je vrijeme konjunkture ponukalo radničku klasu u cijeloj Jugoslaviji da se počne boriti za poboljšanje svog položaja, pa u tome ni Lepoglava nije izuzetak.

U ciglani Franje Kodyteka i nasljednika 16. lipnja 1936. započelo je štrajkati četrdeset ciglarskih radnika zbog slabih plaća i 11,5 satnog vremena. Nakon tri tjedna štrajka radnici su se izborili za 10-satno radno vrijeme i povišicu plaća od 17 %, što je u specifičnim lepoglavskim prilikama predstavljalo lijep uspjeh.[48]

Klasno osvještavanje radničke klase Lepoglave, a još više vrlo jaka njemačka konkurencija, ponukali su tvornicu »Penkala« na likvidaciju. Međutim, radna snaga u Lepoglavi bila je još uvijek jeftinija nego u drugim mjestima, te strojeve tvornice pisaćeg pribora kupuju Branko Kolar, trgovac iz Lepoglave, i Milan Ramušćak, predsjednik Zanatske komore i Zanatske banke u Zagrebu, i ponovno zapošljavaju 80 otpuštenih »Penkalinih« radnika.[49] Od 23. VI. 1938. ova tvornica posluje pod imenom »Lepa«, a vrijednost joj je procijenjena na milijun i pol dinara, s time da je prerađivala dnevno oko 0,7 m^3 drva. Njezin vlasnik Stjepan Ostroški usmjerio je rad tvornice na izradu školskih tablica, te na tom poslu po nalogu upravitelja kaznionice dr. Ota Šantela radi pored 60 stalnih radnika i oko 200 kažnje-

[45] Arhiv Jugoslavije u Beogradu, Ministarstvo trgovine i industrije, 236 (K 27) — Penkala; Narodno blagostanje, 4. XII. 1937, str. 781.

[46] AIHRPH, Radnička komora (dalje: RK), 178/3-8251/X 1931. Radnici su se organizirali u reformističkom Općem radničkom savezu, ali je uprava nastojala likvidirati i taj pokušaj (RK, 205/5-1867/III. 1932. i 1953/III. 1932).

[47] Varaždinske novosti, 22. III. 1934. i 24. V. 1934. — Lepoglava; Dalekovod je proradio 17. V. 1934.

[48] Varaždinske novosti, 23. VII. 1936. — Pokret ciglarskih radnika u Lepoglavi; RK, 432/2-7866/28. VIII. 1936.

[49] Varaždinske novosti, 2. XII. 1937; Narodno blagostanje, 1937, 41; RK, 466/5-1969/1937.

nika.[50] Budući da su radnici radili zajedno s kažnjenicima, nije bilo moguće izbjeći kontakte između radnika i komunista, pa vjerojatno nije slučajnost što je pjesma »Smjelo pod crvenom zastavom« kružila potajno i u »Lepi« i u kaznionici. Dio ove pjesme glasi: »Čvrste su radničke grudi, čvrst neka bude naš cilj: bratstvo, sloboda svih ljudi, borbeni bit će nam krik.«[51]

Sredinom 1938. Lepoglava postaje općina s predsjednikom stolarskim obrtnikom Ivanom Pavlekovićem s liste Hrvatske seljačke stranke, koji je dobio više glasova od vlasnika kamenoloma u Očuri Valentina Barleka. Nova općina počela je djelovati početkom 1939, ali je zbog slabih financija imala velikih poteškoća u radu.[52] Živi se vrlo teško, pa i otvaranje tvornice za tkanje seljačkog platna pod imenom »Jela« s oko 30 radnica nema većeg utjecaja na opće prilike.[53] Zaoštravanje klasnih suprotnosti osjetilo se tokom dva štrajka koja su izbila 1938. u kamenolomu Resa u Borju.[54] U »Jeli« je polovinom 1940. radništvo uspjelo svoje odnose utvrditi kolektivnim ugovorom[55], ali još uvijek se osjećalo da je na lepoglavskom području rad jeftin, pa su nadnice stalno zaostajale za drugim mjestima. Međutim, Lepoglava je bila ne samo škola revolucionara već i radnička škola, jer je rad u nevjerojatno teškim uvjetima kažnjenike lepoglavske kaznionice učinio sličnim radnicima iz doba prve akumulacije kapitala, kada eksploatacija radnika nije poznavala granica. Ta je činjenica ujedno pružala mogućnost komunistima da djeluju na klasnoj osnovi, pa su se mnogi kažnjenici po izlasku iz zatvora uključili u progresivni radnički pokret.

4.

Ivanečki ugljenokop. Ugljenokop u Ivancu otvoren je 1867, te je bio jedan od najstarijih a svakako najveći ugljenokop lignita u Hrvatskoj. Njegova je dionička glavnica 1934. godine iznosila pet i pol milijuna dinara, ali je stvarna vrijednost rudnika procijenjena na 18,740.345 dinara.[56] Uspješno poslovanje rudnika započelo je 1890. godine, kada je do njega izgrađena željeznička pruga. Sve do kraja prvog svjetskog rata godišnja je eksploatacija iznosila od 400 do 700.000 tona.

Za vrijeme prvog svjetskog rata položaj rudara jako se pogoršao. Nepoznati rudar piše 1919. godine: »U ratnim godinama rudarskim strogim štatutima pridružila se još i vojnička disciplina. Tako pored kazne, globe i isključenja s posla još i sapinjanje u željezo i zatvor. Zato nije čudo da

[50] Statistika industrije, rudarstva i obrta NR Hrvatske, elaborat iz 1945. priređen prema stanju iz 1939. godine; Varaždinske novosti 16. i 21. IV. 1938; Hrvatski radnik, 21. IX. 1939; AIHRPH, XXI, 5181-Pov 858/8. VII. 1938.

[51] AH, Državno nadodvjetništvo, Kns 946-1939 — pjesma je pronađena kod Đure Smuđa i protiv njega podignut je kazneni postupak.

[52] Varaždinske novosti, 18. VIII. 1938.

[53] Varaždinske novosti, 7. XI. 1938; RK, 700/4-2697/1941. Lepoglava je bila poznata po tekstilnom kućnom obrtu i pletenju čipaka.

[54] Varaždinske novosti, 28. VI. i 8. IX. 1938.

[55] RK, 586/4-6794/1940.

[56] Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije, fasc. 652 jed. 1376/IV-br. 24 — Ivanec i *J. Lakatoš*, Industrija Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1924, 32.

su rudari bili prvi, koji su se krajem listopada prošle godine pobunili. Zbacili su oružani vojnički jaram i rastjerali razne gnjavatore.«[57]

Pod vodstvom braće Petra i Dragutina Pahića 350 rudara Ivanca tokom 1919. i 1920. štrajka u više navrata. Radi osiguranja proizvodnje — jer je ugljen tih prvih poslijeratnih godina bio veoma tražen — dva puta u Ivanec dolazi vojska.[58] Kolektivni ugovor što ga je Opći radnički savez za rudare ovog područja sklopio sa Zemaljskim savezom industrijalaca ubrzo se pokazao nepovoljnim za rudare zbog velike inflacije, te se štrajkovi nastavljaju, a u travnju 1920. rudari Ivanca uključuju se u generalni štrajk rudara Hrvatske i Slavonije. Pa i nakon toga gotovo svaka tri mjeseca izbija štrajk u rudniku, a o svakom sumnjivom pokretu rudara upravitelj Vojtjeh Šmalc obavještava kotarskog predstojnika, koji prema nahođenju poziva žandarmeriju ili vojsku u Ivanec. Do proglašenja šestojanuarske diktature rudari Ivanca sudjelovali su u 12 štrajkova, i o tome bi se mogla napisati čitava knjiga. Na tabeli 2 navedeni su ti štrajkovi.

Tabela 2. Pokreti rudara u Ivancu do velike svjetske krize

Uzrok štrajka	Vrijeme održavanja štrajka
Rudari traže isplatu ratne potpore	16—21. XII. 1918.
Štrajk zbog dolaska vojske	23—26. IV. 1919.
Rudari traže da se smijene načelnik i župnik	2—5. V. 1919.
Štrajk zbog zatvaranja braće Pahić	14—16. VIII. 1919.
Generalni štrajk radi plaća	24. III. 1920.
Štrajk zbog otpusta Petra Pahića	7—10. IV. 1920.
Štrajk radi povišenja zarada	18. IX—2. XI. 1920.
Štrajk solidarnosti s trbovljanskim i bosanskim rudarima i zbog Obznane	5. I—11. I. 1921.
Štrajk radi povišenja plaća od 20%	27. V—31. V 1921.
Štrajk radi povišenja plaća	28. III. 1923.
Pokret radi poboljšanja radnih i platnih uvjeta	22. V—18. VI. 1923.
Štrajk zbog sniženja zarada	siječanj 1927.

Pod vodstvom komunista Petra Pahića štrajkovi ivanečkih rudara u drugoj polovini 1920. i početkom 1921. imaju gotovo revolucionarni karakter. S tri stotine rudara Pahić 6. siječnja 1921. dolazi pred kotarsku oblast tražeći ispunjenje obećanja danih narodu u prvim danima nove države i slobodu političkog djelovanja komunista. Dolazi vojska, a Petar Pahić je u veljači 1921. bio zatvoren i otpušten, dok su ostali rudari zbog slabe potražnje ugljena »oglasom poslati na dulji dopust«.[59]

Rudari u naredne dvije godine pokušavaju preko socijaldemokratskog i reformističkog Haraminina Općeg radničkog saveza poboljšati svoj položaj. Nezadovoljni mlakom politikom vodstva ovog sindikata i siti obećanja, rudari Ivanca 1923. mijenjaju sindikalnu organizaciju i opredjeljuju se za Hrvatski radnički savez (HRS). HRS u prvoj godini svog djelovanja u Ivancu

[57] Bratstvo, 12. VI. 1919.
[58] S. *Đurović*, Kriza uglja na teritoriji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, II, Zagreb 1975, 71.
[59] AH, Rudarsko satništvo, kut. 296, br. 156, 280 i 509 iz 1921.

uspješno vodi jedan jednomjesečni štrajk, ali onda postupa isto kao i ORS.[60] Nadnice rudara ustaljuju se ispod 20 dinara, a zbog slabljenja narudžbi od strane države, koja se opredjeljuje za kaloričnije ugljene, pokazuju čak i tendenciju opadanja. Od 700.000 kvintala i 600 rudara tokom prvog svjetskog rata već 1921. proizvodnja opada na 400.000 kvintala i 400 rudara, a 1926. bilo je iskopano samo 29.522 tone radom 177 rudara. Omanji rudnici u tom vremenu i propadaju, a ivanečki 1924. prelazi u vlasništvo *Hrvatskog rudarskog d.d.*, što je zapravo strani kapital pod okriljem Prve hrvatske štedionice.[61]

Rad u ivanečkom rudniku poprima karakteristike sezonskog rada ovisnog o narudžbama. Na posao se pozivaju samo najsnažniji i najposlušniji rudari, a Petar Pahić živi dosta bijedno kao seljak u Mačkovcu. Međutim, sve do 1928. on je vođa naprednih rudara na širem području. Njemu se 26. I. 1928. obraća Đuro Salaj u ime Radničkog sindikalnog odbora za Hrvatsku i Slavoniju, a tajnik odbora i poznati komunista Ivan Krndelj šalje mu novčanu pomoć koju su poslali naši rudari iz Amerike da se razdijeli među radnike stradale u borbi s kapitalom.[62]

Sezonski karakter rada u ivanečkom ugljenokopu i strogo selekcioniranje radnika onemogućilo je dalje vođenje borbi za poboljšanje položaja radnika, te krajem 1926. nema u Ivancu ni klasne radničke organizacije ni radničkih povjerenika, a stanje 200 rudara je po opisima Ivana Krndelja »strašno«.[63] Početkom 1927. ORS-ov »Radnički glasnik« bilježi u Ivancu jedan omanji štrajk, ali nakon toga za čitavo vrijeme šestojanuarske diktature o rudarima Ivanca nema spomena ni u štampi ni u arhivskim izvorima.[64]

Tek u proljeće 1931. rudari Ivanca izabiru radničke povjerenike, a polovinom te godine već se vode pregovori oko deputata ugljena. Budući da je 1929. zabranjeno djelovanje i HRS-u i Nezavisnim sindikatima, jasno je da su rudari ovu akciju započeli preko ORS-a, koji je i ranije težište svog rada stavljao na organiziranje radnika-seljaka u drvodjelskoj i rudarskoj struci.[65]

Izvanredan opis ivanečkog rudnika u vremenu velike svjetske krize nalazimo kod H. Blumscheina.[66] Dojmove o ulasku u okno on opisuje ovako: »Teška čelična užeta zaškrinuše. Nekoliko okretaja na teškom izvoznom električnom stroju, i mi stojimo našom puštalicom na pragu podzemnih hodnika, u carstvu vječne tmine. Na prvom koraku u taj novi svijet susreću

[60] AH, Rudarsko satništvo, 325-1610/1923, 327-2523/1923. i 328-2803/1923.

[61] *Jozo Lakatoš*, Privredni almanah Jug. lloyda, Zagreb 1929, IV-22. Zatvorena su dva omanja rudnika u Lepoglavi i jedan u Ivancu.

[62] AH, VŽ, 251-Pov 1924. Žandarmerija drži Pahića stalno pod kontrolom i cenzurira svu njegovu poštu, a povremeno ga i zatvara. Prilikom takve jedne pretrage nađena su i oba spomenuta pisma (AH, Razni politički spisi 35, Kotarski sud Ivanec I-17-28).

[63] Borba, 24. XII. 1926. i 18. VI. 1927. — Strahovito izrabljivanje rudara u Hrvatskom zagorju. — Kao oblasni zastupnik Krndelj je obilazio ovo područje, te su svakako ti članci prošli kroz njegove ruke.

[64] Radnički glasnik, 20. I. 1927.

[65] RK, 173/3-6499/1931, 205/2-3179 i 231-3474/1933. Broj rudara u ORS-u bio je malen i u svibnju 1933. bio je u Ivancu samo 31 član ORS-a.

[66] Varaždinske novosti, 23. XII. 1932.

nas naši rudari Zagorci s rudarskim pozdravom 'Sretno'! Tek tu i tamo naziremo slabe svjetle točke karbidnih svjetiljki, a iz daljine dopiru mukli tutnjevi svrdala, koja buše rupe za smještaj eksploziva. U magli pare i ugljene prašine kreću se sjene snažnih rudara, koji utovaruju velike blokove ugljena na kolica, koja se brzo gube u tamnom izvoznom rovu. Zađemo li u stranu od glavnog izvoznog rova, susrećemo iste zgurene prilike uz kidanje snažnih blokova 'crnog diamanta', ili su zabavljeni osiguranjem vlastite glave, praveći si strop od teških balvana.«

Iz ovog članka saznajemo da je dugogodišnji rukovodilac ovog rudnika Šmalc pronašao da se ispod sloja lignita na dubini od 800—1000 metara nalazi prvorazredni svijetli ugljen, te se činilo da je budućnost ovog rudnika osigurana. Međutim, uslijed nedovoljnih investicija od strane vlasnika rudnika eksploatacija je još uvijek bila jako ograničena. U rovove je neprestano prodirala voda i niz sisaljki je u svakoj sekundi izbacivao iz rova oko tisuću litara vode, koja se preko potoka Ivanuševac otpremala u Bednju. Rudnik je imao električnu centralu s tri agregata, te se crpljenje vode a i otpremanje ugljena na površinu zemlje obavljalo strojno, ali zbog sezonskog karaktera rada i velikih otpuštanja svake godine poslije nove godine proizvodnja je podbacivala u odnosu na rudnike u razvijenim industrijskim zemljama srednje Evrope.

ORS kao socijaldemokratska sindikalna organizacija nije mogao braniti interese rudara, te stoga već krajem 1933. nalazimo rudare Ivanca organizirane u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu Jugoslavije (URSSJ), u kojem sve jaču poziciju dobivaju komunisti i koji započinje žestoku klasnu borbu za poboljšanje položaja rudara. Prvu akciju ovaj sindikat u Ivancu vodi oko toga da se otpuštanja rudara zamijene polumjesečnim radom, tj. radom na smjenu.[67] Treba istaći da se industrija Hrvatske u tom vremenu zbog štednje ponovno orijentira na dobavu ugljena iz najbližih ugljenokopa, pa je to intenziviralo i rad u Ivancu, čiji je ugljen bio dobre kvalitete. Početkom 1934. u Hrvatskom rudarskom d.d. u Ivancu radi 478 osoba, od čega 468 rudara, a nakon što su svoje narudžbe dostavili Zagrebačka električna centrala i tvorničar Arko, na posao su pozvani svi ranije reducirani rudari i angažirani novi.[68]

Povećanje broja zaposlenih rudara nije se odrazilo i na povišenje zarada, već one čak imaju tendenciju snižavanja. U vrijeme krize pokušale su vlasti naplatu banovinskog i općinskog poreza izvršiti preko radničkih nadnica jer zbog moratorija nisu smjele dirati u malene seoske posjede rudara, ali je u listopadu 1934. došlo do žestokog otpora rudara.[69]

U to se vrijeme i vlasnici rudnika odlučuju na provedbu racionalizacije u ivanečkom rudniku. U proljeće 1935. s reduciranim radnicima otpuštaju se i radnički povjerenici, a 10 srpnja otkazuje se i kolektivni ugovor. Dolazi novi upravitelj Otokar Uhlíř, koji najavljuje sniženje zarada za 25 %. Rudari 23. srpnja 1935. počinju štrajkati, te dolazi do veoma burnih pregovora uz sudjelovanje predstavnika rudarskih vlasti i varaždinske radničke

[67] RK. 244/2-8045/1933. i 331/2-354/1934.
[68] RK, 244/2-8001/1933; Varaždinske novosti, 30. VIII. 1934.
[69] Rudari 27. i 28. X. 1934. štrajkaju (RK, 385/3-6863/1935).

komore. Uslijed prijetnje uprave da će zatvoriti i likvidirati rudnik rudari su ipak morali pristati na sniženje zarada od 7%. Ova odluka pokazuje sav očaj ivanečkih rudara, koji pristaju na sniženje zarada u vrijeme kada su cijene hrani počele rasti i koji su na početku štrajka ostali jedan puni dan u rovovima izjavljujući da ne pristaju ni na kakvo sniženje zarada i »da će ostati u jami dok ih voda ne zatopi«.[70]

Neuspješni štrajk samo je početak velikih nevolja za ivanečke rudare. Krajem godine ponovno dolazi do otpuštanja 80 rudara i povećanja normi za iskopani ugljen. HRS — koji je ponovno postao vodeća sindikalna organizacija u rudniku — dolazi u fizički sukob s inž. Romanom Kulikom, te je 12 rudara zatvoreno a politički pritisak na rudare pojačan. Polovinom 1936. zbog nedostatka financijskih sredstava svi su rudari dobili otkaz, te je prijetnja nezaposlenosti 500 rudara, odnosno s članovima obitelji 1500 stanovnika Ivanca, prisilila Narodnu banku da dozvoli ulaz čehoslovačke valute u zemlju usprkos zabrani.[71]

Međutim, broj rudara u Ivancu strahovito varira i iznosi ljeti ispod 200, a zimi 500. Sve to izaziva veliko nezadovoljstvo rudara i početkom 1937. potajno je potrgana izborna lista HRS-a za radničke povjerenike u rudnicima, što ukazuje na jačanje komunista.[72]

U kolovozu 1937. velik prolom oblaka izazvao je potapanje rudnika, te je Češko ugljenokopno društvo iz Toplice — Šanova poslalo svog generalnog direktora Ivana Somela da utvrdi da li se obnavljanje rudnika financijski isplati. On je dao pozitivno mišljenje, ali bi rudnik propao u novom prolomu oblaka da se rudari nisu založili za izgradnju nasipa.[73]

U anketiranju rudara Hrvatskog zagorja i Podravine 30. ožujka 1939. govorilo se i o teškom položaju ivanečkih rudara, kojih se broj u to vrijeme smanjio na 130 osoba.[74] Kada je HRS postao režimski sindikat, tražilo se da država naručuje ugljen za svoje potrebe i u ovom ugljenokopu, te početkom 1940. u rudniku ponovno radi 800 rudara, koji dnevno iskopaju oko četrdeset vagona ugljena. [75] HRS posvećuje dosta veliku pažnju rudarima, pa se i u Ivancu često održavaju skupštine, što je imalo za posljedicu da su zarade rudara lignitskih ugljenokopa bile određene zajedničkim kolektivnim ugovorom za čitavu Banovinu Hrvatsku.

Budući da je rudnik bio strano poduzeće, u njemu je početkom 1941. bila postavljena prisilna uprava.[76] Obećanjima se zavlači izbijanje nezadovoljstva zbog slabe opskrbe radnika, a kako bi se rudari obezglavili, te se godine ne biraju u Ivancu ni radnički povjerenici. Nezadovoljstvo je ipak izbilo neposredno nakon stvaranja tzv. NDH, kada su ivanečki rudari vi-

[70] RK, 385/2-6433/1935. Uprava je tvrdila da je od 1. I—31. VII. 1935. rudnik poslovao s deficitom od 600.000 dinara.
[71] RK, 391/1-10094/2. XII. 1935. Varaždinske novosti, 2. VII. 1936.
[72] RK, 464/2-641/1937.
[73] Varaždinske novosti, 19. VIII, 9. IX. i 31. XII. 1937. Za spašavanje rudnika inž. Otokar Uhlíř nagrađen je Ordenom sv. Save IV. reda.
[74] Hrvatski radnik, 6. IV. 1939. — Protiv uništenja hrvatskih ugljenokopa.
[75] Varaždinske novosti, 8. II. 1940; RK, 628/3-2087/25. II. 1941.
[76] Narodno blagostanje, 25. I. 1941; RK, 624/2-913/1941; *M. Kolar Dimitrijević*, Podravski ugljenokopi u vrijeme drugog svjetskog rata, *Podravski zbornik* 79, 61.

djeli da su u vodstvu HRS-a ostali isti ljudi kao i ranije i da se od njih traži povećana proizvodnja bez osiguranja prehrane i za bijedne zarade.

5.

Sanatorij Klenovnik. Klenovnik nije bio najstariji, ali je zato bio najveći sanatorij za tuberkulozne radnike na Balkanu i najskuplja sanatorijska investicija Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUZOR) u Zagrebu. Klenovnik je bio stari Draškovićev posjed iz XVI. stoljeća, koji je 1923. kupio od dr. Rikarda Anningera, Čeha, SUZOR za 1,800.000 dinara i investirao u preuređenje dvorca oko 22,000.000 dinara. Oko dvorca je ponovno uređen park i ekonomija na oko 58 jutara obradivog zemljišta, a šuma Bituševje prostirala se na 206 jutara.

Ustvari, Klenovnik je 1918. imao površinu od 2.915 jutara, ali je agrarnom reformom izdvojeno 324 jutra oranica i nešto pašnjaka i livada, dok se za šumu sporilo 12 sela ivanečke općine sve do završetka velike svjetske krize. Prodaja Klenovnika SUZOR-u onemogućila je provođenje agrarne reforme na tom području, a seljaci Jerovca, Bedenca, Dubravca i drugih sela ovog najsiromašnijeg kraja Hrvatskog zagorja uzalud su još od 1919. pazili da se od posjeda ne otuđi nijedno jutro zemlje. Preko jednog varaždinskog advokata upravitelj Klenovnika grof Rikard Oršić uspio je za Klenovnik zainteresirati ravnateljstvo SUZOR-a i »radi socijalnih interesa«, a po 6. i 7. članu Zakona o zabrani otuđenja i opterećenja zemljišta velikih posjeda od 20. V. 1922. dozvoljena je prodaja Klenovnika SUZOR-u iako agrarna reforma nije bila dovršena.[77]

Lječilište je otvoreno 29. IX. 1927, a prvi bolesnici primljeni su 10. listopada iste godine. Kapacitet lječilišta bio je u početku 212 bolesnika i oni su dolazili iz svih krajeva Jugoslavije, a osobito s područja Beograda. Većinom su to bili tuberkulozni bolesnici, koji su zadržavani u Klenovniku samo dva do tri mjeseca, pa je jasno da su otpuštani neizliječeni, a tok njihove bolesti samo je malo usporen. Po odlasku iz Klenovnika oni su se opet uključivali u proizvodnju, jer sve do 17. III. 1937. nema osiguranja za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti, pa se moralo raditi da bi se živjelo, bez obzira na zdravstveno stanje.[78]

Godišnje je kroz Klenovnik prolazilo oko tisuću bolesnika. Prema službenoj statistici od 1927. do kraja 1933. u lječilištu je boravilo 5.057 bolesnika, od čega je 2.265 ponovno osposobljeno za rad. Tako je bilo i narednih godina. Od bolesnika što su izlazili iz Klenovnika samo je 45 % proglašeno sposobnima za rad. Ostali izlaze kao »poboljšani«, s time da su dužina njihova kasnijeg života i zdravstveno stanje ovisili o njihovu načinu života, a nešto je bilo onih koji su mogli raditi lake poslove. Dr. Petar Samardžija, upravitelj lječilišta do 1938, borio se niz godina da se sistem liječenja tuberkuloznih bolesnika reorganizira i da se pojača rad antituberkuloznih

[77] AH, Veleposjedi, kut. 2 i 3 — posjed dr. Anningera; Varaždinske novosti, 3. X. 1935. i 2. IV. 1936. — St. Zečković, Varaždinska »Sloboda« u Klenovniku.

[78] *P. Samardžija,* Izvještaj o liječničkom radu u lječilištu Klenovnik od otvorenja lječilišta do konca godine 1933, *Radnička zaštita,* 1934, 296; Narodno jedinstvo, 15. IX. 1927.

ambulanti oko ranog otkrivanja bolesti, te da se bolesnik liječi do konačnog ozdravljenja, a ne da se šalje kući poluizliječen. Međutim, zbog slabih financija zdravstvenog osiguranja ovaj prijedlog nije nikada usvojen i pokazao je nemogućnost provođenja poštene socijalne i zdravstvene politike prema radnicima u postojećim državnim okvirima.[79] Samardžiju nasljeđuje dr. Stanko Dujmušić i on drži taj položaj i 1941. godine.

Broj se bolesnika u Klenovniku pred drugi svjetski rat povećao. Već 1938. broj bolesničkih postelja povećan je na 225, odnosno 230. Međutim, uslijed krize socijalnog osiguranja prosječan prihod po bolesniku je opadao, te se to odrazilo i na smanjenim troškovima prehrane, tj. na sve slabijoj kvaliteti hrane. Vrijednost jednog obroka se od 1928. do 1934. više nego prepolovljuje, a tada uslijed skupoće hrane opet pokazuje blagi rast (tabela 3). Od 1936. lječilište posluje s deficitom, koji 1937. dostiže sumu od 146.570 dinara, a 1938. već 385.799 dinara.[80]

Tabela 3. Prosječan broj bolesnika, prosječan dnevni prihod i troškovi prehrane u sanatoriju Klenovnik od 1928. do 1939. g.*

Godina	Prosječan broj pacijenata	Prosječan dnevni prihod	Troškovi prehrane bolesnika
1928.	?	?	29,90
1929.	181	82,46	29,38
1930.	185	80,12	25,79
1931.	191	79,72	23,45
1932.	167	79,80	20,27
1933.	180	79,03	16,17
1934.	174	77,90	13,90
1935.	170	78,44	13,36
1936.	177	72,29	14,16
1937.	221	67,10	16,53
1938.	225	67,61	18,80
1939.	229	66,46	20,30

* Radnička zaštita 1933, str. 430; 1934, 541; 1935, 321; 1936, 15 i tabela 12. godišnjeg izaještaja; 1937, prilog 12 godišnjeg izvještaja; 1938, prilog 12 godišnjeg izvještaja; 1939, prilog 12 godišnjeg izvještaja; 1940, prilog 9 izvještaja za 1939.

Sanatorij Klenovnik bio je ponos SUZOR-a. U njemu je 1929. održan Treći kongres radničkog osiguranja Jugoslavije, a pokazivan je direktoru Međunarodnog ureda rada Albertu Thomasu, a i kralju Aleksandru, kao vrhunac dostignuća socijalno-zdravstvene službe u Jugoslaviji.[81]

[79] *P. Samardžija,* Uloga lječilišta u antituberkuloznoj borbi našeg osiguranja s naročitim obzirom na ranu dijagnostiku i na izbor bolesnika podesnih za liječenje u lječilištu — referat održan na konferenciji ftiziologa radničkog osiguranja u Zagrebu 24. i 25. VI. 1938, *Radnička zaštita,* 1938, 749. Ostali podaci prema *Radničkoj zaštiti,* 1937, 598 i 1941, 385; Varaždinske novosti, 29. IX. 1938.

[80] Radnička zaštita, 1938, 450.

[81] Radnička zaštita, 1930, 439, 1931, 371, 1932, 45. Sanatorij su posjećivala i radnička društva sjeverozapadne Hrvatske, a osobito »Sloboda« iz Varaždina, jer je od bio samo 4 km udaljen od Ivanca (Narodno jedinstvo, 26. VIII. 1926, Varaždinske novosti, 24. VII. 1930. i 1. VI. 1933).

Sanatorij je, međutim, bio predviđen za laganije tuberkulozne bolesnike, koji bi na poljoprivrednom dobru radili svaki dan nekoliko sati. Pored četiri liječnika ftiziologa u Klenovniku je postojao i gospodarski upravitelj prof. Janko Vukičević, te upravitelj ekonomije dr. Roko Joković, koji su s bolesnicima radili u voćnjaku, vrtlariji, vinogradu, peradarniku i pčelinjaku. Sanatorij je čak imao i vlastitu pilanu, a električnu energiju dobivao je iz Fale. Od poljoprivrednog dobra sanatorij je imao velikih koristi. G. 1931. ostvaren je od prodaje poljoprivrednih proizvoda prihod od 84.462 dinara, ali se prihod slijedeće godine smanjio za tri četvrtine jer se pokazalo da se bolesnici ne smiju baviti poljoprivredom, te se uzimaju poljoprivredni radnici iz okoline. Iz objavljenih podataka o lječilištu može se vidjeti da su bolesnici raznovrsnim djelatnostima — a osobito drvorezbarskim radovima — u 1934. godini ostvarili prihod od 178.126 dinara, a da su troškovi ekonomije iznosili 211.209 dinara, te da je prema tome trebalo sanatorij financirati iz centralnog budžeta SUZOR-a, što je kod članova uprave primljeno s negodovanjem.[82]

Prema poljoprivrednim radnicima koji su radili na ekonomiji i koji su uglavnom bili siromašni seljaci iz okoline izigrani agrarnom reformom, sanatorij se odnosio kao čisto kapitalističko opduzeće. Nadnice tih radnika kretale su se oko osam dinara, te je u proljeće 1936. Gospodarska sloga organizirala štrajk. Štrajkom su nadnice povišene na 12 do 16 dinara s pravom na dvosatni odmor u toku rada, koji je trajao od šest sati ujutro do 19 sati uveče, ali je uprava prilikom sklapanja sporazuma izjavila da je »ekonomija svojina radnika« i da stoga uprava ne može »nikako i u nikojem slučaju više pristati« na dalje povišenje nadnica.[83]

U svakom slučaju sanatorij je promašio svrhu radi koje je bio osnovan. Umjesto da bude ustanova za potpuno izlječenje radnika oboljelih od najteže socijalne bolesti, socijalno osiguranje je njegovim radom nastojalo ostvariti ekstraprihode, te je prisiljavalo bolesnike da rade poslove za koje nisu bili sposobni budući da su u sanatorij često dolazili bolesnici u teškom zdravstvenom stanju.

Uoči drugog svjetskog rata Klenovnik je posjed od 300 jutara zemlje. Na njemu se razvija racionalno marvogojstvo i svinjogojstvo, a troškom od 400.000 dinara započela se uz sanatorij graditi i moderna klaonica, koja je proradila 1941. godine.[84]

6.

Zaključak. Na ivanečkom i lepoglavskom teritoriju živjelo se u međuratnom razdoblju u najvećoj bijedi i siromaštvu. Razloge takvom stanju možda treba tražiti upravo u postojanju lepoglavske kaznionice, ivanečkog ugljenokopa i klenovničkog sanatorija jer su te ustanove djelovale da se

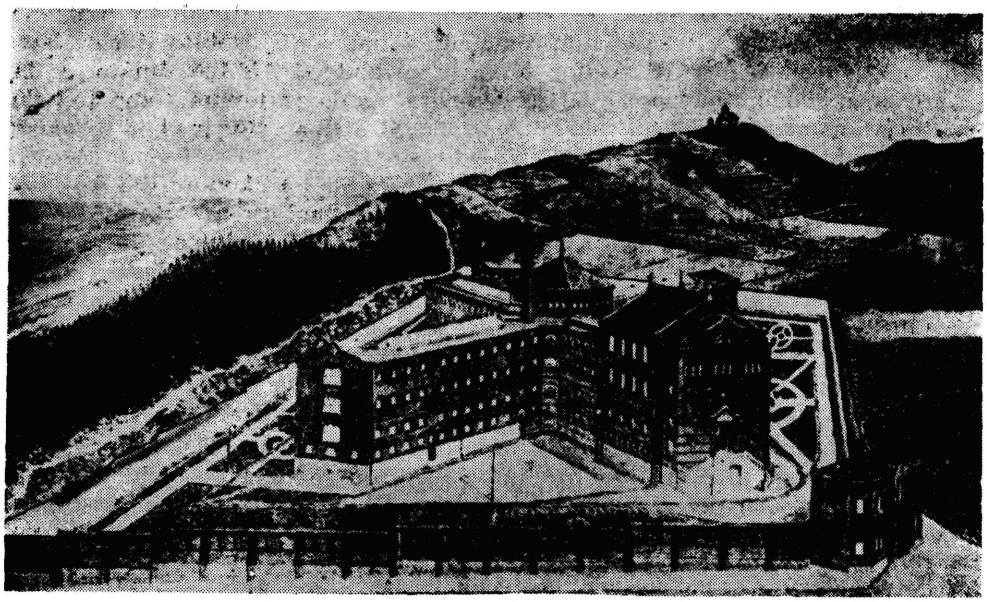
[82] Radnička zaštita, 1932, 506, 1933, 430, 1934, 541, 1935, 321. Nakon Jokovićeva odlaska 1933. raspušta se intenzivna ekonomija Klenovnika, te se reducira na najnužnije proizvode potrebne za prehranu bolesnika (Varaždinske novosti, 16. III. 1933. i 3. X. 1935).

[83] Varaždinske novosti, 30. IV. 1936. — H. B., Klenovnik.

[84] Varaždinske novosti, 27. VII. 1939. Ekonomski upravitelj je u to vrijeme Smok.

cijena radne snage formirala na najnižoj mogućoj razini. Strani kapital i država bili su poznati kao najveći i najvještiji eksploatatori radnika, a to se još jednoć potvrdilo na ovom malom i zabačenom području, dokazujući da nema male povijesti.

Na ovom teritoriju društvene suprotnosti su se danomice zaoštravale, i pred drugi svjetski rat nezadovoljstvo seljaka — koji agrarnom reformom na ovom području nisu gotovo ništa dobili — bilo je jednako veliko kao nakon prvog svjetskog rata. Bilo je ipak razlike, a ta je da narod više nije vjerovao u bolju sutrašnjicu bez rušenja postojećih društvenih odnosa i okvira.

Pogled na lepoglavsku kaznionicu. Ulje nepoznatog majstora.
Josip Broz i Moša Pijade u električnoj centrali lepoglavske kaznionice.

Zusammenfassung

Lepoglava und Ivanec waren bis zum Jahre 1938 Bestandteile der gleichen Gemeinde und machten ein einheitliches Gebiet aus. Die Ivanec — Gemeinde stellte damals die größte Dorfgemeinde in Kroatien dar mit 87 Prozent Bauer — und nur 4,5 Prozent Arbeiterbevölkerung. Der Boden war sehr schlechter Qualität und häufig vom Ivančica — Fluß überflutet so daß die Bevölkerung gezwungen war, nebst Landwirtschaft eine andere Erwerbsquelle aufzusuchen; mehrere Bauerfamilien beschäftigten sich mit Holzschnitzerei, Kunsttöpferei, Klöppel — und Grubenarbeiten; zur Erntezeit begab man sich regelmäßig auf die Suche nach der Arbeit nach Slawonien und in die Podravina. Die Auswanderung der Bevölkerung aus ökonomischen Gründen war eine Alltagssache. Die Suche nach der Arbeit enfaltete bei hiesiger Bevölkerung ein dem der Arbeiterklasse nahestehendes Bewußtsein. Gleich dem Ludbreg — Gebiet zählte auch dieses Gebiet zu den revolutionärsten und unruhigsten Gemeinden. in Kroatien. Eine Agrarreform war auf diesem Gebiet in einem unbedeutenden Ausmaß durchgeführt worden, da die zwei größten. Grundbesitze — der des Gefängnisses zu Lepoglava und der Großgrundbesitz »Klenovnik« — von der Reform ausnahmsweise »aus Staatsgründen« vollkommen unberührt blieben. Im Jahre 1932 betrugen die Schulden der hiesigen Bevölkerung über sechs Millionen Dinar; die große Weltwirtschaftskrise ihrerseits und die darauf folgenden unfruchtbaren Jahre wirkten sich so aus, daß es unmöglich war, eine gesunde Wirtschaftsgrundlage wiederherzustellen.

Von größter Bedeutung für dieses Gebiet waren drei Anstalten, über die man sich nur im Superlativ äußerte. Es sind das Kohlenbergwerk in Ivanec als größte Braunkohlengrube in Kroatien, das Gefängnis zu Lepoglava als größte Strafanstalt in Kroatien und das Klenovnik-Sanatorium als größte Arbeiterheilanstalt in Jugoslawien. In der vorliegenden Abhandlung wird eine jede von diesen Einrichtungen behandelt und zwar unter besonderer Berücksichtigung des sozialökonomischen Aspektes.

Das Kohlenbergwerk in Ivanec wurde im Jahre 1867 gegründet, und zu Ende der großen Weltwirtschaftskrise wurde die Grube auf 19 Millionen Dinar geschätzt, so daß sie neben »BATA« in Borovo eine der größten tschechischen Kapitalanlagen in Jugoslawien darstellte. Die Arbeitsbedingungen für die sechshundert Arbeiter in diesem Bergwerk waren aber äußerst schwer und das Gehalt sehr niedrig. Das war aber ein Anlaß zu häufigen Streikausbrüchen und häftigen Klassenkämpfen wobei der Kommunisteneinfluß klar zu spüren war.

Die Strafanstalt in Lepoglava hatte auch einen Wirtschaftscharakter, da in ihren Werkstätten verschiedene Gegenstände hergestellt wurden, die dann an den Staat und an verschiedene Privatpersonen verkauft wurden. Die Umerziehung durch schwere Arbeit auf sogenannte Irländer — Art und — Weise war im Grunde eine ökonomische Ausbeutung der Arbeiter, durch die sich die Todesfallrate nur vergrößerte. Die Arbeitsbedingungen im Gefängnis und auf dem Grundbesitz von 300 Morgen Feld, der der Strafanstalt angehörte, sind in Rudolf Herzigonjas Broschüre »Lepoglavski vam-

piri« (»Vampire aus Lepoglava«, 1919) und in Rodoljub Ćolakovićs Buch »Kuća oplakana« (Das verweinte Haus«, 1941) gut geschildert worden. Eine Anzahl von zwölfhundert Verhafteten stellte einen großen Vorrat fast kostenloser Arbeitskraft auf dem Ivanecgebiet dar, was sich aber einerseits so auswirkte, daß die armen Bauer keine Möglichkeit hatten, eine Brotarbeit zu finden, und andererseits daß der Arbeitspreis sehr ungünstig war. Die sogenannte Šaban-Affäre machte die Öffentlichkeit auf äußerst schlechte Verhältnisse aufmerksam, aber bald danach ist alles vertuscht worden und die offiziellen Besucher der Anstalt bekamen Potemkinsche Dörfer zu sehen. Jedenfalls aber setzte die schwere Arbeit die Verhafteten aus Lepoglava den Arbeitern aus der Epoche der Kapitalanhäufung gleich, wo die Ausbeutung der Arbeiter keine Grenzen kannte. Dies aber ermöglichten den verhafteten Kommunisten klassenbewußt zu wirken, so daß mehrere Verhafteten nach ihrer Entlassung aus der Haft sich der progressiven Arbeiterbewegung angeschlossen hatten. Dadurch wurde das Gefängnis zu Lepoglava nicht nur zu einer Revolutionären-Schule sondern auch zu einer eigentümlichen Arbeiterschule mit besonderem Einfluß auf die Arbeiter der dem Gefängnis benachbarten Kugelschreiberfabrik (später »Lepa«).

Das Klenovnik-Sanatorium wurde im Jahre 1927 zwecks Heilung der von Tuberkulose erkrankten Arbeitern eröffnet, Durch diese Heilanstalt aber vertuschte man das eigentliche Verhältnis des Staates den erkrankten Arbeitern gegenüber. Die Erkrankten wurden nicht nur ungeheilt aus dem Sanatorium entlassen (sie wurden dort nur etwa drei Monate ärztlich behandelt), sondern es wurde von ihnen erwartet, auch auf dem Sanatoriumgrundbesitz leichtere Arbeiten zu verrichten. Bis zum Ausbruch des Krieges sind zehntausend Arbeiter durch das Sanatorium durchmarschiert; sie sind ungeheilt entlassen worden und das Sanatorium hat auf diese Weise den Zweck verfehlt, zu dem es überhaupt gegründet worden war. Die Behörde gab Arbeit auf dem Besitz auch den armen Bauern aus dieser Gegend und verhielt sich ihnen gegenüber als eine rein kapitalistische Firma, indem sie die Beschäftigten aufgrund der niedrigsten Lohnrate auszahlte.

Man lebte auf dem Gebiet von Ivanec und Lepoglava zwischen dem ersten und zweiten Weltkrieg auf jeden Fall in größter Armut und Misere. Die gesellschaftlichen Gegensätze verschärften sich von Tag zu Tag, und unmittelbar vor dem zweiten Welthrieg war die Enttäuschung der Bauer genau so groß wie nach dem ersten Weltkrieg mit dem Unterschied aber, daß im Laufe des zwanzigjährigen Fortbestehens des jugoslawischen Staates alle Hoffnung auf eine bessere Zukunft ohne Veränderung der bestehenden gesellschaftlichen Verhältnisse und ohne Wiedererrichtung einer neuen Welt verloren ging.

Dr Mira Kolar-Dimitrijević

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK–51

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific paper

IVAN LONČAR

HIPERPROSTORI H-ZATVORENIH PROSTORA
HYPERSPACES OF H-CLOSED SPACES

ABSTRACT. *The main purpose of this paper is the proof of the following theorems:*

a) A space X is QHC iff the space Exp(X) is QHC,

b) A space X is nearly compact iff Exp(X) is nearly compact.

1. Uvod

Neka je X topološki prostor. Partitivni skup prostora X označavati ćemo simbolom $P(X)$. Podskup partitivnog skupa čiji su elementi neprazni $A \subset X$ označavamo s $A(X)$. Podskup partitivnog skupa čiji su elementi zatvoreni $F \subset X$ (kompaktni zatvoreni $K \subset X$, zatvoreni i povezani $C \subset X$) označavat ćemo simbolom Exp(X) (Z(X), C(X)). Sve navedene skupove najčešće snabdijevamo eksponencijalnom topologijom ([Č], [K], [E]) pomoću baze sastavljene od skupova

$$<U_1,\ldots,U_k> = \{ Y \subset X : Y \subset U_1 \cup \ldots \cup U_k \ ; \ U_j \cap Y \in \Theta \text{ za sve } j=1,\ldots,k\},$$

gdje su $U_1,\ldots,U_k$ otvoreni podskupovi prostora X [E]. To znači da je podbaza eksponencijalne topologije sastavljena od slijedeće dvije vrsta skupova:

$$\text{Exp}(U) = \{Y : Y \subset U, \ U \text{ otvoren u prostoru } X\},$$
$$<X,U> = \{Y : Y \subset X, \ Y \cap U \neq \emptyset, \ U \text{ otvoren u } X\}.$$

Najčešće se promatra skup svih zatvorenih podskupova prostora X. Tada je Y u gornjim relacijama također zatvoreni podskup prostora X. Poznate su još dvije topologije na $A(X)$. Prva od njih, $\varkappa$-topologija, definirana je bazom $<G> = \{ L \in A(X) : L \subset G\}$, gdje je G otvoren podskup prostora X. Pseudobaza λ-topologije na $A(X)$ sastavljena je od skupova $\lambda(U) = \{L \in A(X) : L \cap \bigcup \neq \emptyset, \ U \text{ otvoren u } X\}$.

Mi ćemo promatrati još neke topologije na skupovima Exp(X), Z(X) i C(X) koje su dozvoljene u smislu Michaela [Mi:153], tj. takve da postoji homeomorfizam i, koji ima svojstvo da je $i(x) = \{x\}$ za svaku točku $x \in X$. Razumije se da je to moguće samo ako je X T_1 prostor.

2. Hiperprostori H-zatvorenog prostora

Kažemo da je prostor X QHC ako svaki otvoreni pokrivač $U = \{U_\alpha : \alpha \in A\}$ posjeduje konačnu potfamiliju $\{U_{\alpha_1}, \ldots, U_{\alpha_\kappa}\}$ sa svojstvom $X = Cl\, U_{\alpha_1} \cup \ldots \cup Cl\, U_{\alpha_n}$. Ako je prostor X QHC i Hausdorov, tada kažemo da je X H-zatvoren ([L3], [L6]).

Podskup $A \subset X$ je Θ-zatvoren ako sadrži svaku točku $x \in X$, čija svaka otvorena okolina U ima svojstvo $Cl\, U \cap A \neq \emptyset$.

Svaka točka Hausdorfova prostora X je Θ-zatvoren skup. Presjek Θ-zatvorenih skupova je Θ-zatvoren skup. Unija konačno mnogo Θ-zatvorenih skupova je Θ-zatvoren. K tome je svaki Θ-zatvoren skup zatvoren. Uvodimo nadalje Θ-otvorene skupove kao komplemente Θ-zatvorenih. Svaki Θ-otvoreni skup je otvoren. Jasno je iz navedenih svojstava i definicija da familija Θ-otvorenih skupova predstavlja T_1 topologiju slabiju od zadane topologije [L6]. Ako je polazna topologija na X označena s t, tada ovu topologiju označavamo s Θt.

2.1. LEMA. Ako je (X,t) H-zatvoren prostor, tada svaka centrirana familija Θ-zatvorenih skupova ima neprazan presjek tj. prostor (X, Θ) je T_1 kvazi-kompakt. Dokaz. Vidi [L6].

2.2. PROBLEM. Da li vrijedi obrat ove teme?

2.3. DEFINICIJA. Prostor X je Θ-kompaktan ako svaki Θ-otvoren pokrivač ima konačan potpokrivač, odnosno ekvivalentno, ako svaka centrirana familija Θ-zatvorenih podskupova ima neprazan presjek.

2.4. LEMA. Svaki QHC prostor je Θ-kompaktan.

2.5. LEMA. T_1 prostor (X, t) je Θ-kompaktan onda i samo onda kada je prostor $(X, \Theta t)$ kvazikompaktan.

Za svaki H-zatvoreni prostor X postoji apsolut a(X) (u smislu Iliadisa i Fornina [IF:44]) i Θ-neprekidno, zatvoreno ireducibilno preslikavanje $\pi : a(X) \to X$. K tome je a(X) kompaktan, nula-dimenzionalan i ekstremno nepovezan [IF:40]. Nije teško pokazati da je Θ-neprekidna slika kompakta QHC prostor. Imamo dakle

2.6. LEMA. Θ-neprekidna slika kompakta je QHC prostor. Hausdorffov prostor X je H-zatovren onda i samo onda kada postoji Θ-neprekidno preslikavanje kompakta K na prostor X.

2.7. LEMA. Neka je X Hausdorffov prostor i $\pi : a(X) \to X$ prirodno preslikavanje apsoluta a(X) na prostor X. Za svaki H-zatvoreni potporostor $F \subset X$ postoji kompakt $F^* \subset a(X)$ sa svojstvom $\pi(F^*) = F$.

Dokaz. Vidi [IF:53], gdje je definiran reducirani original $\tilde{F}$ skupa F, koji je kompaktan ako je F H-zatvoren.

Kažemo da je podbaza S prostora X $\cap$ – podbaza ako za svaku točku X prostora X postoji bazna okolina $U = B_1 \cap \ldots \cap B_n$, $B_i \in S$, točke x takva da je $Cl\,(B_1 \cap \ldots \cap B_n) = Cl\, B_1 \cap \ldots \cap Cl\, B_n$.

Nije teško pokazati da je podbaza produkta prostora $\cap$ – podbaza. Za ovaj rad važnija je slijedeća lema.

2.8. LEMA. Za svaki T_1 prostor X je podbaza eksponencijalne topologije prostora Exp(X) $\cap$ – podbaza.

Dokaz. Za svaku točku iz Exp(X) postoji bazna okolina eksponencijalne topologije oblika $\langle U_1, \ldots, U_n \rangle$. Neka je $U = U_1 \cup \ldots \cup U_n$. Jasno je da je $\langle U_1, \ldots, U_n \rangle = Exp(U) \cap \langle X, U_1 \rangle \cap \ldots \cap \langle X, U_n \rangle$. Dakle je $Cl \langle U_1, \ldots, U_n \rangle =$ ([K:I,169]) $= \langle Cl\, U_1, \ldots, Cl\, U_n \rangle$

$= \mathrm{Exp}\,(\mathrm{Cl}\,U_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,U_n) \cap \langle X, \mathrm{Cl}\,U_1\rangle \cap \ldots \cap \langle X, \mathrm{Cl}\,U_n\rangle = \mathrm{Exp}\,(\mathrm{Cl}\,U) \cap \langle X, \mathrm{Cl}\,U_1\rangle \cap \ldots \cap \langle X, \mathrm{Cl}\,U_n\rangle = \mathrm{Cl}\,\mathrm{Exp}(U) \cap \mathrm{Cl}\,\langle X, U_1\rangle \cap \ldots \cap \mathrm{Cl}\,\langle X, U_n\rangle$. Iz svih ovih jednakosti slijedi $\mathrm{Cl}(\mathrm{Exp}(U) \cap \langle X, U_1\rangle \cap \ldots \cap \langle X, U_n\rangle) = \mathrm{Cl}\,\mathrm{Exp}(U) \cap \mathrm{Cl}\,\langle\langle X, U_1\rangle \cap \ldots \cap \mathrm{Cl}\,\langle X, U_n\rangle$. Dokaz je gotov jer su $\mathrm{Exp}(U)$ i $\langle X, U_i\rangle$ elementi podbaze eksponencijalne topologije.

Sada dokazujemo dva glavna teorema ovog odjeljka.

2.9. TEOREM. Neka je X prostor s $\cap$-podbazom S. Da bi prostor X bio QHC, nužno je i dovoljno da svaki S – pokrivač U prostora X posjeduje potfamiliju $\{U_j : U_j \in U, i=1,\ldots n\}$ sa svojstvom $\mathrm{Cl}\,U_1 \cap \ldots \cap \mathrm{Cl}\,U_n = X$.

Dokaz. *Nužnost.* Očigledno.

Dovoljnost. Pretpostavimo dakle da postoji bitno beskonačan otvoreni pokrivač A^* prostora X, tj. pokrivač A^* koji nema potfamilije $\{U_1,\ldots,U_n\}$ sa svojstvom

$$\mathrm{Cl}\,U_1 \cup \ldots \cap \mathrm{Cl}\,U_n = X. \tag{1}$$

Dokažimo da postoji maksimalan bitno beskonačan otvoreni pokrivač. Neka je $A_1 \subset A_2 \subset \ldots \subset A_\alpha \subset \ldots$, $\alpha <$, transfinitan niz bitno beskonačnih pokrivača prostora X. Neka je B unija svih pokrivača niza. Kada B ne bi bio bitno beskonačan, tada bi postojali $U_1,\ldots,U_m \in B$ sa svojstvom (1). Možemo pretpostaviti da je $U_j \in A_{\alpha_j}$. Neka je $\beta = \max\{a_i : i=1,\ldots,m\}$. Naravno, β je jedan od a_j, recimo α_m. Tada su svi U_1 elementi pokrivača A_{α_m}. Iz pretpostavke da vrijedi (1) sada slijedi da A_{α_m} nije bitno beskonačan. Iz ove kontradikcije slijedi egzistencija maksimalnog bitno beskonačnog pokrivača. Neka je dakle A takav maksimalan bitno beskonačan pokrivač i neka je P familija svih otvorenih podskupova prostora X koji ne pripadaju pokrivaču A. Naravno da je $U \in P$ onda i samo onda kada postoji konačna potfamilija $\{U_1,\ldots,U_n\}$ pokrivača A sa svojstvom

$$\mathrm{Cl}\,U \cup \mathrm{Cl}\,U_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,U_n = X. \tag{2}.$$

Kako je $\mathrm{Cl}\,U \subseteq X - \{\mathrm{Cl}\,U_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,U_n\}$, to je $\mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,U \subseteq X - \{\mathrm{Cl}\,U_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,U_n\}$. Odatle slijedi

$$\mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,U \cup \mathrm{Cl}\,U_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,U_n = X. \tag{3}$$

Za neki drugi $V \in P$ bit će analogno

$$\mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,V \cup \mathrm{Cl}\,V_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,V_m = X. \tag{4}$$

Odatle slijedi da je

$$(\mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,U \cap \mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,V) \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,U_n \cup \mathrm{Cl}\,V_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,V_m = X, \tag{5}$$

tj. $\mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,U \cap \mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,V \in P$. K tome iz (5) slijedi da je $\mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,U \cap \mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,V$ neprazan, tj. da je $U \cap V$ neprazan jer iz $U \cap V = \phi$ slijedi $\mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,U \cap \mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,V = \phi$. Iz (5) još slijedi da je

$$\mathrm{Cl}\,(\mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,U \cap \mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,V) \cup \mathrm{Cl}\,U_1 \cup \cup \mathrm{Cl}\,U_n \wr \mathrm{Cl}\,V_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,V_m = X, \tag{6}$$

tj.

$$(\mathrm{Cl}\,\mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,U \cup \mathrm{Cl}\,\mathrm{Int}\,\mathrm{Cl}\,V) \cup \mathrm{Cl}\,U_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,U_n \cup \mathrm{Cl}\,V_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,V_m = X,$$

odnosno

$$(\mathrm{Cl}\,U \cap \mathrm{Cl}\,V) \cup \mathrm{Cl}\,U_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}_n \cup \mathrm{Cl}\,V_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\,V_m = X. \tag{7}$$

Odatle slijedi

$$\mathrm{Cl}\, U \cap \mathrm{Cl}\, V \in P. \tag{8}$$

Nadalje iz (2) slijedi da ako je $\mathrm{Cl}\, W \subset \mathrm{Cl}\, U$, tada je

$$W \in P. \tag{9}$$

Iz svega slijedi da je P filtar. Neka je sada x bilo koja točka prostora X. Postoji $U \in A$ sa svojstvom $x \in U$. Postoji nadalje bazna okolina $V = S_1 \cap \ldots S_k$, gdje je $S_j \in S$, i=1,...,k, sa svojstvom $x \in U \subset V$. Očito je da je $V \in A \notin A$ jer iz $V \in P$ te (8) i (9) slijedi $U \in P$, što nije. Iz definicije $\cap$-baze slijedi $\mathrm{Cl}\, V = \mathrm{Cl}\, (S_1 \cap \ldots \cap S_k) = \mathrm{Cl}\, S_1 \cap \ldots \cap \mathrm{Cl}\, S_k$. Iz činjenice da je $V \notin P$ i (8) slijedi da za barem jedan S_j vrijedi $S_j \in A$. Dakle je $A \cap S$ opet pokrivač prostora sastavljen od elemenata $\cap$-baze S, koji je bitno beskonačan jer je takav i A. Ovo je međutim u suprotnosti s pretpostavkom o S u teoremu 2.9. Dokaz je gotov.

2.10. TEOREM. Da bi T_1 prostor X bio QHC, nužno je i dovoljno da Exp(X) bude QHC.

Dokaz. *Dovoljni dio teorema.* Ako je U neki pokrivač prostora X, tada je $<X, U> = \{<X, U>: U \in U\}$ pokrivač prostora Exp(X). Iz pretpostavke da Exp(X) QHC slijedi da postoje skupovi $<X, U_1>,\ldots,<X, U_n>$ sa svojstvom $\mathrm{Cl}\, <X, U_1> \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\, <X, U_n> = \mathrm{Exp}(X)$. Dakle je $<X, \mathrm{Cl}\, U_1 < \cup \ldots 8 <X, \mathrm{Cl}\, U_n> = \mathrm{Exp}(X)$. Jasno je da je također $X = \mathrm{Cl}\, U_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\, U_n$. To znači da je X QHC. Dokaz dovoljnog dijela je gotov.

Dokaz nužnog dijela teorema: Iz teorema 2.9 i 2.8 slijedi da je dovoljno pokazati da za bilo koji podbazni pokrivač U postoji konačna potfamilija sa svojstvom $<X, \mathrm{XI}\, U_1> \cup \ldots \cup <X, \mathrm{Cl}\, U_n> \cup \mathrm{Exp}\, (V_1) \cup \ldots \cup \mathrm{Exp}\, (V_m) = \mathrm{Exp}(X)$. Neka je $\mathrm{Exp}(X) = \bigcup \{<X, U> : U \in U>\} \cup \{\mathrm{Exp}(V) : V \in U\}$. Promatrajmo skup $A = X - \bigcup \{U: U \in U\}$: Kako je $A \cap U = \phi$ za svaki element tipa U, to je $A \in \mathrm{Exp}(V)$ za neki $V \in U$, tj. $A \subset V$. Neka je $B = V - A$ i $C = X - \mathrm{Cl}V$. Skup ClC je regularno zatvoren, pa je i QHC. To znači da postoji konačno mnogo U-ova koji imaju svojstvo $\mathrm{Cl}\, C \subset \mathrm{Cl}\, U_1 \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\, U_n$. Svaki zatvoreni podskup $F \subset X$ je ili dio skupa V ili siječe Cl C, tj. siječe neki $\mathrm{Cl}\, U_j$. Dakle je $\mathrm{Exp}(C) = \mathrm{Exp}(V) \cup <X, \mathrm{Cl}\, U_1> \cup \ldots \cup <X, \mathrm{Cl}\, U_n>$. Pogotovo je sada $\mathrm{Exp}(X) = \mathrm{Cl}\, \mathrm{Exp}(U) \cup \mathrm{Cl}\, <X, U_1> \cup \ldots \cup \mathrm{Cl}\, U_n$. Prema tome, podbazni pokrivač U nije bitno beskonačan. Iz teorema 2.9. slijedi da je Exp(X) QHC prostor. Dokaz je gotov.

Promatrajmo sada neke potprostore hiperprostora Exp(X). U daljnjem tekstu bit će nam potrebna slijedeća poznata lema.

2.11. LEMA. [E:162]. Neka je X Hausdorffov prostor, $J_n(X)$ potprostor prostora Exp(X) čiji elementi sadrže najviše n točaka prostora X i $J(X) = \bigcup \{J_n\, (X) : n \in N\}$. Neka je nadalje $j_n : X^n \to J_n(X)$ preslikavanje koje svakoj točki $(x_1,\ldots,x_n) \in X^n$ pridružuje točku $\{x_1,\ldots,x_n\} \in J_n\, (X)$. Tada je j_1 homeomorfizam a svako preslikavanje j_n je neprekidno zatvoreno preslikavanje s kompaktnim originalima točaka, tj. perfektno preslikavanje.

Dokaz. Sve osim kompaktnosti originala je poznato (vidi [E] ili [K]), a perfektnost originala slijedi iz činjenice da se u točku $\{x_1,\ldots,x_n\} \in J_n(X)$ preslikava najviše n! točaka prostora X^n.

2.12. NAPOMENA. Ako je X T_1 prostor, tada j_n, $n \geq 2$, ne mora biti zatvoreno preslikavanje, ali ostaje neprekidno.

2.13. LEMA. Da bi T_1 prostor X bio QHC, nužno je i dovoljno da $J_n(X)$ bude QHC za svaki prirodan broj n.

Dokaz. *Nužnost.* Poznato je da je produkt QHC prostora QHC prostor [H]. Dakle je X^n QHC prostor. Nadalje je neprekidna slika QHC prostora QHC prostor (Lema 2.6), pa je $J_n(X)$ QHC kao neprekidna slika prostora X^n preko preslikavanja j_n.

Dovoljnost. Neka je U otvoreni pokrivač prostora X. Jasno je da je = {<X, U> : $U \in U$} pokrivač prostora Exp(X). Kako je $J_n(X)$ QHC, postoji konačna potfamilija familije sa svojstvom Cl <X, U_1> $\bigcup$ ... $\bigcup$ Cl <X, U_n> $\subset$ $J_n(X)$. Odatle slijedi <(X, Cl U_1> $\bigcup$ ... $\bigcup$ <X, Cl U_n> $\subset$ $J_n(X)$ [K:I, 169] i X = Cl U_1 $\bigcup$ ... $\bigcup$ Cl U_n. Dokaz je gotov.

2.14.1. NAPOMENA. Iz ovog dokaza slijedi da je X QHC ako je QHC bilo koji Y sa svojstvom $J_1(X) \subset Y \subset Exp(X)$.

Promatrajmo sada skup svih zatvorenih $F \subset X$ za koje postoji kompakt $K \subset a(X)$ sa svojstvom $\pi(K) = F$. Kao potprostor od Exp(X) neka je označen simbolom $Exp_K(X)$. Ako sa $Exp_H(X)$ označimo potprostor prostora Exp(X) sastavljen od H-zatvorenih potprostora prostora X, tada iz leme 2.7. slijedi 2.15. LEMA. $Exp_H(X)$ je potprostor prostora $Exp_K(X)$.

Jasno je da su prostori $Exp_H(X)$ i $Exp_K(X)$ jednaki kao skupovi onda i samo onda kada je svaki zatvoreni potprostor prostora X i H-zatvoren, tj. onda i samo onda kada je X kompaktan [IF:52, Theorem 9.].

Dokažimo sada posljednji teorem ovog odjeljka.

2.16. TEOREM. Da bi T_2 prostor X bio QHC, nužno je i dovoljno da $Exp_K(X)$ bude QHC prostor.

Dokaz. *Neka je X H – zatvoren.* Dokažimo da je $Exp_K(X)$ QHC prostor.

Prije svega $Exp_K(X)$ je T_1 prostor jer je potprostor T_1 prostora Exp(X) [K:170]. Nadalje je Exp(a(X)) kompaktan jer je i apsolut a(X) kompaktan ([F:40] i [K:11, 52-53]). Iz definicije prostora $Exp_K(X)$ slijedi da postoji preslikavanje p:Exp (aX) $\rightarrow$ $Exp_K(X)$ koje svakom elementu $C \in Exp(a(X))$ pridružuje element $\pi(C)$ prostora $Exp_K(X)$. K tome je preslikavanje p surjekcija. Dokažemo li još da je p Θ-neprekidno preslikavanje, tada će iz leme 2.6. slijediti da je $Exp_K(X)$ QHC. Neka je $F \in Exp_K(X)$ i <U_1,...,U_n> neka njegova okolina. Postoji kompakt $K \subset a(X)$ sa svojstvom $\pi(K) = F$. Za svaku točku $x \in K$ je $\pi(x)$ u nekom U_j, i=1,...,n. Zbog Θ-neprekidnosti preslikavanja π postoji okolina V_x točke x sa svojstvom da je $\pi(Cl\ V_x) \subset Cl\ U_j$ za sve U_j u kojima se $\pi(x)$ nalazi. Kako je K kompakt, postoji konačno mnogo okolina V_x koje pokrivaju K. Uvećajmo tu kolekciju okolina s još konačno mnogo okolina V_x (ako je potrebno), tako da za svaku okolinu U_j postoji jedna od tih okolina za koju je $\pi(Cl\ V_x) \subset Ci\ U_j$. Sada je <$V_{x_1}$,...,$V_{x_n}$> okolina komapkta K. Iz relacije Cl <V_{x_1},...,V_{x_n}> = <Cl V_{x_1},...,Cl V_{x_n}) sada slijedi p(Cl <V_{x_1},...,V_{x_n}>) $\subset$ Cl <U_1,...,U_n>. Dokaz Θ-neprekidnosti preslikavanja p je gotov, a time i dokaz nužnog dijela teorema.

Neka je $Exp_K(X)$ QHC prostor. Dokažimo da je X QHC prostor. Kako je $Exp_K(X) \subset J_1(X)$, to iz napomene 2.14.1. slijedi da je X QHC prostor. Dokaz teorema je gotov.

3. Hiperprostor skoro kompaktnih prostora

Otvoren skup U prostora X je *regularno otvoren* ako je Int Cl U = U. Skup F za koji je F = Cl Int F zove se *regularno zatvoren* skup. Komplement regularno zatvorenog skupa je regularno otvoren skup i obratno. Veoma važno svojstvo iskazuje slijedeća lema.

3.1. LEMA. [E:37]. Presjek regularno otvorenih skupova je regularno otvoren.

Kažemo da je topološki prostor X *skoro kompaktan* ako svaki pokrivač prostora X sastavljen od regularno otvorenih skupova ima konačan potpokrivač [H:432].

Prostor X je *potpuno Hausdorffov* prostor. Ako svake dvije različite točke prostora imaju okoline s disjunktnim zatvorenjima.

3.2. LEMA. [H:433]. Hausdorffov prostor X je skoro kompaktan onda i samo onda kada je H-zatvoren i potpuno Hausdorffov.

Iz leme 3.1. slijedi da je familija RO svih regularno otvorenih prostora X baza slabije topologije na X. Označimo li tako dobiveni prostor sa s(X) i nazovemo *poluregularizacija* prostora X [E:84], imamo

3.3. TEOREM. Hausdorffov prostor X je skoro kompaktan ako i samo ako je s(X) kompaktan prostor.

Dokaz. Vidi [H].

Dokažimo sada glavni teorem ovog odjeljka.

3.4. TEOREM. Neka je B otvorena $\bigcap$-podbaza prostora X. X je skoro kompaktan ako isamo ako svaki pokrivač $U = \{\text{Int Cl B}:B \in B\}$ ima konačan potpokrivač.

Dokaz. *Nužnost.* Ako je X skoro kompaktan, tada očito U ima konačan potpokrivač.

Dovoljnost. Pretpostavimo da X nije skoro kompaktan. To znači da postoji pokrivač sastavljen od elementa familije RO (regularno otvorenih skupova prostora X), koji je *bitno beskonačan,* tj. nema konačan potpokrivač. Neka je M familija svih takvih bitno beskonačnih pokrivača. Jednostavno se pokazuje da je ova familija *induktivna,* tj. svaki transfinitan monotoni niz pokrivača iz M ima gornju ogradu. To je u ovom slučaju unija pokrivača niza. Iz induktivnosti slijedi da M ima maksimalan element P. Odatle slijedi da za svaki regularno otvoreni skup a pokrivač $P \bigcup (A)$ nije bitno beskonačan. Postoji dakle konačno mnogo skupova $P_1,\ldots,P_n$, za koje vrijedi

$$A \bigcup P_1 \bigcup \ldots \bigcup P_n = X,\ P_j \in P,\ i=1,\ldots,n \tag{1}$$

Neka je R familija svih regularno otvorenih skupova koji ne pripadaju pokrivaču P. Obratno, ako za neki $A \in RO$ vrijedi (1), tada je $A \notin P$. Odatle odmah slijedi

$$B \notin P \text{ i } B \subset C \rightarrow C \notin P. \tag{2}$$

Analogno se dokazuje [K:II, 10]

$$A \notin P \text{ i } B \in P \rightarrow (A \bigcap B) \notin P. \tag{3}$$

Napomenimo još da je $A \bigcap B$ također regularno otvoren podskup prostora X. Pokažimo da iz (2) i (3) slijedi da je $P \bigcap \{\text{Int Cl B}:B \in B)$ pokrivač prostora X. Neka je $x \in X$. Kako je P pokrivač prostora X, postoji $P \in P$ sa svojstvom $x \in P$. Postoji nadalje bazna okolina U točke x sa svojstvom $x \in U \subset P$. Odatle slijedi da je $x \in \text{Int Cl } U \subset P$ jer je P regularno otvoren. Postoje nadalje B_j, $i=1,\ldots,k$, sa svojstvom $U = B_1 \bigcap \ldots \bigcap B_k$. Naravno da je $\text{Int Cl } U = \text{Int Cl } B_1 \bigcap \ldots \bigcap \text{Int Cl } B_k$ [K:I, 61] jer je $B \bigcap$-podbaza. Dakle je

$$x \in \text{Int Cl } B_1 \bigcap \ldots \bigcap \text{Int Cl } B_k \subset P.$$

Iz (2) i (3) slijedi da postoji barem jedan $\text{Int Cl } B_j$, $I=1,..,k$, za koji je $x \in \text{Int Cl } B_j \in P \bigcap \{\text{Int Cl B}:B \in B\}$. Dakle je $P \bigcap \{\text{Int Cl B}:B \in B)$ pokrivač prostora X. Kako je P bitno beskonačan, takav je i $P \bigcap \{\text{Int Cl B}:B \in B)$. To je, međutim, u suprotnosti s pretpostavkom teorema. Dokaz je gotov.

3.5. LEMA. Ako su $U_1,\ldots,U_n$ otvoreni skupovi T_1 prostora, tada vrijedi jednakost

$$\text{Int Cl } \langle U_1,\ldots,U_n\rangle = \langle \text{Int Cl } U_1,\ldots,\text{Int Cl } U_n\rangle.$$

Dokaz. Iz poznate relacije $\text{Cl } \langle U_1,\ldots,U_n\rangle = \langle \text{Cl } U_1,\ldots,\text{Cl } U_n\rangle$ ([K,I:169] ili [Mi:156]) je $\text{Int Cl } \langle U_1,\ldots,U_n\rangle = \text{Int } \langle \text{Cl } U_1,\ldots,\text{Cl } U_n\rangle$. S druge strane je očito da vrijedi $\langle \text{Int Cl } U_1,\ldots,\text{Int Cl } U_n\rangle \subset \text{Int } \langle \text{Cl } U_1,\ldots,\text{Cl } U_n\rangle$. Dakle je $\langle \text{Int Cl } U_1,\ldots,\text{Int Cl } U_n\rangle \subset \text{Int Cl } \langle U_1,\ldots,U_n\rangle$. Dokažimo da vrijedi $\text{Int Cl } \langle U_1,\ldots,U_n\rangle \subset \langle \text{Int Cl } U,\ldots,\text{Int Cl } U_n\rangle$ i dokaz će biti gotov. Neka je $B \in \text{Int Cl } \langle U_1,\ldots,U_n\rangle$. Dakle je $B \in \langle \text{Cl } U_1,\ldots,\text{Cl } U_n\rangle$ i postoji okolina $\langle V_1,\ldots,V_k\rangle$ točke B koja se cijela nalazi u $\text{Cl } \langle U_1,\ldots,U_n\rangle = \langle \text{Cl } U_1,\ldots,\text{Cl } U_n\rangle$. Za svaki V_j postoji U_j sa svojstvom $V_j \subset \text{Cl } U_j$, jer bi u suprotpostojala točka $x \in V_j - (\text{Cl } U_1 \cup \ldots \cup \text{Cl } U_n)$. Uzmemo li $F = \{x, x_k \in V_k, k \ddagger j\}$, tada je F u okolini $\langle V_1,\ldots,V_k\rangle$, a nije u $\langle \text{Cl } U_1,\ldots,\text{Cl } U_n\rangle$, što je nemoguće. Analogno se pokazuje da za svaki U_j postoji barem takav V_j sa svojstvom $V_j \subset U_j$. Odatle konačno slijedi da je $B \in \langle \text{Int Cl } U_1,\ldots,\text{Int Cl } U_n\rangle$. Dokaz je gotov.

Drugi glavni teorem ovog odjeljka jest slijedeći teorem.

3.6. TEOREM. T_1 prostor X je skoro kompaktan onda i samo onda kada je prostor Exp(X) skoro kompaktan.

Dokaz. *Neka je X skoro kompaktan. Dokažimo da je Exp(X) skoro kompaktan. Iz leme 3.4. slijedi da je dovoljno pokazati da se podbazni pokrivači prostora Exp(X) reduciraju na konačne potpokrivače. Neka je U* pokrivač prostora Exp(X) sastavljen od podbaznih regularno otvorenih skupova prostora Exp(X). Pokrivač *U* posjeduje skupove prve vrste $\langle C, \text{Int Cl } U\rangle$, U otvoren u X, i skupove druge vrste Exp(Int Cl U). U otvoren u prostoru X. Neka F komplement unije –svih Int ClU, gdje je $\langle X, \text{Int Cl } U\rangle \in U$. Kako je $F \cap \text{Int Cl } U$ prazan za sve takve U, to je $F \subset \text{Int T Cl V}$ za neki V za koji je Exp (Int Cl V) $\in U$. Skup $G = X - \text{Int Cl V}$ je regularno zatvoreni podskup prostora X i može se zbog skore kompaktnosti prikazati kao $\text{Int Cl } U_1 \cup \ldots \cup \ldots \text{ Int Cl } U_n \subset G$. Odatle $\langle X, \text{Int Cl } U_1\rangle \cup \ldots \cup \langle X, \text{Int Cl } U_n\rangle \cup \text{Exp (G)} = \text{Exp(X)}$. Kako su skupovi $\langle X, \text{Int Cl } U\rangle$, U otvoren u X, elementi podbaze prostora X, a $\text{Int Cl } \langle X, U\rangle = \langle X, \text{Int, Cl } U\rangle$ (Lema 3.5), to je prema teoremu 3.4. Expl.(X) skoro kompaktan.

Obratno, neka je Exp(X) skoro kompaktan. Dokažimo da je X skoro kompaktan. Neka je *U* regularno otvoreni pokrivač prostora X. Familija $V = \{X, \text{Int Cl } U\rangle : U \in U\}$ je regularno otvoreni pokrivač prostora Exp(X) jer je $\text{Int Cl } \langle X, U\rangle = \langle X, \text{Int Cl } U\rangle$ (Lema 3.5). Kako je Exp(X) skoro kompaktan, to *V* ima konačan potpokrivač $\{\langle X, \text{Int Cl } U_1\rangle,\ldots,\langle X, \text{Int Cl } U_q\rangle\}$. Očito je da je $\{\text{Int Cl } U_1,\ldots,\text{Int Cl } U_q\}$ konačan potpokrivač pokrivača *U*. To znači da je X skoro kompaktan. Dokaz je konačno gotov.

4. Završne napomene

Neka je X QHC prostor. Iz leme 2.1. slijedi da Θ-zatvoreni podskupovi prostora X igraju sličnu ulogu kao zatvoreni u kompaktima. Razumno je zbog toga promatrati prostor $\text{Exp}_\Theta(X)$ svih Θ-zatvorenih podskupova prostora X u eksponencijalnoj topologiji. Iz definicije Θ-topologije (početak 2. odjeljka) slijedi da postoji neprekidan identitet $\text{id}: X \to \Theta X$. Zbog toga postoji i neprekidan identitet $\text{id}_\Theta : \text{Exp}_\Theta(X) \to \text{Exp } (\Theta X)$. Označimo li simbolom $\text{Exp}^\Theta(X)$ skup svih Θ-zatvorenih skupova prostora X u topologiji s bazom $\langle U_1,\ldots,U_n\rangle$, gdje su $U_1,\ldots,U_n$ Θ-otvoreni podskupovi prostora X, tada preslikavanje id_Θ postaje homeomorfizam. Vrijedi dakle

4.1. TEOREM. Ako je prostor X QHC prostor, tada je $\text{Exp}^\Theta(X)$ kvazikompakt.

Za Θ-kompaktne prostore iz definicije 2.3. obrat očito vrijedi, tj.

4.2. TEOREM. Prostor X je Θ-kompaktan onda i samo onda kada je $Exp^{\Theta}(X)$ kvazikompaktan prostor.

U H-zatvorenim prostorima svakako važnu ulogu imaju H-zatvoreni potprostori. Neka je $Exp_H(X)$ skup svih zatvorenika potprostora prostora X u eksponencijalnoj topologiji.

4.3. PROBLEM. Da li je $Exp_H(X)$ QHC kada je X H-zatvoren (ili QHC)?

Kako je svaki konačan podskup QHC, to iz napomene 2.14.1. slijedi

4.4. TEOREM. Ako je $Exp_H(X)$ QHC, tada je X QHC.

Potprostor hiperprostora $Exp_H(X)$ je Z(X), hiperprostor kompaktnih potprostora.

4.5. PROBLEM. Da li je Z(X) QHC kada je X QHC?

4.6. LEMA. Ako je Z(X) QHC, tada je X QHC.

Dokaz. Vidi napomenu 2.14.1.

Prostor X je *C-kompaktan* [HL] ako za svaki zatvoren podskup $A \subset X$ i svaki otvoreni pokrivač $\{U_\alpha : \alpha \in \Delta\}$ podskupa A postoji konačna potfamilija $\{U_{\alpha_1},\ldots,U_{\alpha_n}$ sa svojstvom $A \subset CI\ U_{\alpha_n}\}$. Svaki C-kompaktan prostor je QHC prostor.

Iz teorema 2.10. sada slijedi

4.7. TEOREM. Ako je X C-kompaktan, tada je Exp(X) QHC prostor.

4.8. PROBLEM. Da li je Exp(X) C-kompaktan kada je X C-kompaktan?

4.9. PROBLEM. Ako je Exp(X) C-kompaktan, da li je X C-kompaktan?

Neka je $Exp_\chi(X)$ odnosno $Exp_\lambda(X)$ skup svih zatvorenih podskupova prostora X u $\varkappa$-topologiji odnosno λ-topologiji. Očito su ove dvije topologije slabije topologije od eksponencijalne, pa iz teorema 2.10. i 3.6. slijedi

4.10. TEOREM. Ako je X QHC prostor, tada su $Exp_\varkappa(X)$ i $Exp_\lambda(X)$ QHC prostori.

4.11. PROBLEM. Da li vrijedi obrat teorema 4.10?

LITERATURA

[B] Bella A., *Some cardinality properties of a hyperspace with the locally finite topology,* Proc. Amer. Math. Soc. 4(1988), 1274-1278.
[Č] Čoban M., *Note sur la topologie exponentielle,* Fund. Math. 71(1971), 27-41.
[IF] Iliadis S. and Fomin S., *The method of centred systems in the theory of topological spaces,* Uspehi mat. nauk (21(1966), 37-63.
[E] Engelking R., *General Topology,* PWN, Warszawa 1977.
[H] Herrington L.L., *Properties of nearly-compact spaces,* Proc. Amer. Math. Soc. 45(1974), 431-436.
[HL] Herrington L.L. and Long P.E., *Characterizations of C-compact spaces,* Proc. Amer. Math. Soc. 52(1975), 417-426.
[K] Kuratovski K., *Topologija I i II,* Mir, Moskva 1966-1969.
[L1] Lončar I., *Inverse limits for spaces which generalize compact spaces,* Glasnik matematički 17(37 (1982), 155-173.
[L3] ———, *A note on inverse systems of H-closed spaces,* Glasnik matematički 19(39) (1984), 169-175.
[L6] ———, Applications of Θ-closed and u-closed sets, Zbornik radova Fakulteta organizacije i informatike Varaždin, 8 (1984), 237-254.
[Ma] Marjanović M.M., *Exponentially complete spaces I,* Glasnik matematički 6(26) (1971), 143-147.
[Mi] Michael E., *Topologies on spaces of subsets,* Trans. Amer. Math. Soc. 71(1951), 152-182.
[Mio] Mioduszewski J. and Rudolf L., *H-closed and extremally disconnected spaces,* Diss. Math. 51, 1969.

[P] Popov V.V., *O prostranstve zamknutyh podmnožestv,* Dokl. Akad. Nauk SSSR 229(1976), 1051-1054.
[Š] Ščepin E.V., *Funktory i nesčetnye stepeni kompaktov,* UMN 36(1981), 3-62.
[Vi] Vinson T.O. and Dickman R.F., *Inverse limits and absolutes of H-closed spaces,* Proc. Amer. Math. Soc. 66(1977), 351-358.
[Z] Zenor P., *On the completness of the space of compact subsets,* Proc. Amer. Math. Soc. 26(1970), 10-192.

Ivan Lončar

HYPERSPACES OF H-CLOSED SPACES

Let X be a topological space. By Exp(X) we denote the set of all closed subset of X with the Vietoris topology. The properties of Exp(X) in the case of compact X are well-known. For proving the analogous properties of Exp(X) for H-closed X we firstly generalize Alexander's lema for H-closed and for nearly compact spaces. For this purpose the notion of $\bigcap$ – subbase is introduced.

In Section Two we prove that the subbase of exponential topology is $\bigcap$ – subbase (Lemma 2.8.). The Alexander's lema is generalized in Theorem 2.9. Finally, the main Theorem of this Section (Theorem 2.10.) i.e. theorem "X is QHC iff Exp(X) is QHC" is proved. Let us recal that X is QHC if each open cover U of X has a finite subfamily $\{U_1,\ldots,U_n\}$ such that $X = \mathrm{CI}\ U_1 \bigcap \ldots \bigcap \mathrm{CI}\ U_n$.

Section Three contains the analogous theorems on Exp(X) for nearly compact spaces (Theorems 3.4. and 3.6.).

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 78.071 (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

MARIJA BERGAMO

GLAZBA RUBNIH PODRUČJA
— Prilog pitanju samobitnosti tzv. »malih« glazbenih kultura —

Der Beitrag reduziert die mögliche Perspektiven des Problems (diese bewegen sich meistens in dem soziologisch-komunikativen Feld der Wirkung als national bezeichneten Werken) auf nur eine, die sich aber dem Autor als wesentliche zeigt: die nationalen Merkmale der Musik sucht man in der Natur des Musikalischen selbst. Aus der Sicht der Autonomie des Musikalischen untersucht man das Nationale in der Schicht des musikalischen Materials, des Formungsprozesses und schließlich in der Schicht des bedeutungtragenden musikalischen Sinns.

Die Theorie des musikalisch Nationalen versucht man dann am Beispiel den slowenischen nationalen Musikkultur und ihrer Geschichte zu verifizieren.

Još je Ljubo Karaman tridesetih godina obrazložio potrebu jasnog razlikovanja sadržaja pojma periferija (odnosno rubno područje) od sadržaja pojma provincija; prvi je sagledavao kao pretežno pozitivnu, a drugi kao pretežno negativnu kategoriju.[1] Rubno je područje relativno daleko od velikih centara, bez jačih utjecaja odande, pa stoga ima relativnu nezavisnost, slobodu izbora iz različitih izvora, pa i veću kreativnu slobodu. Ako bismo se danas zapitali da li naša glazba ima takav status, odgovor ne bi mogao biti nedvojben; ni sa stajališta povijesnih činjenica, ni iz teorijskog motrišta. Razlozi su prije svega principijelne naravi. Preduvjet za odgovor bio bi naime teorijski raščišćen odnos univerzalno — regionalno, suvremeno — tradicijsko (arhetipsko, mitsko), kreativno — receptivno u umjetnosti, posebno u glazbi. Na tom se teorijskom polju radi. Iz cijelog kompleksa pitanja koji obuhvaća ova tema, izdvojimo za ovu priliku samo dio jednog pitanja: naime, pitanje nacionalne bîti glazbene umjetnosti. I to u koordinatama koje s jedne strane čini prihvaćanje formulacije Vere Horvat-Pintarić da je »prostor sudbina«,[2] a s druge uvjerenje o tome da je jedno od

[1] Usp. Karaman, Lj., Eseji i članci, Zagreb 1939.
[2] Pintarić-Horvat, Vera, Teritorij je sudbina, Danas, 247, 11. 11. 1986, 32.

temeljnih polazišta za razmatranje ovoga problema princip autonomije umjetničkog djela (naravno uz svijest o tome da je ono žarište sabranih duhovnih i materijalnih odrednica jednog života, da je dakle subjektivno po svom tekstu, a objektivno po svom kontekstu).

Pitanje nije novo. I kod nas se o njemu raspravljalo iz najrazličitijih vidika i s različitih metodoloških ishodišta, nerijetko uvjetovanih dnevnom kulturnom politikom ili ideološkim potrebama. Ipak, postavlja se uvijek iznova, što znači da je u kontekstu relativno mlade nacionalne kulture još uvijek aktualno, odnosno da je osjećanje ukorijenjenosti u vlastiti prostor još uvijek inspirativnije od prostora »bezavičajnosti« (u Heideggerovu smislu pojma Heimatlosigkeit) ili samo uključenosti u univerzalni prostor umjetnosti. Pitanje je dakle, uza svu suvremenu težnju ka univerzalizaciji duha, još relevantno.

Mislimo da se to posebno odnosi na aspekt *glazbeno* nacionalnog. Još od sredine 19. stoljeća pa do danas muzikološka se misao, s gotovo periodičnom pravilnošću, zaustavlja na pitanju: da li i kako glazba može izraziti, odražavati, ispovijedati nacionalno osjećanje, pripadnost, samobitnost. Historiografija ga prvi put postavlja još u poznom 18. stoljeću, kada ga povezuje s klasicističkim humanizmom. Ali ako onda još pozne 1877. godine Hermann Mendel pod pojmom »nacionalna glazba« razumije glazbeni folklor, jer se, kako piše, »umjetnička glazba razvija po određenim vječnim zakonima, koji nisu povezani ni s kakvom nacionalnom pripadnošću«[3] — onda je to isto tako daleko od bîti problema kao i deset godina kasnije Kretzschmarovo povezivanje nacionalnog s programskim i s potpuno nebitnom dimenzijom koloritnosti,[4] ili stajalište Waltera Niemanna (1913) da je nacionalno »centralni motor« za svaku veliku umjetnost.[5] (Možda će kao anegdota zvučati slijedeći istinit podatak: kada je 1904. g. Paul Landormy nastojao odrediti što bi to bilo specifično francusko u francuskoj muzici, zamolio je da mu na to pitanje odgovore vodeći francuski muzičari toga vremena: D'Indy, Duparc, Debussy, Dukas, R, Rołland — odgovori su bili toliko različiti da su jedni Berlioza smatrali »najfrancuskijim« kompozitorom svoje zemlje, a drugi mu odricali svaku povezanost s duhom francuske muzike.)

Kada je negdje poslije 1920. g. u muzičkoj historiografiji inauguriran pojam tzv. »nacionalnih škola«[6] (onih iz 19. st.), problem je, samo jednosmjerno shvaćen, zapravo potisnut na slijepi kolosijek posebnosti rubnih kultura. Tek se kasnije, naročito u 60-im i 70-im godinama postavljao već na drugačijoj razini razmišljanja, ali su polazišta bila toliko različita da su često nosila i suprotne predznake (Dahlhaus, Eggebrecht, Danuser, Sochor, Holopov, Lissa, Albrecht, Vysloužil, Fukač).

Ako se i pored otvorenosti pitanja da li i kako glazba može ispovijedati nacionalno i biti konstitut nacionalne kulture ipak odlučujemo za pokušaj uspostavljanja nekakve »teorije glazbeno nacionalnog«, razlozi su slijedeći: ovaj problem tzv. »historijske nacije« više ne zanima, one su ga prerasle

[3] Usp. Musikalische Conversations-Lexikon, Berlin 1877, VII, 235.
[4] Usp. Kretzschmar, H., Führer durch den Konzertsaal, Berlin 1877, 170 ff.
[5] Niemann, Walter, Die Musik seit R. Wagner, Berlin 1913, 251 ff.
[6] Nef, W., Einführung in die Musikgeschichte, Zürich, 1920, 305 ff.

i vide ga samo kao povijesno relevantnu temu. Jer ih glazba ovoga trenutka zanima jedino kao autonomna pojava unutar sebe same, pa i sebe i svoje narode žele razumjeti samo iz glazbenog djela kao takvog. S druge strane, ovim se pitanjem još uvijek bave muzikologije naročito slavenskih muzičkih kultura, ali su tu polazišta najčešće aprioristička: glazbu treba razumjeti samo kao društveni fenomen, kao izravan odraz društvenog života.

Čini se, međutim, da je takvo traženje glazbene nacionalne biti prije svega u socijalnoj dimenziji ili u povezanosti ma koje vrste umjetničke glazbe s glazbenofolklornim temeljima danas manje zanimljivo od mogućnosti da se o glazbeno nacionalnom raspravlja i izvan dimenzije značenja (ona doduše nije pod upitnikom, ali je samo posljedica, odnosno rezultat sposobnosti glazbe da preuzme određenu funkciju).

Glazbeno nacionalno obično se nastoji definirati kao pojam čije se odrednice kombiniraju iz svaki put drukčije selekcije kriterija. Selekcija iz mreže mogućnosti svaki put u prvi plan postavlja druge kriterije: jednom *ideju* nacionalnog u političkom ili kulturnom smislu, pa glazbenu *funkciju* kao primarnu, ili *komunikacijsku* sposobnost glazbe, pa njenu povezanost s *jezikom* ili *vjerom*, s »duhom naroda«, sa *sviješću* naroda o sebi, *sa socijalnom* tendencijom, zatim kriterije *originalnosti*, posebnosti, vrijednosti za određenu sredinu. Povijest govori da su u određenim razdobljima mnogi od spomenutih kriterija imali za pojavu o kojoj je riječ važno, čak presudno značenje, ali ne i bitno. Nema dakle sumnje da se radi o dinamičnoj, promjenjivoj povijesnoj, estetskoj i psihološkoj kategoriji, koja međutim svoju pravu utemeljenost nalazi prije svega u naravi glazbe same: u glazbi kao duhovnom fenomenu s određenom estetskom funkcijom, koja je tek potom i diferencirana povijesna pojava u kojoj su relevantna i motrišta provenijencije, odnosno različitosti u odnosu na druge nacionalne glazbene kulture.

Zbog toga polazišta ovog razmišljanja treba tražiti u prirodi glazbenog, u uvjerenju da se biće glazbe ne poklapa s njezinom socijalnom funkcijom, da je glazba estetski autonomna i najbliža svojoj biti onda kada realizira svoju, čisto glazbenu logiku.

Naravno, otkada postoje i glazba i misao o njoj, pokušavalo se odrediti što je to »čisto glazbeno« Možda je najbliža suštini problema definicija koju je nedavno iznio tandem Carl Dahlhaus i Hans Heinrich Eggebrecht, razmišljajući o glazbi kao o »matematiziranoj emociji«, odnosno »emocionaliziranom mathesisu«[7] i konstituirajući je emocijom, racionalnom organizacijom i dimenzijom vremena. Te se tri odrednice, naime, odnose na čovjeka u samom središtu njegova postojanja: vrijeme je najstvarnije, mjerljivo i za muziku bitno, emocija je dio čovjekove čulne prirode, a mathesis instrument otkrivanja i konstituiranja reda kojem emocija, kao svojoj suprotnosti, teži. Tako konstituirana, glazba je naravno sposobna za povijesnost, ali se, odvojena od pojmovnog svijeta, uz svu svoju veliku moć koju ima nad čovjekom, ne može upotrijebiti, funkcionalizirati ili profesionalizirati za sve ljude.

[7] Dahlhaus, C.-Eggebrecht, H.H., Was ist Musik?, Wilhelmshaven 1985, 36 ff.

Glazba je, dakle, uvijek identična sa samom sobom i u svojoj jednokratnoj pojavnosti rezultat je subjektivne ideje i stvaralačkog napora. Povijesni su, međutim, subjekti u kojima se iskazuje potencijalno bezbrojni, mnogovrsni i raznorodni. Ovako shvaćena autonomnost glazbe ne ograničava dakle ni broj, ni prirodu njezinih mogućih ili stvarnih odrednica. Ipak, sve što postoji oko glazbe (pa i ideja nacionalnog, politički proglas ili narodna pjesma ako bi trebala biti nosilac izvanglazbene funkcije), dok nije u izravnom ili neizravnom, svjesnom ili nesvjesnom odnosu prema glazbi, zapravo nema s njom ničeg zajedničkog; čak i kada je već usmjereno prema glazbi, kada je dakle u stadiju njezine moguće odrednice, još je uvijek »izvanglazbeno«. Tek kada je okrenuto prema njoj samoj, u njenu pravcu mišljeno, od nje zahvaćeno (a tada se obavezno pokazuje i u njenoj građi i u procesu oblikovanja, odnosno strukturiranja), postaje glazbeno. Postaje zapravo glazba.

Samo u tom smislu i glazba može nešto izražavati (a kao što znamo, izražajni je princip još od kasnog 18. stoljeća pokretač njezine povijesti), može imati i spoznajnu funkciju, koja za nju doduše nije prvotna, ali je temelj njene etičke moći. Ipak, glazba ne izražava nešto na način literarnog ili likovnog umjetničkog djela. Da bi, naime, subjektivni izričaj stvaraoca (uvijek jedinstven i neponovljiv) mogao biti na razumljiv način prenesen, dakle, posredovan drugom subjektu, potrebna je konvencija u smislu sporazuma i dogovora; potrebno je utvrđivanje subjektivnog izraza u prepoznatljive i semantizirane postupke, sljedove, smisaone cjeline, koje su temelj razumijevanja glazbe, odnosno temelj njene komunikativne sposobnosti. Glazba postoji i razvija se u tom dijalektičkom prostoru neprestanog mijenjanja i osvajanja novog — na što je nagoni njena spoznajna funkcija, a na drugoj strani potvrđivanja formula i konvencionaliziranih struktura kao osnova njene komunikativnosti. Što se više naginje prema tipiziranom, to je prihvatljivija. (Spomenimo već u ovom momentu glazbeni folklor kao primjer najveće tipiziranosti u morfološkom i namjenskom smislu. Folklor je primjer veoma stabilne i komunikativne glazbene građe, od višesmišlena značenja za shvaćanje nacionalnog u glazbi.)

Time dolazimo do prvog sloja autonomnog i umjetnički relevantnog glazbenog djela, do pojma glazbene građe, koji je i sam po sebi višeslojan, a već je mogući nosilac nacionalne glazbene samobitnosti. U polju glazbene građe događa se, naime, pri stvaralačkom procesu prvo »prevođenje« glazbenog iz nejasna stanja duhovne energije, intuicije ili inicijalne ideje u konkretno: u interval, motiv, ritam, registar, boju, ili čak već tematski fragment. Glazbena je građa, dakle, konkretan produkt emocionalno-intelektualne glazbene aktivnosti. Boris Asafjev je još u četrdesetim godinama predložio za njega termin »intonacija« i »intoniranje« kao naziv za neposredan odraz procesualnih tokova u čovjekovoj svijesti, ravnopravan riječi.[8] Smatrao je da — ako je riječ »čvorište smisaonog sadržaja« — intoniranje ima »meličku«[9] narav. I intoniranje je, po njemu, kao i riječ, nosilac smi-

[8] Asafjev, B.V., Die Musikalische Form als Prozeß, Berlin 1976. (1. rusko izdanje Moskva 1930, a drugi dio, Intonacija, Moskva 1947).
[9] Ibid., 206.

sla, samo drukčijeg, nediskurzivnog, glazbenog. Međutim, Asafjev je bio svjestan da se o sadržajnom smislu jedne melodije ili teme može govoriti (ako »intonacija« treba biti jednoznačna) samo onda kada kompozitor u melodici i načinu strukturiranja upotrebljava elemente određenog i opće poznatog sloga ili folklora, kada se dakle služi »nadindividualnim ili opće razumljivim izražajnim formama«.[10] Smatrao je da se takva intonacija može glazbenotehničkom terminologijom definirati jer ona zahvaća konkretnu zvučnu formu i najmanji je glazbeni element koji je već nosilac značenja i izraza. Dinamičan je, razvija se i dobiva svoje opravdanje tek u strukturi cjeline. Takva je intonacija naravno uvjetovana psihološkom strukturom ljudi određenog podneblja.

Ovu misao Asafjeva razvio je dalje Theodor Adorno, oblikujući poznatu tezu o prirodi glazbenog materijala; ovom se pojmu glazbenog materijala vraćao preko trideset godina.[11] Ako, naime, u »intonaciji« (ili šire: muzičkoj građi uopće) leži tendencija koja kompozitora ograničava i vodi pri izboru sredstava i sužava mu teorijski neomeđen krug mogućnosti, onda je materijal (naravno promjenljiv, jer je uključen u povijesne procese koji se u njemu ogledaju i talože zajedno s povijesnim iskustvom) — ogledalo i izraz duha čovjeka određenog podneblja. Zbog toga muzička građa nije samo »sirovina« i temeljni građevinski element, nego je već svjesno predoblikovana građa.

U tom smislu može se govoriti o relevatnosti glazbene građe za eventualnu nacionalnu određenost glazbe. I to na dvije razine. Prvo — u najstarijim glazbenofolklornim slojevima, koji poput osjetljiva seizmografa bilježe fermentiranje i preinake, a za nacionalnu su kulturu od velikog značenja kao svjesni ili intuitivni nosioci prvobitnog psihološko-emocionalnog naboja jednog naroda. I drugo — kao dio stvaralački potentnog sloja svijesti (ili podsvijesti), gdje se uz pomoć pretpripremljenog glazbenog materijala iskazuje nacionalno bez oslanjanja na folklorno, u povijesno-kulturnoj »intussuscepciji«[12] (termin je Sourieauov, a Anton Trstenjak ga preuzima i prevodi kao umjetničkoestetsku »probuđenost«, oplođenost i pokrenutost »potentne ćelijice, koja sada teži vanjskom izrazu i oblikovanju ideje u lik, dostupan čulima«.[13]) A upravo u tom stanju probuđenosti ona sadrži »kulturni talog naroda«.[14] Uspješna realizacija ovako »pripremljene« i »intenzivirane« građe može potaknuti stvaranje srodnih glazbenih djela, koja stilske kategorizacije vole označavati kao »stil jednog prostora«.[15] Naravno, od brojnih će faktora zavisiti kada će se »samo virtualno i u duši naroda živuće« aktivirati kao »kolektivno sjećanje«,[16] na koje je moguće osloniti se ne samo kao na genetičku nego i na povijesnu datost.

[10] Ibid., 195.
[11] Usp. Adorno, Th. W., Reaktion und Fortschritt, 1930, u: Moment musicaux, Frankfurt 1963; dalje: Zur gesellschaftlichen Lage der Musik, u: Prokopp, D. (izd.), Kritische Kommunikationsforschung, München 1973; Impromptus, Frankfurt 1968; Einleitung in die Musik-Soziologie, Reinbeck 1968.
[12] Trstenjak, Anton, Psihologija ustvarjalnosti, Ljubljana 1981, 364.
[13] Ibid., 365.
[14] Ibid., 364.
[15] Hauswald, G., Musikalische Stilkunde, Wilhelmshaven 1979, 100.
[16] Trstenjak, A., op. cit., 365.

Prva od spomenute dvije razine bila je veoma istaknuta u razvoju nacionalne karakteristike u glazbi 19. stoljeća. U 20. stoljeću situacija se mijenja. Ako, naime, pratimo liniju koja vodi od nenamjernog, neosviještenog, ali duboko zadirućeg integriranja folklornoglazbenih strukturnih elemenata u okvir sloga glazbenog klasicizma, preko namjerne uporabe glazbenofolklornih elemenata u politički ili poezijom motiviranoj tematizaciji nacionalnosti, domovine, pejzaža ili egzotike u 19. stoljeću, do današnjeg udaljavanja od etničkih, nacionalnih i regionalnih ukorijenjenosti ili posebnosti — vidjet ćemo da ova linija ujedno govori o stadijima shvaćanja i razumijevanja značenja nacionalnog u glazbi, odnosno odražava proces sve većeg subjektiviranja skladateljske ispovijesti.

Druga od spomenute dvije razine relevantna je naravno i danas i manje podliježe povijesnom određenju nego prva.

Drugi sloj u kojem je moguće istraživati glazbeno nacionalno jest formalni sloj. U njemu se iz odabrane građe i na osnovi razrađene koncepcije, sada već više u polju racionalnog nego emocionalnog, glazbeno djelo »komponira«. Taj proces podrazumijeva da se skladateljevo iskustvo, osjetljivost, ukus i tehnika bore sa zahtjevima građe, odnosima, strukturiranjem, s parametrima čisto glazbene logike, sa zanatom. I on je psihološki determiniran, a događa se osim toga uvijek unutar povijesno određenih konvencija sloga, normi vremena i prostora, pod utjecajem kompozicijske škole, radne okoline, konkretnih zadataka, povoda, okolnosti, dakle u određenoj socijalnoj sredini.

U razvijanju prvotne ideje u ovoj etapi muzičkostvaralačkog procesa rađa se zapravo muzički sadržaj. Zato baš u njoj Bela Bartók vidi pravu provjeru talenta i odlučujući momenat za sudbinu djela. Pod glazbenim sadržajem podrazumijevamo one vrijednosti glazbenog djela koje nisu negdje »iza tonova«, u izvanglazbenim činjenicama, nego u glazbenim odnosima samim.[17] Ako naime u strukturi glazbenog djela razlikujemo tri razine: građu, oblikovani sadržaj i duhovnu egzistenciju djela u statusu jednokratnog samostalnog bića, onda se upravo u drugoj razini, u toku oblikovanja djela, samim postupkom oblikovanja ugrađuju duhovne vrijednosti u materijal. Gotovo bi se moglo reći da se metafizičko-duhovna razina prevodi u materijalnu i unosi u nju.

Za pitanja glazbeno nacionalnog važan je konačno i treći sloj, duhovno-značenjski glazbeni sloj. U njemu nastojimo vidjeti odnos između umjetničkog djela i tzv. »objektivne stvarnosti«. Oblikovani zvučni materijal, naime, nije svijet po sebi, nego svijet za nas, pa zbog toga dimenzije vremena i prostora bitno sudjeluju u stvaranju nekakvih modela, pa i glazbenih modela (Z. Lissa bi ih nazvala stereotipnima).[18] Mogli bismo govoriti o

[17] Usp. Szabolcsi, B.: Béla Bartók, Weg und Werk, Schrifften und Briefe, Leipzig 1957; članci: Ungarische Volksmusik und neue ungarische Musik, Vom Einfluß der Bauernmusik auf die Musik unserer Zeit, Volksliedforschung und Nationalismus.

[18] Horvat-Pintarić, V., op. cit., 32.

originalnom sistemu elemenata, koji je povezan s porijeklom i glazbenom tradicijom, a prilagođen je vremenu. Mogli bismo ga nazvati i nekakvim nacionalnim tipom osobnosti, koji odabire elemente iz glazbenog sistema, kombinira ih i mijenja da bi ih podredio obrascu. U tom je smislu »prostor sudbina«. On naime za umjetninu predstavlja ujedno i mogućnost i ograničenje. U velikoj je mjeri predodređuje i uvjetuje njenu sudbinu. Predodređuje je kao artefakt i uvjetuje njenu recepciju. Mada elementi muzičkog jezika nisu po sebi semantički određeni, oni u gotovim kombinacijama koje je praksa razvrstala po osobitostima, dakle tipizirala, djeluje na slušanje, na asocijativne predodžbe i maštu te potiče emocionalne odazive. Njih psihologija naziva »tendencijom«, »instinktom« ili »reakcijom po shemi, po modelu koji, kad je jednom pokrenut, djeluje i želi djelovati automatski«.[19] Takvi se modeli odlikuju razumljivim i poticajnim nabojem i energijom, koji će se u određenim trenucima umjetnosti realizirati i oblikovati u nove, ali razumljive estetske poruke. Etnospecifični modeli su u glazbi bitan preduvjet za demonstriranje prepoznatljivih oblika glazbenog mišljenja i osjećanja unutar određenog socijalnog prostora.

Ako bismo dakle kao kriterij nacionalnog u glazbi samoj, a ne u glazbi s obzirom na funkciju u socijalnom prostoru, postavili realizaciju sva tri spomenuta sloja autonomne glazbene umjetnine unutar etnopsihološke bîti određenog naroda, a sve manifestacije glazbenog izvan ove autonomije sagledavali kao značajne, ali za bît problema manje važne, pa bismo zatim ovaj model pokušali prenijeti npr. na slovensku glazbu — ne bi bilo teško odgovoriti da li je, kada i kako glazba sudjelovala u potvrđivanju nacionalne samobitnosti. Ona je ovim kriterijima odgovorila tada kada je bila prije svega glazba, dakle umjetnički relevantan stvaralački akt i dostignuće slovenskog kompozitora; u različitim socijalno-povijesnim kontekstima, programima, funkcijama. Primjere za takvu realizaciju nacionalnog nalazili bismo u pojedinim skladbama Gregora Rihara, pa uzmimo Benjamina Ipavca, ili, posebice, Marija Kogoja, Slavka Osterca, odnosno u nekim opusima skladatelja skupine Pro musica viva.

Pitanje je, međutim, da li je dostignutost glazbenonacionalnog bila kao takva spoznata i opažena bilo u njihovo vrijeme ili a posteriori, pitanje je da li su takvi glazbeni dosezi uzmogli u nekakvom povijesnom lancu potvrditi slovenskost slovenske glazbe, da li su mogli potaknuti u svijesti primalaca misao o muzici kao ravnopravnom konstitutu nacionalne kulture. Odgovor je više-manje negativan, ali njime naravno zadiremo već na područje povijesno-socijalnog, u polje u kojem je nacionalno kao ideja, politički program ili tendencija mnogo opipljivije, stvarnije.

Kada Dragotin Cvetko u svojoj »Zgodovini slovenske glasbe« prati ideju nacionalnog kroz period preporoda, predromantizma, romantizma, neoromantizma i moderne, prosuđuje je iz slijedećih motrišta: iz aspekta funkcije u vremenu, s obzirom na razvojne implikacije i sa stajališta obliko-

[19] Usp. Mac Curdy, J.T., The Psycology of Emotion, New York 1925, 556.

tvorne potencije.[20] Vrijednosni su sudovi iz tih aspekata, naravno, mnogo pozitivniji no što bi bili ako bi se primijenio kriterij autonomnog glazbenog dostignuća ili kriterij značenja za oblikovanje slovenske glazbene svijesti. Upravo sa stajališta glazbene svijesti rad skladatelja romantičnog i neoromantičnog perioda, s njihovom istaknutom građanskom idejom nacionalnog (pod čijim je stijegom skladateljstvo bilo prije svega svjestan domoljubni čin i tek potom i stvaralački napor, traženje, upitanost) — bio je za budućnost slovenske glazbe i poticajan, ali ujedno i kočeći. Poticajan stoga što je razvio i učvrstio slovensku glazbenu reprodukciju i produkciju, što je dakle stvorio mogućnost za slijedeće, kvalitativno već drukčije korake, ali je ujedno nosio u sebi i elemente retrogradnosti s obzirom na suvremenost u evropskom kontekstu, čiji je dio slovenska glazba nekoć bila, a tek je u 20-im i 30-im godinama našeg stoljeća, s dosezima nekih izuzetnih stvaralaca, opet postala.

Opisujući slovenski glazbeni mentalitet danas, Borut Loparnik ga vidi kao »etnički, kolektivni, folklorni, vokalni mentalitet sinkretičkog ishodišta, a glazbenu svijest Slovenaca kao »socijalno raslojenu tonsku svijest koja naglašava nacionalnost«.[21] Budući da se, kako kaže isti autor, »određenije artikulirala jedva u prošlom stoljeću ... arhetipovi kolektivnog mentaliteta još su gospodarili suvremenim mišljenjem o glazbi i ostali mjerilo stvari, dok genetičko sjećanje zamjenjuje povijesno sjećanje«.[22] Razmišljajući nadalje o »smislu nacionalno osviještene kulture i njene politike«, čiji bi dio trebalo da bude i glazba, Loparnik smatra da »jedno i drugo zahtijeva povijesno sjećanje, jasne sociokulturne ciljeve, neideološki status umjetnosti, njenu samostalnost i razvijen javni život. Ili, jasnije rečeno: zahtijeva odluku da je glazba Slovencima potrebna kao glazba, a ne zbog kulturnog statusa pred svijetom, zbog zabave ili kao dodatak slobodnom vremenu«.[23]

Takav je program očigledno danas još stvar budućnosti, kulturne politike i prije svega većinske odluke muzičara samih da je takav program potreban.

Ali ako se osvrnemo na prošlost, u svjetlu danas toliko često opetovane misli da su se Slovenci kao najmanji samostalan narod u Evropi bez vlastite države kroz povijest održali samo zahvaljujući kulturi — onda i glazbeni napori prošlosti dobivaju drukčije značenje, bez obzira na kriterij autonomne glazbene vrijednosti.

Već stari srednjovjekovni kirielejsoni, srednjovjekovna narodna crkvena pjesma, pa zatim Trubarovi glazbenoliterarni zahvati u 16. stoljeću imaju smisao nekakvog prvog buđenja i »prvog etničkitežišnog pokušaja«.[24]

Potom, u vrijeme prvog i definitivnog oblikovanja naroda, prvo otvoreno razotkrivanje slovenskog identiteta u poznom 18. stoljeću, kada nacionalnost (i kod Slovenaca) postaje vrijednost. Ona se doduše u uvjetima

[20] Usp. Cvetko, Dragotin, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem, III, Ljubljana 1960, 273—282.
[21] Usp. Loparnik, Borut, u: Razkroj slovenske glasbene zavesti?, Ljubljana 1987, 20.
[22] Ibid., 21.
[23] Ibid., 21.
[24] Kmecl, M., Kulturna zgodovina Slovencev, rukopis, 2.

nedostatne povezanosti i planiranja, bez ključnih osobnosti, u to vrijeme još ne može rasplamsati i odjekuje tek u romantici. Ipak, masovno pjevanje slovenskih pjesama, ako ništa drugo, već u 18. stoljeću postulira estetski moment a povratno utječe i na narodnu muzičku kulturu. A potom se u drugoj polovini 18. stoljeća, prvi put poslije 16. stoljeća, preporodni krug oblikuje na osnovi narodnosnih pitanja. Glazba doduše u tim poticajima sudjeluje vrlo skromno, s vokalnim crkvenim formama u kojima latinsku ili talijansku riječ postupno zamjenjuje slovenska, dok je stilski lik ove glazbe, naravno, zapadnoevropski.

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća, kada literarna romantika uvodi nov odnos prema narodnom poetsko-glazbenom stvaralaštvu i kada ideja nacionalnog postupno prožima svu evropsku muziku, događa se da pod utjecajem hipoteze o »narodnom duhu« prvotno neutralna stilska sredstva bivaju opterećena nacionalnim osjećajem, a nacionalne se crte skladbe ističu kao bitne estetske kvalitete (naravno više u funkcionalnom nego u supstancijalnom smislu). Folklorni materijal dobiva značenje »etničke sirovine«, postaje odrednica sloga i garancija demokratizacije glazbe, a ideja originalnosti — kao temeljni estetski princip 19. stoljeća — podupire, poput dogme, zahtjeve za neočekivanim i novim. Glazbeno nacionalno dobiva zapravo status posebnosti. Često se, naravno, zanemaruju ili previđaju razlike između htijenja, nastojanja i rezultata, odnosno njegove »dospjelosti«. Time »nacionalno« postaje apriorna mjera vrijednosti. I u Sloveniji, gdje se kroz 19. stoljeće vrijednost glazbenog proizvoda previše često mjeri stupnjem nacionalne posebnosti, odnosno različitosti. Prečesto se zaboravlja i na to da nije neophodno vodeće ideje romantičnog vremena prenositi automatski u glazbu, odnosno da je za njihovu djelotvornost na glazbenom području potrebno da postoje opći i specifični, ali prije svega *glazbeni* uvjeti, koji moraju biti zadovoljeni da bi ideja nacionalnog mogla imati uspješne glazbene konsekvencije. Bez glazbenotehničkih i estetskih pretpostavki na koje bi se izvanglazbena ideja mogla osloniti, ona doduše može ostati stilski tvornom, ali ne i glazbeno relevantnom. Zbog toga u Sloveniji doduše bilježimo već godine 1819. prvu važnu opsežniju zbirku slovenskih crkvenih narodnih pjesama,[25] poslije koje slijede mnoge druge, zatim zbirke svjetovnih napjeva; crkvena se glazba onda osvježava seoskim »muzikama«, razvija se amatersko pisanje pjesama s odgovarajućim napjevima — pa ipak se u prvoj polovici 19. stoljeća u Sloveniji snažno iskazuje zaostajanje domaće glazbene kulture u usporedbi s njemačkom kulturom na slovenskom tlu. Janez Höfler smatra da slovenska idejna i literarna romantika »nisu imale pravog odnosa prema glazbenoj umjetnosti, tako da slovensko glazbeno stvaralaštvo nije uzmoglo već tada na odgovarajući način prijeći na istinski nacionalne pozicije koje bi se možda iskazale u oblikovnim posebnostima slovenskog glazbenog izraza«.[26] Polazi dakle od pretpostavke da bi logičan bio put od literature ka glazbi i da je cilj nacionalnog izraza — formalna posebnost. Zato »prvu istinski slovensku vokalnu glazbu« smješta u vrijeme

[25] Cvetko, D., Zgodovina ..., op. cit., 236.
[26] Höfler, J., Tokovi glasbene kulture na Slovenskem, Ljubljana 1970, 145—146.

»osamostaljivanja nacionalno svjesnog građanstva u 40-im godinama 19. stoljeća«.[27]

Ali kako su slovenski i njemački kulturni krug u to vrijeme još sudjelovali bez neprijateljske sukobljenosti, i slovenska se pjesma, kao i pjesme sa slovenskim tekstom, primala prije svega kao posebnost. Matjaž Kmecl opisuje svu tu literarnu, glazbenu i kazališnu produkciju kao »elegično napadačku s primjetnim lirskim naglascima«.[28] A svjedok vremena, Josip Drobnič, 1845. godine o slovenskom pjevanju piše da »sve pjesme nose na sebi općenito neko znamenje duševne bolesti«, da se preko svih njih »neka crna tuga vuče...« i da »ovakve pjesme ne mogu privući rascvala, srčana mladca« te da ne dokazuju »pjevoljubivost« Slovenaca.[29]

Postojanje slovenske glazbe je dakle priznato, ali se ona motri i prosuđuje u kontekstu srodnih težnji u drugim umjetnostima, prije svega u povezanosti sa slovenskim jezikom, što je i razumljivo, jer je u većini nacionalnih pokreta osnovna odrednica nacije jedinstvenost jezika. Svojom pojmovno-misaonom konzistentnošću riječ izravno utječe na nacionalnu svijest ljudi, u stanju je angažirati i djelovati neposredno ideološki. Put glazbe do sličnih efekata je mnogo duži i kompliciraniji. Zbog toga oblikovanje nacionalnog muzičkog sloga kod svih naroda unutar Habsburške Monarhije pokazuje postupnost i veliku ulogu vokalnih i vokalno-instrumentalnih žanrova, jer je posvuda jezik simbol i pojam nacionalne posebnosti, a osim toga on omogućava povezivanje s narodnim običajima, s povijesnim i aktualnim osobitostima. S druge strane, Janez Bleiweis 1848. piše u *Novicama* da je »jedno od najsigurnijih i najpotrebnijih pomagala za uzdizanje domaćeg jezika upravo njegovo prenošenje u pjesmama ili govoru na scenu«.[30] Predlaže dakle i obrnut put — pomoć glazbe jeziku. Već spomenuti Josip Drobnič upozorava doduše da »nije dovoljno da Slovenci slažu pjesmu na slovenskom jeziku, nego da ona mora biti i u slovenskom duhu složena«,[31] što je naravno bila već zahtjevnija zadaća. Povezanost glazbe s idejom nacionalnog preporoda veoma je ojačala, posebice u »besedama« Slovenskog društva, koje u glazbi vidi važnu pripomoć »podizanju slovenske narodnosti«. Bleiweis javno hvali Jurija Fleišmana, koji »piše slovenske pjesme s pravom radošću i pohvalnom umjetnošću«.[32] A kada isto društvo godine 1848. počinje izdavati *Slovensku gerlicu*, koja »u domaćem lugu milo pjeva, pozivajući na pjesmu i drugu braću, drage sestre svoje«,[33] glazbeni su produkti, bliski tipu narodne osjećajnosti, već brojniji i djelotvorniji. Ojačala je osim toga glazbena reprodukcija, stvaralaštvo je sve intenzivnije; iako stilski i tehnički nedostatno, ono potiče, služi ideji, podređuje se ciljevima nacionalnog gibanja, koje postupno određuje njegov lik. Tek u periodu glazbene romantike, poslije pada Bachova apsolutizma, u radu čitaonice (1861—1892), tog središnjeg okvira u kojem se konstituira i razvija slovenski

[27] Ibid., 146.
[28] Kmecl, M., op. cit., 3.
[29] Cvetko, D., Zgodovina ..., op. cit., 14—15.
[30] Ibid., 24.
[31] Ibid., 15.
[32] Ibid., 16—17.
[33] Ibid., 21.

glazbeni život, stvaraju se preduvjeti za jačanje slovenske glazbene svijesti. Širi se i aktivnost Dramatičnog društva, potom Glasbene Matice (od 1872), u brojnim oblicima glazbene reprodukcije i u sve ozbiljnijem stvaralačkom radu. I pored kočenja nacionalne ideje radom Cecilijanskog pokreta, učvršćuje se poistovjećivanje slovenske glazbene publike s glazbenom aktivnošću slovenksih glazbenih institucija i stvaralaca, rezultati postaju kvalitativno sve bolji i preuzimaju funkciju utemeljujućih vrijednosti samobitne slovenske glazbene kulture, iako kasne u odnosu na evropsko glazbeno događanje, iz kojeg je slovenska glazba, tražeći svoju slovenskost, u to vrijeme ispala.

Romantično usmjerenje, stilsko i sadržajno, zadržalo se u glazbenom stvaralaštvu još duboko u 20. stoljeću. I neoromantični rezultati se, uza sve promjene u smislu svježijih glazbenoizražajnih sredstava, ne udaljuju bitno od romantičkih (i nacionalnih) ideala. Tek s Krekovim *Novim akordima* (od 1901), s glazbom Antona Lajovca, Emila Adamiča, Janka Ravnika, a prije svega Marija Kogoja, nacionalno se u glazbi uspjelo izdvojiti i osloboditi od uhvaćenosti u ideju, tendenciju, funkciju. U nekim primjerima može se govoriti i o istinskom stupanju na područje glazbenog u smislu u kojem smo ga u uvodu interpretirali.

Rezolucija o kulturnoj autonomiji Slovenaca iz godine 1918. poduprla je takve želje i namjere. Pozivala se na činjenicu da je povijest Slovencima dala »poseban duševni sadržaj«.[34] O tome svjedoči i jezička samostalnost. Rezolucija je istakla zahtjev za slobodom, shvaćenom kao mogućnost za »afirmaciju vlastitog stvaralaštva«.[35] Otvorene su, dakle, bile prepreke, oslobođena individualna stvaralačka volja, poduprta i subjektivizmom tada aktualne ekspresionističke okrenutosti prema vlastitoj intimi, sve do njezinih iracionalnih dubina. Na temelju prijeđenog puta bilo je u vrijeme između dva svjetska rata moguće i vjerojatno da će doći do trganja iz romantičke misaonosti i do ponovnog ulaska u evropsku glazbenu suvremenost te do slobodnog razvoja kreativnih moći u nacionalno već učvršćenom prostoru. Ipak, sloboda izbora samo je prividna. Ukorijenjenost u proteklom i omeđenost na romantičko polje ideje glazbeno nacionalnog u to se vrijeme, prije svega zbog borbenog i autoritativnog nastupa Antona Lajovca, pretvara u nacionalističko zatvaranje pred tuđim iskustvima i dostignućima te u glasno potvrđivanje vlastite samobitnosti ponavljanjem poznatog i prosječnog. Ma koliko da je Lajovic bio svjestan da je »glazba jedna od presudnih funkcija duhovnog života naroda«[36], svjestan i značenja njenih odjeka, on se glazbenom internacionalizmu svim snagama protivio kao »prepreci za političko dozrijevanje naroda«.[37] Radi se, naime, o stajalištu koje nije ni iznimno ni rijetko u malim kulturama, ali može djelovati pogubno jer ne vodi do cilja koji je sebi doduše postavio i Lajovic: »Ojačati vlastitu glazbenu energiju u njezinoj tipičnoj slovenskoj jezgri.« Umjesto otvaranja, koje bi omogućilo traženje i prodiranje do te jezgre, on je zatvara-

[34] Loparnik, B., Kogojev preboj in možnosti glasbene avantgarde, Sodobnost, XXXIII, 1985, 95.
[35] Ibid., 95.
[36] Lajovic, A., O smereh glasbene kritike, Slovenec LII, 1924, br. 69.
[37] Ibid.

njem pred tada suvremenim glazbenim promjenama u Evropi kočio procvat muzičke samobitnosti. Kogojeva pobuna: »Neka svatko sklada kako misli«[38] i njegov credo: »skladati iz sebe, ne kopirati, ne oslanjati se«, bio je uvjerljiv ali društveno nedovoljno snažan poziv da se afirmira pravo na subjektivnu istinu, pravo na upitanost u suočavanju s novim vidicima koji su se glazbenome u to vrijeme otvarali na svim stranama svijeta, kao i pravo na potrebu da se na osobit način prevrednuje tonska građa. Taj je poziv bio tragičan jer je baš Kogoj u samobitnosti narodne pjesme tražio izvore, poruke, doživljajnu osnovu slovenskog čovjeka i u kultiviranju narodne pjesme vidio »smisao oslonca za zdravu glazbenu kulturu koja se ne protivi tendencijama umjetnosti uopće, nego ih upravo usvaja i potvrđuje«.[39] A bio je to i sudbinski poziv, jer se radilo, kako kaže Borut Loparnik, o »muzičkoj jezgri slovenske bîti« i o »borbi za autonomni položaj koje glazbeno zahtjeva«.[40] Dakle upravo o afirmaciji onih polazišta koja su jedina u stanju osigurati glazbi samobitnost. I oni koji su, poslije Kogoja, polazili sa srodnih pozicija, Osterc i za njim mlađi koji i danas pišu, stajali su i stoje pred istim dilemama i odlukama: poslušati sebe, pozvati se na vlastite civilizacijske i kulturne korijene i ujedno se naoružavati znanjem o svemu što se u svjetskom glazbenom krugu događa — ili vjerno njegovati ideale prošlosti, koji pripadaju jednom drugom vremenu, savjesno okopavati svoj domaći vrt. Prva otvara mogućnost za dosege koji su kao takvi relevantni i u nacionalnom smislu, a druga koči i degradira, i u nacionalnom smislu. Povijest je neumoljiva: u kratkom vremenskom segmentu koji nas dijeli od međuratnog perioda potvrdila je pravilnost odluke za prvo stajalište i izdvojila iz brojne produkcije prave vrijednosti. A isto je tako opovrgla smisaonost drugoga puta, kojim se doduše možda može doživjeti satisfakcija na razini dopadljivosti i trenutačnog važenja, ali ne i idejno i estetsko ispunjenje, da ne govorimo o spoznajnoj zadaći umjetnosti.

Da završim dvjema mislima, tako karakterističnima za put koji je problem nacionalnog u umjetnosti prešao u toku više od jednog stoljeća: koliko je u pravu bio Hölderlin kada je još u vrijeme prvog građanskog preporoda u smislu nacionalnog uzdahnuo: »Ništa ne učimo teže nego slobodnu uporabu nacionalnog!«[41] A isto tako A.G. Matoš, kada je 1909, formulirao da će »naša umjetnost samo onda biti nacionalna, kada bude evropska«.[42]

Čini se da je slovenska glazba tek danas u situaciji kada može ustvrditi da je naučila »uporabu nacionalnog«, kao i da je svjesna svoje moguće perspektive u smislu nacionalnom i internacionalnom.

[38] Kogoj, M., Vzajemnost evropskih kultur, Jutro 5/1924, br. 98, 4, 24. IV.
[39] Kogoj, M., O narodni pesmi, Dom in svet 34/1921, br. 7/9, 176.
[40] Loparnik, B., Kogojev preboj ..., op. cit., 97.
[41] Hölderlin, J.C.F., Sämtliche Werke V, München 1953, 316.
[42] Matoš, A.G., Narodna kultura, u: Sabrana djela, IV, Zagreb 1973, 268.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 78.072 (497.13)

Izvorni znanstveni rad
Original Scientific Paper

ANDRIJA TOMAŠEK

SLAVENSTVO — JEDNA OD IDEJNIH ORIJENTACIJA U DJELU FRANJE KSAVERA KUHAČA

SLAVISM — THE ONE OF THE NATIONAL ORIENTATIONS IN THE WORKS OF FRANJO KSAVER KUHAČ

The central component of the musical-literary engagement of Franjo Ksaver Kuhač was the Croatian national music. The Kuhač's musicological and journalistic works bear witness about his intentions to solve the theoretical problems of creation of the national music and that not of the Croatians only but of the southern Slavs and Slavs at all, intending to promote the very Slavic tunes, proving that exactly the Slavs took the major part in contributing to the development of the European musical culture.

In the range of his works, Kuhač has presentet numerous thesis, and working them out he brought to the daylight the data which have confirmed each of them separately.

Herewith, the three of them are going to be introduced especially. The first one tells about the Slavs as the people with the indigenous sence of music, pointing out the social meaning of it, guarding and taking into consideration the traditional values of its own music whose creative potential is enormous.

In the second one it was shown and proved that the Slavs in early and late Middle-Ages had the music and tunes with their authentical features, which, looking from general point of view, was on the same level as the West-European music and its nations were.

In the third thesis the need and necessarity was point out to correct the historical delusions (no matter if intentional or causal) regarding to the music of the Slavs, which have contributed more to the evolution of the European music as it is normaly belived both regarding the musical-theoretical action, creation and performance.

Proving the quality of the Slavic and West-European music, Kuhač especially accentuated the Slavs should, even because of patriotical reasons, create their musical culture and develop it, based upon the tradition of their own and not of the foreign music.

Oznake »ideolog hrvatskog muzičkog nacionalizma«,[1] »ideolog naših muzičko-kulturnih nastojanja«,[2] »propagator ‚naše nacionalne muzičke ideolo-

[1] Ivakić, Branimir dr.: Ideolog hrvatskog muzičkog nacionalizma, *Hrvatska revija*, 7/1934, 12, 647—650.

[2] Papandopulo, Boris: Franjo Š. Kuhač kao ideolog naših muzičko-kulturnih nastojanja, *Ćirilometodski vjesnik*, 3/1935, 5, 51—54.

gije'«[3] ili »Apostol narodne popijevke«,[4] istaknute u naslovima odnosno u tekstu nekih (prigodnih) napisa o Franji Ksaveru Kuhaču, izričito sugeriraju da je hrvatska nacionalna muzika (što god značila ta sintagma) bila središnja komponenta Kuhačeva javnog djelovanja, ona komponenta koja Kuhačevo djelo i djelovanje temeljno i bitno karakterizira.

Utemeljene na Kuhačevu muzičko-literarnom opusu u prvom redu, te oznake ispravno obilježavaju Kuhača kao nosioca, zagovornika i promicatelja ideje koja je u drugoj polovici 19. stoljeća trebalo da bude paradigmatična za našu muziku kao regulativni princip stvaralaštva naših kompozitora. Bila je to ideja muzike specifičnih osobina, utemeljenih na idiomima pučke muzike, koji bi, sistematizirani i konstituirani kao svojevrsna muzička gramatika, bili osnovica i temeljne odrednice odnosno pretpostavke muzičko stvaralačkog procesa.

Sudeći prema Kuhačevu opusu, ostvarenje te ideje bilo mu je čak providencijalna briga, sve što je radio na svoj je način bilo vođeno željom da stvori nužne teorijske propozicije za konkretiziranje i materijaliziranje te ideje u djelima naših kompozitora, čime bi se nastavilo i dalje razvijalo ono što je svojim opusom utemeljio Vatroslav Lisinski.

Angažiranost na ostvarivanju te ideje Kuhač je smatrao životnim zadatkom i patriotskom dužnošću. Ali, prema vlastitom svjedočenju, Kuhač tu obavezu nije osjećao samo prema svojoj domovini Hrvatskoj, već znatno šire: »Mogu reći, da cieli moj rad smjera od vajkada onamo, pa da i sada jošte težim za tim, da ispunim patriotičnu svoju dužnost prema našoj otačbini i p r e m a S l a v e n s t v u u o p ć e.«[5]

Kuhač se nije smatrao pozvanim da ostvarenju te ideje bitno ili bar znatnije doprinese kao kompozitor. »Kao kompozitor nikada nisam stavio kakve pretenzije, jer strogi kritik sama sebe, uvidio sam, da kompozicija nije pravo moje polje.«[6] Ipak je komponirao, ali samo da bi, kako reče, smatrajući »da su potrebni u hrvatskim kućama, u kojima se glasovira«,[7] određenim »komadima« za klavir donekle ispunio prazninu nastalu smrću Lisinskoga. S time je, međutim, prestao »čim se pojavio komponista Ivan pl. Zajc i još drugi hrvatski komponiste.«[8]

U nekima od tih kompozicija namijenjenih kućnom muziciranju, dakle zadovoljavanju točno određene društvene potrebe, Kuhač je prešao granice Hrvatske i zakoračio na južnoslavensko područje.[9] Ali kako su mu kompo-

[3] Dobronić, Antun: Franjo Ks. Kuhač prema sadanjim našim muzičko-nacionalnim nastojanjima, *Narodne novine*, 100/1934, 276, 3—4.

[4] Žganec, Vinko dr.: Apostol narodne popjevke, *Narodno kolo* (kalendar) 1935, 75—77.

[5] Pismo natporučniku Luji Vargi Bjelovarcu od 31. prosinca 1906. Priopćio Vladimir Kovačić u *Hrvatskoj reviji*, 7/1934, 9, 503.

[6] Kuhač, Franjo Ksaver: *Moj rad*, Zagreb, 1905, 11.

[7] Isto, 10.

[8] Isto.

[9] »Paraćinka«, srpski pučki ples za klavir; »Jugoslavjansko kolo« u šest lica, za klavir; »Bosansko kolo« za klavir; »Srpsko oro«, koncertna uvertira »za četiri glasovira, svaki glasovir po četiri ruke uz harmonijum«; »Makedonac žalno pjeje«, »kitica bugarskih pučkih popievaka«, karišik za muški zbor; »Mlad ovčerin stado pase«, »karišik bugarskih pučkih popievaka za muški zbor«.

zitorske ambicije bile skromne, u ispunjavanju »svoje patriotičke dužnosti« orijentirao se na muzičkoteorijsko područje, za koje je »od vajkada imao više nagnuća, a i više sposobnosti.«[10]

Kuhačev je napor u tome bio dvojako usmjeren — s jedne strane prema teorijskom rješavanju problematike stvaranja narodne muzike južnih Slavena,[11] a s druge afirmaciji slavenske muzike kao dijela slavenske kulture i time afirmaciji Slavenstva uopće. Drukčije rečeno, u dijelu Kuhačeva muzičkoliterarnog opusa Slavenstvo je prisutno kao idejna orijentacija koja znatno povećava radijus Kuhačeva muzičkoteorijskog interesa, proširujući ga s područja Hrvatske na čitav slavenski prostor.

Slavenstvo kao idejna orijentacija Kuhačeva muzičkoliterarnog rada nije izražena izravno u odgovarajućim radovima koji bi eksplicitno tretirali odnos slavenskih naroda i muzike. Tek u nekoliko radova[12] Kuhač je izravnije razmatrao određenu slavenskomuzičku problematiku, točnije nekoliko općemuzičkih tema stavio je u kontekst muzičke prakse u slavenskim zemljama, relativizirajući ih tako prostorno i društveno. Sve ostalo iznosio je i razmatrao prema logici funkcionalnosti, uvjetovanosti i svrsishodnosti u sklopu tematike kojom se bavio u pojedinom radu. U tome Kuhač nije uvijek izričito isticao ideju Slavenstva, ali se može reći da je ta ideja, prema načelu pars pro toto, prisutna i u radovima koji se, recimo, bave samo muzikom u Hrvatskoj, budući da je Kuhač Hrvate tretirao kao južne Slavene, a njih opet kao dio sveslavenske etničke zajednice. Doduše, Kuhač je diferencirano pristupao muzici svakog slavenskog naroda, ali je Slavenstvo u totalu shvaćao kao pojmovnu diferencijaciju prema drugim etnosima odnosno etničkim skupinama i zajednicama.

Slavenstvo kao idejna orijentacija u Kuhačevu muzičkoliterarnom opusu nije definirano u idejno-orijentacijskom sustavu koji bi aprioristički određivao smjer autorova zanimanja i fiksiranim pravilima koordinirao autorove istraživačke napore. Sadržana, uočljiva i prepoznatljiva u niz konstatacija, teza i hipoteza, ta orijentacija, derivirana iz konteksta, upućuje na zaključak o uvijek i svuda prisutnoj Kuhačevoj želji da objavi i istakne, pa čak i pokuša dokazati ako ne baš superiornost, a ono u najmanju ruku ravnopravnost Slavena s ostalim evropskim narodima u kreiranju muzičke kulture Evrope, njihov specifičan, znatan i značajan, ponekad čak odlučujući doprinos fizionomiji evropske muzike, svjedoči o Kuhačevoj želji da promijeni ustaljene i vladajuće predodžbe o marginalnom i zanemarljivom udjelu Slavena u razvoju evropske muzike, svjedoči o želji da se Hrvatima i Slavenima osigura istaknutije mjesto na muzičkoj karti Evrope no što su ga u ono vrijeme imali. Govori također i o Kuhačevoj želji da dokaže

[10] Usp. *Moj rad*, 10.

[11] Pod narodnom muzikom Kuhač je razumijevao ono što se označuje terminom »nacionalni stil«, dakle umjetničku muziku konstituiranu na idiomima i izrazu pučke muzike, nasuprot pučkoj ili folklornoj muzici, to jest izvornim muzičkim produktima, širih, seljačkih slojeva.

[12] Osvrt na slavensku glazbu; *Hrvatski svjetozor*, 2/1878, 28, 217—219; 29, 225—227; 32, 249—250; 33, 257—259; 35, 273—274. Cigani u južnih Slavena; *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn;* Budimpešta, 1989, sv. III, 308—312. Slavjanski i slavenska glazba; *Hrvatska*, 1890, 65, 1; 67, 1; 69, 1; 70, 1; 75, 1; 76, 1; 77, 1; 78, 1; 80, 1; 91, 1; 82, 1. Kajdopis u Slavena; *rukopis, Arhiv Hrvatske, Ostavština Kuhač*, XXXVIII.

kako Slaveni, pa dakle i Hrvati, nisu samo primali, već i davali, pri čemu su često drugi sebi pripisivali njihove zasluge. Ili, kako je sâm rekao: »Nakana moja nije... druga nego reklamovat ono za Slavene što držim da njim po pravu pripada«,[13] odnosno »Držeć se načela, da umjetnosti neima napredka bez povjesti o njoj i bez znanstvenih istraživanja, te da se imenom pravih kulturnih naroda mogu ponositi samo oni narodi, koji imaju svoju posebnu povjest ob umjetnosti, latih se posla, eda bih skupio dokaze o glazbenoj obrazovanosti starih Slovjena, pa tim prokrčio put slovjenskoj ili bar južnoslovjenskoj poviesti glazbe.«[14]

S obzirom na karakter Kuhačeva istraživačkog interesa, s pučkom muzikom kao središtem iz kojeg je sve polazilo i u koje se sve vraćalo, slavenska idejna orijentacija prisutna je u prvom redu u onim njegovim radovima u kojima se bavi pučkom muzikom. Osim u nekim ranijim teorijskim spisima[15] ta je orijentacija posebno izražena u zbirci *Južno-slovjenske narodne popievke*, koja je, prema Kuhaču, nastala kao rezultat nastojanja oko stvaranja naše nacionalne muzike, odnosno ostvarivanja ideje o konstituiranju opće, zajedničke muzike ili nacionalnog stila južnih Slavena kao novijeg, višeg oblika koji bi integrirao već postojeća nastojanja oko uspostavljanja nacionalnih muzičkih škola pojedinih južnoslavenskih naroda. Zagovarajući ideju općejugoslavenske muzike, Kuhač je, u želji da doprinese koncentraciji snaga na ostvarivanju te ideje, zbirku nazvao južnoslavenskom, što nije baš svuda dočekano dobrohotno, pa je s jedne strane proglašen proračunatim slavosrbom koji je »za volju svoga gšefta« zatajio ime hrvatsko,[16] ili, s druge strane, propagandistom koga plaća Rusija kako bi radio na nečemu čega nema, to jest jugoslavenske države.[17] Zbirka je, također, dokument Kuhačeve općeslavenske orijentacije, sadržane u opaskama »glazbeno-znanstvenog i glazbeno-povjestnog sadržaja«, kojih u pet knjiga zbirke ima više od stotinu stranica. Uz tekstove koji objašnjavaju određene značajke pojedinih objavljenih popijevki, neke opaske tretiraju širu problematiku, pri čemu je akcent na Slavenstvu, poput onih o utjecaju slavenskih melodija na njemačke i madžarske narodne popijevke ili o iskorištavanju hrvatskih pučkih napjeva kao tematskog materijala u djelima J. Haydna i L. van Beethovena.

Da bi se u potpunosti sagledao duh i karakter slavenske idejne orijentacije u Kuhačevu muzičkoliterarnom opusu, bila bi potrebna kompletna sistematizacija i kritička interpretacija odgovarajućih tekstova iz svih njegovih muzičkoliterarnih radova. Ograničena i prezentirana u nekoliko teza, ta će problematika ovdje biti tek načeta, dok njeno temeljito elaboriranje ostaje kao mogućnost za budućnost.

[13] Kajdopis u Slavena; Duplikat/Dopune, I/verso.
[14] Kuhač, Franjo Ks.: Prilog za povjest glasbe južnoslovjenske, *Rad JAZU*, 1877, XXXVIII, 1.
[15] O narodnoj glasbi i njezinu značenju u svjetskoj muzici, *Narodne novine*, 35/ /1869, 148; 149; 150. Narodna glasba Jugoslavena, *Vienac*, 1/1869, 24, 430—431; 25, 444—448; 26, 461—463; 28, 493—495; 29, 508—509; 30, 523—525; 31, 539—542; 32, 555—558.
[16] Navod iz *Slobode* (Sušak) od 6. travnja 1879. Prema: Papandopulo, cit. rad, 52.
[17] Dobronić, cit. rad, 4.

1. teza: Slaveni su najmuzikalnija etnička skupina u Evropi

Tvrdnje:

— Slaveni su »Pravi glasbeni narod Evrope, koji nije prodikami, nagovori, poticanjem, hvalenjem i podpomaganjem, nego od naravi sposoban i nadaren za glasbu«[18];

— »Stari Slaveni njegovahu pjesmu kao malo koj drugi narod; to dokazuje i rieč Niemac, kojom Germana, susjeda si, nazvali, hoteći naznačiti, da on manje pjeva od njih«;

— »... glede današnjih Jugoslavena dade se tvrditi, da nema ni jedan narod toliku silu pučkih pjesama i plesnih melodija kao što oni«;

— »... taj narod živi da pjeva; jer svaki posao i svaki dogadjaj, svaku svetkovinu, bila radostna ili žalostna, prati piev i glasba. K tomu je Jugoslaven upravo obiknuo izumljavati napjeve ... Jugoslaven drži izumljivanje napieva za posve naravnu stvar, bez koje čovjek ne može biti ... kod toga neprekidnoga stvaranja napievâ najviše se je tomu diviti, da oni pak ne zaboravljaju starih svojih popjevaka, a to je dokazom kako se tu njeguje glasba ... Napjevi, više vjekova stari pače još iz poganske dobe, i danas živu u ustijuh naroda«[19]

očito su intencionirane prikazivanju Slavena kao naroda urođene muzikalnosti, u kojih je izuzetno značajna društvena uloga muzike. U tim se tvrdnjama ističe sposobnost Slavena da čuvaju svoju muzičku tradiciju i tradicijske vrijednosti svoje muzike, koja da je još u davna vremena, kako više puta kaže,[20] u mnogo čemu bila slična muzici jednog od naroda klasične starine, to jest Grka. Te tvrdnje ističu, nadalje, izuzetan stvaralački potencijal Slavena, koji su, stvarajući uvijek nove i nove napjeve, kroz stoljeća i tisućljeća ipak sačuvali svoj autentičan, praiskonski muzički izraz, jer »Pravi izvor današnjih slavenskih napjeva ima se tražiti u poganskom slavenskom pievu, koga je kršćanstvo još manje moglo iztisnuti nego što je izkorjenilo stare poganske nazore«.[21]

2. teza: Slaveni su na sebi svojstven način išli ukorak s općim razvojem muzike

Tvrdnje:

— Uporedo s konstituiranjem muzičkog pisma zapadne rimske crkve Slaveni su dobili svoje posebno muzičko pismo i svoj specifični muzički sistem. Zahvaljuju ih jednome od osnivača slavenske liturgije, apostolu Metodu, kojemu da je, u podjeli rada između njega i brata mu Konstantina-Ćirila pri uspostavljanju slavenskog bogoslužja, zapao »ritus i liturgija, u opće unutarnji uređaj crkve«,[22] i koji je uredio muzičku kom-

[18] Josip Haydn i hrvatske narodne popievke, *Vienac*, 12/1880, 29, 470.
[19] Narodna glasba Jugoslavena, *Vienac*, 1/1869, 26, 461.
[20] Na primjer u: Apollonova himna od god. 278 prije Isusa; Porietlo i umieće hrvatskih pučkih pjevača i glasbara; Prilog za poviest glasbe južno-slovjenske; Narodna glasba Jugoslavena.
[21] Narodna glasba Jugoslavena, 26, 463.
[22] Kajdopis u Slavena, 20 (61).

ponentu staroslavenskog bogoslužja, sâm stvorio bar jednu popijevku,[23] reformirao i usavršio muzičko pismo Efrema iz Sirije i stvorio posebnu slavensku notaciju i slavenski muzički sistem;

— još prije Metodova dolaska među Slavene oni su imali svoju muzičku ljestvicu, koje da je svaki stupanj sigurno imao posebno ime, onako kako je to bilo sa stupnjevima staroindijske ljestvice;

— zbog izuma slavenskog muzičkog pisma i zbog toga što je »ustanovio ujedno s tim kajdopisom i slavenski glazbeni sistem, koji je različit od drugih glazbenih sistema, treba ga (Metoda; op. a.) uvrstiti u red najzaslužnijih i najoštroumnijih glazbenih teoretika sviju naroda«,[24] koji da je ravan papi Grguru Velikomu, a ujedno i utemeljitelj slavenske umjetničke glazbe;

— »Čim je stvaranje suglasja prešlo (oko god. 1400—1450) talijanskomu ili njemačkomu narodu, nastojahu taj glazbeni ures u svoje popievke uvesti i Jugoslaveni«[25]

očito su iskaz želje autora da prikaže i dokaže kako su Slaveni, sukladno društvenim zbivanjima, u ranom i kasnom srednjem vijeku imali muziku u načelu na istom stupnju razvoja kao i zapadnoevropski narodi, ali specifično svojih, autentično slavenskih obilježja.

3. teza: Znatan je doprinos Slavena razvoju evropske muzike

Tvdnje:

— povjesničari umjetnosti namjerno izbjegavaju spominjanje Slavena u važnim prilikama i tako drugim narodima daju veću važnost,[26] zaboravljajući pritom »da se Slovjeni, kad je god o njih spomena u povjesti ljudi i država, uviek opisuju kao narod, koji miluje i njeguje pjesmu, instrumentalnu glasbu i ples«[27];

— Slaveni su Evropi dali niz istaknutih muzičara, koji, međutim, u povijesti figuriraju kao pripadnici drugih naroda;

— neodrživo je shvaćanje da Slaveni, »koji ljube glasbu kao nikoji narod pod nebom... nisu u starom vieku imali nikakva glasbala ni teoriju glasbe, ili da su od inih naroda dobili sva ona glasbala, koja su im rabila i glasbeno znanje koje su imali«[28];

— Slaveni su od davnine rabili većinu muzičkih instrumenata poznatih u Evropi, pa i onih sasvim nepoznatih drugim narodima, kao što su »Gudaljke, koje su Slavenima rabile već u najranije doba«[29];

— Arapi su gudaljke, doduše, »najdalje raširili«, ali »Izum gudaljki jest i bit će uviek nepobitnom svojinom naroda slovjenskoga«[30];

[23] Isto, 23 (64), 24 (65), 29 (70).
[24] Isto, 31 (72).
[25] Narodna glasba Jugoslavena, 27, 494.
[26] Prilog za povjest..., 40.
[27] Isto.
[28] Prilog za povjest..., 40—41.
[29] Isto, 41.
[30] Isto, 54.

— ni rebab ni ravanastron nisu prototip violine, već naše dalmatinsko vijalo, »od kojega su se gudaljke sve više i više razvijale, dok nisu doprle do savršenosti današnje violine«, čemu su pridonijeli »ponajviše Talijani i Francezi, a Slovjenom ne dopade s toga nikakva zasluga ili bar vrlo malešna«[31], to jest čak ni vrlo mala;
— ne zna se, doduše, koji je narod izumio tamburicu, ali je »drevno strunilo slovjensko«, koje Slaveni »po svoj prilici... iz pradomovine svoje donieše i drugim narodima podadoše«[32];
— kao »Glasbeni narod stare Evrope«[33] Slaveni, koji su orgulje imali još kao pogani, a svakako prije Nijemaca i Francuza, zaslužni su za širenje tog instrumenta;
— »U istinu ne imamo razloga otimati se za drombulje, jer dosada je glasba vrlo malo koristi od njih imala; ali ipak nam je dužnost konstatirati da i ovo neznatno glasbalo Slovjenom pripada«[34]

i pretpostavka

— da je Guido Aretinski po uzoru na nazive stupnjeva u slavenskoj muzičkoj ljestvici »izmislio svoje slovke *ut, re, mi, fa, sol, la*«[35],

očito tendiraju ispravljanju namjernih ili slučajnih povijesnih netočnosti u odnosu na stanje u muzici Slavena i u odnosu na njihov doprinos razvoju evropske muzike, kojoj da su Slaveni dali znatno više no što se općenito smatra, osobito ako je riječ o razvoju muzičkih instrumenata, ali i na muzičkoteorijskom, stvaralačkom i izvođačkom području.

Slavenska orijentacija u Kuhačevu muzičkoliterarnom radu posebno se očitovala u njegovu nastojanju da stvori »hrvatsko glazbeno nazivlje«. Ono je »prvi put bilo izneseno u... ‚Katekizmu glazbe', štampanom god. 1875. u Zagrebu. Ista je knjiga na novo izašla popravljena i znamenito pomnožena god. 1889«.[36]

Prema Kuhačevim riječima pokušaj stvaranja naše muzičke terminologije bio je dio nastojanja oko stvaranja muzike nacionalnih obilježja oslobođene od tuđeg utjecaja na muzičkoteorijskom planu, pri čemu se valjalo »... trsiti ne bi li termine naše po pravom smislu stvorili, i prikladne rieči našega jezika na častno mjesto umjetničkog nazivlja uzvisili, jer ako to ne učinimo, ostat ćemo uviek tuđi robovi, koji nikada ništa svojega u umjetnosti ne imaju, već sve ono sliepo primaju, što se je kojemu narodu svidjelo koji je koju stvar u ovom stoljeću ovim a u drugom onim imenom krstio«.[37]

Uopćeno gledano, Slavenstvo kao jedna od idejnih orijentacija Kuhačeve muzičkoliterarne angažiranosti iskazuje se kao rezultat njegova nastojanja da doprinese uspostavljanju i afirmaciji, ali i obrani slavenske muzike, koju je smatrao ugroženom jer, kako reče, slavenska inteligencija »ne samo da prianja uz tuđu umjetničku glazbu, nego je gotovo opojena njenom sa-

[31] Isto, 62.
[32] Isto, 67.
[33] Isto, *Rad*, knj. XXXIX, 1877, 65.
[34] Isto, *Rad*, knj. XLI, 1882, 139.
[35] Kajdopis..., 67 (101).
[36] Hrvatsko glazbeno nazivlje, *Nada*, Sarajevo 1896, 1, 14.
[37] Katekizam glazbe, Zagreb, 1875, XI.

vršenosti i duhovitosti. S toga se je zaista bojati, da će napokon i naš puk malaksati, te ostaviti svoju glazbenu tradiciju, i da će se na kraj konca jošte i stiditi«.[38]

Da ne bi došlo do toga, smatrao je nužnim »da se svi glazbeni umjetnici južnih Slavena slože u tom, da toj tuđoj bujici na put stanu. To pak mogu samo tako postići, ako stvaraju djela na temelju naših glazbenih osebina, te da su ova djela po sadržaju, po formi i po izradbi ravna tuđim glazbotvorinama, i da... odgoje slavensku mladež, koja se uči glazbi, u slavenskom, a ne u tuđem glazbenom duhu«.[39]

To njegovo stajalište i u njemu sadržana direktivnost nisu, kako je isticao, proizlazili iz mržnje prema tuđoj umjetničkoj muzici, već iz patriotizma i želje »da ne budemo robovi tuđe umjetnosti, koja nas i materijalno oštećuje, nego da budemo neodvisni i svoji, i time ujedno i faktor u općoj glazbenoj kulturi«.[40]

* * *

Tema o Slavenstvu kao jednoj od značajnih idejnih komponenti muzičko-literarnih radova Franje Ks. Kuhača ovdje se razmatra pretežno na informativnoj razini, bez temeljitijeg elaboriranja te materije s nekoliko mogućih aspekata odnosno polazišta (jedno od njih je, recimo, filološko). Ovdje nisu sustavno navedene i izložene sve pojedinosti koje se odnose na problematiku Slavenstva u Kuhačevu djelu, nije dotaknuta metodologija Kuhačeva pristupa toj problematici niti je Kuhačev tretman razmatrane materije kritički valoriziran. Zbog toga ovo razmatranje valja shvatiti tek kao svojevrsnu prolegomenu za eventualno buduće temeljito i kritički intonirano ispitivanje i prikazivanje jedne zanimljive i važne komponente muzičko-literarnog opusa Franje Ksavera Kuhača.

[38] Turski živalj u pučkoj glazbi Hrvata, Srba i Bugara, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 101/1898, IV/IX, 217.
[39] Isto.
[40] Turski živalj..., 217.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 782.1(497.12)

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

JOŽE SIVEC

ITALIJANSKA OPERA V LJUBLJANI V OBDOBJU KLASICIZMA

Die Publikum von Ljubljana hatte schon vor 1770 Gelegenheit, die Werke von Galuppi und Piccini sowie einiger weniger bedeutender Vertreter der Opera buffa kennenzulernen. Unter zahlreichen italienischen Opern, die gegen Ende des 18. und Anfang des 19. Jahuhunderts in dieser Stadt aufgeführt wurden, heben sich vor allem die Werke der eminenten Vertreter des Klassizismus Paisiello un Cimarosa ab. Verhältnismäßig früh folgt ihnen auch Rossini, der im Jahre 1821 schon dominiert.

Ljubljana, glavno mesto nekdanje vojvodine Kranjske, je imela zaradi svoje ugodne lege kot križišče poti, ki povezujejo srednjo in južno Eprovo, že od nekdaj živahne stike s kulturnim odogajanjem onkraj zahodnih in severnih meja slovenskega etničnega ozemlja. Tako je imela tudi srečo, da je lahko pridobitve zahodnoevropskih umetnosti relativno hitro sprejemala in asimilirala. Tu beležimo od leta 1598 jezuitske predstave, ki so v drugi polovici 17. stoletja dobivale vse bolj tehtno scensko glasbeno opremo, medtem ko so italijanski operisti in domači plemiški diletanti prirejali operne predstave že vse od leta 1660. Iz repertoarja, ki je izpričan za posamezne operne sezone italijanskih opernih gostovanj od leta 1733 naprej, je razvidno, da je bila, podobno kot tedaj drugod, tudi v Ljubljani najprej aktualna poznobaročna opera seria napolitanske šole, naslonjena na mitološko in zgodovinsko tematiko. To še zlasti nazorno potrjujeta gostovanji daleč po Evropi slovečih družb Angela in Pietra Mingottija leta 1740 oziroma 1742.[1]

Podobno kot drugod je bila sprva italijanska opera tudi pri nas ekskluzivna aristokratska domena. Užival jo je le najožji krog izbranih povabljen-

[1] S. Škerlj, Italijansko gledališče v Ljubljani v preteklih stoletjih, Ljubljana 1973, str. 7 ss., 134 ss., 226 ss.; D. Cvetko, Histoire de la musique slovène, Maribor 1967, str. 104—106; isti, Musikgeschichte der Südslawen, Kassel-Maribor 1975, str. 85 ss.; isti, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem I, Ljubljana 1958, str. 244 ss.; P. Radics, Die Entwicklung des deutschen Bühnenwesens in Laibach, Ljubljana 1912, str. 5 ss.

cev, njen namen je bil stopnjevati sijaj vladajočih osebnosti. Vendar se je kmalu začela spreminjati njena socialna osnova. Že od leta 1733 naprej, ko so se vršile predstave v dvorani stanovske (deželne) hiše oziroma magistrata, je bila odprta širšemu poslušalstvu. Pozneje se je z ureditvijo posebnega gledališkega poslopja (1765), ki ga poznamo pod imenom Stanovsko gledališče, njena dostopnost še povečala, kar seveda tudi kaže na krepitev vpliva meščanstva, čigar dotok je pri predstavah postopoma rastel.[2]

Če nadalje opazujemo zgodovino opernega poustvarjanja v našem mestu z vidika razvoja glasbenega stila, je videti kot značilen mejnik leto 1757, ko je na repertoarju prvič izpričana komična opera, ki bo v skladu s splošnim razvojem glasbenodramatske umetnosti in enako kot marsikje drugod odločno dominirala na sporednih naslednjih desetletij. Gre za zmagovit prodor zvrsti, ki razločno manifestira antibaročne tendence in pomeni novo in svežo silo v tedanjem gledališkem dogajanju. Namesto mitološke in zgodovinske snovi predstavlja dogodke iz vsakdanjega življenja meščanov. Glede glasbenih form je dosti svobodnejša in bolj raznolika kot njena resna vrstnica, njena glasbena govorica pa je bolj preprosta in neposrednejša. S tem, da odvrže patetičnost in pretirano okrasje, postane vedra zvrst pomemben nosilec novih stilnih tokov, ki vodijo prek lahkotnega galantnega stila v umerjeni klasicizem. Povsem utemeljeno opredeljuje tedanji glasbeni razvoj F. Blume, ko meni, da vlada v galantnem stilu prej klasično kot baročno stilno občutje.[3]

Navedeno kakor tudi obstoječe dokumentarno gradivo nas opravičuje, da začenjamo pričujoči prikaz z letom 1757, čeprav ni izključevati možnosti, da bi lahko ob popolnejših virih pomaknili njegovo mejo za nekaj let nazaj. Omenjeno leto je uprizoril v eni od dveh krajših sezon, ki sta potekali v poletnem in zimskem času, italijanski impresarij neznanega imena dve operi buffi: »L'arcadia in Brenta« in »L'impero delle donne«.[4] Njuna avtorja sta bila znamenita beneška gledališka ustvarjalca skladatelj Baldasare Galuppi in komediograf Carlo Goldoni, to pa pomeni, da se je Ljubljana dokaj zgodaj seznanila z opero buffo že mlajše »beneške« razvojne faze, poglobljeno z uvedbo resnega elementa in dograjenim ansambelskim »verižnim« finalom.[5]

Medtem ko za leta 1758/59 in 1761 ne vemo več kot le to, da so italijanski operisti spet nastopili v Ljubljani, pa smo nekoliko bolje obveščeni o krajšem gostovanju znamenite družbe Angela Mingottija pozimi 1763, ki je med drugim tudi prineslo na oder tedaj precej popularno komično ope-

[2] S. Škerlj, ib., str. 158—162; D. Cvetko, Zgodovina ..., str. 266.

[3] Die Musik in Geschichte und Gegenwart (= MGG) 7, Kassel-Basel 1955 in dalje, F. Blume, Klassik und Romantik, str. 1044—1045.

[4] Libreto prve je še imel v rokah P. Radics (gl. ib., str. 42), libreto druge hrani Narodna in univerzitetna knjižnica (= NUK) v Ljubljani. Oba sta izšla iz tiskarne vdove A.E. Reichardtove v Ljubljani. Prim. še S. Škerlj, ib., str. 225—226; D. Cvetko, ib., str. 265.

[5] The New Grove Dictionary of Music and Musicians (= NGD) 7, London 1980, str. 134—138; A. Loewenberg, Annals of Opera 1597—1940, Cambridge 1943, leto 1749 in 1750; Pipers Enzyklopädie des Musiktheaters II, München — Zürich 1987, str. 315.

ro »Il mercato di Malmantile« Domenica Fischiettija, skladatelja, ki je stilno soroden Galuppiju, čeprav ni nikoli dosegel znamenitega beneškega mojstra.[6]

Glede repertoarja in impresarija mešane italijanske družbe igralcev in pevcev, ki je nastopala v našem mestu leta 1765, nas žal viri spet puščajo na cedilu.[7] Pač pa vemo, da je igrala že v novo urejenem gledališču jeseni 1766 bržkone dokaj ugledna in kvalitetna operna družba, ki je štela sedem solistov in imela garderobo iz beneške delavnice Lazzara Maffeija. V spored je uvrstila tudi drammo giocoso »L'amante di tutte«, eno tistih Galuppijevih del, kjer je v resnih partijah že docela opuščena velika da capo arija.[8]

Čeprav se je z nastopom mladinske gledališke skupine dunajskega podjetnika Felixa Bernerja začela leta 1768 v Ljubljani nemška operna poustvarjalnost, pa je bila ta zaenkrat le osamljen pojav brez znatnejšega vpliva in tako ostane operno uprizarjanje še dobro desetletje izključno v italijanskih rokah.[9] Že naslednje leto je Ljubljana doživela eno najsijajnejših opernih sezon, ko je v predpustu bila v gosteh znamenita družba Giuseppa Bustellija, ki je delovala v Pragi in Dresdnu. Bustelli je postregel s prav pestrim in zanimivim sporedom in poudariti je treba, da je zdaj prvič izpričano na repertoarju ime slavnega skladatelja Niccola Piccinija, iz čigar ustvarjalnosti je bila predstavljena ganljiva glasbena komedija »L'incognita perseguitata«.[10]

Za omejeno sezono bržkone ni dosti zaostajala predpustna sezona leta 1773, ki jo je oskrbel Gaetano Pecis. Njen posebno eminenten dogodek

[6] Libreto, natisnjen v Ljubljani pri J.G. Heptnerju, hrani Slovanska knjižnica (= SK) v Ljubljani. Prim. S. Škerlj, ib., str. 247—249, 262—263 in D. Cvetko, ib., str. 264; MGG 4, str. 278—279 in NGD 6, str. 615; A. Loewenberg, ib., leto 1557.

[7] S. Škerlj, ib., str. 270.

[8] Prim. ohranjeni libreto, natisnjen pri J.F. Egerju v Ljubljani, ki se nahaja v SK; S. Škerlj, ib., str. 277—278; NGD 7, str. 135—136; A. Loewenberg, ib., leto 1760.

[9] Mogoče je že Berner uprizoril to ali ono komično opero skladateljev kot so Duni, Piccini, Monsigny, Philidor, Sacchini ali pa Haydnov singspiel »Der krumme Teufel«. Očitno se tudi tu podobno kot pri Italijanih srečujemo s prodorom novih komičnih zvrsti. Prim. D. Ludvik, Nemško gledališče v Ljubljani do leta 1790, Ljubljana 1957, str. 40 ss.; D. Cvetko, ib., str. 268; J. Sivec, Die Oper zu Ljubljana (Laibach) und ihre Beziehungen zu den deutsch-österreichischen Theatergesellschaften im Zeitlater der Klassik, v: Kontakte österreichischer Musik nach Ost und Südost, Graz 1977, str. 78.

[10] Libreto te opere, nastisnjen pri J.F. Egerju, je imel v rokah še P. Radics, prim. Die Entwicklung ..., str. 52 op. 43. Piccini je sicer že naveden med skladatelji Bernerjevega sporeda za čas od 1758—1782, vendar ni mogoče dokazati, da bi katero njegovo delo leta 1768 tudi izvedel. Prim. D. Ludvik, ib., str. 40 ss; S. Škerlj, ib., str. 287—297. To gostovanje je značilno tudi po tem, da je dalo ljubljanskemu občinstvu priložnost se nadalje seznaniti z Galuppijem, iz čigar komičnega opusa je prišla na oder opera »Il cavaliere della piuma«, sicer znana kot »La cameriera spiritosa«. Ostali deli, ki ju je še prinašal Bustellijev spored »La contadina in corte« in »Il ciarlone«, pa sta stvaritvi le malo pomembnih skladateljev Giacoma Rusta (Rusti) in Giuseppa d'Avossa. Za vse tri navedene opere so ohranjeni libreti, ki so bili natisnjeni pri J.F. Egerju. »Il cavaliere della piuma« je v zapuščini Mag. Ph. J. Sušnika, »Il ciarlone« v zapuščini prof. dr. S. Škerlja, »La contadina in corte« pa hrani NUK.

je morala biti uprizoritev znamenite Piccinijeve »La buona figliuola«, mojstrovine, s katero je postala ganljiva glasbena komedija pomembna veja opere buffe. Naj še dodamo, da je tokrat z opero »La locanda« prvič izpričana na repertoarju Giuseppe Gazzaniga, tedaj dokaj uspešen skladatelj vedre zvrsti, ki ga bomo pozneje še srečevali.[11]

Kolikor je mogoče razbrati iz spet dokaj pomanjkljivega gradiva, je italijanska operna djeavnost pri nas bila v sedemdesetih in na začetku osemdesetih let še naprej kar precej živa, čeprav najbrž ne več tako intenzivna kot nekoč.[12] Po predpustu 1784 pa presahnejo vesti o Italijanih vse do leta 1787, in to v gradivu, ki je sicer za tedanje nemške predstave dosti izdatno. Pozabiti ne smemo, da je postal od gostovanja E. Schikanedra (1779/80 in 1781/82) dotok nemških družb, ki so poleg dram izvajale tudi opere, stalnejši. Sicer je pri nas vpliv Italije v drugi polovici 18. stoletja nasploh stalno pojemal.[13] Še zlasti pa je bil odločilen novi politični kurz cesarja Jožefa II., ustanovitelja Narodnega gledališča na Dunaju, in njegove nemško nacionalne tendence, ki so tudi nujno vplivale na ravnanje stanovske uprave ljubljanskega gledališča. Ta uprava je začela omejevati gostovanja italijanskih družb in je zahtevala izvajanje nemških oper, pri čemer pa ni le mislila na opere nemških skladateljev, ampak tudi na italijanske, seveda nemško pete, ki so bile posebno priljubljene pri občinstvu. Končno moramo še opozoriti na vzpon nemškega igralskega stanu, ki je vedno bolj iskal nove možnosti delovanja v nenemških deželah avstrijskega državnega prostora. Kljub nazadovanju italijanskih predstav pa je operna dejavnost nemških gledaliških družb še naprej precej omahovala, ker so si le premožnejše lahko privoščile spored z zahtevnejšimi glasbenodramatskimi deli. Zato so bile v osemdesetih letih nemške družbe, ki so lahko ponudile operni spored, redkejše kot take, ki so zabavale le z govorjenimi igrami in preprostejšemi singspieli. Toda, kolikor gre za nemške sporede z operami v pravem smislu besede, so tu številnejše opere romanskih kot nemških skladateljev. To pa se tudi ujema z osnovno karakteristiko repertoarja Dvorne opere na Dunaju. Vsekakor na opernem področju Nemci v tem času še niso mogli biti močnejši kot Italijani in jih pri nas tudi ne bi mogli ogrožati, ko ne bi bilo zgoraj navedenih dejavnikov.

Italijanska operna dejavnost je začasno spet kar intenzivno oživela leta 1787 z impresarijem Giuseppom Bartolinijem, ki je imel v treh letih nič manj kot pet sezon in je bil deležen priznanja gledališke uprave in naklonjenosti občinstva. Od del, ki jih je Bartolini postavil na oder, je podčrtati

[11] Sicer je bila uprizorjena še opera »Il carnovale« in verjetno tudi »L' amore senza malizia«. Kot avtor prve prihajajo v poštev kar trije skladatelji: A. Boroni, M. Vento in F. Gassmann, druga pa je bila morda Piccinijeva. Libreto »L'amore senza malizia« je zabeležen v Zoisovem katalogu opernih besedil. Prim. F. Kidrič, Dramske predstave v Ljubljani do leta 1790; v: Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, V., Ljubljana 1926, str. 118; S. Škerlj, ib., 297—314. Librete ostalih oper hrani knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani (= KNM). Libreto »La locanda« je bil natisnjen v Benetkah in to izrecno za ljubljansko uprizoritev. Drugi so išli iz tiskarne J.F. Egerja.

[12] Prim. S. Škerlj, ib., str. 321—322; D. Cvetko, ib., str. 269; D. Ludvik, ib., str. 57, 96, 97.

[13] D. Ludvik, ib., str. 61 ss.; S. Škerlj, ib., str. 325—332.

Paisiellovo heroično komično opero »Il re Teodoro in Venezia« (1789/90) in popularni »Una cosa rara« in L'arbore di Diana« Vincenta Martina y Solera (1790). Razen tega na sporedu ni manjkalo že oemnjenega Gazzaniga (»L'osmanno ossia tre sultane«, 1788 in »La moglie capricciosa« 1789/90).[14] Ker pa je Bartolini v dopisovanju z gledališko upravo dodatno napovedoval kar tri opere D. Cimarose,[15] se zdi dokaj verjetno, da so zdaj Ljubljančani prišli tudi v stik z ustvarjalnostjo tega ob Paisiellu najodličnejšega predstavnika italijanske komične opere proti koncu 18. stoletja.

Po tej oživitvi italijanskega gledališča, ni operistov spet dlje časa v Ljubljano. Za sezoni 1790/91 in 1791/92 so se ponujali, toda gledališka uprava se je vsakikrat raje odločila za nemškega podjetnika.[16] Ni pa dvoma, da sta nekje od pomladi do konca leta 1794 in vsaj v kanevalu 1795 zabavala občinstvo impresarija Girolamo Vedova in Giuseppe Piovani, ki sta med svojim prvim bivanjem tudi uprizorila znamenito larmoyantno glasbeno komedijo »La Nina« G. Paisiella, v drugem pa dosti manj pomembno opero serio »Pirro il Re d'Epiro« istega skladatelja.[17] Komaj več vemo o italijanskem gostovanju neznanega impresarija, ki je bilo spomladi ali poleti 1796 in je prineslo vsaj operi »Gli artigiani« P. Anfossija in »La grotta di Trofonio«, najboljšo komično stvaritev A. Salierija.[18]

Če so italijanska gostovanja že očitno upadla z začetkom osemdesetih let 18. stoletja, ko je postal pri nas nemški element stalnejši izvajalec glasbenodramatske umetnosti, pa so ta postala vse redkejša od zadnjih let stoletja, ko so se v zvezi z napoleonskimi vojnami okrepile nemške kulturne in politične tendence. Italijani ne dobivajo več daljših in donosnejših zimskih sezon, ampak le krajše spomladanske oziroma poletne in so takorekoč potisnjeni na stranski tir gledališke dejavnosti.

[14] Vemo tudi, da je Bartolini predstavil operi »Li due castellani burlati« (1787) in »Le nozze in contrasti« (1788), katerih skladatelja sta le malo znana Valentino Fabrizi in Giuseppe Valentini. Prim. S. Škerlj, ib., str. 335—365. Operi »Il re Teodoro in Venezia« in »Una cosa rara« je že uprizoril v sezoni 1787/88 v nemškem jeziku impresarij Joh. Fiedl, prim. Ludvik D., ib., str. 139.

[15] Te so bile: »Il falegname« za 1788 ter »I due suposti conti« in »L'impresario in angustie« za 1789/90.

[16] Prim. S. Škerlj, ib., str. 363—365.

[17] V zimski sezoni 1793/94 sta imela gledališče še A. Rolland in G. Müllner in zato prihaja za italijanskega impresarija v poštev čas od pomladi 1794; prim. J. Sivec, Opera v Stanovskem gledališču v Ljubljani od leta 1790 do 1861, Ljubljana 1971, str. 14; S. Škerlj, ib., str. 366 do 372; D. Cvetko, ib., II, str. 200 in 369 — op. 232; P. Radics, ib., str. 53. Libreto »Pirro re di Epiro« je pod oznako B XII in B XIX v SK.

[18] Prim. libreto slednje s signaturo B XIV v SK. Gostovanje nujno pade v čas pomladi ali poletja 1796, ker je imel gledališče v zimski sezoni 1795/96 nemški impresarij G. Wilhelm, v sezoni 1796/97 pa K. Paraskowitz. Prim. J. Sivec, ib., str. 18—22; S. Škerlj, ib., str. 373—376; D. Cvetko, ib., II, str. 200 in 369, op. 232. S. Škerlj, ib., str. 377—378, domneva, da so Paisiellovo »La molinara« dne 17. II. 1797 uprizorili Italijani. »Verzeichnis aller in Laibach unter Führung des Herrn Konstantin Paraskowitz auf dem Landständischen Theater aufgeführten Lust-Schau-Sing- und Trauerspiele vom 24. September 1796 bis Aschenmittwoch 1797 (Radicseva mapa v KNM) pa nedvoumno pove, da gre za nemško predstavo. Prim. J. Sivec, Die Oper zu Ljubljana ..., str. 84—85.

Prva vest, ki jo po daljšem posledku zasledimo o italijanskih operistih, je iz leta 1804, vendar ostaja njihov repertoar v celoti neznan.[19] Nasprotno smo v tem pogledu izjemno natančno obveščeni za družbo Giuseppa Durellija (Dorellija), ki je nastopala od 26. marca in najbrž še vse do začetka julija 1805, ker se je ohranil dnevnik dohodkov, ki beleži posamezne predstave. Čeprav daje spored vtis precejšnje povprečnosti, je poudariti, da so tokrat na repertoarju ljubljanskega gledališča prvič izpričana dela še pred Rossinijevim vzponom dobro znanih skladateljev, kot so Farinelli, Generali in Mayr.[20] Kaže, da občinstvo ni bilo povsem zadovoljno z ansamblom, saj je moral impresarij sredi sezone po nekaj novih pevcev.[21] Bržkone ni tudi Durellijevo podjetje, ki je zabavalo Ljubljančane spomladi leta 1807 niti po programu niti po izvajalskih sposobnostih bistveno prekašalo prejšnjega. Kaže, da podjetje ni finančno uspevalo, medtem ko impresarijevo moledovanje za prizanesljivost ravno ne govori v prid umetniški kvaliteti ansambla. Od uprizorjenih del je tokrat vredno omeniti le opero semiserio »Il disertore francese«, ki sodi med boljše produkte G. Gazzanige.[22]

Sorazmerno pogosto so bila italijanska gostovanja v času francoske okupacije, ko so se operisti ustavili v Ljubljani kar po dvakrat leta 1810 in 1812. Italijanom so bile očitno naklonjene francoske oblasti, za katere nemško gledališče ni bilo privlačno.

Za prvo gostovanje vemo le, da so peli 24. maja 1810 pri svečani predstavi na čast vrnitve maršala Marmonta in njegove soproge neko priljubljeno opero portugalskega skladatelja Marcosa Antonia Portugala.[23] Dokaj jasno sliko imamo le še o sporedu in reproduktivni kvaliteti operistov, ki jih je angažiral v Benetkah nemški podjetnik Lorenz Gindl in ki so prirejali predstave v zimski sezoni 1810/11. Med novimi avtorji se npr. zdaj pojavi na sporedu z opero »Un avvertimento ai gelosi« Stefano Pavesi, ki spada v isto generacijo kot že omenjena Farinelli in Generali in tudi ni bil nič manj priljubljen avtor komičnih oper kot ta dva.[24] Verjetno pa so Ljubljančani tudi poslušali »Il matrimonio segreto«, mojstrsko delo D. Cimarose. Za to govori dejstvo, da si je to opero posebej želel maršal Marmont, njeno izvedbo pa mu je tudi zagotavljal Bartolomeo Benincasa,

[19] Prim. J. Sivec, Opera v Stanovskem gledališču ..., str. 35; S. Škerlj, ib., str. 382; D. Cvetko, ib., II, str. 201.

[20] Med uprizorjenjimi operami je bila najpomembnejša dramma sentimentale »Elisa« Simona Mayra. Giuseppe Farinelli je prišel na spored kar s tremi deli: »Teresa e Claudio«, »La bandiera ad ogni vento« in »Pamela«, Pietro Generali pa najbrž z opero »Pamela nubile«. Poleg omenjenih je Durelli predstavil še operi »Želinda e Lindoro« Vincenza Pulitta in »Pamela maritata«, katere avtor je morda Farinelli. Prim. J. Sivec, ib., str. 35—37.

[21] Prim. S. Škerlj, ib., str. 383—392.

[22] Sicer sta bili tokrat na sporedu vsaj še »Gli oppositi caratteri« Sebastiana Nasolinija in »Amore intraprendente«, katere skladatelja ni mogoče ugotoviti. Libreto prve hrani NUK, druge pa KNM. Prim. J. Sivec, ib., str. 37—39; S. Škerlj, ib., str. 382—383; MGG 4, str. 1519—1523 in MGG 10, str. 1488—1489.

[23] Prim. J. Sivec, ib., str. 41; S. Škerlj, ib., str. 402.

[24] Sicer še vemo, da sta bili do konca decembra 1810 izvedeni »La scaltra locandiera« (Chi dura vince) G. Farniellija in »Le convenienze teatrali« Pietra Carla Guglielmija. J. Sivec, ib., str. 42—43; S. Škerlj, ib., str. 402 do 407; J. Tavzes, Slovenski preporod pod Francozi, Ljubljana 1929, str. 28—31.

glavni cenzor francoske uprave, ki mu je bila zaupana skrb za gledališče. Kljub njegovi zavzetosti, da pripravi maršalu Marmontu kar največji užitek, pa sodeč po časopisnih poročilih, pevski ansambel ni presegel povprečja.

Čeprav se je moral po odhodu Francozov v gledališču okrepiti nemški kurz, je spomladi 1817 direkcija v prizadevanju, da ustreže želji občinstva, poiskala neko zelo dobro italijansko družbo. Žal iz nepopolnega gradiva ni razvidno, ali je do načrtovanega gostovanja res prišlo.[25]

Zatem ni Italijanov v Ljubljano vse do leta 1821 in povsem razumljivo ne bi Ljubljančani nikoli poslušali odlične družbe Antonia Cunibertija, da je ni bil naročil sam cesar z namenom povečati sijaj kongresnih prireditev. Posebna značilnost njenega sporeda pa je, da vsebuje od sedmih uprizorjenih del kar pet Rossinijevih, in to, če izvzamemo »Seviljskega brivca«, same novitete: »La cenerentola«, »L'Italiana in Algeri«, »L'inganno felice« in »Eduardo e Cristina«. In če upoštevamo da je malo poprej že isto sezono tudi nemška družba Catharine Antonove predstavila dve Rossinijevi operi (»Otello« in »Il barbiere di Siviglia«), lahko v primerjavi s poznejšimi sporedi ugotovimo, da toliko mojstrovih oper kot to leto — vsega skupaj kar šest — niso Ljubljančani v eni sami sezoni poslušali nikoli več. Tako si je zdaj Rossini pridobil v repertoarju ljubljanskega gledališča vodstvo, ki ga je nato obdržal še dolgo vrsto let.[26] Tokrat imamo o italijanski operi številnejša poročila kot kdajkoli prej. Iz teh pa je jasno razvidno, da je bila družba A. Cunibertija na zelo visoki umetniški ravni in tako so bile njene predstave tudi najboljše, kar jih je imela Ljubljana priložnost poslušati v 19. stoletju.[27]

Po sijajnih kreacijah Cunibertijeve družbe so se nadaljevale italijanske operne predstave še naslednja tri leta. Spomladi 1822 in 1823 so peli operisti, ki jih je vodil mpresarij Lelio Masetti, spomladi 1824 pa je zabavala družba G. Fioranija. Medtem ko je spored prvega Masettijevega gostovanja docela neznan,[28] pa navaja vabilo k abonmaju na drugo, kar sedem oper. Seveda je vprašanje, kaj je Masetti dejansko realiziral. Kot v sporedu Cunibertijeve družbe pa tudi tu dominira Rossini, iz čigar opusa je bila npr. predvidena kot noviteta komična opera »Il Turco in Italia«.[29] Ob drugem gostovanju je Masetti zabredel v hudo denarno stisko, ker je moral zaradi neustreznosti primadone in prvega tenorista že po treh dneh zapreti gleda-

[25] Prim. J. Sivec, ib., str. 61.

[26] Razen omenjenih Rossinijevih del so Ljubljančani spoznali v okviru gostovanja družbe A. Cunibertija še melodrammo sentimentale »Adelina«, najuspešnejšo opero P. Generalija in drammo eroico »La Metilde« povsem nepomembnega skladatelja Carla Coccia. Prim. P. Radics, ib., str. 95—96; J. Sivec, ib., str. 61—63.

[27] P. Radics, ib., str. 97; S. Škerlj, Italijanske predstave v Ljubljani od XVII. do XIX. stoletja, Ljubljana 1936, str. 162—164; D. Cvetko, ib., II, str. 203—204.

[28] Vemo le, da je bilo od nekako srede maja do začetka junija 1822 osemnajst predstav. Prim. J. Sivec, ib., str. 67—68.

[29] Ostale napovedane opere so bile: Rossinijevi »L' inganno felice«, »Il barbiere di Siviglia«; Pavesi: »Ser Marcantonio«, »L' avvertimento ai gelosi«; Farinelli, »Seicento mille franchi«; Generali: »I pretendenti delusi«. Prim. J. Sivec, ib., str. 68.

lišče in se odpraviti v Italijo, kjer mu je uspelo šele v Bologni najti primerno nadomestilo.

Podobno kot drugi italijanski impresariji je dajal odločno prednost Rossiniju tudi Giuseppe Fiorani, ki je med drugim v pozni pomladi leta 1824 upozoril kar štiri opere tega mojstra: »Il barbiere di Siviglia«, »La cenerentola«, »L'inganno felice« in »Tancredo«.[30] O kvaliteti Fioranijeve družbe ni nikakršnih vesti. Je pa gotovo, da v Ljubljani ni uspevala, saj je bil odziv na abonma slab in tudi dohodki predstav so bili komaj zadostni.

Poslej je prekinjena vrsta italijanskih predstav kar za polnih 17 let. V tem razsežnem obdobju je operna poustvarjalnost z izjemo ene same sezone, ki so jo oskrbeli domači diletanti, v rokah nemških gledaliških družb. Zdaj doživi kmalu tudi glasbenodramatski repertoar bistveno stilno spremembo. Že leta 1823 oziroma 1825 se je v njem z Webrom (»Preciosa«, »Čarostrelec«) pojavila nova glasbena smer romantika. Ta se je nato še utrjevala, z začetkom tridesetih let pa si je osvojila že dominanten položaj.

Pri ocenjevanju dosežkov italijanske opere v obravnavanem obdobju v Ljubljani se jasno pokaže, da so bili ti v drugi polovici 18. stoletja vsekakor pomembnejši in vplivnejši kot v prvih desetletjih 19. stoletja. Pri tem se postavlja v ospredje vprašanje, koliko je italijanska opera vplivala na slovensko glasbenodramatsko ustvarjalnost oziroma kakšne spodbude je ta od nje sprejemala. Nekje v sedemdesetih letih 18. stoletja je prevedel Jurij Japelj dobršen del Metastasijevega »Artasersa«, vendar tega ni mogoče povezati z vsaj znanim sočasnim opernim repertoarjem v Ljubljani. Lahko le domnevamo, da je to storil zato, ker je bil tedaj še iz leta 1740 živ spomin na sijajno Mingottijevo predstavo te dramske pesnitve v Hassejevi uglasbitvi. Kmalu nato sta v prizadevanju za uveljavljanjem slovenske pete besede na gledališkem odru začela Žiga Zois in A.T. Linhart prevajati različne italijanske arije, ki so jih operisti dejansko peli v slovenščini. Iz istih preporodnih teženj se je porodila v letih 1780—82 prva slovenska opera »Belin«, katere pa si spet skoro ne moremo misliti brez spodbud italijanske opere v Ljubljani. Njen tematsko samostojen libreto je vsekakor stilno retrospektiven in ga je spesnil Janez Damascen Dev razločno po Metastasijevem vzoru, kot takšen pa je seveda tudi ta docela v nasportju s tem, kar je takrat dominiralo na ljubljanski glasbeni sceni. Gotovo je bila tudi glasba Jakoba Zupana, ki žal ni ohranjena, italijansko orientirana, pri čemer pa ni nujno, da bi bila baročna in tako so se v njej lahko vsaj deloma uveljavili še zgodnjeklasicistični elementi. Nedvomno se zdi naslanjene na baročni vzor, ki pa je v pogledu besedila nesporno, dokaj nenavadno, ker je v protislovju z bistvom razsvetljenstva, ki mu je bil patetični in aristokratski barok nasproten.[31] Deset let pozneje je napisal J.K. Novak pevske

[30] Poleg omenjenih Rossinijevih oper je Fiorani uvrstil v spored še opero »La Metilde« (Una fatal supposizione) skladatelja Carla Coccie in Generalijevo »Adelino«, ki je bila tokrat pomnožena »con vari nuovi pezzi di celebri Maestri«. Vendar repertoar, kakršnega posreduje Comedien-Zettel Sammlung v KNM za obdobje od 16. maja do 22. junija, gotovo ni popoln, saj manjkajo vsi lepaki med 3. in 22. junijem. Prim. J. Sivec, ib., str. 69.

[31] Prim. D. Cvetko, Zgodovina ..., I, str. 274—277; isti, Odsev razsvetljenstva na Slovenskem v glasbi, v: Obdobja, Razsvetljenstvo, Ljubljana 1980, str. 388—

točke k Linhartovi sodobni in revolucionarni veseloigri »Matiček se ženi«. Stilno je Novakova glasba že povsem sodobna: nastala je predsvsem pod vtisom »Figarove svatbe« in spominja tudi na zgodnjega Mozarta. Ne glede na to, pa ni spregledati dejstva, da so utegnile biti tudi italijanske operne predstave za Novaka dobra šola.

Glasbenodramatska dejavnost je bila še zlasti nepogrešljiva v Ljubljani v času od 1746 do 1794, tj. po prenehanju delovanja Academie Philharmonicorum in pred ustanovitvijo Filharmonične družbe, ko je bilo gledališče edina glasbena ustanova v mestu. V tej zvezi nikakor ne smemo spregledati bistveni delež, ki so ga imeli prav Italijani pri stilnem preusmerjanju glasbenodramatske poustvarjalnosti neposredno izza srede 18. stoletja pa do prihoda Schikanedra. Poudariti je treba, da so izvajali dela, ki so v osnovi nasprotna baroku, že znatno prej kot se je leta 1768 pojavila komična opera na sporedu nemške družbe Felixa Bernerja.

Drugače kot danes je bil repertoar v celoti usmerjen v sodobnost. Za razliko od Nemcev, ki so peli poleg nemških oper tudi italijanske in francoske, so se Italijani povsem omejili na dela iz svoje domače glasbenodramatske literature, pretežno aktualne novitete. Le-te pa so včasih prišle k nam celo prej kot na druge precej pomembnejše odre, kar si lahko razlagamo predvsem z neposredno bližino italijanskega ozemlja. Med temi deli najdemo tudi opere, ki niso prešle okvira italijanskega gledališča in jih ne srečujemo v nemškem repertoarju. Nadaljni pregled italijanskih sporedov pokaže, da je šlo za izvajanje vrste oper vodilnih mojstrov, a poleg teh še mnogo del manj ali malo pomembnih avtorjev, ki se niso ohranila v današnji čas. Vendar nekaterim od teh ni odrekati umetniške vrednosti in določene razvojne vloge. Tako so italijanske predstave v obravnavanem obdobju nedvomno bogatile glasbeno življenje nekdanje Ljubljane, oblikovale njegovo stilno podobo in znatno prispevale k širjenju glasbenega obzorja občinstva.

JOŽE SIVEC

DIE ITALIENISCHE OPER IN LJUBLJANA IN DER ZEIT DES KLASSIZISMUS

Für die stilistische Physiognomie von italienischen Stagionen in Ljubljana seit 1757 ist es typisch, daß darin in Übereinstimmung mit der allgemeinen Entwicklung der musikalisch-dramatischen Kunst die Opera buffa völlig dominiert, die antibarocke Tendenzen manifestiert und allmählich zum Klassizismus überleitet. So hatte das Publikum schon vor den frühen Siebzigerjahren Gelegenheit, die Werke von Galuppi und Piccini und einiger weniger bedeutender Vertreter dieser Gattung kennenzulernen. Unter zahl-

390; R. Flotzinger, Zu den Anfängen des slowenischen Musiktheaters, v: Slovenska opera v evropskem okviru, Ljubljana 1982; J. Höfler, Tokovi glasbene kulture na Slovenskem od začetkov do 19. stoletja, Ljubljana 1970, str. 104—109.

reichen Opern, die gegen Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts in Ljubljana aufgeführt wurden, heben sich vor allem die Werke der eminenten Vertreter des Klassizismus Paisiello und Cimarosa ab. Verhältnismäßig früh folgt ihnen auch Rossini, der im Jahre 1821 schon dominiert. Von den in Ljubljana in dieser Zeit auftretenden Operngesellschaften waren in erster Linie die von A. Mignotti (1763), G. Bustelli (1769), G. Pecis (1773), G. Bartolini (1787—90) und A. Cuniberti (1821) wichtig.

Nach der Durchsetzung des politischen Kurses des Kaisers Josef II. mit einer ausgeprägt deutschen Orientierung und nach dem Gastspiel der E. Schikanederschen Schauspielgruppe (1779/80) spielten auch deutsche Schauspielgesellschaften, die auch Opern aufführten, öfter in Ljubljana, die Zahl der italienischen Gastspiele ging dagegen allmählich zurück. Besonders stark fiel ihre Zahl seit Jahrhundertwende ab, wohl wegen der napoleonischen Kriege und wegen der weiteren Stärkung der deutschen kulturellen und politischen Tendenzen.

Im Allgemeinen kann gesagt werden, daß die Italiener als Opernwiedergabekünstler wichtiger waren als die Deutschen. Das ist nicht unverständlich, weil sich auch die Arbeitweise der einen wesentlich von der der anderen unterschied. Die italienischen Opernkünstler widmeten sich ausschließlich der Oper, die Mitglieder der deutschen Theatergesellschaften mußten jedoch sowohl für die Oper als auch für das Schauspiel zu verwenden sein, wobei der Nachdruck oft auf dem gesprochenen Spiel lag.

Im Gegenteil zu den Deutschen, die außer deutschen Opern auch italieneische und französische sangen, beschränkten sich die Italiener ausschließlich auf Werke aus ihrer heimischen musikdramatischen Literatur, sie führten in erster Linie aktuelle Novitäten auf. Diese wurden oft in Ljubljana sogar früher aufgeführt als auf anderen, viel bedeutenderen Bühnen, was wohl durch die große Nähe des italienischen Gebietes zu erklären sein wird. Unter diesen Werken sind auch Opern zu finden, die auf das italienische Theater beschränkt blieben und im deutschen Repertoire nicht anzutreffen sind. Eine weitere Sichtung des italienischen Repertoires zeigt auch, daß eine Reihe von Opern von führenden italienischen Meistern aufgeführt wurde, doch außerdem auch zahlreiche Werke von weniger oder wenig bekannten Komponisten, deren Werke sich nicht bis heute erhalten haben. Einige unter ihnen hatten jedoch immerhin einen gewissen künstlerischen Wert und eine bestimmte Rolle in der Entwicklung. So haben die italienischen Vorstellungen im behandelten Zeitabschnitt zweifelos das Musikleben der einstigen Stadt Ljubljana bereichert, sie formten den Stil und leisteten einen wesentlichen Beitrag zur Erweiterung des Musikhorizontes des Publikums.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 92(497.13)

Stručni rad
Professional Paper

BOŽENA FILIPAN

PRILOG ISTRAŽIVANJU BIOGRAFIJE I OBITELJSKO-ZAVIČAJNE MOTIVIKE MIROSLAVA KRLEŽE

Aufgrund einer auf dem Terrain durchgeführten wissenschaftlichen Forschung sowie einer Analyse von Archivquellen und literarischen Texten wird in dieser Arbeit folgendes dargestellt: familiere Beziehungen von Miroslav Krleža mit Karoline und Gašpar Car aus Varaždinske Toplice (Thermalbad Varaždinske Toplice), einige auf Krležas Entwicklung einflußausübende Faktoren, als auch Motive aus den Gebieten von Varaždinske Toplice und Novi Marof, die in den Werken von Miroslav Krleža vorkommen.

Es werden auch Daten über die Behandlung von Bela Krleža im Krankenhaus für Rheumatismus und Rehabilitation in Varaždinske Toplice präsentiert.

UVOD

O značenju obiteljskog porijekla kao i utjecaju najranijih dojmova na njegov osobni i umjetnički razvoj pisao je sam Krleža, ponajprije u »Djetinjstvu u Agramu«[1] a onda u više navrata u svojim dnevničkim zapisima. Osim toga, kazivanja na tu temu vjerno je prenio Enes Čengić u ciklusu »S Krležom iz dana u dan«,[2] a problemom rodbinskih odnosa bavi se i Stanko Lasić.[3] U tim zapisima ima dosta podataka o varaždinskim obiteljima Drožar i Mekovec, iz kojih potječu roditelji Miroslava Krleže, te o njihovim zagrebačkim ograncima.* Ostala je, međutim, nezapažena činjenica da je Krleža ostao trajno vezan i uz svoju tetku Karolinu Car iz Varaždinskih Toplica.

PROBLEM

1. Kako tumačiti Krležinu »Abrevijaturu jednoga života: Od Novog Marofa preko Pake do Duge ulice 7.«? (4.5, str. 185)

* U vrijeme pisanja ovoga rada nisu mi bili poznati rezultati istraživanja dr. Zvonimira Bartolića o Krležinoj genealogiji, objavljenoj u knjizi Sjevernohrvatske teme IV, Čakovec 1989, ali objavljeni podaci o obitelji Drožar uzeti su u obzir naknadno.

2. Utvrditi rodbinske odnose Miroslava Krleže s obitelji Karoline i Gašpara Car i ukazati na moguće utjecaje i poticaje za njegov stvaralački rad.

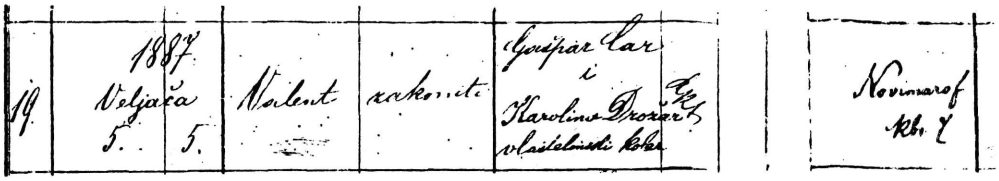
PREDMET ISTRAŽIVANJA su arhivski podaci iz matičnih knjiga rođenih u Matičnom uredu Novi Marof i podaci iz arhive župnog ureda u Varaždinskim Toplicama, iz arhive bolnice te autorovi autobiografski zapisi i reminiscencije.

Prikupljeni podaci obrađeni su genealoškom metodom, analitičko-komparativnom metodom, metodom analize situacije i topografsko-toponimskom analizom književnoga teksta.

Drama obitelji Drožar

Na samom prapočetku Krležina života drama: baka Terezija, tada četrdesetpetogodišnja žena i supruga zidarskog poduzetnika i majka jedanaestero djece, odjednom postaje udovicom i beskućnicom. Na zgarištu kuće, netom iza sprovoda, s malodobnom kćerkom Ivankom i još mlađim sinom Ivanom, započela je životna borba ove izuzetne žene, koja će svoju i narodnu mudrost, pa i vjekovno kajkavsko jezično blago, usaditi u sina te svoje sirote Ivke. Kao »deklasirana udovica zidarskog majstora« i potpuno osiromašena, usmjeravala je djecu u zanate i službe, a oni joj pomogoše podići one najmlađe.

U Novom Marofu

Kćer Karolina (Dragojla), rođena 1862. godine, dakle osam godina starija od sestre Ivanke, udala se 1. III. 1886. za kolarskog majstora Gašpara Cara iz Varaždinskih Toplica. Mlada se obitelj nastanila na novomarofskom vlastelinstvu, *gdje je Gašpar bio vlastelinski kolar,* te se postupno proširila u mnogočlanu obitelj ovim redom: 1887. godine rodio se Valent, a već slijedeće godine Vjekoslav, 1890. godine rođena je Helena, a nakon dvije godine Suzana, 1895. Karlo pa opet nakon dvije godine Josipa. Svima su, osim prvorođencu kumovali Josip i Viktorija Krefl. Najmlađoj, Amaliji (Ljubici), rođenoj 1902. godine, kumovi su bili Alojz i Helena Maršić.

Postoji vjerojatnost da je u toj obitelji povremneo živjela i baka Terezija.

Uz vlastelinstvo razvijalo se tada i mlado naselje Novi Marof, smješteno na maloj uzvišici u dolini rijeke Bednje, uz glavnu cestu i novoizgrađenu željezničku prugu Zagreb—Varaždin, i preraslo u kotarsko središte. Sta-

novništvo je tu, zbog specifične uloge naselja, bilo mješavina činovnika, službenika, obrtnika i poduzetnika te raznovrsne služinčadi uz, naravno, malobrojnu vlastelu. Sjedište župe bilo je u selu Madžarevu, a tamo je bila i pripadna škola, poznata po školskoj kuhiniji koju je osnovala dobročiniteljka grofica Lujza Erdödy.[5] Sudeći po izboru kumova Careva se obitelj kretala u obrtničkom krugu. Karolinu Car vezala je uz mlađu sestru Ivanku brižna sestrinska ljubav; ona se uz majku brinula za nju, a da li je Ivanka do svoje udaje također živjela s njima, to bi trebalo provjeriti. Osnovu za tu pretpostavku dao je Krleža u navedenoj »Abrevijaturi jednoga života« u odrednicama: *od Novog Marofa preko Pule do Duge ulice 7*«. Iz ovih odrednica proizlazi zaključak da su njegovi roditelji započeli bračni život u Novom Marofu i da su uskoro odselili u Zagreb, nastanivši se u Dugoj ulici 7, gdje se rodio Miroslav 7. VII. 1893. godine.

I Miroslav Krleža je još kao dijete povremeno boravio kod svoje rodbine na novomarofskom vlastelinstvu.

Iako Krleža nije napisao svoju autobiografiju, u više navrata u svojim zapisima govori o snazi prvih dojmova iz djetinjstva i o stvaralačkom naporu da ih oblikuje u spoznaje i umjetničke slike. A ta ostvarenja, što nam ih podari ovaj genijalni portretist i nenadmašni pejzažist i slikar ugođaja, ali i nemilosrdan analitičar, obiluju autobiografskim osobitostima, »Samo bi trebalo znati čitati knjige«, poručuje nam autor osobno, osvrćući se na dotadašnje propuste činjenične i metodologijske naravi u objavljenim biografijama.

»Dramatski slom svih iluzija« — novomarofska iskustva

Teško da će biti boljeg psihoanalitičara Krležina književnog opusa od njega samog. Svoju opsjednutost djetinjstvom i problemom porijekla kao i rano nametnutim egzistencijalnim pitanjima analizira i tumači iskustveno i mudro. O snazi prvih dojmova zapisao je ovo:

»Nije čovjek i nikad više ne će biti u stanju da dostigne snagu prvih, djevičanskih dojmova iz djetinjstva, jer jedino, što mu preostaje, da mjeri svoje današnje racionalne kombinacije sa prvim utiskom, da nadovezuje na ono prvo nevino drhtanje pred ljepotom... Mi se nastojimo osloboditi trajnog pljuska sve novijih utisaka, mi vršimo jalove napore da bismo se vinuli iznad ovog proloma dojmova, vidovite ove bujice slika što kroz nas struji, da bismo tako uzmogli svojim vlastitim mozgom kao ogledalom odraziti sve ono što živo protječe kroz nas, i tako se trzajući propinjemo za razrješenjem ove zagonetke sve do nakraj puta, da bismo na koncu spoznali kako je ono, što smo vidjeli na početku svojim vlastitim dječjim pogledom, bilo zapravo sve! Više, tu, u ovoj panorami, nema da se vidi!« (1, str. 21)

Taj prvi ushit pred ljepotom i to što je vidio »svojim vlastitim dječjim pogledom«, u vremenu i okolnostima koje smo naprijed razmatrali, prikazao je u crtici među svojim zapisima na već poodmaklom životnom putu, u Šent Jurju pri Tržiču, godine 1965, 27. XI. (6, str. 45)

Majstor Boldižar ljubi ruku grofu Bakaču

»Majstor Gašpar Melkior Boldižar, koji je dječaku bio ideal velikog majstora stvaraoca (artist) grofovskih kočija, fijakera i berlina, stari gospodin sa zelenom pregačom i žutim colštokom (sveti Pavao sa svetokriškog oltara), poljubio je ruku, upravo sivu rukavicu grofa Bakača, praprasinovca Pobjednika pod Siskom. Ideal patrijarhalnoga starca s prosjedom crnom bradom, sa zlatnouokvirenim naočarima, majstor Boldižar bio je crtač koji je poznavao razne stilove kočija, i koji je dječaka zabavljao crtajući mu kočije sa zapregnutim konjima (a razigrana dječja fantazija uživala je u majstorovoj suhonjavoj, dlakavoj ruci, kako su se ti konji na papiru propinjali u galopu ili trčali u trapu ispred crnih, žutih fijakera, pod crnom dlakavom majstorovom rukom), i taj majstor jednoga dana sagnuo se i poljubio sivu rukavicu onog sasvim neuglednog čovječuljka od grofa, onoga sasvim neuglednog i jedva primjetljivog homunkulusa u sivom redengotu i žutim cipelama, koji je stigao u radionicu majstorovu praćen svitom svoga provizora, špana, i jednog visokog gospodina, za koga su mi kasnije rekli da je bio 'sam kotarski predstojnik', a koji je jedini ostavio na glavi svoju suknenu melonu, jer su svi ostali stajali pred grofom gole glave, kao u crkvi pred velikim oltarom. Dramatski slom svih iluzija, prvi sudar s nečim što se zove 'socijalna diferencijacija' u feudalnom baroknom smislu ove riječi.«

Lica: majstor Gašpar, grof i kotarski predstojnik u potpunosti odgovaraju ambijentu grofovskog vlastelinstva u kotarskom mjestu Novi Marof, gdje je djelovao vlastelinski kolar Gašpar Car. Vrijeme radnje moglo bi biti negdje oko 1902, valjda prije odlaska bake Terezije u Pariz. Tada se još Gašpar Car vodi kao kolar u matičnoj knjizi rođenih uz upis imena svoje najmlađe kćerke Amalije.

Drugo veliko susjedno vlastelinstvo, koje je Miroslav Krleža imao prilike dobro upoznati, bilo je stari toplički kaptolski feud sa sjedištem u Varaždinskim Toplicama. Za razliku od Novog Marofa, upravnog središta u nastajanju, Varaždinske Toplice bile su staro trgovište s bogatom kulturnopovijesnom ali i buntovnom tradicijom.[7] Naselje se smjestilo u jugozapadnom dijelu slikovite bednjanske kotline, obrubljene vijencem Varaždinskotopličkog gorja i sjevernih obronaka i kosa Kalnika. Spuštajući se s južnih padina Topličke gore u Bednjansku dolinu slijedom sedrenih terasa u smjeru juga, istoka i zapada, doimlje se kao okamenjen lepezasti slap.

Na početku XX. stoljeća Varaždinske Toplice slovile su kao jedno od najstarijih i najpoznatijih evropskih kupališta.[9] A one su još, kao zaostatak feudalnog prava, bile vlasništvo Kaptola zagrebačkog.

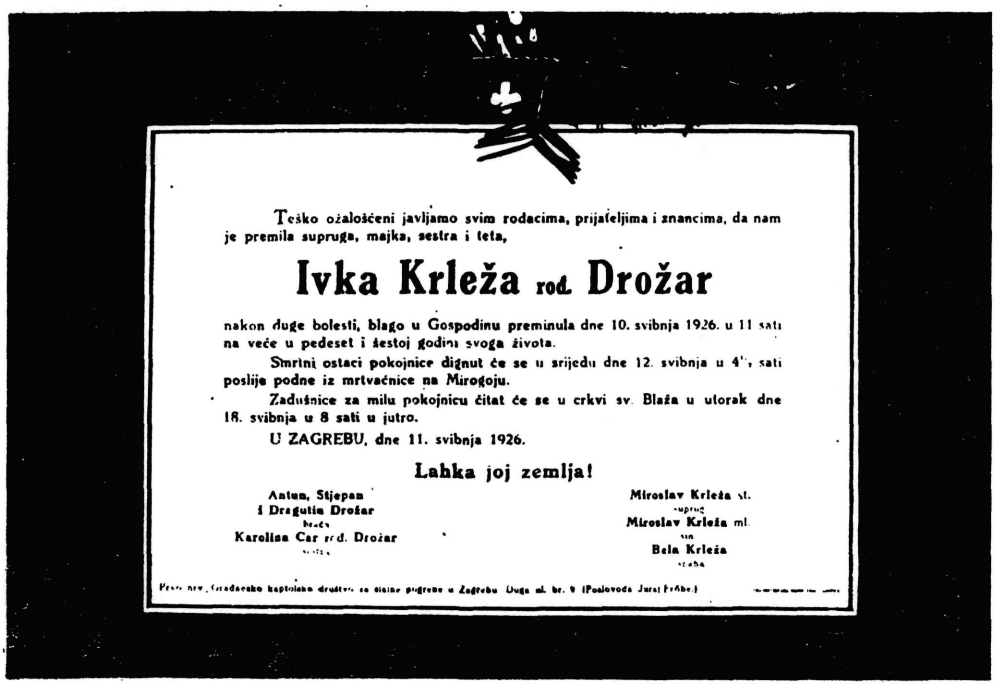
Varaždinske Toplice bile su i sjedište dobro organizirane općine, koja se dijelila na unutarnju i vanjsku. Zbog povijesnih i gospodarskih posebnosti ovog naselja stanovništvo je bilo mješovitog sastava: od kaptolskih i općinskih činovnika i njihovih službenika, obrtnika i poduzetnika, te raznih uslužnih radnika do poljoprivrednika, najamnih radnika i služinčadi.

Varaždinskotoplička nadahnuća

Uskoro je obitelj Gašpara Cara preselila u Varaždinske Toplice na mali vlastiti posjed u Dugoj ulici, današnjoj Kalničkoj, tada naseljenoj obrtnicima svih vrsta (kovačima, kolarima, zidarima, pekarima, mesarima i krčmarima, krojačicama i postolarima), gdje je i on otvorio vlastitu kolarsku radionicu. Tu je, dakle, majstor podigao drvenu i obzidanu kuću prizemnicu u obliku slova L na dnu velikoga i njegovanog vrta, kojim je sredinom, od ulaznih vrata do kuće, vodila široka, zelenim travnjakom obrubljena staza. A iza kuće, u gospodarskom dijelu dvorišta, smjestio je kolarsku radionicu. Smisao za lijepo oblikovanje pokazao je i u uređenju vinogradarskog dobra iznad Varaždinskih Toplica, a posebno u samostalnoj gradnji slikovite drvene, ali crvenim crijepom pokrite klijeti s natkrivenim balkonom na južnom pročelju.

O njihovoj djeci postoji slijedeća dokumentacija.

Najstariji sin Valent umro je nakon rođenja, Vjekoslav je poginuo na talijanskoj fronti, a brat mu Karlo, izučeni mehaničar, osnovao je obitelj u Gracu, gdje je vjenčan 11. XI. 1923. godine s Marijom Schmalleger. Kćer Helena vjenčana je u Varaždinu 3. I. 1917. s Martinom Radejem, a Josipa u Zagrebu s Petrom Maričićem. Najmlađa kćer Amalija (Ljubica) vjenčala se u Varaždinskim Toplicama 12. X. 1919. s topličkim brijačkim majstorom Stjepanom pl. Kosom. Nakon raspada tog braka radila je kao pisarica naj-

Teško ožalošćeni javljamo svim rodacima, prijateljima i znancima, da nam je premila supruga, majka, sestra i teta,

Ivka Krleža rod. Drožar

nakon duge bolesti, blago u Gospodinu preminula dne 10. svibnja 1926. u 11 sati na veče u pedeset i šestoj godini svoga života.

Smrtni ostaci pokojnice dignut će se u srijedu dne 12. svibnja u 4½ sati poslije podne iz mrtvačnice na Mirogoju.

Zadušnice za milu pokojnicu čitat će se u crkvi sv. Blaža u utorak dne 18. svibnja u 8 sati u jutro.

U ZAGREBU, dne 11. svibnja 1926.

Lahka joj zemlja!

Antun, Stjepan
i Dragutin Drožar
braća

Karolina Car rođ. Drožar
sestra

Miroslav Krleža st.
suprug

Miroslav Krleža ml.
sin

Bela Krleža
snaha

Pogr. nar. Gradsko kaptolsko društvo za sklap. pogrebe u Zagrebu Duga ul. br. 9 (Poslovođa Juraj Frühbeis)

prije u Novom Marofu kod suca Mrnjavčića, a kasnije je premještena u topličku općinu kod bilježnika Mirka Balije. Zajedno su odselili u Beljevinu, gdje je, nakon njegove smrti, i ostala s njihovom kćerkom Ljerkom, sada udatom Žnidarec. Uz roditelje ostala je neudata kćerka Suzana.

Rodbinski odnosi između Krležinih i Carevih bili su, po svemu sudeći, prisni. Uz tetu Karolinu Miroslava Krležu vezala je uspomena i na baku Tereziju i na njen starinski, slikoviti kajkavski govor kakav je još trajao u rječniku i u frazama topličkoga pučkog govora. Karolina je nadživjela svoju mlađu sestru Ivanku Krležu i oplakala je uz Krležine i svoju tada još živu braću: Antuna, Stjepana i Dragutina (Karla!).

Nakon smrti tete Karolne 1941. i tetka Gašpara 1946. vezu sa Suzanom održavala je Bela Krleža. Kakvi su odnosi bili s ostalim sestričnama iz obitelji Car, zasad nije poznato, ali sigurno je da je Miroslav Krleža održavao osobne veze sa svojim bratićem Karlom iz Graca, pa kad je Karlo, negdje pred rat, bio na kupališnom liječenju u Varaždinskim Toplicama, Krleža ga je posjećivao.

Suzana se pridružila roditeljima u grobu na topličkom groblju 1947. godine (polje III, red 2. mjesto 121).

Imanje je naslijedila kćer Amalija, ali se ovamo nije preselila, pa je tako i umrla u Beljevini 1976. godine. Kuću s vrtom kupio je Ivan Bogdanić, kao i vinogradski posjed. No i danas još, iza njihove nove katnice, stoji sada već ruševna stara kuća Carevih, a sačuvana je i negdašnja kolarska radionica.

Miroslav Krleža dobro je poznavao Varaždinske Toplice, upio je u se ljepotu njihovih pejzaža i pretočio ih u lirske zapise. A kad mu je u životu bilo najteže, kao u osobnoj krizi 1920. i kasnije za ratnih dana, javljale su se i u njemu živjele topličke slike.

U Dugoj Rijeci, u kolovozu 1920. godine, prožela ga ta ljepota kao katarza poslije »gradskog sivila i zbunjenosti«.

»... S jutarnjim srebrnim koprenim dolazi rana jesen, a ova katarza danas, nad svime što se dešavalo sa mnom u sivom i zbunjenom gradu, ipak i usprkos svemu, neka je vrsta lirskog melema. Čuje se iz daljine pastirska frula i glas klepke. Pod bukovim šumskim padinama osjećaju se *Varaždinske Toplice, tu teče Bednja, blatna, tiha voda moga djetinjstva,** a tamo u ravnici pale se prva svjetla varaždinska; od Ivančice žubori zeleni mlaz burina. U žamoru lišća, u dodirivanju suhe materije, u kojoj se usporuje i zaustavlja tok vrelog ljeta, šušti mrtva pergamena jesen. Klorofil u samrti izgara u grimiznim agonijama...« (2.2, str. 242—243)

U tjeskobnim ratnim godinama 1942. i 1943. sanja Toplice, u snu doživljeni osjećaj nesnosne vrućne asocira s Konstantinovom kupelji, kupkama u današnjoj Bolnici za reumatske bolesti i rehabilitaciju. Sanja i prirodne ljepote rodnoga kraja i onda se svjesno opredjeljuje za svoju regionalnu zavičajnost, ne priznavajući drugih granica od onih po liniji osjećaja i ljepote.

»... Nokturno od Krškog do Sevnice, pa od Reichenburga preko Macelja na ptujsku stranu sve do Ormoža i Varaždinbrega, to je ono što se u

* Podvukla B.F.

snu javlja kao rodni kraj, i bude li me ikad itko pitao za regionalni identitet, što bih mu mogao odgovoriti nego to da sam, od podsusedskih zidina sanjajući o Lijepoj našoj, od prvih dana sanjao o ovim tihim vodama i cvjetnim livadama...« (4.4, str. 82)

O dubini tih utisaka i trajnosti sjećanja na topličke vidike govori i njegovo sjećanje na izlete i štenje Varaždinbregom i topličkim parkom do Tonimira, najvišeg vrha Topličke gore.

»... Godinama sam živio od jednog jedinog izleta na Varaždinski brijeg, ili od izgleda sa varaždinskotopličkoga parka na perspektivu grada Varaždina: Sveti Nikola, Fratri, Uršulinke, Stari grad, zelena ravnica spram Ptuja i Ormoža, ili od jednog jedinog nezaboravnog žubora gorske vode pod Medvjedgradom...

Meni nikada nije bilo dosadno!« (4.3, str. 202)

Njegovi zapisi pokazuju da nije bio samo poklonik topličkog krajolika, nego da je i duboko proživljavao seljačko-radnički bunt u novomarofskom i varaždinskotopličkom području i da ga je pratio angažirano. Činjenica je da je u ta zbivanja bio dobro upućen i da su vezu s topličkim socijalističkim republikancima održavali njegovi suborci iz Ilice 55. Činjenica je i to da je, kao jedna od 265 organiziranih žena topličkoga kraja, u Radničkom vijeću u Varaždinskim Toplicama (8, str. 45) bila učlanjena i njegova sestrična Helena Car (upisana u Knjigu članstva pod r. br. 496). Da li su i na toj liniji postojale značajne relacije, nije poznato.

Literarni zapisi o tim događajima javljaju se u Dnevnicima, prepoznatljivi su kao motivi u Zelenom barjaku, a problem agrarne reforme na kaptolskim i biskupskim posjedima raspravio je u eseju »Prije trideset godina« (4.1, str. 383—388) zastupajući tezu da je, zapravo, naš visoki kler 1917. godine ušao u borbu protiv boljševizma od straha pred agrarnom reformom«. Procurio je tu opet slap starokajkavskog nazivlja za srednjovjekovne terete i dažbine kaptolskih podanika i kao kontrapunkt tome kanonada na temu zelenokaderaškog ustanka.

»I tako su puške pripucale. Od Kotara do Pule i od Brdašina Ivančice planuo je zelenokaderaški ustanak, što ga čete Narodnog vijeća nisu mogle svladati nikakvim svojim deklaracijama o rodoljubliju po zagrebačkoj štampi, a i kraljevska vojska Petra Karađorđevića imala je sa pacifikacijom pojedinih krajeva prilično mnogo posla još punu godinu-dvije.« (4.1, str. 414—415) Kao svjedok tih zbivanja njegov je zapis od 15. III. 1921. (4.2, str. 344)

»Opet su planule biskupske šume topličke. Ova lenjinska bakljada nad kaptolskim šumama u predvečerje martovskih ida jedan je od simptoma našega stanja fakata, o čemu zagrebačka štampa nema ni pojma. Iz perspektive naše konzervativne gospode, zagrebačkih doktora prava, to je djelo proletera. Međutim, tu, s ovoga terena, ta lakoupaljiva materija pali se sama od sebe, jer najposlije bilo bi pretenciozno govoriti o tome kako da je čovjeku s ovom 'agrarnom reformom' stvar posvema jasna, ali, evo, ta biskupska šuma u plamenu govori za sebe fantastična poglavlja o kojima nitko ne će napisati knjige, nažalost, ni sociološke, ni beletrističke... Planula je čitava dolina Bednje od ove Gupčeve iluminacije, ustelefonirali

se svi kotari od Koprivnice, Rasinje, Martijanca, Ludbrega do Varaždina, kao da se pojavio nečastivi...«

Poslije oslobođenja Krleža je često boravio na ovome području, najčešće na proputovanjima, a u Varaždinskim Toplicama i službeno.

Ljeti 1950. godine liječio se u Kupališnom lječilištu Varaždinske Toplice enciklopedist dr. Mate Ujević. Tu ga je posjetio Miroslav Krleža i šetajući sjenovitim topličkim parkom izložio mu plan o izradi Enciklopedije Jugoslavije predloživši mu da radi u Jugoslavenskom leksikografskom zavodu, tada u osnivanju, što je dr. Ujević[12] prihvatio.

U Toplice je Krleža navraćao i radi zaštite spomenika kulture i pripremanja Pariške izložbe, na kojoj je bila zastupljena i rimska mramorna plastika iz Varaždinskih Toplica.

Iz toga vremena je i ova putopisna crtica:

August, 1967. (4.5, str. 108)

»Tko bi mogao opjevati ovu kantatu, tko bi mogao odsvirati ovu partituru koja zvoni kao veliki orkestar pod rukom dirigenta, ovu rosnatosmeđu masu šuma na pastelnozelenom planu Bisag—Podvorec—Paka—Varaždinbrijeg—Turčin—Sračinec—Lovrečan—Križovljan, ovu simfoniju od Brezničkog Huma preko Kalnika do Novog Marofa uz talasanje njiva i livada, žita, kukuruza i oranica, vinograda, jasena i breza i bukovih šuma od Mađareva do Grebengrada, od Varaždinskih Toplica i Ljubeščice do Duge Rijeke i Kalnika? Ovaj teren, sa svim crkvama i grobljima, sa svim dvorcima i parkovima, sa krčmama i kolibama i tarabama, ova banalna arija zvoni kao začarana frula...«

Posljednji češći boravci u Varaždinskim Toplicama vezani su uz Belino bolničko liječenje (2.1, str. 183, 191, 194) u Bolnici za reumatske bolesti i rehabilitaciju i njezin boravak u apartmanu (sobe 111—112) novoizgrađenog hotela »Terme«. Bela Krleža liječena je u varaždinskotopličkoj bolnici u dva navrata: 1974. godine od 12. VII. do 22. VIII, a 1975. godine od 5. XI. do 27. XI. na vlastiti trošak (2.1, 185, 191, 184). Tada je Miroslav Krleža i sam već bio »gingavi betežnik«, kako bi to rekla baka Terezija, teško pokretan ali živog duha i žedan ljepote topličkih vizura, koje su u njemu živjele kao simfonije oblika i boja. Za osobno liječenje u topličkoj bolnici nije smogao vremena jer se upravo tada započeo ostvarivati projekt za objavljivanje sabranih djela u NIP »Oslobođenje« u Sarajevu.

ZAKLJUČCI

Tetka Miroslava Krleže Karolina Car živjela u doba njegova djetinjstva u Novom Marofu na grofovskom vlastelinstvu kao supruga vlastelinskog kolara Gašpara Cara, uz kojega je vezan dramatski doživljaj »socijalne diferencijacije«, prikazan u crtici »Majstor Boldižar ljubi ruku grofu Bakaču«. Razložno je pretpostaviti da su u Novom Marofu privremeno živjeli i roditelji Miroslava Krleže, ili samo majka, prije no što su odselili u zagrebačku Dugu ulicu br. 7.

Obitelj Car, kao jedan ogranak varaždinskih Drožara po ženskoj liniji, odigrala je značajnu ulogu u djetinjstvu Miroslava Krleže.

U okviru Varaždinštine, gdje se Krleža osjećao zavičajnikom, značajno mjesto pripada i Varaždinskim Toplicama.

Doživljaji vezani uz život na novomarofskom vlastelinstvu i na području topličkog veleposjeda Kaptola zagrebačkog u raspadanju imali su presudnu ulogu u formiranju stavova prema problemu »socijalne diferencijacije«.

U književna djela Miroslava Krleže utkani su motivi s novomarofskog i varaždinskotopličkog područja kao lirske pejzažne slike ili kao sociološke skice i teze u funkciji ugođaja ili kulise, ili pak kao osnovna tema rasprave.

Bela Krleža liječena je u Bolnici za reumatske bolesti i rehabilitaciju u Varaždinskim Toplicama 1974. i 1975. godine.

IZVORI

A) LATERATURA

[1] Miroslav Krleža: Djetinjstvo i drugi zapisi, Zora, Zagreb 1972.
[2] Enes Čengić: S Krležom iz dana u dan, Globus, Zagreb 1986.
2.1. Balade o životu koji teče
2.2. Trubač u pustinji duha
2.3. Ples na vulkanima
2.4. U sjeni smrti
[3] Stanko Lasić: Krleža — kronologija života i rada, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982.
[4] Miroslav Krleža: Dnevnici, 1—5, Jubiralno izdanje, Sarajevo 1977.
4.1. Dnevnik
4.2. Dnevnik
4.3. Dnevnik
4.4. Dnevnik
4.5. Dnevnik
[5] Časopis »Kaj«, br. 4—5 1973.
[6] Tjednik »Danas«, 17. XI. 1987.
[7] Božena Filipan: Pet stoljeća narodne prosvjete i školstva u Varaždinskim Toplicama, Školske novine, Zagreb 1980.
[8] Božena Filipan: Topličke družice 1918—1919, časopis »Žena«, br. 6, 1987.
[9] Božena Filipan: Razvojni put geografskog imena Varaždinske Toplice, Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin, 2, Varaždin 1988.
[10] Enes Čengić: Krleža, »Mladost«, Zagreb i »Oslobođenje«, Sarajevo 1982.
[11] Zvonimir Bartolić: Sjevernohrvatske teme IV, Čakovec 1989.
[12] Ines Sabalić: Mate Ujević, enciklopedist u ilegali »Start«, 1989.

B) DOKUMENTI

1. Knjige rođenih, Madžarevo, svezak 8 i 9.
2. Arhiva Župnog ureda Varaždinske Toplice.
3. Faksimil osmrtnice Ivke Krleže, objavljeno u knjizi Enesa Čengića: Balade o životu koji teče, str. 86.
4. Razglednica Bele Krleže, 1974.
5. Arhiva Bolnice za reumatske bolesti i rehabilitaciju Varaždinske Toplice
5. Knjiga članstva i članarine Radničkog vijeća u Varaždinskim Toplicama, Muzej narodne revolucije, Varaždin.
6. Fotografije.

Sažetak

Na osnovi terenskog istraživanja i analize arhivskih izvora i književnog teksta u ovom se radu prikazuju: rodbinski odnosi Miroslava Krleže s Karolinom i Gašparom Car iz Varaždinskih Toplica, neki formativni faktori u njegovu razvoju te varaždinskotopličkі i novomarofski motivi u djelima Miroslava Krleže.

Iznijeti su i podaci o bolničkom liječenju Bele Krleže u Bolnici za reumatske bolesti i rehabilitaciju u Varaždinskim Toplicama.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 78.071(497.13)

Stručni rad
Professional Paper

DAVOR MERKAŠ

ODAKOV OP. 1 U KONTEKSTU SKLADATELJEVA STVARALAŠTVA NA PODRUČJU KOMORNE GLAZBE

Die Sonate für Geige und Klavier (op. 1) ist eine Komposition, die am Ende des Musikstudiums des Komponisten in Prag im Jahre 1922 entstand. In diesem jugendlichen Werk, das auf neoklassizistischen Vorbilden aufbaut, kann man auch einige Charakteristiken für die spätere musikalische Sprache des Komponisten entdecken, besonders im harmonischen Ausdruck welcher auf die zukünftigen Tendenzen des Komponisten hin zur harmonischen Sprache des Expressionismus hinweist. Die Sonata für Geige und Klavier ist die erste in eine Reihe von Odaks Werken auf dem Gebiet der Kammermusik auf dem er mit der ersten Passacaglia für Streichorchester und den dritten Streichquartett den Höhepunkt seines musikalischen Schaffens erreicht.

1. Komorni opus Krste Odaka sastoji se od tridesetak djela, od kojih se posebice ističu *1. pasacaglia za orgulje* (potom za gudački orkestar) *op. 35 (1938), 2. pasacaglia za orkestar op. 63 (1955), 5 gudačkih kvarteta, Sonata za flautu i klavir, Divertimento za saksafon i gudače, Concertino za trombu i klavir, Romanca za klarinet i klavir, Duo za violu i klavir* i kompozicije za violinu i klavir *(Rapsodija, Elegija, Dvije skladbe, Legenda,* i *Neven cvijeće).*

Odakovo komorno stvaralaštvo bit će predstavljeno *Sonatom za violinu i klavir,* budući da to djelo, iako prvo po opusu, ima sve karakteristike skladateljeve buduće glazbene fizionomije.

2. *Sonata* je nastala 1922. g. u Pragu na završetku studija na konzervatoriju u klasi profesora Vitevzslava Nováka. Kao diplomski rad izveo ju je češki violinist Stěpanek na apsolventskom koncertu 27. lipnja iste godine. Tadašnji izuzetan uspjeh te kompozicije okrunjen je i nagradom Praškog konzervatorija.

Kroz čitavo djelo zamjetan je utjecaj praške škole, naročito u harmonijskom izričaju, koji je blizak Janáčekovu postupku obogaćivanja akordičkog stupovlja novim nepripadnim tonovima.

3. Prvi stavak možemo okarakterizirati kao kretanje na razmeđu između tonalitetnosti i proširenog tonaliteta; karakteristični su pomaci nesrodnih akorada, koji zamagljuju čvrstoću funkcionalnih odnosa.

Stavak, formalno konstruiran u sonatnom obliku, započinje klavirskim uvodom od 4 takta. Na samom početku, u prvom taktu, u dionici klavira zamjećuje se augmentirana ćelija od 4 tona, koja će se u 5. taktu u dionici violine razviti u karakterističan čeoni motiv prve teme. Prva tema, koju donosi violina, energična u »zamahu« u tempu Allegro con brio i »izlivena iz jednog komada« potpuno je oprečna drugoj temi. Nju donosi dionica klavira i njena tonalitetnost može se definirati »in F«. Smiren i svečan koralni ugođaj naglašen je tempom (Largheto) i legato fraziranjem, što asocira orguljski zvuk.

Tenziju provedbi uz vrlo vještu motivsku razradu daje — prvenstveno — potpuno ravnopravan odnos violine i klavira, koji kroz svoje dionice razrađuje, stapaju i sukobljavaju motivski materijal. Zanimljivo je da Odak upotrebljava neke barokne polifone postupke, kao što su kanonska imitacija ili stretta, i na taj način još više zaoštrava sukobe u provedbi.

Kao priprema za nastup reprize iskorištena je modificirana druga tema, koja u ritmičkom zgušnjavanju karakterističnih silaznih sekundi u violinskoj dionici prethodi iznošenju prve teme kao početku reprize (t. br. 109).

Druga tema javlja se »in B«, a prava sinteza elemenata prve i druge teme dostignuta je u momentu stapanja druge teme, koju donosi violina, s dijelom prve teme u oktavnim dvohvatima klavirske dionice (t. br. 151).

Drugi stavak — Adagio — s oznakom za izvođenje »elegico« formalno je zamišljen kao »kolaž« s raspoznatljiva tri dijela koje bismo mogli obilježiti kao:

$$A \quad B \quad A_{1(var.)} \quad A_{2(var.)}$$

Stavak osim dijela B izvire iz 5 taktova klavirskog uvoda, čiji se materijal motivski varira ili se ritmički nepromijenjen donosi na različitim tonskim visinama.

Prvi i drugi dio stavka (A i B) karakterizira meditativan i melankoličan ugođaj i skokovitost violinske melodije. Tonalitetna nestabilnost posebno je izražena u dijelu A, dok je dio B pisan u raspoznatljivom cis-molu.

Drugi stavak ne donosi izravnih folklornih citata, no ugođajnost je prožeta dalekim prizvukom češkog folklora, koji se vjerojatno posredno, kroz djela čeških kompozitora, što ih je Odak imao prilike upoznati u Pragu, odrazio i u ovoj skladbi.

Treći stavak, Finale, skercoznog ugođaja, s reminiscencijama na ritmičke jazz-obrasce, ima formalne obrise oblika ronda, čiji bi se djelovi mogli označiti kao:
uvod — A — B — A_1 — C — B — skraćeni A — D — coda.

Zanimljiva je činjenica koju saznajemo iz manuskripta autorove partiture da je posljednji stavak nastao prije prvog (11. veljače 1922, a prvi je završen 22. travnja 1922. godine).

Energičnost teme A postignuta je slijedom od četiri sukcesivne kvarte u dionici violine.
Nesputan i lepršav razvoj stavka nakratko se zaustavlja u momentu iznošenja male violinske »quasi« kadence s oznakom »Adagio con dolore« i virtuozno nastavlja u daljnjem toku. U 222. taktu tog stavka pojavljuje se prva tema iz prvog stavka u duru, u dionici klavira, a u 225. taktu preuzima je violina.
Nakon rasta dinamike i tenzije stavak kulminira razgradnjom motiva prve teme prvog stavka i završava efektnom kodom.

Inkorporacijom prve teme prvog stavka u posljednji stavak, postupkom poznatim kao »ciklički princip«, Odak je postigao zaokruženost i dovršenost formalne konstrukcije.

4. Odnos klavirske i violinske dionice u *Sonati op. 1* mogli bismo usporediti s odnosom tih instrumenata u Brahmsovim sonatama za violinu i klavir. Ne samo da je klavir instrument čija je zvučnost u ravnopravnom odnosu s violinom, već je i tematska i motivska građa potpuno jednakomjerno raspoređena.
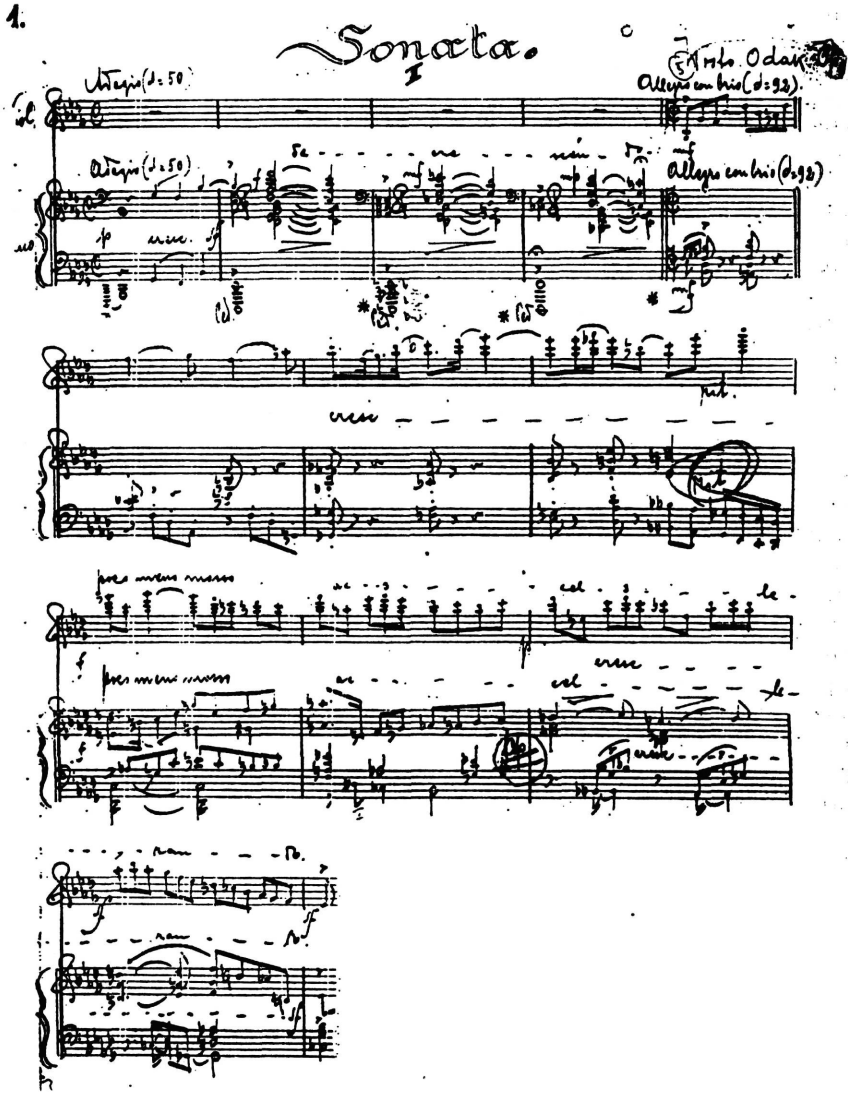
Klavirska se dionica tretira zvukovno veoma voluminozno, s obzirom na česte oktavne dohvate i akorde, i bliska je orguljskom slogu.
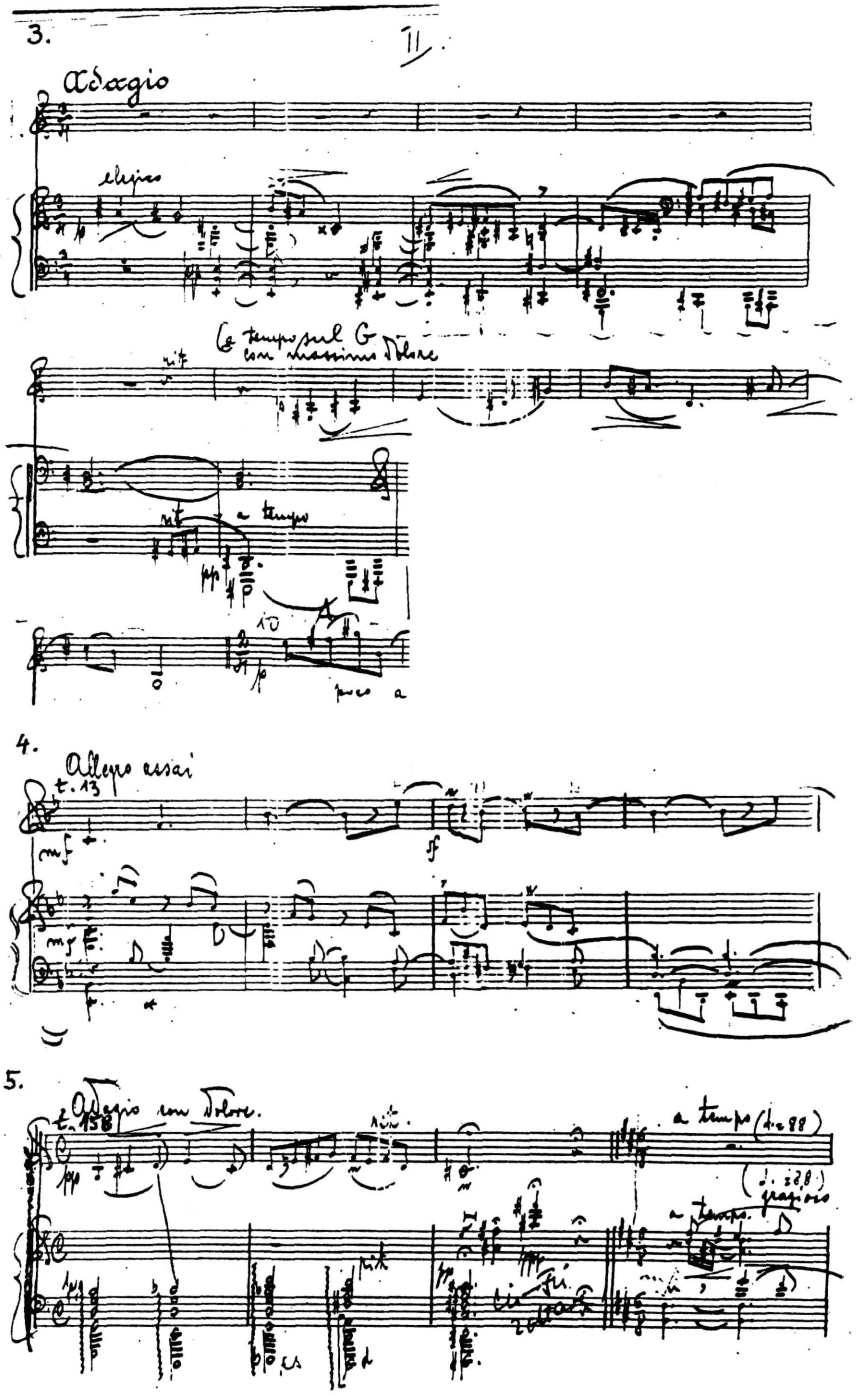
Dok je prvi stavak formalno riješen vrlo strogo, drugi, a posebice treći stavak riješeni su osebujnije.

5. Svoje najviše kompozitorske dosege postigao je Odak upravo na području komornog stvaralaštva. Osim *Prve pasacaglie*, njegova remek-djela, i sjajnih gudačkih kvarteta, stvaralaštvo na ovom planu karakterizira neobičan smisao za polifono oblikovanje i melodijska invencija, koja (uglavnom) ima svoje korijene u folklornoj glazbi.

Te karakteristike uočljive su i u *Sonati za violinu i klavir op. 1.* Ona na taj način predstavlja početak crvene niti koja se provlači kroz sve Odakove opuse i prva je u nizu ostvarenja znakovitih za to vrijeme hrvatske glazbe.

1.

3.
II.
Adagio
elegico
a tempo
4.
Allegro assai
t. 13
cresc
5.
t. 158
Adagio con dolore.
a tempo (t. 98)
(t. 228)
grazioso
a tempo.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 78.071(497.13)

Stručni rad
Professional Paper

ROZINA PALIĆ JELAVIĆ

DOPRINOS KRSTE ODAKA DUHOVNOJ GLAZBI

1. Razmišljanja o istaknutoj tematici doticat će samo manji, ali ne i manje značajan dio cjelokupnog Odakova vokalnog opusa: u prvom redu zborske skladbe, a usput i djela duhovne sadržajnosti napisana za solo glas uz pratnju.

Dakako da su skladateljevu sklonost prema takvom, sadržajno specifičnom, glazbenom mediju uvjetovali kako njegova senzibilnost i podrijetlo te prilike sredine iz koje je potekao, tako i kasniji prilično značajni momenti vezani uz početke njegova školovanja i svećenički mu poziv do odlaska u Prag. Uz to, logičnim se čini i Odakovo stvaralačko sazrijevanje, koje na početku očitovanja stavlja u prvi plan skladanje vokalnih skladbi (popijevaka i zborova), što je i inače bio obrazac koji je, u pravilu, slijedila većina tadašnjih glazbenika. Malo je tko, međutim, obogatio domaće skladateljstvo duhovne sadržajnosti tako velikim brojem skladbi kao što je to učinio Odak, davši time ovom dijelu svog opusa značenje kontinuiranosti, a ne usputnosti ili trenutne zaokupljenosti njime.

2. Na ovom području Odak je napisao ova djela:

a) za solo glas uz pratnju
TRI PSALMA, op. 6 (1925)
AVE MARIA i EXAUDI DEUS, op. 20 (1934)
PSALAM br. 64, op. 29 (1934)
PO BLAGINJI TVOJI (ŽEDAN SAM SPASENJA) iz psalma 118.

b) za zbor uz pratnju ili bez nje
1. do odlaska u Prag
VENI DULCIS JESU, dvoglasni ženski zbor uz orgulje (1911)
U SLAVU SV. SRCA, mješoviti zbor a cappella (1911)
AVE MARIA, muški zbor a cappella (1912)
CHRISTUS FACTUS EST, muški zbor a cappella (1912)
LAUDATE DOMINUM, muški zbor a cappella (1913)
O SACRUM CONVIVIUM, mješoviti zbor a cappella (1913)
MISSA IN B-dur, dvoglasni muški zbor uz orgulje (1914)
2. nakon povratka iz Praga (navodimo značajnije radove)
muški zborovi a cappella

CHRISTUS FACTUS EST (1926)
SE JEREJ VELIKI (1929)
TEBE BOGA HVALIMO, op. 41 (1942)
PLANGE QUASI VIRGO (1945)
JERUSALEM SURGE (1945), te uz orgulje
HVALI, DUŠE MOJA, GOSPODA, op. 24 (1934)
SVRŠI STOPI MOJE, op. 19 uz solo bas (1938?)
mješoviti zborovi
JEGDA SLAVNIJI UČENICI, op. 31, a capella (1937)
GOSPODI VA POMOĆ MOJU, op. 19, a capella, verzija
SVRŠI STOPI MOJE, op. 19 uz solo bariton, alt i orgulje (1939)
STAROSLAVENSKA MISA br. 1, op. 12 uz orgulje odnosno orkestar (1928)
STAROSLAVENSKA MISA br. 2, op. 34, a capella (1938)

Prema dosada poznatim podacima o zborskim skladbama duhovne sadržajnosti Odak je na hrvatskom jeziku skladao 11, na latinskom 11 kraćih skladbi i jednu misu, a na staroslavenskom jeziku 11 djela (od toga 2 mise). Dodajmo tome i malo poznati podatak o scenskom oratoriju ANTIHRIST, za koji je Odak napisao libreto i koji je započeo skladati između 1924. i 1925. godine, ali je prekinuo rad na njemu, te igrokaz ŽIVKOV BADNJAK — oba djela namijenjena glazbenoj sceni. Upoznavanje s prvim djelom ukazuje na Odakov pokušaj skladanja složenije vrste duhovne sadržajnosti, osmišljene i kao vjerojatan svojevrstan hommage Odakovu učitelju dr Paulu (Pateru) Hartmannu u godinama studija bogoslovije i glazbe u Münchenu.

3. a) TRI PSALMA (130, 123, 150), posvećena Dragi Hržiću, Odak je skladao 1925. godine za bariton i orgulje, odnosno za bariton uz violinu, violu, violončelo, harfu i klavir.[1] Pet godina kasnije djelo je tiskano u izdanju tvrtke Schott' söhne u Mainzu u verziji za bariton i klavir. (Godine 1934. nastaje verzija Psalma br. 123 za bariton i orkestar.)

Psalmi očituju međusobnu sadržajnu (tekstovnu) povezanost i nadopunu. Tako se od straha, nade i zaziva u prvom, preko molbe u drugom psalmu, ostvaruje vrhunac iskaza u kliktaju slave i hvale u trećem. U prva dva psalma, zbog sličnosti karaktera, dionica baritona je mekana i pjevna, iako s mjestimice neočekivanim intervalskim pomacima, dok je u trećem linija sola razvijenija i silovitija. U sve tri skladbe, nadalje, Odak primjenjuje načela kontrasta i mijenâ, kako u odabiru tempa, dinamike, mjera, predznaka, tako i u samostalnoj instrumentalnoj pratnji. Zanimljivi harmonijski sklopovi, uslijed slobodnog kretanja linija, poduprti bogatom pratnjom, potkrepljuju dojam o priličnim izvedbenim zahtjevima koji se postavljaju pred reproduktivne glazbenike. Sve to čini PSALME skladbama koje svakako valja izdvojiti među onima za glas ne samo duhovnog sadržaja nego i inače.

Prilagodbe psalama različitim mogućnostima pratnje (zbog izvedbene namjene djela u različitim prostorima), zatim njihova prisutnost kako u ono-

[1] Skladbe su praizvednene 5. ožujka 1926. godine u Zagrebu. Usp. Kovačević, K., *Hrvatski kompozitori i njihova djela*, Naprijed, Zagreb 1960, str. 346.
[2] Usp. Markovac, P., Koncerti, *Književnik*, 10/1937, br. 11, str. 487.

dobnoj glazbenoj praksi, tako i u tisku, te interes za njih kod uglednog nakladnika rječito govore o njihovoj umjetničkoj vrijednosti i popularnosti, na koju nisu mogle značajno utjecati povremene suzdržane ili negativne ocjene i zamjerke kritike — uglavnom iz pera Pavla Markovca[2] kako su psalmi lišeni svakog idejnog stajališta, što je, uostalom, bilo u skladu s Markovčevom vizijom nacionalnog u glazbi.

Tri navedena kasnija srodna djela iz 1934. godine (Ave Maria, Exaudi Deus, Psalam br. 64) neće ostaviti trajniji odjek u javnosti.

b) Za spoznavanje Odakova doprinosa duhovnoj glazbi neusporedivo je značajniji i brojniji njegov zborski opus: 33 izvorne skladbe i 9 harmonizacija crkvenih napjeva. On u cjelini očituje skladateljevo pridavanje važnosti tekstu i njegovoj vrijednosti, te odabir pogodnog izvođačkog sastava.

Dakle, ne samo glazbenim jezikom već i zvukovnim sastavom i fakturom zbora Odak se nastojao približiti tekstu i — vođen njegovom logikom — izbjeći nepodudarnosti između sadržaja, ugođaja i sastava (vrste) zbora. Na ovom području prevladavaju skladbe a capella (22), dok je s pratnjom orgulja 11 djela. (Iznimno je Odak »Staroslavensku misu br. 1« op. 12 kasnije priredio uz pratnju orkestra.)

Od većih oblika izdvajamo dvije mise na staroslavenskom jeziku, o kojima zbog pomanjkanja zvučne snimke možemo okvirno reći ovo: MISA br. 1, op. 12 — za mješoviti zbor i orgulje (orkestar) iz 1928. godine, posvećena Janku Barléu, kanoniku i uredniku »Sv. Cecilije«, prvi je Odakov zborski domet duhovnog karaktera. Nagrađena je prvom nagradom na natječaju koji je raspisalo »Hrvatsko književno društvo Sv. Jeronima« prigodom proslave svoje 60-obljetnice, a praizvedena je 30. rujna 1928. godine u zagrebačkoj stolnici.

Šesta stavaka ove mise čine skladan mozaik ritmičke strukture, jedinstva ugođaja i glazbenog izričaja. Ostvareni su u polifonom stilu, ali bez izrazitih fugiranih dijelova, posljedica čega su katkada neočekivane harmonijske kombinacije.

Partitura odaje vještog kontrapunktičara, koji je duh crkvene glazbe uspio ostvariti i upotrebom starocrkvenih tonaliteta.

STAROSLAVENSKA MISA br. 2, op. 34 za mješoviti zbor a capella iz 1938. godine, ostala je — bar u skladateljevoj ostavštini — čini se, nedovršena, budući da rukopisu (i skicama) nedostaje posljednji stavak *Agańče*, te gotovo cijeli *Věruju*.

Nedoumice oko njezine dovršenosti i izvedbe izazivaju navodi u tisku. Tako u Ćirilometodskom vjesniku, 6/1938, br. 5, str. 53. nailazimo na citat: »Staroslavenska misa za zbor a capella (praizvedba po Ćirilo Metodovom koru prigodom proslave umjetnikove 50-godišnjice)«, te u Hrvatskom radio vjesniku, 2/1938, br. 14, str. 1, u kojem Stražnicki piše: »Drugu staroslavensku misu, *koju je upravo dovršio* (potcrtala R.P.-J.) izvest će odlični kor Ćirila i Metoda u toku mjeseca travnja.«

Odak je, osim misa, skladao 9 moteta na staroslavenskom jeziku. Veću pozornost zaslužuju muški zborovi »Plange quasi virgo«, »Jerusalem, surge«, »Se jerej veliki« i »Hvali, duše moja, Gospoda« te mješoviti »Jegda slavniji učenici« i »Gospodi, va pomoć moju«.

Među njima posebno mjesto zauzima, međutim, djelo SVRŠI STOPI MOJE, koje se izdvaja zbog svoje iznimne ljepote i komunikativnosti i koje autora, u njegovim traženjima i mijenama od avangardnog do standardnog glazbenog izričaja u sredini u kojoj djeluje, prezentira na najbolji mogući način. (Govorimo o verziji za solâ i mješoviti zbor.)

Svako djelo ovakve inspiracije uvijek se iznova tumači i proživljava, a ipak izmiče konačnom određenju. Pronicanje u tajnu koja ga obavija katkada se čini jednostavnim. Tako je moguće reći kako je ova skladba osebujna zbog izvanredne stopljenosti glazbe i produhovljene pjesničke riječi Davidova psalma br. 17 — Molitva Davidova. Vapaj nevina čovjeka — tekst kojega u nastupima sola glasi:

izvornik na staroslavenskom jeziku
»Svrši stopi moje
v stazah tvojih
da ne podvižet se
stopi moje.
Prikloni uho tvoje
i usliši glagoli moje.«

Isti tekst na književnom jeziku
»Utvrdi korake moje
na putovima tvojim
da ne posustanu
koraci moji.
Prikloni uho svoje
i usliši molitve moje.«

dok zbor izražava molbu:

izvornik na staroslavenskom jeziku
»Udivi milosti tvoje
spasjej upvajuće na te, Gospodi,
spasjej, Gospodi.«

te isti tekst na književnom jeziku
»Pokaži milost svoju, Gospode,
Spasi one koji se u te
uzdaju.«

Istom dojmu pridonosi jednostavan a ipak majstorski ostvaren formalni plan ili pak nenametljiva ali dojmljiva melodika koja izvire iz rafiniranog harmonijskog sloga, prožetog mjestimice i neočekivanim rješenjima. Tu je izvođački sastav: dva sola — bariton i alt, mješoviti zbor i orgulje. Ravnoteža je ostvarena u dvodijelnosti forme: u prvom dijelu s tri odsjeka dominira smireni uvod orgulja i, u odnosu na usputni nastup alta u trećem odsjeku, istaknut solo baritona u prvom i drugom odsjeku. Nasuprot komornoj zvu-

čnosti prvog dijela, drugi dio, ostvaren također u tri odsjeka — sekvenciranjem motiva i snažnom gradacijom — sadrži bogatstvo zvuka, koji postupno nestaje u smirenoj kadenci izrazito plagalnog karaktera. Završetak skladbe, čini se, prilično je zaokupljao i Odaka. Otuda i dvije verzije djela: prva je s povisilicama tiskana u glazbenom prilogu »Sv. Cecilije« 1939. godine, br. 1, str. 1—4, a druga sa snizilicama nakon rata. Danas se izvodi druga verzija, po kojoj je djelo, u odnosu na prvu, zapisano za pola stupnja niže i s drukčijim završetkom, kojemu prethodi nonakord na sniženom VII. stupnju.

Takav kraj osnažuje čvrstu pripadnost As-tonalitetu i ne ostavlja dojam, kao u prvoj verziji, nedefiniranog završetka na harmoniji dominante. Rafiniranu igru s tonalitetima Odak započinje već u prvim taktovima: orgulje muziciraju prividno u c-molu, a ustvari u lidijskom načinu na tonu As, nakon čega slijedi nastup baritona, koji se tonalitetski kreće u okviru c-mola, Es-dura da bi u zajednici s altom završio na toničkoj harmoniji c-mola s pikardijskom tercom. Drugi dio skladbe tonom As u zvučnosti orgulja najavljuje nastup mješovitog zbora. Sve to očituje Odakovo suptilno stvaranje napetosti unutar prividne smirenosti melodijskog pomaka.

4. Odakove skladbe duhovne sadržajnosti tipične su kako za vrijeme u kojem nastaju, tako i za skladateljevu osobnost, koja se, iako slijedi suvremena evropska strujanja, čvrsto oslanja na tradicionalne uzore. Očito je, također, da se u slučaju skladbi duhovnog karaktera, zbog kretanja u skučenom prostoru, Odak ne upušta u radikalnije zahvate. To znači da je, primjerice, neprihvaćanje pozicija atonalitetnosti i politonalitetnosti u njima posljedica njihove izvedbene namjene kao i zahtjeva i ukusa sredine iz koje Odak dolazi (praška škola) te one u kojoj će djelovati do kraja života, a koje su bile manje sklone radikalnim stilskim i tehničkim probojima.

Bilo iz praktičnih (izvedbenih) razloga, bilo zbog svog stilskog određenja, skladbe duhovnog karaktera Odak shvaća kao ostvarenja u kojima je jednostavnost temâ (motiva) i prožetost duhovnom osjećajnošću uvjetovanost bez koje se ne može. Oblikovanje dijelova u njima počiva na nekoliko tematskih materijala, pri čemu on polazi od pregledne formalne i sadržajne cjeline.

5. Kao đaku praške škole — čiji je credo: nadogradnja na tradiciju, u koju se infiltrira moderno — Odaku je ubrzo postalo svojstveno prihvaćanje tradicionalnog i suvremenog, u sintezi koja uvijek ostavlja mogućnosti i za individualne nijanse. Sintezu u tom smislu vidimo između Odakova posezanja za starim tonalitetima (kao odraz autohtonog izraza temeljenog na narodnom melosu) i, istovremeno, rušenja tonalitetnog centra slabljenjem funkcije tonaliteta, posebno upotrebom disonanci i kromatike u dijatonskim strukturama te naglim modulacijama u udaljene tonalitete.

6. Pokušamo li izdvojiti komponente glazbenog izraza Krste Odaka, dominantne u djelima duhovne sadržajnosti, treba reći da:

— Odak, kao vrstan poznavalac polifone tehnike, nastoji uspostaviti ravnotežu između polifonije i homofonije;

— pri tome je u skladbama naglašena linearnost kretanja, a epitet izrazitog melodičara koji je prirodan Krsti Odaku djelomično je istinit, jer

skladateljeve melodije tek međusobno prožimajućim zvukom dobivaju pravo značenje;

— Odak, težeći jasnoći i preglednosti forme, čistoći tonalne koncepcije i arhaičnosti zvuka, gradi melodije uglavnom u okviru modalnog kolorita, čime je ostvarena sinteza između modernih nastojanja i ideala klasične

Cvekan P., Virje. Povijesno-kulturni prikaz postanka i razvoja mjesta prigodom 350. godišnjice prvog spominjanja Prodavića kao Virja, Virje 1976.

Ćuk J., Podravina od Bednje do Voćinke i susjedna područja do polovice 14. viglazbe, a

— obogaćivanje harmonije, kao posljedice kretanja horizontalnih linija, najviše se očituje u starim modusima s dodanom kromatikom te u povremenom nekonvencionalnom i slobodnom poimanju tonaliteta.

Sâm je rekao: »Posebno naglašujem upoznavanje starih crkvenih tonaliteta, otkrivanje njihovih tajna i obogaćenje uvijek s novim harmonijama. Na pitanje svojih učenika — zašto baš u modernoj glazbi zahtjevam stare crkvene tonalitete ja sam odgovorio: Čim veću zgradu želite podići, tim dublje temelje postavite.«[3]

7. »Što je u stilu doba savršeno napisano, to ostaje vječno vrijedno« — napisao je jednom prilikom Krsto Odak.[4]

Danas je jasno da se s područja o kojem smo govorili to nedvojbeno može primijeniti na TRI PSALMA, STAROSLAVENSKU MISU br. 1 i motet SVRŠI STOPI MOJE. Smatramo da bi izvođenje tih djela uvijek i svuda dostojno prezentiralo stvaralački domet njihova autora.

[3] Usp. Odak, Krsto, Moderna harmonija, *Sv. Cecilija*, 1946, siječanj 1, str. 9.
[4] Usp. Odak, Krsto, Modernizam u muzici, *Vijenac*, 2/1924, knj. III, br. 21, str. 634.

SUMMARY

Composer Krsto Odak's main contribution to music are primarily his numerous chourses and, to a lesser extent, compositions for a single voice with accompaniment.

At ahe beginning Odak composed chourses of sacral character. His earliest works to be found are the printed choruses of 1911: *Veni dulcis Jesu* a chorus for two female voices and the organ, and *U slavu sv. Srca*, a mixed a cappela chorus.

The years of their appearance indicate the composer's continuous and long-lasting interest in chorus, making it a prominent part of his complete works and proving an immanent affinity for polyphony, already fully manifested in some of Odak's chamber works. He worte 98 choruses of secular character and 42 sacral ones in the period 1911—1962.

Odak's sacral compositions are representative both of the time of their appearance and of the composer's personality which relied heavily on tradition, although he was in touch with European trends.

Odak's chourses bear either Neobaroque and Neoclassicist traits (most sacral choruses), or more modern characteristics (some sacral choruses). Thus some works composed before 1945 (*Staroslavenska misa br. 1* of 1928, *Svrši stopi moje* of 1939, *Gospodi va pomoć moju, Jerusalem, surge* and *Plange quasi virgo* of 1945) do not emphasise the elements characteristic of folk music, yet Odak's subconscious reliance upon personal tradition can still be traced in colorful old modes, characteristic shifts of intervals or terzas for the voice. Since Odak was well-informed of contemporary trends in music during his study in Munich and Prague, they did come through along with some characteristics of Slavic Romanticism, particulary the Czech one (e.g. *Staroslavenska misa br. 1).*

In other words, the author made use of overall tradition with occasional attempts at more modern writing. This shows quite clearly in new polyphonic compositions, all within old church tonalities and firmly bound to the main origins, yet with a looser understanding of tonality.

The sacral texts and character of the choruses could not adopt atonality or polytonality due to their performing function as well as to the demands and taste of Odak's milieu (Prague school), which did not incline towards stylistic or technical breakthroughs.

Some choruses aim at simplicity and clarity (*Ave Maria, Hvali duše moja, Kraljevska pjesma, U slavu sv. Srca* etc.), while others have looser solutions and lean towards a more modern expression (*Christus factus est* of 1926, *Gospodi va pomoć moju, Jerusalem, surge, Plange quasi virgo, Svrši stopi moje*). By means of dissonance, chromaticism, sudden modulations, modality, and a loose relation between tonalities, these works achieve a richer harmony, while the interpermeation of melodic and harmonic components creates polyphonic passages. Polyphony is characteristic of almost all the compositions, yet not as a close imitation, but rather in the arrangement of free imitative parts.

The content being the main vehicle, it also signals the form, the solution of harmonic expression, rhythmics and melodics, compositional and technical steps, as the density of pasages in the work's polyphonous or homophonous structure. Although each chorus has its differented music which follows the text, some characteristics are shared by almost all the works. Odak mostly uses threefold, twofold or loose forms made up of a series of segments. He pays equal attention to melodics and harmonics. Melodics ranges from simple forms with occasional recitative elements to the complex ones.

Some of the presented works deserve more attention in the country. In terms of content and artistic worth, the most outstanding compositions are: *Svrši stopi moje, Se jerej veliki, Jegda slavniji učenici, Ispovem se* and *Staroslavenska misa br. 1.* We should here add the hitherto unknown sacral choruses (*Gospodi va pomoć moju, Jerusalem, surge* and *Plange quasi virgo*), whose ideas reflect a more modern musical idiom enabling different interpretations and revealing another, new significance of Odak's sacral works.

»A perfect work of its time is forever sublime«, is what Krsto Odak once wrote.

Among sacral choruses, this is indubitably true of the three psalms, the motet *Svrši stopi moje,* and *Staroslavenska misa br. 1.* They all share an outstanding spontaneity, warmth, and interesting structure. No matter when or where, their rendition would always represent the creative achievement of composer Krsto Odak.

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
Jugoslavenske akademije
znanosti i umjetnosti

Varaždin
1989.

UDK 78.071(497.13)

Stručni rad
Professional Paper

MIRNA POLZOVIĆ

SIMFONIJA JADRANA — ODAKOV HOMMAGE RODNOJ DALMACIJI

Die *Adria-Symphonie,* 1940 entstanden, ist die erste der vier Symphonien Krsto Odaks. Sie ist ein ausgesprochen programmatisches Werk, kann aber auch ohne Programm bestehen. In dieser Symphonie sind bereits die meisten von Odaks kompositorischen Eigenheiten enthalten: ausgeprägte Melodiosität des thematischen Materials, Neigung zur polyphonen Bearbeitung, enger Zusammenhang der Themen, der zur Einheit des Werkes beiträgt und reichliche Anwendung volkstümlicher Melodien, entweder als Zitat (was hier seltener der Fall ist) oder durch eine Kompositionsweise, die dem Geist dieser Volksmelodien entspricht. Die harmonische Sprache bleibt im Rahmen der Spätromantik mit betontem Gebrauch von modalen und pentatonischen Tonarten.

Simfonijski opus Krste Odaka čine ukupno četiri simfonije, uključujući *II. simfoniju — Sinfoniju Brevis* — koja je zapravo preradba *Svečane uvertire* iz 1937. godine. Skladanjem simfonija Odak se počeo baviti relativno kasno, u zreloj životnoj dobi od pedeset dvije godine — njegov prvenac, *Simfonija Jadrana,* nastala je tek 1940. Nakon toga Odakov je interes za taj glazbeni oblik bio povremen, ali mu, osim izuzetaka, nije donio značajnijeg uspjeha. Odaku je uglavnom nedostajalo umijeće da jednu veliku formu kao što je simfonija učini smislenom, da unutar zadanog prostora u potpunosti ostvari svoje glazbene zamisli, da održi tenziju koja bi toj formi davala zaokruženost.

Sinfonia Brevis (1951) koncipirana je u prividnoj jednostavačnosti, unutar koje su jasno prepoznatljivi raznorodni odsjeci, koji preuzimaju funkcije pojedinih stavaka. Čini se, međutim, da je ovakvo neklasično tretiranje simfonijske forme samo sebi svrhom, budući da dovodi do rasplinjavanja glazbenog sadržaja.

Pored *Simfonije Jadrana* najzanimljivija je *III. simfonija,* nastala 1961. godine, po harmonijskom jeziku povremeno na rubu tonalitetnosti. Nakon atonalitetnog uvoda u I. stavak, čija melodijska linija asocira na serijalnu organizaciju, slijedi vraćanje u poznatu zvukovnost, kao da se skladatelj
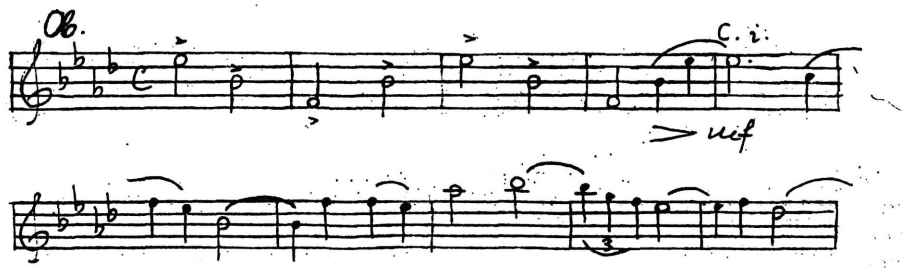
uplašio vlastite smjelosti. I u ovoj njegovoj najradikalnijoj simfoniji prepoznajemo folklorne obrasce.

U *IV. simfoniji* Odak se definitivno distancira od glazbenog jezika naslućenog u Trećoj, obraćajući se kasnoromantičarskoj izričajnosti.

Skladajući *Simfoniju Jadrana,* Odak je želio upotpuniti svoje životno djelo, započeto operom *Dorica pleše,* u kojoj je prikazao folklor hrvatskog sjevera. Inspiraciju za ovu zamisao dobio je u Vilovićevoj noveli »Hrvatski sjever i jug«, a *Simfonija Jadrana* trebala je oslikati hrvatski jug. Realizaciji ove ideje Odak je prišao s velikom strašću, budući da mu je rodna Dalmacija bila trajno životno nadahnuće. *Simfonija Jadrana* dovršena je 1940, a iste godine, 3. VI, Milan Sachs je sa Zagrebačkom filharmonijom praizveo zadnja dva stavka. Simfoniju u cjelini izveo je nešto kasnije orkestar zagrebačke radiostanice pod ravnanjem Borisa Papandopula.

Djelo je zamišljeno kao niz od četiri simfonijske poeme programnih naslova. Prvi stavak, »Zemlja sunca«, inspiriran je Nazorovom pjesmom »Cvrčak«, a predstavlja pravu odu životu, suncu i toplini. Počinje prozračnim, gotovo impresionističkim zvukom, lišenim svake monumentalnosti, dočaravajući rano jutro. Pravilna sonatna forma vješto je spojena s osebujnim harmonijsko-tonalitetnim planom. Izlazak sunca najavljuje prva tema signalnog karaktera (primjer br. 1). Kvartni pomaci u kornima prerastaju u kantabilnu pentatonsku melodiju.

Primjer br. 1

Na ovo modalno zvukovlje nadovezuje se II. tema folklornog karaktera. Početak provedbe donosi kulminaciju snage: zvona i koral u unisonu čitavog orkestra dočaravaju dalmatinsko podne, najbolje ocrtano u stihovima Nazorova »Cvrčka«:
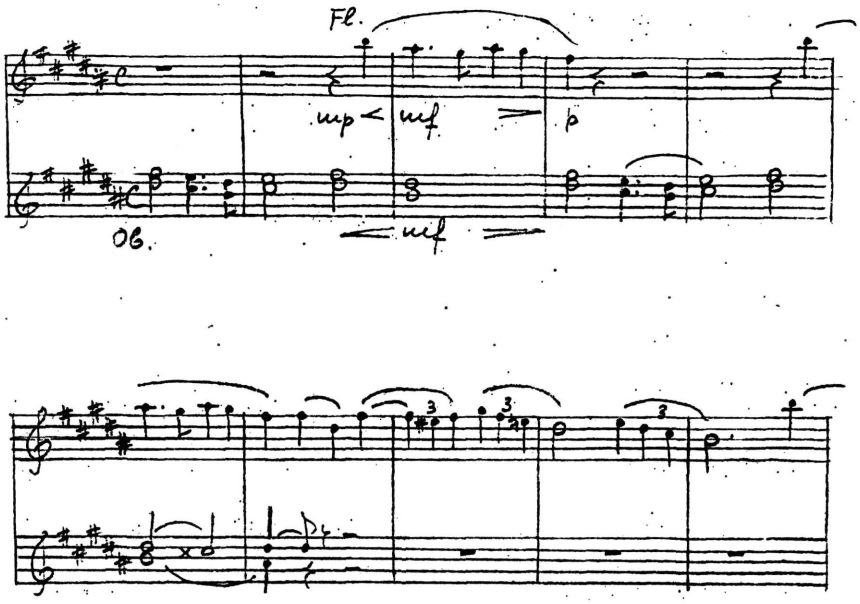
»Sunčeve žice idu od neba pa do zemlje,
napete kao strune.
Ogromna harfa sja ...
Mnogo je ruku dira.
Nebesa zabrujiše
i sluša zemlja sva.«

Sličnu ugođajnost nalazimo i u Bersinim »Sunčanim poljima«.

Drugi stavak nosi naslov »Otoci karijatida«, a prikazuje primorske žene. One su prave karijatide na kojima počiva sva težina tamošnjeg života. Muževi im kao mladi odlaze u daleki svijet, a vraćaju se tek pred kraj

života ili ginu u tuđini. Ovaj stavak, uz IV, najviše odiše ugođajem narodnog melosa. Pregnantan je, življi i odlučniji od prvog, s motivima markantnih ritmičkih pokreta. Formalno je dosta osebujno riješen u okviru sonatnog oblika. Osim dvije glavne teme u ekspoziciji se javlja nov tematski materijal, folklorno intoniran. Moguće je da se radi o citatu narodnog napjeva. U reprizi se također javlja još jedna nova, nostalgična i modalna tema. Pravi citat predstavlja druga tema, a simbolizira pjesmu žena koje veslajući oko otokâ pjevaju »Oj more duboko, sva moja radosti«, dok im djeca plaču (primjer br. 2).

Trećim stavkom, »Barkarola i oluja«, Odak je želio prikazati dva velika kontrasta mora. Uspavano jutarnje more, koje nečujno miluje obale, polako se budi. Prijeteći šum iz daljine pretvara se u oluju, koja kao da želi sve uništiti. Trodijelnost forme ostvarena je ponavljanjem barkarolske tematike. Polagana, pjevna tema barkarole asocira na polagane teme iz prethodnih stavaka, čime je ostvaren svojevrstan ciklički princip.
Primjer br. 2

Četvrti stavak, »Karneval«, inspiriran je Nazorovom pjesmom »Medvjed« (već obrađenoj u Odakovoj zborskoj skladbi). Ovim stihovima sarkastično je ocrtana situacija previranja pred II. svjetski rat:

»Medvjede poskoči, rulja ti kliče
i dlanima plješće.

Na noge đipnusmo i mi,
zreli smo za novo doba.«

Medvjed je hiperbola čitavog svijeta. Dok medvjedu gori pod nogama, on mora plesati. »Pleše danas cijeli svijet neki luđački ples«, rekao je tom

prilikom Odak, »a više mu gori pod nogama no ikada ranije.« Ovaj stavak, furioznog tempa, mozaičke je strukture, a doima se kao splet narodnih plesova. Teme kao da izviru jedna iz druge, a ponegde je teško utvrditi da li se radi o novom tematskom materijalu ili samo o varijanti neke prijašnje teme. Čitav stavak mogli bismo uvjetno podijeliti na pet cjelina s uvodom i codom. Mozaičnost forme nije, međutim, sasvim doslovna, budući da se naziru obrisi trodijelnosti. Shematski prikaz izgledao bi ovako: UVOD—A—B—C—D—E—A+CODA; tematski materijal iz uvoda ponovo se javlja na početku code, koja predstavlja reminiscenciju na prijašnje teme. Čitava coda tako dobiva karakter sažetka svih prethodnih odsjeka. Posebno je zanimljiv tretman pojedinih tema čiji se karakter transformira iz neobuzdanog plesnog raspoloženja u sarkazam. Osebujnost orkestracije, osim u dodanom klaviru, ogleda se u izdašnoj primjeni udaraljki i posebno limenih duhača.

Simfonija Jadrana izrazito je programno djelo, koje, međutim, jednako može egzistirati i bez svog programa. Iako je to Odakova prva simfonija, ona je, uz treću, najhomogenija. U njoj su prisutne mnoge od bitnih značajki Odakova stvaralaštva: izrazita melodičnost tematskog materijala, sklonost polifonoj razradi, međusobna povezanost temâ, koja čitavom djelu daje zaokruženost, te bogata primjena narodnog melosa, bilo da se radi o citatima (što je rjeđi slučaj), ili o autorovu stvaranju u duhu tog melosa, ovdje uglavnom dalmatinskog, premda ima i asocijacija na zagorski. Harmonijski jezik ostaje u okvirima kasnoromantičarske izričajnosti, s naglaskom na primjeni modalnih i pentatonskih nizova.

Iako glazbeni jezik *Simfonije Jadrana* nije bio radikalan za vrijeme u kojem je nastala, ona ipak zauzima značajno mjesto u Odakovu opusu, a s obzirom na svoj program stoji kao posebnost u jugoslavenskoj glazbenoj literaturi.